

NYELVEK ÉS NÉZŐPONTOK

Tanulmányok
a 17. és 18. Félúton konferenciáról

ELTE | BTK

NYELVEK ÉS NÉZŐPONTOK

Tanulmányok a 17. és 18. Félúton konferenciáról

NYELVEK ÉS NÉZŐPONTOK

Tanulmányok a 17. és 18. Félúton konferenciáról

Az ELTE Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskolájának
17. és 18. Félúton konferenciáján
(2021. október 21–22. és 2022. október 13–14.)
elhangzott előadások tanulmánykötete

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Budapest, 2024

ELTE | BTK

Szerkesztő:

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA, HAUBER KITTI, K. MOLNÁR EMESE,
KOPCSÁK RÓBERT, MAYER PÉTER, TURCSIK BÍBORKA

A tanulmányokat lektorálta:

BÓNA JUDIT, BOZSIK GYÖNGYVÉR, DEME ANDREA, DOMONKOSI ÁGNES,
E. NAGY KATALIN, FARKAS TAMÁS, FARKASNÉ GULYÁS NIKOLETT,
FEHÉR KRISZTINA, HÁMORI ÁGNES, HELTAI PÁL, HORVÁTH PÉTER,
IMRÉNYI ANDRÁS, JAKAB PÉTER, KALIVODA ÁGNES, KRIZSAI FRUZZSINA,
KOC SIS ZSUZSANNA, KUGLER NÓRA, KUNA ÁGNES, LADÁNYI MÁRIA,
PETHŐ JÓZSEF, POMÁZI BENCE, SEREG JUDIT, SLÍZ MARIANN, SÓLYOM RÉKA,
SZABÓ GERGELY, TÁTRAI SZILÁRD, TÓTH VALÉRIA, TÜR K ATTILA

A tanulmánykötet
az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat
támogatásával készült.

ELTE BTK
Hallgatói Önkormányzat

TARTALOM

Előszó	7
Nyelvtudomány és alkalmazás	
CSEH LILLA ZSÓFIA:	
Mangafordítás a képregény jellemzőinek szemszögéből	11
CSIZMADIA GARAMI JUDIT:	
Orvosi betegtájékoztató nyelvészeti elemzése kellemetlen terápiás helyzetekben – Esettanulmány	25
MEZŐLAKI REGINA:	
Autista felnőttek és autista személyekkel foglalkozó szakemberek a sikeres kommunikációról	39
MOCSÁRI BERNADETT:	
Jelnyelvi jelfeldolgozási mintázatok és -értelmezési kísérletek	55
P. TÓTH TEODÓRA:	
Az érvelő esszé a középiskolai felvételin	76
SIMON VIKTÓRIA:	
A történelem szaktárgyhoz kapcsolódó szövegértés és olvasásstratégia-használat mérése középiskolás tanulók körében	90
Grammatika	
CSÉNYI PÉTER:	
Defektivitás a magyarban: igék felszólító és potenciális módja	105
PÁLINKÁS BALÁZS:	
Rendhagyó szenvedő alakok használata az orosz nyelvben	116
Szemantika, pragmatika, diskurzus	
BENCZE NORBERT:	
„Ebben igazat adok neked” Az egyetértés és egyet nem értés kifejezése az első találkozások dialógusaiban	135
NAGY KÁROLY:	
A török nemzeti identitás ideológiája és a szekuritizáció Musztafa Kemál Atatürk és Recep Tayyip Erdoğan beszédében	148
SZYMANOWSKA-CIEPŁY KATARZYNA:	
Barna, fakó, fehér, kék vagy inkább szürke? – a szürke mint állatszínezet változatos jelentésköre	166
Nyelvtörténet	
GÁGÓ ZSÓFIA:	
Ősmagyar nyelvi kapcsolatok az újabb őstörténeti kutatások tükrében	197
SARNYAI VIVIEN:	
A pannonhalmi alapítólevél személynévi szórványainak rekonstruálása és etimológiai vizsgálata	212

Előszó

A *Nyelvek és nézőpontok* című kötet a 17. és 18. Félúton konferencia előadásainak átdolgozott, írásos tanulmányait tartalmazza – kapcsolódva a Félúton konferenciasorozat immár két évtizedes hagyományaihoz. A hallgatói konferencia lehetőséget nyújt a szakmai diskurzusra mind a hazai, mind a határon túli nyelvész doktoranduszok számára kutatásaik bemutatásával. Az előadók mellett a szervezők ugyancsak a hallgatók soraiból kerülnek ki, így a konferencia a tudományos munka több, különböző szegmensébe is betekintést enged számukra.

A tanulmánykötet rendhagyó módon két egymást követő Félúton konferencia írásait tartalmazza azzal a céllal, hogy egy egységes kötetkompozíció jöhessen létre. A kötet címe utal arra, hogy a benne szereplő tanulmányok többféle nyelv, nyelvváltozat és nézőpont egymásra olvasható és kihajtható finom viszonyrendszerét tárják elénk. A tanulmánykötet négy tematikai egységre tagolódik: Nyelvtudomány és alkalmazás; Grammatika; Szemantika, pragmatika, diskurzus és Nyelvtörténet. A Nyelvtudomány és alkalmazás fejezetben olyan kutatásokról olvashatunk, amelyek eredményei hasznosíthatók az orvosok és segítő szakemberek kommunikációjában, a fordítás, a tolmácsolás vagy a pedagógia területén. A Grammatika rész tanulmányai a magyar mellett az orosz nyelv leírásához járulnak hozzá. A Szemantika, pragmatika, diskurzus részben változatos témák szerepelnek a villámrandikorpusz elemzésétől kezdve a kritikai összehasonlító diskurzuselemzésen át a színnév-jelentések vizsgálatáig. A Nyelvtörténet fejezetben található, a magyar nyelv történeti leírásával kapcsolatos tanulmányok zárják a kötetet.

A kötetben szereplő tanulmányok elkészülését gondos szakmai lektorálás segítette, amely jelentős mértékben hozzájárult az inspiráló szakmai párbeszédhez. Az így létrejött kötet amellet, hogy sokszínű és újszerű kutatásokról ad számot, fontos tanulási folyamatot jelentett mind a szerzők, mind a szerkesztők számára. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani azoknak az oktatóknak, akik területük kiemelkedő szakértőiként segítették az előadások és szövegek kibontakozását, és nem utolsósorban a szerzőknek, akik kitartó munkával tárták izgalmas kutatásaikat a közönség elé.

Szervezők

NYELVTUDOMÁNY ÉS ALKALMAZÁS

Mangafordítás a képregény jellemzőinek szemszögéből

Absztrakt

Habár a képregény a világon mindenhol rendkívül népszerű és „a kilencedik művészeti ággént” is emlegetik, sok az előítélet és a félreértés a műfajjal kapcsolatban. A médiumra irányuló kutatások elsősorban a rajzokat, azok formavilágát vizsgálják, nyelvészeti és főleg fordítási szempontból nagyon kevés tanulmány született a képregényekről. Tanulmányomban a képregény történelmének rövid áttekintése után a médium fordításának általános és egyedi problémáit vázolom fel, végül pedig rátérek a japán mangák fordítási kérdéseire. A tanulmány fő célja a képregények fordításának egyedi problémáinak bemutatása, különös tekintettel a japán mangákra. Az írás a doktori disszertációmba is betekintést nyújt, melyet angol nyelven írok, *Linguistic and cultural questions in translating manga* munkacímrel. A képregény, és azon belül a manga, a filmekhez hasonlóan korlátozott fordítás. A filmfeliratozással kapcsolatban is sok a tévhit, félreértés, de ezt a témát azért is vizsgálom, mert a filmfeliratozások számos megoldása a képregényekre is alkalmazható. A képregények fordításának kutatása a műfaj egyedi jellegzetességeit külön-külön is vizsgálja, ezeket érdemes áttekinteni. A japán képregény, a manga, a XXI. század elejétől vált megkerülhetetlen kulturális jelenséggé, és a japán nyelv jellegzetességei, valamint a távoli kultúra elemei miatt a fordítása rendkívül sok érdekességet tartogat. Mivel magyarra viszonylag kevés fordítás született, a példák olasz és angol célnyelvre történt fordításokból származnak.

Kulcsszavak: korlátozott fordítás, képregény, manga, japán, vizuális nyelv, kultúraspecifikus kifejezések

1. Bevezetés

Francis Lacassin 1971-ben megjelent tanulmánykötetének címe *Pour un neuvième art: La bande dessinée*. Ő javasolta először, hogy az addig elismert nyolc művészeti ághoz a képregény is csatlakozzon kilencedikként.

Hegel Esztétikájában (1835, idézi Houlgate 2021) még csak öt művészeti ág szerepelt: az építészet, a szobrászat, a festészet, a zene és az irodalom (beleértve a prózát és költészetet is). Az elmúlt századokban viszont az elismert művészetek száma megkétszereződött. Az előadóművészet (tánc, színház) lett a hatodik, a XX. század elején pedig megjelent a hatalmas hetedik ág, a film. A multimédia az utóbbi alá tartozónak tűnhet, de a megjelenítés eltérő módja miatt a televízió, a rádió és a fényképezészet külön művészetként, nyolcadikként állt be a sorba (Houlgate 2021). Lacassin (1971) javaslata nyomán a képregényt ma már egyértelműen elismerik kilencedik művészetként, a XXI. század pedig – a New York-i Museum of Modern Art kollekciójának bővülése nyomán – egy tizedik, még kevésbé tanulmányozott területet is magával hozott: a videójátékokat és a digitális művészetet (Antonelli 2012).

Fordítástudományi szempontból az ötödik művészeti ág, az irodalom, és az utána következők a leginkább érdekesek, mindegyikük fordítási stratégiáinak vizsgálata releváns. Irodalmi művek, előadott művek (ahol a szövegek könyvek kétségtelenül irodalmi műnek számítanak), filmek, televízió- és rádióműsorok, képregények, valamint videójátékok; mindegyik esetében van igény fordításra, hogy a mű eredeti anyanyelvét nem ismerők is élvezhessék azt. A fordításkutatás viszont eddig legnagyobb mértékben az irodalmi, tudományos művekre összpontosított, és az érdeklődés csak az ezredforduló táján fordult komolyabban az új műfajok felé. Sőt, az irodalmon belül se csak nyomtatott regényekre, tanulmányokra, vagy folyóiratokra kell gondolni, az internetes irodalom kutatása is új, figyelemreméltó terület. Az egyik első magyar nyelvű tanulmány a jelenségről Bessenyei (2011) dolgozata. Habár az operával, színházzal is kapcsolatos, de a XX. század első felében megjelenő hangosfilmek hozták el a valódi fordulatot, általuk született meg a KORLÁTOZOTT FORDÍTÁS fogalma – ezt a kifejezést (constrained translation) viszont Mayoral, Kelly és Gallardo használta először 1988-ban, jóval azután, hogy magára a jelenségre már felfigyelt a fordítástudomány. Korlátozott fordításnak számít az AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁS, a képregények fordítása, a videójátékok fordítása, és sok egyéb, máig felderítetlen terület, amely fejlődő világunkban mindenképpen meg fog jelenni. A képregényeken belül a japán képregény, a MANGA fordítása még több,

érdekes kihívást tartogat. Tanulmányom célja rövid áttekintést nyújtani a képregények, főleg pedig a mangák fordításának kutatásáról. Az audiovizuális fordítással ellentétben ez a terület alig több, mint két évtizede kelti fel a kutatók érdeklődését, pedig számos, első pillantásra nem egyértelmű kihívást és érdekességet rejt.

2. Audiovizuális fordítás

A fordítás időben és térben is lehet korlátozott. A filmek és televíziós műsorok fordításakor három megoldás lehetséges: szinkronizálás, feliratozás és hangalámondás (az utóbbit kutatták eddig a legkevesebbet) (Juhász-Koch 2019: 24–25). Az audiovizuális fordítás a korlátozottsága miatt tér el leginkább az irodalmi fordítástól (erről bővebben l. Diaz-Cintas 2004: 26). A számos modalitás miatt felmerülhet a kérdés, hogy melyik kifejezést használjuk a filmfordításra. „Filmek fordítása”? „Fordítás képernyőre”? „Audiovizuális fordítás”? Noha a teljes jelenséget legjobban a MULTIDIMENZIONÁLIS FORDÍTÁS fedi le (Assis-Rosa 2016: 194), a szakirodalom leginkább az AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁS kifejezést részesíti előnyben, ezért a továbbiakban én is ezt fogom használni.

Amikor először fordult az érdeklődés a filmek fordítása felé, a feliratozás kapcsán felmerült a probléma, hogy az adott jelenetek időtartama előre meghatározott, ezért a feliratban megjelenő szöveg semmiképpen sem tarthat tovább. A szinkron megjelenése a szereplők szájmozgása és a jelenetváltások miatt újabb kérdéseket vetett fel. Szinkron esetén a hangzó szövegnek időben illeszkednie kell a képhez (esetenként nyújtani is kell); ellenben térbeli korlátokkal nem kell számolni. Az audiovizuális fordításon belül a feliratozás korlátozott időben és térben is. A film három eleme: a kép, a hang és a szöveg. Ezért a feliratok alapfeltétele, hogy ne legyenek túl hosszúak, semmiképpen se fedjenek el túl sokat a fő vizuális elemből (a képből) (Kapsaskis 2020: 157). Emellett olvashatónak is kell lenniük, követve a dialógus ritmusát és az átlagolvasó olvasási sebességét: az íratlan, de a legtöbb esetben betartott szabály szerint nem tarthatnak rövidebb ideig egy másodpercnél, és több ideig hétnél. Ezenkívül a folyékony olvasást és a kép láthatóságát elősegítendő két sornál nem ajánlatos hosszabb feliratot alkalmazni, és a felső sor a lehetőségekhez és nyelvhelyességhez mérten ideális esetben rövidebb (Robert–Remael 2016: 584). Ahogy a hangzó szöveg felirattá alakítása is interszemiotikus (jelrendszerek közti) művelet, úgy az audiovizuális fordítás egy másik ága: a vakok és gyengénlátók számára készített hangleírás is annak számít (Jakobson 1959: 232–239; Perez-González 2020a: 30).

2.1. Audiovizuális fordítás és kultúraspecifikus elemek

Az audiovizuális fordítás esetén, mint minden más korlátozott fordításnál, a KULTÚRASPECIFIKUS ELEMÉK komoly kihívást jelentenek a fordítók számára. Mindenekelőtt azonban érdemes rávilágítani, hogy mi számít kultúraspecifikus elemnek.

Hidasi (2004: 13–25) szerint a kultúrát látható és láthatatlan elemekre lehet osztani, más néven tárgyasult és szellemi elemekre. Míg a látható elemek főleg tárgyak és szimbólumok, addig a láthatatlan elemek közé tartoznak a hiedelmek, értékek, normák, törvények, érzelmek, elvárások, metaforák, közmondások és szólások, valamint a mítoszok. Ezek közül főleg a közmondások, szólások vagy állandósult szókapcsolatok nem ismerete eredményezhet téves fordítást, de ez irodalmi szövegben is előfordulhat, nem az audiovizuális vagy korlátozott fordítás sajátossága.

Heltai (2013: 37–39) szerint:

„[k]ultúraspecifikusnak vagy kulturálisan kötöttnek azokat a nyelvi elemeket tekinthetjük, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg (beleértve a viselkedést szabályozó értékeket és normákat), amelyeknek megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kulturálisan kötött lehet ezen elemek referenciális jelentése, a hozzájuk kapcsolódó, különböző enciklopédikus ismeretek és konnotációk, illetve a nyelvi elemek használati módja”.

Ezenkívül különbséget tesz a REÁLIÁK és a többi kultúraspecifikus elem között. A reáliák tárgyak vagy gesztusok, a látható kultúra részei – érdekes, hogy a fordítástudomány valamennyi kultúraspecifikus elem közül ezekre fordítja a legtöbb figyelmet (Klaudy 2009a: 34, 2009b: 84–98). Mivel a reáliák láthatók és a film vizuális médium, vélhetően nagy számban jelennek meg képileg, illetve a szövegben is találhatunk rájuk utalást. Filmekben azonban nincs sok hely lábjegyzet vagy beszúrt magyarázat számára, legkevésbé szinkron esetén – feliratban könnyebben megoldható, bár ott nemcsak időbeli, hanem

térbeli korlátokkal is számolni kell. A filmekben megjelenő nyelven kívüli kulturálisan kötött referenciák (extralinguistic culture-bound references, ECR) fordítási stratégiáira Pedersen 2005-ös, a MuTra konferencián bemutatott modellje nagyjából minden típusú korlátozott fordítás esetében alkalmazható.

Pedersen hét lehetséges stratégiát különböztet meg:

- hivatalos ekvivalens használata (ha létezik kifejezés a célnyelven)
- megtartás (lehet jelölni, pl. dőlt betűvel, és az írásmód is változhat, pl. „kimonó”)
- kifejtés (pl. rövidítések feloldása, rövid hozzáadás)
- tükörfordítás (pl. hivatalos szervek esetén)
- általánosítás (pl. konkrétan megnevezett boltok esetén)
- behelyettesítés (pl. kulturális ekvivalens használata vagy parafrázis)
- kihagyás (a legkevésbé ajánlott)

Ugyanakkor a kihagyás is lehet pragmatikai szempontból indokolt: a forrásnyelvi és célnyelvi célközönség háttértudása eltérő, és a különbség csak nő, minél távolabbi kultúráról van szó. Ennek ellenére ügyelni kell arra, hogy egyes elemeknek lehet hatásuk a szövegre vagy a történetre, ebben az esetben semmi esetre sem szabad őket kihagyni (Klaudy 2009b: 84–98).

3. Képregények

„A képregények ellenállása bármilyen, eredetük elrejtésére irányuló drasztikus adaptációval szemben megerősíti, hogy lehetséges, sőt szükséges a fordítást az eltérő kultúrák elismeréseként és megbecsüléseként felfogni, nem pedig azok beépítéseként egyetlen egységes világképbe”.
(Rota 2008: 96, fordítás tőlem).¹

Bár Rota idézete a képregényekben fellelhető kulturális elemekre hívja fel a figyelmet, a műfaj fordítása számos egyéb, váratlan akadályt állíthat a fordító elé.

Mindenekelőtt viszont érdekes megvizsgálni, hogy a képregény szó különböző nyelveken a műfaj melyik jellegzetességét emeli ki: a képi jelleget, az elbeszélő jelleget vagy más tipikus vonást.

- magyar: *képregény* – képek, amelyek egy történetet mondanak el;
- angol: *comics* – a *comic strip* rövidítése, mivel a legelső képregények humoros történetek voltak és csak néhány képkockából álltak (Lacassin 1971: 24);
- olasz: *fumetto* – a szó a műfajon kívül annak leginkább jellemző elemét, a szövegbuborékot is jelenti;
- francia: *bande dessinée* (BD) – 'rajzolt sáv', a rajzokra és elrendezésükre utal (Perret 2021)
- finn: *sarjakuva* – 'sorozatos képek', szintén a folyamatosságra helyezi a hangsúlyt.

A felsoroltakon kívül több nyelv az angol kifejezés egy részét vette át, mint a német (*comic*), a horvát (*strip*) vagy a spanyol (*comic*).

3.1. A képregények fordítása

Miért korlátozott fordítás a képregény? Ennek három oka van:

- a szövegnek bele kell férnie a szövegbuborékba, amelyeknek rögzített a mérete: tehát a filmekkel ellentétben a korlátok csak térbeliek, nem időbeliek;
- a szövegnek illeszkednie kell a képekhez, hogy megfelelően működjön;
- rövidebb, humoros képregények esetében a csattanónak a célnyelvben is ugyanakkor, legalább ugyanolyan jól kell működnie, mint a forrásnyelvben (Grun–Dollerup 2003: 197–199).

3.1.1. A képregények fordításának alapjai

A képregényekkel kapcsolatos kutatások túlnyomó része a műfaj képi jellegére és a különböző bemutatott történetekre koncentrál. Ezekben belül is elsősorban az Amerikában 1938 óta forgalomban lévő és azóta is töretlen népszerűségnek örvendő szuperhős-történetek vannak középpontban (Merli 2022: 44–49). Már az első évtizedekben jelentek meg róluk elemzések. Ugyanakkor a képregények fordításának kutatása alig több, mint két évtizedre tekint vissza: Kaindl 1999-es tanulmánya ebből a szempontból úttörőnek számít.

¹ Az eredeti szöveg: „The resistance offered by comics to drastic adaptations aimed at hiding their origin underline how it is possible, and even necessary, to conceive of translation as the recognition and respect for other cultures, rather than their assimilation into a standardized image” (Rota 2008: 96)

Felmerülhet a kérdés, hogy ha a műfajt magát elég régóta ismerjük (ha a bayeux-i falikárpitot képregénynek tekintjük – mint sokan – akkor még a filmeknél is régebből), a fordítások kutatása miért jár még gyerekcipőben? Több cikk is rámutat, hogy a fordításkutatás meglehetősen „elitista” (majdhogynem „sznob”) mivolta az ok: ami nem klasszikus értelemben vett (azaz irodalmi és/vagy tudományos) fordítás, azt nem érdemes kutatni (Grun–Dollerup 2003: 197). Még a filmek feliratozása, az első tagadhatatlanul korlátozott fordítás, is ritkán volt téma, és lassan vált csak elfogadottá. A hetedik művészeti ág viszont legalább művészetként elismert, a képregény viszont Lacassin javaslata nyomán is csak lassan került fel a listára. Egyedi korlátozott volta elkülöníti azonban a filmekről, ezért mindenképpen érdemes mélyebben kutatni a fordítási kérdéseket. Ezenkívül az is figyelemre méltó, hogy a helyzet országonként eltér. Azokban az országokban, amelyeknek gyenge vagy nem létező a hazai képregénytermelése (Németország, Magyarország) a képregény jóformán lenézett, egyenesen megvetett műfaj. Ezzel szemben az exportáló, nagy hazai képregénytermeléssel rendelkező országokban (Franciaország, Olaszország, Japán) a képregény elismert művészet, a kollektív kultúra része, és minden korosztály számára élvezetes olvasmányt kínál (Kaindl 1999: 264–265).

„Fordítási szempontból a képregények fordítása úgy határozható meg mint a szöveg és szövegi elemek az eredeti kultúrából a célkultúrába történő átültetéséhez nyelvi, szövegbeli és tipográfiai szinteken végzett cselekvések összessége” (Kaindl 2004: 87, idézi Igareda 2017: 344, fordítás tőlem).²

Kaindl is erősen a kulturális elemekre helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a képregények elemeit nyelvi, tipográfiai és képi kategóriákba sorolja, amelyek a műfaj elsősorban képi jellege miatt (ahogy a különböző nyelvek megjelöléseiből is kitűnik) eltérő szerepet töltenek be és emiatt a velük kapcsolatos fordítási kérdések is mások, mint az irodalmi szövegek esetében.

Kaindl szerint nyelvi elem:

- a cím, amely a képregények sorozati jellege miatt fontos jelzés;
- a dialógus, amely szövegbuborékokban jelenik meg;
- az elbeszélés, amely rendszerint szögletes keretben tűnik fel a képek fölött vagy alatt, és a történet térben és időben történő elhelyezését segíti;
- a feliratok, a képen belüli nyelvi elemek, mint a táblák, épületek feliratai;
- a hangutánzások (nem azonos a hangutánzó vagy hangulatfestő szavakkal; lásd 3.1.2. és 4.3.3.), amelyek az események és érzések hangzó szintjét jelenítik meg képileg.

Ezek mellett a tipográfia szerepe is lényeges, másfajta betűtípus másfajta beszédet vagy hangzást is jelölhet, míg a betűk mérete vagy elhelyezkedése a hangerőt vagy mozgást érzékeltetheti.

A képi elem egészíti ki és teszi teljessé az információ átadását (Kaindl 1999: 273–274). Tolcsvai Nagy (2021: 165–166) modellje szerint a szöveg három megnyilvánulási formája, tehát a fizikai, a szöveg műveleti feldolgozása és az az alapján kialakuló összegző szerkezet a képregények esetében egyedi módon kapcsolódik össze: mivel a képi anyag adott, az olvasónak nem kell képet kiépítenie a szöveg feldolgozása közben, viszont a kép és szöveg együttes értelmezése szükséges a képregény kognitív értelmezéséhez. A filmekkel ellentétben a hanganyag viszont hiányzik (Zabalbeascoa 2008: 26–28), ezért a képregények olvasása és egyidejű értelmezése egyedi jelenség.

Ami a fordítási megoldásokat illeti, Kaindl Delabastita (1989: 199–200) filmfordításról szóló javasolt kategóriáit vonatkoztatja a képregényekre:

- ismétlés (repetitio), amikor a szöveget (és a képregényben a képi elemet is) eredeti formájában helyezik át. A képregények esetében leggyakrabban a hangutánzások nem változnak. A képi elemek legtöbbször méretbeli változtatáson esnek át, a célnyelvi kiadó döntése alapján;
- törlés (deletio), amikor szöveget vagy képet törölnek. Különböző okok állhatnak a háttérben, mint, amikor egy tárgyon lévő felirat felesleges, de a cenzúra is dönthet egyes képek vagy szavak törléséről;
- hozzáadás (adiectio), amikor az eredeti képen nem szereplő elem fordításban megjelenik. Szöveg-szinten lehet kulturális elemek magyarázata (akár képileg megjelenítetteknek is), lábjegyzetben, végjegyzetben vagy beszúrt magyarázatban (gyakori a mangák esetében). Képi szinten történhet átrajzolás vagy az eredetileg fekete-fehér mangák színezése által. Ha egy eredetileg egykötetes történetet fordításban részletekben közölnek, egyes képeket az előzményekre utaló összefoglalással is behelyettesíthetnek;

² Eredeti szöveg: „From a translational point of view, the translation of comics can be defined as the sum of all the actions that are carried out in the linguistic, textual and typographical levels in order to transfer the text and text elements from an original culture into a target culture” (Kaindl 2004: 87, idézi Igareda 2017: 344)

- átalakítás (transmutatio), amikor a forrásnyelvi elemeket átrendezik. Gyakori volt a korai lefordított mangák esetében, amikor tükrözték a képeket és áthelyezték a szövegbuborékokat;
- behelyettesítés (substitutio), amikor a forrásnyelvi (nyelvi, képi vagy tipográfiai) elemet többé-kevésbé egyenlő funkciójú célnyelvi megfelelővel helyettesítenek be.

Látható, hogy a képregény ugyanúgy multimodális, mint a film, ezért a fordítást sem lehet kizárólag a szöveg irányából megközelíteni.

3.1.2. A hangutánzások

Kaindl a nyelvi jelek közt kiemelte a hangutánzásokat. A jelenségről Igareda (2017) cikke mutat be átfogó vizsgálatot.

Igareda bevezetőjében elismeri, hogy a képregényeket sokan „alacsonyabb rendű” irodalomnak tartják, ugyanakkor rámutat, hogy képregényt olvasni többretekű intellektuális gyakorlat, ahol az esztétikai érzékelést össze kell egyeztetni a mentális újraalkotással. A képregény egyáltalán nem jelentéktelen műfaja egymástól kölcsönösen függő képekből és szövegből áll. Igareda öt képregényt vizsgál – manga nem szerepel közöttük –, és az azokban szereplő hangutánzásokat sorolja fel a következő kategóriák szerint felosztva:

- nem emberek által kiadott hangok;
- biológiailag korlátozott emberi hangok;
- állathangok;
- természeti hangok;
- ember–tárgy közti interakció hangjai;
- kitöltött szünetek és hezitálást jelző hangok;
- nem lexikai hangok;
- konvencionális indulatszavak;
- nem fonologikus hangutánzó szavak;
- nyelvbe beépült ideofonikus szavak;
- ember–ember közti interakció hangjai (felvetett kategória).

A kategóriák között nyilvánvalóan elég sok az átfedés, de alapként kiválóan használható képregények, mangák hangjainak kategorizálására, elemzésére.

1. ábra. Hokusai: A nagy hullám Kanagavánál (1830)

4. Manga

Már megfigyelhettük, hogy a különböző nyelvek a képregények más-más tulajdonságát emelik ki a műfaj megnevezésekor. A japán nyelv két képirásos (KANDZSI) jellel fejezi ki a *manga* szót:

漫 – *man* 'szeszélyes'

画 – *ga* 'képek'

A Kōjien japán szótár szerint: „Egyszerű, humoros, és eltúlzott rajzok. Karikatúra és társadalmi szatíra. Egy képsorozat, amely elmond egy történetet: 'comics'” (Koyama-Richard 2007: 6–7, fordítás tőlem)³.

³ Eredeti szöveg: „Simple, humorous, and exaggerated drawing. Caricature and social satire. A series of pictures telling a story; 'comics'” (Koyama-Richard 2007: 6–7)

De hol keressük ezeknek a „szeszélyes képeknek” az eredetét? Nem másnál, mint Hokusai Kacusika híres japán ukiyo-e művésznél, akinek legismertebb képe A nagy hullám Kanagavánál (1. ábra) (Wada 2018: 8–9). Az *ukiyo-e* jelentése: 'a lebegő világ képei', az ismert japán természeti tájakat, növényeket, állatokat, hírességeket, városokat ábrázoló nyomatok összefoglaló neve. Már az ukiyo-e virágkorában (XVIII–XIX. század) is elkülönítették a műfajokat témájuk, célközönségük szerint. Hokusai műveiben ugyan még nem jelennek meg szövegbuborékok, de narráció, magyarázó szövegek már igen. A mai mangákban is feltűnnek az ukiyo-e művészet nyomai, főleg az egyedileg megrajzolt, kiszínezett és kidolgozott hátterek esetében.

4.1. A manga műfajai

Habár a nyugati képregényeknek is számos műfaja létezik, kétségtelen, hogy alapvetően a felnőtt és a gyermek kategória szerint osztják fel őket, és főleg az előbbieket elsősorban férfi célközönségnek szánják. A manga ezzel szemben sokféleképpen felosztható, de a leggyakoribb itt is célközönség szerinti, csak hogy itt szó sincs csakis a felnőtteknek vagy gyermekeknek szánt művekről.

A főbb műfajok a következők:

- SHŌNEN, fiatal fiúknak szánt mangák (pl. szuperhős- vagy kalandos történetek);
 - SHŌJŌ, fiatal lányoknak szánt mangák (pl. romantikus, felnőtté válásról szóló történetek);
 - SEINEN, felnőtt férfiaknak szánt mangák (pl. történelmi vagy mindennapi életről szóló történetek);
 - REDISU/JŌSEI, felnőtt nőknek szánt mangák (pl. a japán nők mai világáról szóló történetek, a romantikus szál kevésbé idealizált, mint a shōjō esetében)
 - SEIJIN, felnőtteknek szánt erotikus történetek;
 - KODOMO, gyerekeknek szánt mangák (pl. nevelő célzatú vagy állatokról szóló történetek)
- (Zanettin 2020: 76).

Ezekon kívül egy különleges, egyedülálló műfaj a BOIZU RABU (boys love vagy BL), a férfiak közötti romantikus kapcsolatról szóló mangák. Gyökerei a korai XX. századi japán művészetben jellemzően megjelenített ideális férfiúi szépségben keresendő (McLelland 2015: 5; Hartley 2015: 32–37). A különböző műfajok népszerűsége az aktuális divat szerint is változik, például az 1964-es tokiói olimpiával egy időben megnőtt a sportmangák iránti érdeklődés (Koyama–Richard 2007: 115–126).

4.2. A mangák Nyugaton

A manga mint jelenség Nyugaton annyira új, hogy hiába ír Lacassin csaknem háromezred oldalán át a képregényekről, a mangákat meg sem említi. Az 1970-es években ugyanis Nyugaton teljesen ismeretlen volt a manga – Lacassin mulasztása mégis meglepő, mert a jelen kutatások szerint az első, Nyugaton kiadott mangát épp francia nyelvre fordították: 1969-ben jelent meg a *La dramatique histoire Budo du samouraï Shinsaburo a Budo magazine Europe* hasábjain (Yukio 2005). Érdekes ellenben, hogy a japán animációs filmek (ANIME), amelyek majdnem mind egy-egy manga adaptációi, már az 1960-as évek vége felé feltűntek néhány európai vagy amerikai csatorna kínálatában; ennek ellenére a manga nem azonnal követte őket (Rota 2008: 92).

Egy másik fontos tényező, hogy nagyon kevés japán forrásnyelvből dolgozó fordító állt rendelkezésre: erre egy példa Kavabata Jaszunari Nobel-díjas (1968) regénye, a *Hóország*. Az 1969-es első magyar kiadás jelzi, hogy a Carl Hauser Verlag által kiadott német nyelvű fordítás alapján készült (Kavabata 1969: 2). Mára változott a helyzet, ahogy egyre több japán forrásnyelvből dolgozó fordító elérhető, a mangák egyre inkább átveszik a vezetést a nyugati képregényektől, olyannyira, hogy bár Kaindl szerint Németországban a képregény kevésbé elfogadott műfaj, mint más országokban, a Carlsen kiadó összes termékének 50%-a már 2005-ben is képregényekből állt, és ezek 70%-a manga volt (Jüngst 2008: 52–53), azaz a 21. század elején már biztosan voltak olvasói. Azóta a számok csak nőttek: a legnagyobb európai mangapiac viszont valószínűleg Olaszország vagy Franciaország (a helyzet évente változik). Hiába van máig stabil és virágzó hazai képregénykiadás Olaszországban, már 2005-ben is a 2800 megjelent új képregény 58%-a nem olasz vagy amerikai termék, hanem manga volt (Bouissou et al. 2010: 254), 2020-ra pedig a mangák már majdnem teljesen kiszorították az amerikai képregényeket. Ennek fő oka a műfajok sokszínűsége: a mangákat lányok és felnőtt nők is szívesen olvassák, márpedig az amerikai kiadók ezt a lehetséges célközönséget szinte teljesen figyelmen kívül hagyják (Pellitteri 2020). A mangák olasz sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint a 2021-ben Milánóban rendezett Manga Heroes című kiállítás

(Costa-Buranelli 2021: 6; Modina 2021: 8–9), amely a nagy sikernek köszönhetően másodszor Nápolyban kerül megrendezésre (N.n. 2022).

4.3. Fordítási kérdések a mangákban

A képregények általános fordítási kérdésein túl a mangák további kihívásokat állítanak a fordítók elé.

4.3.1. Formátum

Még a nyelvi problémáknál is nagyobb gondokat okozhat a formátum: a nyugati képregényekkel ellentétben a mangákat jobbról balra olvassák, a képkockák is eszerint következnek egymás után. Érdekes, hogy a legelső lefordított manga, a *La dramatique histoire Budo du samouraï Shinsaburo* egyedülálló módon az olvasó megsegítésére beszámozta a képkockákat, így a képeket eredeti sorrendjük, tájolásuk változtatása nélkül lehetett közölni. Már más volt a helyzet a következő, Európában és Amerikában is komoly sikereket elérő sorozattal, Otomo Katsuhiro *Akira* című mangájával. Az *Akira* Japánban eredetileg 1982-től 1990-ig futott, azaz még nem jött ki a záró fejezet, amikor Amerikában megjelent az első rész, 1988-ban. Azonban ez a kiadás teljesen átdolgozta az eredetit, úgymond „amerikanizálta”: a képeket tükrözték és színezték (a manga alpból fekete-fehér), jelentősen rontva a rajzok eredeti minőségén; a fejezetek vékony füzetként jöttek ki, ellentétben a japán, gyakran több száz oldalas TANKŌBON (単行本, szó szerint 'önálló könyv') formátummal. Mindemellett néhány teljes oldalas kép nem tartalmazott szöveget, ezért mellőzték a tükrözést: az eredmény tükrözött és nem tükrözött, erősen módosított képek furcsa keveréke lett, néhány képen a szövegbuborékokat is törölték és áthelyezték. A képi változtatások miatt a figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy a szereplők hol az egyik, hol a másik kezüket használják, vagy a szimbólumok másképp jelennek meg.

1991-ben Németország is kiadta az *Akirát*, de az amerikai kiadást vették át, így a komoly, egyenesen durva változtatások ott is megmaradtak (Iglesia 2016). Ez a fajta invazív átdolgozás viszont nemcsak az eredeti mű torzítása miatt problémás, hanem azért is, mert a nyugati formátum nem alkalmas a manga megjelenítésére. A mangák fejezetei rendszerint hosszúak (ezért is jelennek meg tankōbon formában), akár 100 oldalasak is lehetnek, ezért a narratíva üteme sem követi a rövid, füzetyszerű amerikai képregényekét. A fekete-fehér mangaképek, ahol a szürke árnyalatait és a fényviszonyok hatásának festői ábrázolását használják, szintén nem alkalmasak a színezésre. Ennek ellenére a kora 1990-es években az első, Európában is megjelent mangákat Amerikából importálták, és ez pragmatikai döntés is volt: a már átdolgozott változatokat előbb fogadhatta el a nyugati közönség (Rota 2008: 92–93).

Ahogy az *Akira* esetében is láthattuk, a szövegbuborékok és azok elhelyezkedése is gondokat okozhat. Nemcsak a hely korlátozott, mint minden képregény esetében, hanem a japán ráadásul fentről lefelé ír, a buborékok alakja is ezt követi, ezért rendszerint magasabbak, és kevésbé szélesek. Kutatásaim alapján a fordítók valahogy megpróbálják kitölteni a rendelkezésre álló teret: nagyobb betűmérettel, elválasztással vagy függőlegesen írják a szavakat. Néhány esetben viszont ezek a megoldások nem alkalmazhatók, így a szövegbuborékok nagy része üresen marad (Pasfield-Neofitou–Sell 2016: 263).

2. ábra. Szövegbuborékok kitöltése és a nyelvi kulturális elem megjelenése egy, a 2010-es években kiadott manga olasz és angol nyelvű kiadásában

A 2. ábrán egy, olasz és angol nyelven a 2010-es években megjelent mangából vett jelenet látható: mára már nem jellemző az eredeti művet erőteljesen megváltoztatni, mint azt az Akira esetében tették. Jól megfigyelhető, hogy az eredeti japán nyelvű kiadásban a függőleges szöveg pontosan kitölti a szöveg-buborékot. Az olasz, illetve angol fordításban ellenben jelentős üres tér marad a buborékban. Ezenkívül egy nyelvi-kulturális elem is megjelenik a szövegben, a fordító pedig a két célnyelven eltérő megoldáshoz folyamodott. A japán nyelvben megszólításkor szokás tiszteletet kifejező toldalékokat adni a nevekhez, a leggyakoribb és legáltalánosabb a *-san* (- さん). Mint látható, az olasz fordító behelyettesítést alkalmazott, a *signor* ('uram') szóval, az angol pedig változatlanul hagyta a *-san* toldalékot.

4.3.2. Nyelvi kérdések

A japán nyelv másik különlegessége a négy különböző írásrendszer használata. A HIRAGANA és a KATAKANA szótag-, a KANDZSI pedig képírás. Ritkán, főleg kiemelésre, a latin ábécét is használják, bár az idegen szavak írására a katakana az általános. Amennyiben japán szavakat írnak latin betűkkel, a RÖMADZSI kifejezést használják – de ez a legritkább, irodalomban és mangában is. A japán szövegek rendszerint hiragana, katakana és kandzsi keverékében íródnak, de például a kisgyerekeknek szánt szövegekben kihagyják a kandzsit. Mind a négy írásrendszernek megvan a maga szerepe, alakjuk is különböző konnotációkat sejtet, egyáltalán nem véletlenszerűen használják őket (ahogy elsőre tűnhet a nyugati olvasónak), lásd 1. táblázat (Robertson 2016: 164–166).

Hiragana	Katakana	Kandzsi	Römadzsi
Nőies, lágy, gyermeki; egyszerű japán	Férfias, kemény, újszerű, feltűnő; idegen szavak	Formális, intellektuális, bonyolult	Tekintélyes, globális, kiemelkedő, díszes, igényes

1. táblázat. A japán írásrendszerek és konnotációik

A katakana „feltűnő” volta a japánul íródott fantasztikus művekben a leginkább nyilvánvaló, ahol kitálat, nem létező személy- és helynevek jelennek meg. A fordítók számára ezek helyes (vagy legalábbis a szerző szándékával egyező) átírata különösen nehéz, mivel a katakana nem alkalmas a többi nyelv összes hangjának leírására. Többek között az [l], a [v] hangokat, a [di] vagy [ti] szótagokat és a más-salhangzóval végződő szavakat sem lehet katakánával pontosan leírni. Idegen szavak átvétele esetén a szótagírás miatt az angol *club* szó például クラブ, azaz *kurabu* lett, de kiejtése maradt [klab]. Hogy egyazon mangából idézzek példákat: a sorozat címe angol, de katakánával leírva *Puracsina Endo* (プラチナエン) lett, angolul helyesen *Platinum End*. A történet egyik szereplőjének neve katakánával ルベル, olvasata a jelentés nélküli *Ruberu*. A név az olasz fordításban *Rubel* lett, az angolban *Lepel*, a két évvel későbbi animében pedig kiejtve *Revel* (mivel közreműködött az animében, feltehetőleg ez volt a szerző eredeti szándéka). Mivel a manga évekkel az anime előtt jelent meg, és a sikere miatt a fordítások is gyorsan követték, csak az írott szavakat lehetett követni, a hallott szöveget nem.

Ami a kandzsi intellektuális jellegét illeti, a kínai képírásból átvett jelek eltérő olvasata és jelentése nemritkán – irodalomban ugyanúgy, mint mangában – beépül a történet-szálakba, és nyilván nem fordítható. Ebben az esetben, ha a fordító kihagyást alkalmaz, az a folyékony olvasás és élvezet rovására történhet, mivel egyes részletek érthetatlenné válnak. Ilyenkor szükséges lábjegyzetet vagy beszúrt magyarázatot alkalmazni, az előbbi folyamatos szövegben nyilván könnyebben megoldható, mint képre-gényben, a több hely miatt is. A kandzsi kontextustól függő, eltérő olvasata és jelentése miatt, amennyiben a fordító nincsen tisztában a szabállyal vagy nem ismeri elég jól a történetet, könnyű hibázni.

A römadzsi „kiemelkedő” jellege ugyanakkor egyes szavak kiemelésére használatos, főleg, ha olyan lényegesek, hogy a katakana nem elég feltűnő – akkor is, ha a szavakat japánul is le lehet írni. Például az angol *OK* kifejezés katakánával オーケー, ami kétségtelenül elüt, ha a mondat többi része hiragana és kandzsi, de a latin betűk használatával még feltűnőbb (l. 3. ábra). Természetesen a fordításban a kiemelés teljesen elveszik.

3. ábra. Latin betűs kiemelés a japán szövegben

4.3.3. A hangutánzások

További lényeges kérdés a mangákban a hangutánzások használata. Bár Igareda 2017-es tanulmányában nem használt fel egy mangát sem a kutatásához, de az általa felsorolt kategóriák a mangákban is alkalmazhatóak. Ugyanakkor a japán nyelv egyedi hangszimbolikája miatt a hangutánzások jellege eltér a nyugati képregényekben fellelhetőektől. A japán nyelvben lényegesen kevesebb a névszó és igető, mint a legtöbb nyelvben. Amíg például magyarul a *jár* szónak számos szinonimája van, amelyek kissé eltérő járásmódokat képviselnek (*sétál, ballag, biceg, lépked* stb.), addig a japánban az eltérő hatás egyedül mimetikus szavak beszúrásával érhető el. Érdekes, hogy a mimetikus, hangutánzó szavak nagy része japánul nem magát a hangot utánozza, hanem hangszimbolikus, jelentése egy a hanggal (példa erre a *dokidoki* szó a szívverés jelölésére, a szó maga szerelmes jelenetekre is használatos, főleg mangákban) (Hamano 1998: 3–5). A hangszimbolika elmélete szerint a hangok vagy hangkombinációk jelentéstartalommal is bírhatnak, különösen pedig a japán nyelvben külön kategóriának számítanak (Preziosi–Coane 2017). Ezért a hangutánzások fordításban gyakran az eredeti japán kifejezés latin betűs átírataiban jelennek meg, vagy angol szavakkal helyettesítik őket. Érdekes, hogy nem angol nyelvű fordításokban (pl. olasz vagy francia) is sok angol szót használnak a fordítók, furcsa keveréknyelvet eredményezve. Az internet és az egyre növekvő mangarajongói közösségeknek hála, több, a japán hangutánzások és hangszimbolikus szavak összegyűjtésére szakosodott oldal jött létre. Kiemelendő Lee rendkívül hasznos honlapja: <https://thejadednetwork.com/sfx> (Pasfield–Neofitou–Sell 2016: 262). Szintén a hangutánzások kategóriájába tartozik, hogy a japán csendkultúra (Davies–Ikeno 2019: 57) miatt még a csendet is számos „hangutánzással” fordítják, a jelenet jellegétől függően. A mangák hangutánzásait négy kategóriába lehet sorolni, közülük csak az első kettő szorosabb értelemben hangutánzás:

- GIONGO (擬音語): hangutánzás;
- GISEIGO (擬声語): élőlények hangjainak utánzása (pl. állathangok);
- GITAIGO (擬態語): a jelenségek kinézetét leíró szavak (pl. mivel a mangák fekete-fehérek, szükség lehet a színek leírására);
- GIJŌGO (擬情語): emberi érzéseket jelentő szavak (Pasfield–Neofitou–Sell 2016: 251–253).

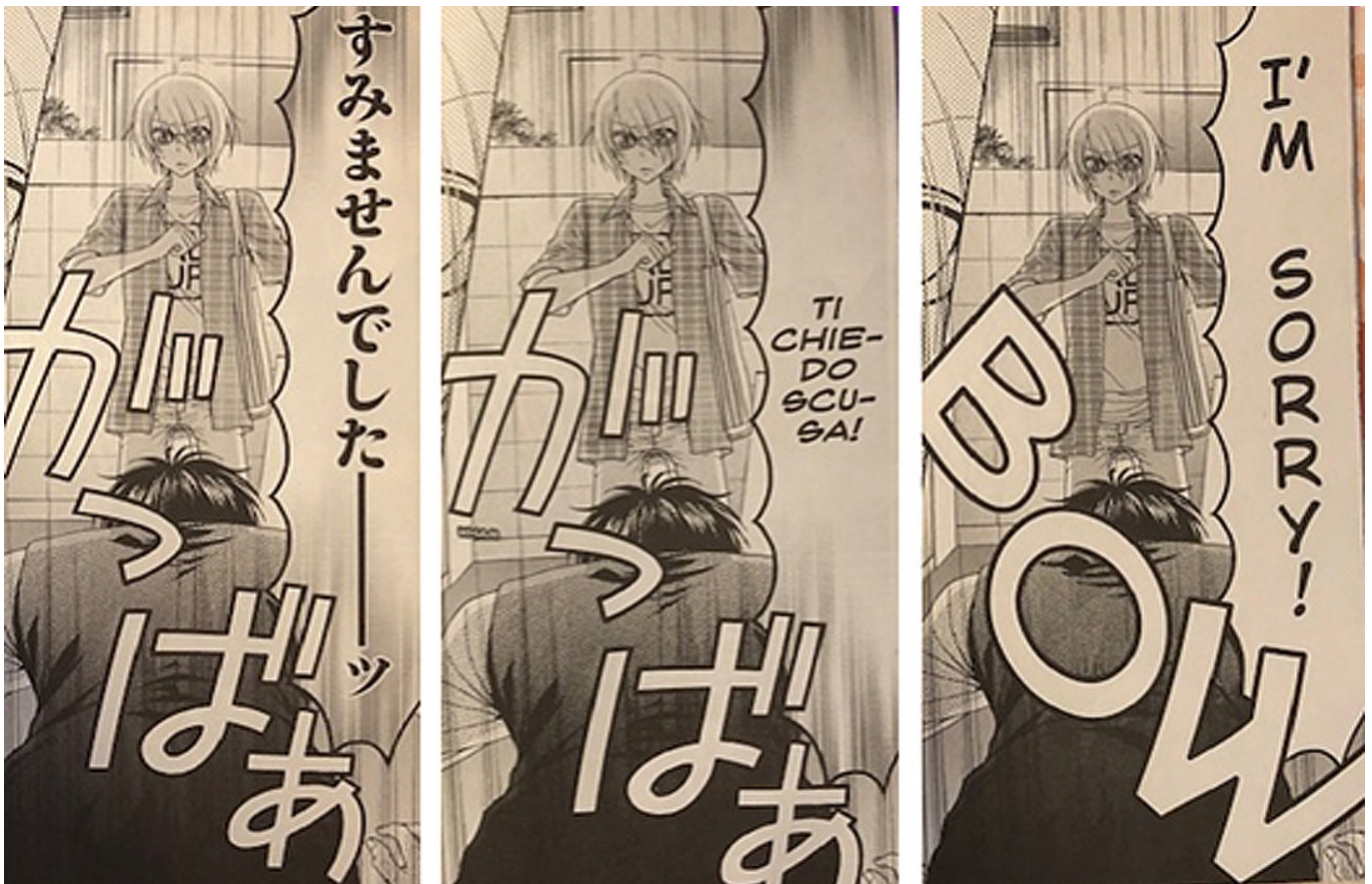
Az utolsó kettőt „mangára jellemző jelzéseknek” is lehet nevezni, és mivel Igareda (2017) nem foglalkozott mangákkal a tanulmányában, értelemszerűen nem említi ezeket a kategóriákat, amelyek teljesen hiányoznak a nyugati képregényekből. Azonban, ha egy kutatás a mangákra koncentrál, mindenképpen szükséges mind a négy kategóriát vizsgálni.

A 4. ábra példa a *gitaigo* jelenségére, illetve arra is, hogy az olasz fordítás is az angol *smile* kifejezést használta.

4. ábra. Hangutánzó szó használata, olasz és angol fordításban is a 'smile' kifejezés szerepel, olasz fordításban kicsiben a japán eredeti alatt

A mangákban az írásrendszer miatt a hangutánzások általában nem különálló szövegbuborékokban szerepelnek, és nem is a kép üres részébe illeszkednek, ahogy a nyugati képregényekben megszokhattuk. A képirás jellege miatt a hangutánzások teljesen beépülnek a képbe, annak részét képezik, emiatt nagyon nehéz vagy egyenesen lehetetlen a képkocka teljes átdolgozása nélkül lefordítani őket. A fordítási megoldások az általam kutatótt mangákban eltérnek, de olasz nyelvben a leggyakrabban az eredeti hanghatast alatt vagy mellett kisebb betűmérettel jelenik meg a célnyelvi megfelelő vagy a magyarázat. Mindenestre, mint a képregényeknél általánosságban, itt sem szabad a kép túl nagy részét eltakarni. Az 5. ábra példa a gitaigo jelenségére: látszik a képen, hogy az illető meghajolt, de mégis szóval jelzik a gesztust (egészen pontosan a hirtelen mozdulatokat jelző nem hangzó szimbolikus szóval), annak ellenére, hogy nem hallható. Az olasz fordításban nem cserélték ki az eredeti japán szöveget, hanem kicsiben hangutánzó szót (*wham*) illesztettek mellé. Az ábra ismét példa ezenkívül a függőleges szövegbuborékok jelenségére is: az angol fordítás függőleges elhelyezkedésű szöveggel oldotta meg a problémát, az olasz verzióban viszont a buborék nagy része üres, közepén helyezkedik el a vízszintes szöveg, elválasztással.

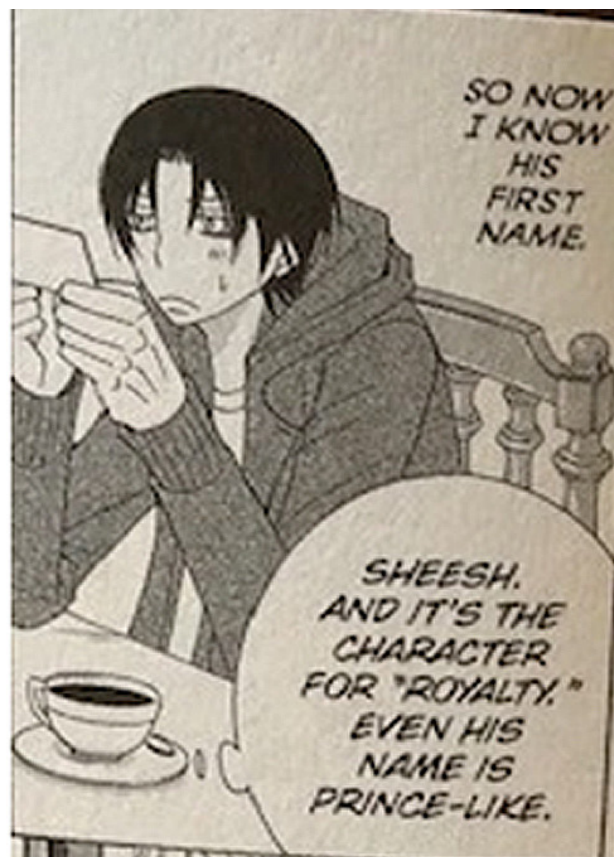

5. ábra. Hangutánzás és szövegbuborékok kitöltése olasz és angol fordításban

4.3.4. Kulturális kérdések a mangákban

A fordítónak a mangák esetében először a japán nyelvvel, írásrendszerrel és a hangok egyedi megközelítésével kell megküzdenie. Ezek nyelvi tényezők. Japán és a legtöbb másik ország között, amelyek nyelvére a mangákat lefordítják, hatalmas a kulturális szakadék. A kultúraspecifikus elemeket ezért semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni. Első látásra a probléma nem tűnik csak a mangákkal kapcsolatosnak, hiszen japán regényeket, tudományos szövegeket is nagy számban fordítanak, és kulturális utalásokat ezek is bőven tartalmaznak. Mivel azonban a manga egyrészt korlátozott fordítás, másrészt képi, harmadrészt pedig főleg szórakoztató irodalom, túl sok lábjegyzet, beszúrás vagy kihagyás nagyban gátolhatja a folyékony, élvezetes olvasást. Ismét hangsúlyozom, hogy Pedersen 2005-ös, a kultúraspecifikus elemek átültetésére vonatkozó modellje a mangák esetében is kiválóan alkalmazható. A mangákban a kultúraspecifikus elemeket – akár képileg, akár szövegieleg jelennek meg – csak akkor szükséges megmagyarázni, ha fontosak a történet szempontjából, vagy ha a képkocka maga különben nem érthető. Miközben az első fordítások (pl. az Akira) a tükrözésen kívül honosítani is próbálták a mangákat, a nevek fordításával és nemegyszer képi kultúraspecifikus elemek törlésével, manapság a rajongók egyenesen követelik, hogy a manga tűnjék és érződjék is japánnak, mindenféle törlés vagy átrajzolás nélkül. Ezért a mai fordított mangák a tankōbon formátum megtartásán kívül jobbról balra, nyugati szemmel nézve „fordítva” is vannak bekötve. A fordítás így egyenesen idegenítő (Jüngst 2008: 68–71; Diaz-Cintas 2004: 71).

Két fő megoldástípus tűnik gyakorinak: az olasz és francia fordítások hajlamosak lábjegyzetet használni, ami az apró és nehezen olvasható betűk miatt nem feltétlenül célravezető. Az angol fordítások vagy végjegyzetet vagy pedig beszúrt magyarázatot alkalmaznak, esetenként csökkentve a betűk méretét, hogy a magyarázat is beférjen a buborékba. A 6. ábra olasz és angol fordításban mutatja ugyanazt a jelenetet, ebben az esetben nincsen szükség a japán eredetire. Az olasz fordításban látható egy hivatkozási jel, ugyanis a magyarázatot lábjegyzetben szúrták be. Az angolban hozzáadással magyarázzák a történet szempontjából lényeges elemet: az egyik szereplő nevét a 皇 kandzsival írják, amelynek jelentése 'császár' vagy 'király'.

6. ábra. Kultúraspecifikus elem magyarázatának beszúrása olasz és angol fordításban

Ami a képi kultúraspecifikus elemeket illeti, újabban soha nem alkalmaznak törlést. Amennyiben a manga egésze kulturálisan kötött (pl. történelmi témájú vagy hangsúlyos szerepet kap a japán politika), mindenképpen szükséges egy részletes glosszárú vagy függelék. Érdekes példa Fumimura–Ikegami Sanctuary című mangája, ahol központi téma volt a japán politika. Az első, 1992-es olasz kiadás hosszú és részletes előszót tartalmazott, ahol Federico Colpi elmagyarázta a politikai hátteret. A második, 2000-es kiadásból ez viszont kimaradt, ezért az olasz olvasók számára nehezebben is volt érthető (Rota 2008: 94–96).

5. A rajongói fordítások

A fentiek alapján világos, hogy az új műfajok és fordításuk kutatása számos lehetőséget rejt magában, amelyeknek a jövőben mindenképpen érdemes figyelmet szentelni. A XXI. században, mint említettem, számos új fordítástípus jelent meg. Jelenleg rendkívül népszerű a rajongói (fan) fordítás két válfaja, a FANSUBBING és a SCANLATION. Általában az adott országban (még) nem forgalmazott vagy a nyelvre nem lefordított/feliratozott termék esetében van rájuk igény (Bogucki 2009: 49–50; Somodi 2014: 27–32).

A *fansubbing* a *fan subtitling* kifejezés rövidítése, és a filmek, sorozatok nem hivatásos fordítók, hanem rajongók által készített feliratozását jelenti. A streamingen elérhető animék nagy része ma már hamar kap hivatalos angol feliratot (az új sorozatok az epizódok megjelenése napján is), de az angolul vagy japánul nem tudó, érdeklődő közönség így nem férhet hozzá a tartalomhoz, ezért van igény a fansubra. Ezenkívül az angol felirattal nem ellátott animéket is feliratozzák – régen felirat kizárólag fansubként volt elérhető, a streaming változtatott a helyzeten (Perez-González 2020b: 173). Gyakori problémák a fansub esetében a nem professzionális fordítók által használt ingyenes programok és a rajongói fordítók csekély ismeretei a feliratozás általános, ha nem is bevett, szabályairól. Ezenkívül az amatőrök nem férnek hozzá a filmek, sorozatok eredeti forgatókönyvéhez, tehát hallás után fordítanak: a minőség a szövegértésen és a kulturális elemek ismeretén múlik.

A *scanlation* nem más, mint a *scan and translation* rövidítése, és majdnem kizárólag mangák jelennek meg ilyen formában az interneten (Zanettin 2020: 79). A nem hivatásos fordítók miatt a minőség főleg a kezdetekkor itt is meglehetősen ingadozó volt, de a technológia fejlődésével egyre inkább professzionális, kiválóan megszerkesztett anyagokká válnak a rajongói fordítások mindkét formában. Természetesen kérdéses a szerzői jog, de a tapasztalat azt mutatja, hogy aki először fansub vagy scanlation formájában ismeri meg az adott művet, az a hivatalos fordítást is megveszi, amennyiben az végül megjelenik (Zanettin 2008: 9; Jüngst 2008: 61). Emiatt a kiadók gyakran szemet hunynak, nemigen fordul elő per vagy feljelentés fansubról és scanlationról, a csoportok általában elég nyíltan, saját holnapon működnek. Egy példa az olasz nyelvű Sarulandia fansubs (<https://www.sarulandia.it/>).

6. Összefoglalás

A XXI. században már nem csak az irodalmi vagy tudományos szövegek fordítása kutatás tárgya. Ahogy a modern kor vívmányai, mint például a gépi fordítóprogramok is a fordítástudományi vizsgálat tárgyává váltak, úgy az új műfajok, mint a filmek, képregények vagy akár a videójátékok fordítási kérdései is helyet kapnak a kutatási területek között. Az új műfajok mindegyikére jellemző a korlátozott fordítás és mind-egyikre másképpen. Az újonnan kutatott témák között aránylag kevés figyelmet kapott a képregények fordításának kutatása. A képregények egyik különlegesen érdekes csoportja a japán mangák, amelyek csak a XX. század végén érkeztek meg Nyugatra, s amelyek indoeurópai nyelvekre történő fordítása ekkor kezdődött. A mangák a jelentős kulturális távolság miatt fordítástudományi szempontból érdekes, és kutatásra mindenképpen érdemes témát jelentenek. Ezek közé nyelvi és kulturális kérdések is tartoznak. Nyelvi kérdés – többek között – a más nyelveken nem létező japán kifejezések használata, a japán írásrendszer és olvasási irány (jobbról balra), valamint a hangok, hanghatások kifejezésének módja. Kulturális kérdés a képregény, mint vizuális médium rajzain megjelenő tárgyak vagy egyéb Japánon kívül ismeretlen elemek, illetve a gesztusok, a viselkedés a nyugati olvasó számára elsőre nem világosan értelmezhető normái.

Irodalomjegyzék

- Antonelli, Paola 2012. *Video games: 14 in the collection, for starters*.
https://www.moma.org/explore/inside_out/2012/11/29/video-games-14-in-the-collection-for-starters/ (utolsó letöltés: 2024.01.15.)
- Assis-Rosa, Alexandra 2016. Descriptive translation studies of audiovisual translation. *Target* 28(2): 192–205.
- Bessenyei Ágnes 2012. *A fanfiction online és valós közösségteremtő ereje*. MA szakdolgozat, kézirat. Szegedi Tudományegyetem.
- Bogucki, Łukasz 2009. Amateur subtitling on the internet. In: Diaz-Cintas, Jorge – Anderman, Gunilla (eds.): *Audiovisual translation: language transfer on screen*. H. n.: Palgrave Macmillan. 49–57.
- Bouissou, Jean-Marie et al. 2010. Manga in Europe: A short study of market and fandom. In: Johnson-Woods, Toni (ed.): *Manga: an anthology of global and cultural perspectives*. New York: Continuum. 253–266.
- Costa-Buranelli, Jacopo 2021. Eroi della trasformazione, immutabili nel tempo/heroes of transformation, unchanging in time. In: Costa-Buranelli, Jacopo – Modina, Fabrizio (eds.): *Manga heroes*. Milano: Fabbrica del Vapore. 6.
- Davies, Roger J. – Ikeno, Osamu 2019. *A japán észjárás*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó.
- De la Iglesia, Martin 2016. The task of manga translation: Akira in the West. *The comics grid: journal of comics scholarship* 6: 1–19. <https://doi.org/10.16995/cg.59> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Delabastita, Dirk 1989. Translation and mass-communication: Film and T.V. translation as evidence of cultural dynamics. *Babel* 35(4): 193–218.
- Díaz-Cintas, Jorge 2004. In search of a theoretical framework for the study of audiovisual translation. In: Orero, Pilar (ed.): *Topics in audiovisual translation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 21–34.
- Eiki, Eiki – Zhaou, Taishi é.n. *Love Stage!! (ラブ ステージ)* vol. 2. Tokyo: Kadokawa.
- Grun, Maria – Dollerup, Cay 2003. 'Loss' and 'gain' in comics. *Perspectives – studies in translatology* 11(3): 197–216.
- Hamano, Shoko 1998. *The sound-symbolic system of Japanese*. Stanford, Tokyo: CSLI Publications.
- Hartley, Barbara 2015. A genealogy of boys love: the gaze of the girl and the bishōnen body in the prewar images of Takabarake Kashō. In: McLelland, Mark et al. (eds.): *Boys love manga and beyond*. Jackson: University Press of Mississippi. 21–41.
- Heltai Pál 2013. Kultúraspecifikus elemek és reáliák. *Fordítástudomány* 29: 32–54.
- Houlgate, Stephen 2021. Hegel's Aesthetics. *The Stanford encyclopedia of philosophy* <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/hegel-aesthetics> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Igareda, Paula 2017. Approach to the translation of sound in comic books. *Babel* 63(3): 343–363.
- Jakobson, Roman 1959. On linguistic aspects of translation. In: Brower, Reuben Arthur (ed.): *On translation*. Cambridge: Harvard University Press. 232–239.
- Juhász-Koch Márta 2019. A normalizáció mint fordítási stratégia a hangalámondás fordításában. *Fordítástudomány* 41: 24–42.
- Jüngst, Heike Elisabeth 2008. Translating manga. In: Zanettin, Federico (ed.): *Comics in translation*. London, New York: Routledge. 50–78.
- Kaindl, Klaus 1999. Thump, whizz, poom: A framework for the study of comics under translation. *Target* 11(2): 263–288.
- Kaindl, Klaus 2014. *Übersetzungswissenschaft im interdisziplinären Dialog: Am Beispiel der Comicübersetzung*. Tübingen: Stauffenburg.
- Kapsaskis, Dyonisios 2020. Subtitling, interlingual. In Baker, Mona – Saldanha, Gabriela (eds.): *The Routledge encyclopedia of translation studies*. London, New York: Routledge. 554–560.
- Kavabata, Jaszunari 1969. *Hóország*. Budapest: Világkönyvtár.
- Klaudy Kinga 2009a. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga 2009b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.

- Koyama-Richard, Brigitte 2007. *One thousand years of manga*. Paris: Flammarion.
- Lacassin, Francis 1971. *Pour un neuvième art: la bande dessinée*. Paris: Union générale d'éditions.
- Lee, Jay é.n. The jaded network. <https://thejadednetwork.com/sfx/> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Mayoral, Roberto – Kelly, Dorothy – Gallardo, Natividad 1988. Concept of constrained translation. Non-Linguistic perspectives of translation. *Meta* 33(3): 356–367. <https://doi.org/10.7202/003608ar>
- McLelland, Mark – Walker, James 2015. An introduction to “boys love” in Japan. In: McLelland, Mark et al. (eds.): *Boys love manga and beyond*. Jackson: University Press of Mississippi. 5–10.
- Merli, Irene 2022. Voglia di supereroi. *Focus storia* 186: 44–49.
- Modina, Fabrizio 2021. “Come un drago tra le nuvole”/“Like a dragon in the clouds”. In: Costa-Buranelli, Jacopo – Modina, Fabrizio (eds.): *Manga heroes*. Milano: Fabbrica del Vapore. 8–9.
- Nakamura, Shungiku é.n. 世界一初恋, vol. 3. Tokyo: Kadokawa.
- Ohba, Tsugumi – Obata, Takeshi é.n. プラチナエンド. Tokyo: Shueisha.
- Pasfield-Neofitou, Sarah – Sell, Cathy 2016. The sound of silence: translating onomatopoeia and mimesis in Japanese manga. In: Pasfield-Neofitou, Sarah – Sell, Cathy (eds.): *Manga vision*. Clayton: Monash University Publishing. 251–269.
- Pedersen, Jan 2005. How is Culture Rendered in Subtitles? In: Gerzymisch-Arbogast, Heidrun – Nauert, Sandra (eds.): *MuTra: Challenges of Multidimensional Translation. Saarbrücken 2-6 May 2005*. Saarbrücken: Advanced Translation Research Center (ATRC), Saarland University. 1–18.
- Pellitteri, Marco 2020. *Lo sbarco dei manga in Italia*. <https://www.lospaziobianco.it/sbarco-manga-italia-tratto-manga-tunue/> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Perez-González, Luis 2020a. Audiovisual translation. In: Baker, Mona – Saldanha, Gabriela (eds.): *The Routledge encyclopedia of translation studies*. London, New York: Routledge. 30–35.
- Perez-González, Luis 2020b. Fan audiovisual translation. In: Baker, Mona – Saldanha, Gabriela (eds.): *The Routledge encyclopedia of translation studies*. London, New York: Routledge. 172–177.
- Perret, Aurélie 2021. *Histoire de la bande dessinée* <https://www.histoire-pour-tous.fr/dossiers/5016-histoire-de-la-bande-dessinee.html> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Preziosi, Melissa A. – Coane, Jennifer H. 2017. Remembering that big things sound big: Sound symbolism and associative memory. *Cognitive research: principles and implications* 2. <https://doi.org/10.1186/s41235-016-0047-y>
- Robert, Isabella S. – Remael, Aline 2016. Quality control in the subtitling industry: an exploratory survey study. *Meta* 61(3): 578–605.
- Robertson, Wes 2016. Writing another's tongue. In: Pasfield-Neofitou, Sarah – Sell, Cathy (eds.): *Manga vision*. Clayton: Monash University Publishing. 161–177.
- Rota, Valerio 2008. Aspects of adaptation. The translation of comics formats. In: Zanettin, Federico (ed.): *Comics in translation*. London, New York: Routledge. 79–98.
- N. n. 2022. *Comicon 2022: ospiti, anteprime e eventi!* <https://j-pop.it/it/blog/j-pop-manga-ed-edizioni-bd-comicon-2022-ospiti-anteprime-ed-eventi> (utolsó letöltés: 2024. 01. 15.)
- Somodi Júlia 2014. *Megszólítások pragmatikája japán-magyar összevetésben*. PhD disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Wada, Kyoko 2018. Learning from Hokusai. In: Wada, Kyoko (ed.): *Hokusai manga 1: Edo life*. London: Thames & Hudson. 6–9.

Cseh Lilla Zsófia
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
l.zsofia.cseh@gmail.com

Orvosi betegtájékoztató nyelvészeti elemzése kellemetlen terápiás helyzetekben – Esettanulmány

*„Onnantól kezdve, ha már meghallom a szót,
hogy MR, már rosszul vagyok, és nem, nem, nem.”*

Absztrakt

Számos kutatás igazolja, hogy az orvosok és a páciensek közötti kommunikáció nagy hatással van a terápiás döntési folyamatokra és a kezelés menetére. Kiemelten fontos szerepet játszik az egészségügyi szakember és a beteg közötti interakció a kellemetlen beavatkozások esetében. Kutatásom célja olyan konzultációs helyzetek megfigyelése és elemzése, amelyekben a beteg számára kényelmetlen, szorongással, félelemmel járó kezelés megbeszélése zajlik. Vizsgálatom középpontjában azoknak a meggyőző, szuggesztív funkciójú nyelvi stratégiáknak a megfigyelése és leírása áll, amelyeket az orvos a konzultáció során alkalmaz. Így például elemzem a pozitív megerősítéseket, az ismétlés szerepét, a motiválás nyelvi módjait, az átkeretezést, a beteg „hozott” tudásának megismerésére és az érzelmi kezelésére vonatkozó reflexiókat. Az elemzés háttérét a funkcionális pragmatika adja. Jelen írásban egy esettanulmányt mutatok be, amelyben egy olyan orvos–beteg interakciót vizsgállok, ahol a klausztofóbiától szenvedő nőbetegnek MR vizsgálatot javasol az orvos. Az egészségügyi szakember kommunikációjában fontos szerepet kapnak a páciens meggyőzéséhez nagyban hozzájáruló nyelvi szuggesztiók.

Kulcsszavak: orvos–beteg kommunikáció, szuggesztió, terápiás döntés, stratégiák, kellemetlen beavatkozás, érzelmi reflexiók

1. Bevezetés

Az egészségügyi ellátás során a beteg sok esetben feszültnek, kiszolgáltatottnak érezheti magát, amihez a kényelmetlenség érzése is társulhat. Ilyenkor a gondolkodás jellemzően nem racionálissá válik, a beteg beszűkült tudatállapotba kerül. Különösen igaz ez abban az esetben, ha a páciens számára félelmet keltő orvosi vizsgálatra, kezelésre, beavatkozásra van szükség, ezért ebben a helyzetben kiemelten fontos szerepet játszik az egészségügyi szakember és a beteg közötti interakció (Varga 2011; Bigi 2016; Kuna 2020).

Ezzel összefüggésben a kutatásom célja, hogy bemutassam azokat a nyelvi stratégiákat az orvos–beteg interakciók során, amelyek hatékonyak bizonyulnak a szuggesztív orvos–beteg kommunikációban, és elvezetnek a közös döntéshez egy, a terápia elfogadásához kellemetlen vagy érzelmileg terhelt helyzetben. Jelen tanulmányban a pragmatika és a meggyőzés pragmatikai megközelítésének rövid elméleti bemutatása után a kutatási módszert, az anyaggyűjtési folyamatot, majd egy kiválasztott orvos–beteg kommunikációt mutatok be esettanulmányként.

2. Elméleti háttér: pragmatika, meggyőzés, szuggesztió, kellemetlen beavatkozás

Már az 1950-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy az orvos és a beteg közötti kommunikációnak jelentős szerepe van a terápia és ezáltal a beteg gyógyulásának kimenetelében (Bálint 1957). Ezt az elmúlt öt évtized kutatásai is megerősítették (Kuna 2020), amelyek interdiszciplináris közegben valósulnak meg (Varga 2011).

Egy orvos a szakmai pályafutása során kb. 150.000 beszélgetést folytat betegeivel, így kimondhatjuk, hogy szinte az egyik legfontosabb és leggyakoribb orvosi tevékenység a betegekkel való kommunikáció (Lipkin et al. 1995; Csabai–Csörsz–Szili 2009). Ez a konzultáció a kezelés sikerességének (beteg compliance) egyik legfontosabb eleme. A szakszerű diagnózis felállítását követően a kezelések felajánlása és az ezekről való tájékoztatás a következő lépés a beteg gyógyításában. Ilyenkor dönt a beteg, hogy a felajánlott kezelést igénybe veszi-e, vagy elutasítja. A kutatások azt mutatják, hogy a konzultáción zajló kommunikációnak szuggesztív hatása is van. A szuggesztió egy olyan kommunikációs eszköz,

amely során az információt adó arra törekszik, hogy az információt befogadó gondolatait, viselkedését befolyásolja vagy módosítsa. Az orvos–beteg kommunikációban a szuggesztív hatások lehetnek tudatos vagy akaratlanul kifejtett befolyások, amelyek befolyásolhatják a beteg érzelmeit, gondolatait vagy cselekedeteit. Az orvos és betege közötti interakció során a páciens általában egyfajta spontán transzállapotba kerül, amikor a saját egészségéről van szó, és ez befolyásolja azt, hogy mire emlékszik, hogyan viselkedik, hogyan dönt a terápia folyamatában (Ley 1979; Varga 2011). Ezért ebben a módosult tudatállapotban az egészségügyi dolgozó nyelvi tevékenységének számos eleme válhat ki tudatosan vagy tudattalanul meggyőző, szuggesztív hatást a páciensben. Ez még inkább megfigyelhető olyan esetekben, amikor a betegnek olyan beavatkozásban vagy kezelésben kell részesülnie, amely számára kellemetlen, szorongást, félelmet okozhat, vagy olyan beavatkozás történik, amely fájdalommal jár, esetleg rossz emléke fűződik hozzá. Ezekben a helyzetekben kulcsszerepe van az orvos kapcsolatépítési és kommunikációs módjának, beleértve a meggyőzést és a szuggesztíót. Ezek tanulmányom alapfogalmai is, hiszen vizsgálatom középpontjában azoknak a meggyőző, szuggesztív funkciójú nyelvi stratégiáknak a megfigyelése és leírása áll, amelyeket az orvos a konzultáció során alkalmaz. A meggyőzést komplex stratégiai cselekvésként értelmezem, amely számos művelet révén valósulhat meg (Kuna 2019: 55). A szuggesztíót pedig „olyan (többnyire verbális) üzeneteknek tekintem, amelyek önkéntelen módon hatást váltanak ki a befogadóból” (Varga 2011: 22).

A szuggesztív kommunikációra vonatkozó kutatásomat a pragmatika és a funkcionális kognitív nyelvészet irányából közelítem meg. A pragmatika nyelvfelfogása a nyelvet az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként értelmezi (Tátrai 2011: 25). A nyelv használata konkrét helyzetekben történik, a jelentés és az értelmezés nemcsak a szavak szó szerinti jelentésére korlátozódik, hanem a kontextust és a kommunikációs célokat is figyelembe veszi, azaz a nyelvhasználatot és a kommunikációt gyakorlati szempontból közelíti meg. Ez azt jelenti, hogy a nyelvhasználat során fontos szerepet játszik a megnyilatkozó és a befogadó közötti kommunikációs szándék, a nyelvhasználaton kívül a nem verbális jelek, a hangsúlyok és az adott egyének társadalmi helyzete és normái. Ezeken kívül a kontextusfüggő megnyilatkozások folyamatában létrejövő jelentést is vizsgálja. A nyelv nem mint eszköz, hanem mint a közös jelentésképzés tevékenysége jelenik meg ezáltal, amely tevékenység egyszerre társadalmi, kulturális és mentális, azaz egyéni és társas teljesítmény (Kuna 2019: 14).

Varga (2011) és Kuna (2019) szuggesztív kommunikációra vonatkozó terminológiája szerint határozta meg a vizsgált műveleteket. Kuna (2019) csoportosítása alapján a meggyőzésnek hat művelete van: a polarizálás, az intenzifikálás, a metaforizáció, a perspektivitás, az interperszonális közelítés-távolítás és a pozicionálás. A polarizálás magában foglalja azt a folyamatot, amikor a beteg egy érzelmileg negatív állapotból egy folyamatskálán eljut a pozitív, már vállalható helyzetbe (Kuna 2019). A pozitivitás (Varga 2011) alkalmával a beszédtevékenység során a pozitív szavak használata az irányadó, ami hatásosabb a cél elérésében, mint a negatív jelentésű szavak használata. A kommunikációban megjelenik egy, a páciens által már megélt pozitív élmény, amelynek önigazoló hatása van. Az **ismétlés** (Varga 2011: 27) szintén hangsúlyos. Varga szerint 3-4 ismétlés teszi hatékonnyá a szuggesztíót. Az ismétlések nem feltétlenül egymás után történnek, de fontos elemei a kommunikációnak. Szintén hasznos szuggesztív elem a **célra való összpontosítás** (Varga 2011: 27), ilyenkor a vágyott célt szükséges hangsúlyozni a beteg számára, ugyanakkor a cél elérésének mikéntjét a tudattalanra bízák: amennyiben a beteg kellőképpen motivált, megtalálja az utat a célja eléréséhez. Ilyenkor szerepet játszik a tudásmegosztás és a motiválás stratégiája is. A **tudásmegosztás (ismeretátadás)** (Varga 2011: 28) során nemcsak a páciens – az orvos kérdései által segítve és vezetve – számol be a problémájáról, hanem az orvos is válaszol a páciens kérdéseire. A **motiváláskor** (Varga 2011: 27) pedig a szuggesztiókban megfogalmazottak elérésére motiválják a befogadót: miért lesz jó, ha bekövetkezik az, amire szuggesztálják. Az **igen-beállítódás (yes-set)** (Varga 2011: 29) azokra a kérdésekre utal, amelyekre az orvos igenlő választ vár, és ebbe a kérdéssorba illesztődik bele a szuggesztív tartalom, amelyre a páciens részéről – várhatóan – szintén „igen” lesz a válasz. A **kettős kötés (double-bind)** (Varga 2011: 30) alkalmával valamivel kapcsolatban két vagy több változat közül lehet választani, de a befogadó nem direkt választási lehetőséget kap, hanem annak különféle elérési módjait. Ennek hozadéka a döntési élmény, illetve ezáltal a súlyos és kedvezőtlen következmények is megelőzhetőek. Az **átkeretezés (reframing)** (Varga 2011: 31) módszerével a kommunikáció során egy adott (élet)helyzet más értelmezési keretet kap. Nemcsak a szavakkal, de a **beszéd jellegzetességével** (Varga 2011: 26) is nagy sikert lehet elérni a szuggesztív kommunikációban: fontos, hogy a szuggesztíót adó személy beszédének jellegzetessége kövesse a szuggesztió tartalmát.

A fenti jelenségek jellemzésére kifejezetten alkalmas egy olyan konzultációs helyzet vizsgálata, amely a páciens számára kellemetlen vagy nagy érzelmi leterheltséggel jár. Az elemzésben kellemetlen beavatkozásnak tekintek minden olyan kezelést, terápiás javaslatot, diagnosztikus eljárást, amelyről a beteg fél, szorong, esetleg rossz emléke fűződik hozzá, vagy rosszat hallott róla, azaz valamilyen ellenérzete van azzal kapcsolatban. Ez lehet egy gyógyszeres kezelés vagy egy, a páciensben félelmet keltő orvosi beavatkozás.

A kiindulópontom az, hogy ezekben a helyzetekben az orvos több – és valószínűsíthetően többféle – meggyőző vagy szuggesztív kommunikációs stratégiát is alkalmaz. Ezek a situációk továbbá a meggyőzés sikerességének vagy akár a terápiahűségnek a mérésére is alkalmasak, hiszen a páciens a konzultáción visszajelez, hogy elfogadja vagy éppen ellenkezőleg elutasítja-e az adott eljárást.

3. Anyag és módszer

Kutatásomban kellemetlen beavatkozással járó konzultációkat elemzek, amelyek során az orvos és a beteg közötti terápiás beszélgetések hangrögzítésére kerül sor. Az anyaggyűjtés jelenleg is folyamatban van, a tervek szerint összesen 30 hangfelvétel fog készülni. Az orvosi szakterületet előzetesen nem határoztam meg. A felvételt a kezelőorvos végzi. A hangfelvétel készítése előtt a betegeknek egy, a kutatást ismertető betegtájékoztatót és egy beleegyező nyilatkozatot kell aláírniuk összhangban a kutatásaitikai elvárásokkal¹. A felvételek készítésekor kiemelt szempont, hogy az orvosok ne térjenek el a szokásos gyakorlatuktól, amire a kutatásról való tájékoztatásuk során külön megkértem őket, ugyanis a konzultációkon – a megfigyelői paradoxon elkerülése, illetve csökkentése érdekében – nem veszek részt. A felvételeket a személyiségi jogok védelmének érdekében anonimizálom. A kész felvételek átírására a Folker 1.2 programot használom, valamint kvantitatív és kvalitatív elemzésük szintén a Folker 1.2 illetve a MAXQDA program segítségével történik.

A különböző műveletek, stratégiák azonosítása és kiválasztása a gyűjtött korpusztól függ, így csoportosításuk, kijelölésük a teljes anyag feldolgozása után fog megtörténni.

Jelen tanulmányban egyetlen konzultáció nyelvi anyagát mutatom be pilot jelleggel, a polarizálás műveletét vizsgálva, vagyis azt a nyelvi stratégiát, amelyben a megnyilatkozó az értékskála egyik pólusát (vagy a skála valamelyik részét) egy adott entitásra vonatkozóan nyelvileg kidolgozza és hozzáférhetővé teszi. Ennek jellemzője az értékelés, amely nem értelmezhető kizárólag a pozitivitás felől, hanem – poláris jelenségként – a pozitív és a negatív pólus mentén figyelhető meg.

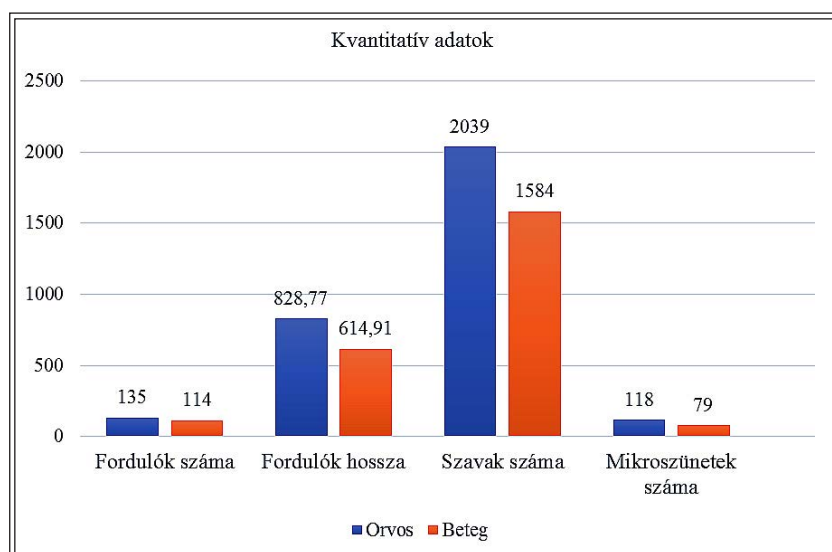
Azért is a polarizálás műveletét választottam ki, mert ez több ponton érintkezik a pszichológiai kutatásokban leírt szuggesztív kommunikációs technikákkal. Ezek Varga (2011) alapján a következők: motiválás, pozitivitás, stílus, a beszéd jellegzetessége, önkéntelenség, ismétlés, időzítés, ritmus és szünetek, szenzoros modalitás, motiválás, célra való összpontosítás, tenni - nem próbálni, ismeretátadás, hasznosítás, jövő-orientáció, truizmus (nyilvánvalóság), igen-beállítódás, követés-vezetés, kettős kötés, átkeretezés, rejtett utalások, kérdések, anker (egy érzést kötünk valamihez). Az előbbiekből közül azokat elemzem, amelyek a példaként vett konzultációban megtalálhatók, és véleményem szerint befolyásolták annak kimenetelét.

A belgyógyász és kognitív pszichoterapeuta doktornő szakorvosi konzultációja egy középkorú, felsőfokú végzettségű, nagyvárosban élő nőbeteggel zajlik. A beteg klausztrofóbiás, a belgyógyász ugyanakkor szükségesnek tart MR felvételeket készíteni a pontos diagnózis és kezelés felállításához. A konzultáció az adott problémára vonatkoztatva a legelső, de a páciens az orvos egyik korábbi betege. Ahogy azt az 1. ábra mutatja (28. oldalon), a rögzített konzultáció időtartama 22 perc 7,13 másodperc. Az orvos 135, a beteg pedig 114 fordulóval, valamint az előbbi 2039, míg az utóbbi 1584 szó használatával vett részt az interakcióban, ami azt mutatja, hogy bár az orvos beszélt többet, a beteg szintén aktív szereplője volt a diskurzusnak.

A kvalitatív elemzés során az alábbi műveletek nyelvi megjelenéseit vizsgáltam ebben a hangfelvételen a fentebb leírt kritériumok alapján: motiválás, tudásmegosztás, pozitivitás és pozitív visszacsatolás, ismétlés, kettős kötés, célra való összpontosítás, polarizáció, igen-beállítódás, átkeretezés, bizalom, valamint a pozicionálás műveleteit, melyek az orvos nyelvi tevékenységében a tájékoztatás nyelvi jellemzői és a meggyőzési, szuggesztív stratégiákat jelentik. Vizsgáltam továbbá az érzelmek esetleges meg-

¹ A kutatáshoz szükséges hatósági engedélyek rendelkezésre állnak (ETT TUKEB engedély száma: IV/3907-1/2021/EKU és BMEÜ/1835-1/2022/EKÜ).

jelenését. A következőkben szekvenciálisan követem a konzultáció folyamatát, időben előre haladva a beszélgetés kimeneteléig.

1. ábra. A konzultáció Folker-átirata – kvantitatív adatok

A meggyőző és szuggesztív nyelvi stratégiák leírásában a magyarra fordított és kibővített Calgary–Cambridge-modellt, illetve annak egyszerűsített változatát vettem alapul, l. 2. ábra (Kurtz et al. 2003). Négy fő részre osztottam a konzultációt: 1. ráhangolódás (információgyűjtés), 2. a meggyőzés szakasza, 3. a közös megértés és a közös döntés, végül a 4. a zárás és pozicionálás szakasza. A tudásmegosztás és információgyűjtés végigvonul ebben az interakcióban, nem különíthető el egy külön explicit konzultációs részre, mert mind az orvos, mind a beteg újabb és újabb információt osztanak meg egymással a közös döntés meghozataláig.

Strukturálás - a folyamatosság biztosítása - a struktúrára vonatkozó információk megosztása	1. A konzultáció kezdete - előkészületek - a kapcsolat megalapozása - a konzultáció okainak/céljainak beazonosítása	Kapcsolatépítés - megfelelő nonverbális kommunikáció - a páciens bevonása - együttműködés kialakítása
	2. Információgyűjtés - a páciens problémáinak feltárása: - biomedikális szempontok - a beteg nézőpontja - háttérinformációk – kontextus	
	3. Fizikális vizsgálat	
	4. Magyarázat és tervezés - megfelelő mennyiségű és minőségű információ megosztása - pontos megértés és felidézés elősegítése - közös megértés elérése - a páciens nézőpontjának integrálása - tervezés - közös döntéshozatal	
	5. A konzultáció lezárása - megfelelő lezárás biztosítása - előre tervezés	

2. ábra. Calgary–Cambridge-modell (Kurtz et al. 2003: 806, lefordítva, egyszerűsítve)

Jelen esettanulmányban a kutatási kérdéseim a következők:

1. Milyen nyelvi stratégiákat alkalmaz az orvos a páciens meggyőzésében?
2. Megvalósul-e a közös döntéshozatal?

4. Eredmények

Az első kutatási kérdésemet megválaszolandó a konzultációban azokat a nyelvi műveleteket annotáltam, amelyeket az orvos szuggesztív stratégiaként alkalmaz a beteg sikeres kezeléséhez. Az elemzést a Calgary–Cambridge-modell alapján végeztem, amelyben kiindulópontnak a konzultáció kezdetét tekintem, majd időrendben előre haladva olyan nyelvi műveletek bemutatása a célom, amelyek lehetővé teszik a szuggesztív technikák megragadását a beszélgetés szerkezetében. Ezt az elrendezést azzal indokoltam, hogy az időrendi alapú elemzés alapján lehet a meggyőzési folyamatot megérteni és a különböző megnyilatkozásokat összekapcsolni. Ettől az elrendezéstől csak a polarizálás és a pozitivitás vizsgálata során térek el, hiszen ezeket együtt elemezve lehet a szuggesztív hatékonyságát megmutatni. A Calgary–Cambridge-modellben szereplő 3. pont (fizikális vizsgálat) a hangfelvétel ideje alatt nem történt.

4.1. A ráhangolódás és az információgyűjtés

A konzultáció egy megalapozó, előkészítő szakasszal indult, ahol – közösen ráhangolódva a helyzetre és egymásra – az orvos tájékozódik, kérdez, a beteg pedig válaszol. Ebben a szakaszban a beteg az MR-vizsgálattal kapcsolatos félelmeit sorolja. A konzultáció a csontrák és a halál említése által negatív megközelítéssel és élménnyel kezdődik a beteg részéről, majd a beteg a félelmeit vetíti ki az orvos felé. A páciens megnyilatkozása nagyrészt negatív jelentésű kifejezésekből áll (1): *halt meg, csontrákos, nem, senki* (ezek többször ismétlődnek), *rosszul*.

(1)

```
{00:02} 0002 B1 nekem volt az egyik kolleganőmnek egy barátnője aki
{00:04} 0003      [azért halt meg]
{00:04} 0004 O1 [százhatvan]
{00:06} 0005 B1 mert csontrákos volt
{00:08} 0006      őőőő (.) de nem nem ment el mrre és nem mondta neki semmi és
                senki hogy nem bírt tehát ő is rosszul volt az mrbe és senki
                nem mondta neki ezt az opciót hogy figyelj ha bevennél egy
                xanaxot akkor lehet2
```

Fontosnak tartom kiemelni, hogy bár a beteg saját maga is retteg az MR-vizsgálattól, tudja, hogy szorongásoldóval (Xanaxszal) csökkenthető a félelem, és kibíráhatóvá tehető a vizsgálat, de ezt mégsem akarja elfogadni. Mivel eddig nem sikerült saját magát meggyőznie a szorongásoldó alkalmazásáról, egy kívülről megerősítésre van szüksége. A beszélgetés során a beteg 14 esetben jelez valamilyen félelmet az MR-vizsgálattal kapcsolatban. A félelme legerőteljesebben a 4. perc körül bontakozik ki (2):

(2)

```
{04:01} 0114 B1 én ((`)) jártam ugye volt a (.) gerincsérvem nyaksérvem akkor
                nekem semmi bajom nem volt az mrrel (.) tehát kibírtam végig (.)
                nem voltak mozgások semmi és aztán jött egyszer ez amikor bent
                voltam és rosszul lettem és onnantól kezdve ha már meghallom a
                szót hogy mr már rosszul vagyok és (.) nem (.) nem (.) nem
```

² A Folker 1.2 program jelölései: (.): maximum 0,2 mp időtartamú mikro szünet; (1.23): mért szünet, zárójelben az időtartam másodpercben; (()): kis tónusugrás felfelé; (()): kis tónusugrás felfelé; (()): leeső hangsúly; [szöveg]: együttes beszéd

A diskurzusnak ebben a részében a beteg még teljes tagadásban van, nem akarja a vizsgálatot. Az orvos a beteg minden félelmére reflektál: empátiával, megértéssel válaszol a páciensnek, valamint tovább kérdezi őt a teljes előzmény feltárása érdekében (3). A beteg folyamatosan tájékoztatja az orvost a saját tapasztalatairól és érzéseiről, amelyek még mindig a negatív tartományban vannak. Ebben a szakaszban az orvos részéről is szükséges egy negatív jelentésű szó, a *rosszullét* használata a kór-előzmény pontosabb megismerése miatt.

(3)

{04:18} 0116 O1 [ühm]
 {04:18} 0118 ez mikor volt ez a rosszullét ((↑))
 {04:20} 0119 (0.88)
 {04:25} 0123 [körülbelül]
 {04:25} 0124 B1 [tíz éve (.) nyolc]
 {04:26} 0125 éve hét éve (.) valahogy így
 {04:29} 0126 O1 és mikor volt a sérv ami miatt kellett csinálni ((↑)) előzőleg ((↑))
 {04:32} 0127 nyaki sérv

4.1.1. Motiválás

Ebben a kezdeti szakaszban megjelenő szuggesztív nyelvi stratégia a motiválás, azaz a páciens meggyőzése arról, hogy miért és mire lesz jó a vizsgálat. A beteget motiválja az orvos a szuggesztív befogadására. Ezzel a stratégiával az orvos a beteg egyéni motivációját próbálja követni. Ennek ismerete, amit az orvos a ráhangolódási szakasz során tud meg a betegről, segíthet abban, hogy a terápia sikeres legyen, hiszen a beteg személyes céljait elérve a terápia kimenetele, azaz a gyógyulás kedvezőbb lehet. Az orvos célja a probléma okának feltárása (4): *jó nyomon járunk, érdemes kinyomozni, diagnosztikailag találjuk meg*. A *diagnosztika* szó többször is megjelenik a teljes diskurzusban, amelynek a motiválás során is jelentősége van, hiszen csak egy diagnosztikus eljárás segítségével lehet a probléma okát megtalálni. A motiválás folyamatával párhuzamosan halad az ismeretszerzés, a közös tudás elérése. Az orvos a beteg válaszai, reakciói alapján magyarázza az eljárás szükségességét. A konzultáció során először jelenik meg a T/1 használata az empátia jeleként: *járunk, gondolunk, találjuk meg* (Kuna 2016).

(4)

{05:01} 0139 O1 [[(')] és ez akkor mégis csak ((')) jó]
 {05:01} 0140 B1 [simán tehát ugye belefér]
 {05:03} 0141 O1 nyomon járunk ezek szerint hogy akkor ott az a háti szakasz az ((')) akár lehet érintve is tehát érdemes kinyomozni (.) akkor ha most a szívre gondolunk mint prioritás hogy na akkor diagnosztikailag találjuk meg az igazi okot akkor tényleg nekünk a háti szakasz az nagyon fontos lenne hogy kiderüljön hogy ott mi van (.) fontosabb mint a már korábban is ismert és

4.1.2. Tudásmegosztás

A tudásmegosztás az interakciók egyik alapvető metafunkciója (Tátrai 2011: 119), az orvos–beteg konzultációknak pedig kiemelt művelete, ahogy ez a vizsgált diskurzusban is megfigyelhető. Ebből az összetett folyamatból itt csupán egy, a konzultáció szempontjából fontos példát emelek ki. Az orvos a kiemelt részletben (5) megosztja a beteggel a szükséges információkat, és közben ő maga is újabb ismeretek szerez a páciensének egy korábbi endokrinológiai problémájáról, illetve arról, hogy a beteg egy korábbi MR vizsgálat során nem érzett félelmet, szorongást. Ezek az interaktív folyamatok a közös tudás, valamint a közös döntéshozatal kialakítását is nagyban támogatják (Bigi 2016; Kuna–Hámori 2023). A javasolt diagnosztikai eljárás igazolhat vagy kizárhat bizonyos elváltozásokat. Itt a motiváló stratégia is újra megjelenik. A közös tudás kialakítása dinamikusan zajlik az interakció ezen részében.

A beteg már pozitív visszajelzést ad az orvosi diagnosztikai eljárás javaslatra (*ühm*). Az empátia és a bizalom stratégiája megerősödik azáltal, hogy folyamatosan T/1-ben, a beteggel közösséget építve beszél az orvos, ahogy azt az (5) is mutatja. Az interakció egészében egyenrangú félként, partnereként tekint a betegre (Kuna 2016), amivel a bizalom kialakulását is elősegíti: *értjük, lépünk, léphetünk, számunkra, beszéltünk*.

(5)

```
{05:30} 0147 O1 értjük (.) őőő ren kellemetlen deee diagnosztikailag nem lépünk
        előre tőle viszont a háti szakasztól viszont ((')) előre léphetünk
        diagnosztikalag
{05:38} 0148 B1 ühm
{05:38} 0149 O1 ott igen is igazolhatja vagy kizárhatja azt hogy a vegetatív
        idegrendszer ((`)) játszik e szerepet abban (.) hogy a szinusz
        csomó beidegzése az felborul e (.) ilyen esetben (.) mozgásra (.)
        változás (.) révén é _és tehát ha (.) ha kell csinálni akkor én
        azt mondom (.) hogy legalább ez az egy legyen meg ez a ez a (.)
        őőő tehát őő ez ((`)) óriási előrelépést jelent számunkra (.) a
        koponya az miért miért is lett volna a most amit beszéltünk ((↑))
        a koponya mri ((↑))
{06:07} 0150      (1.18)
{06:08} 0151 B1 aaa húú
{06:09} 0152      [az egy korábbi történet igen aaa az agyalap]
{06:09} 0153 O1 [mert hogy ott van egy kontrasztanyag (.) mert ez hangzott el]
{06:13} 0154 B1 i mirigy
{06:14} 0155      [igen (.) igen amit az endokrinológus is meg]
```

Az orvos további információt kér, reagál az érzelmekre, komolyan veszi azokat, ami hozzájárulhat a beteg bizalmának erősödéséhez. Megfigyelhető, hogy betegközpontú kommunikáció bontakozik ki, ami a kapcsolatépítésben és az információcserében egyaránt megmutatkozik (Kuna–Markó 2023). A páciens láthatóan egyre több érzést és korábbi tapasztalatot hoz be a diskurzusba, ami a közös döntésre is hatást gyakorol.

4.2. A meggyőzés szakasza

A ráhangolódást a meggyőzés követi. Az egymás utáni szakaszokat nem lehetséges egyértelműen elkülöníteni egymástól, azok között ugyanis a kommunikáció jellegéből adódóan átfedések vannak. A meggyőzés szakaszát attól a ponttól jelöltem ki, amikor az orvos a betegtől kapott információk alapján egyértelműen rátér az MR kivitelezésének módjára: arra, hogy milyen beutaló szükséges hozzá, hogy nyaki vagy háti MR-re van-e szükség, és hogy a vizsgálat során kell-e kontrasztanyagot használni. A konzultációnak ez a része a leghosszabb időtartamú. A következőkben az ebben a szakaszban fellelhető, a kommunikáció kimenetelét meglátásom szerint jelentősen befolyásoló stratégiákra gyűjtök példákat.

4.2.1. Polarizáció

A diskurzusban több helyen is megjelenik a polarizáció. A polarizáció során a beteg a negatív állapotából (l. az MR-vizsgálat megtagadása a konzultáció kezdetekor) egy folyamatskálán – miközben az orvos felmutatja számára az eljárást segítő alternatívákat – lépésről lépésre eljut egy pozitívabb állapotba. A páciensen mindenképpen el kell végezni az MR-vizsgálatot, amely zárt vagy nyitott készülékben is történhet. A beteg belátja, hogy sokkal rosszabb, ha a feje van bent az MR-ben, de elfogadja, hogy a háti MR-re szüksége van. Az orvos megérti, hogy még ez is kellemetlen a beteg számára, de megoldást kínál: a zárt helyett nyitott MR-t, valamint a fej vizsgálata helyett háti MR-t javasol. Ebben a folyamatban kiemelkedő jelentőségű az orvos megerősítő, pozitív tartalmú szóhasználata: *informatívabb, jó, happy, hurrá* (6).

Az orvos részéről a nevetés is megjelenik a diskurzusban. Ezen a ponton egyúttal regiszterváltás is történik: láthatólag kialakul a teljes bizalom, a konzultáció pedig ennek eredményeként közvetlenebbé, társalgásszerűbbé válik. Az interakció ezen pontja azért is fordulópont, mert innentől figyelhető meg, hogy a beteg számára a vizsgálat egyre vállalhatóbbnak bizonyul.

(6)

{06:28} 0160 O1 a befejezőőő kivizsgálásként ((↑)) mert őő esetleg nem zárható ki de mmm figyelembe véve egyébként a laborokat hát ott azért nem nagyon tűnik semmi olyan ami ezt indokolhatná tehát az a kis enyhe fshlh elcsúszás az nem (.) nem olyan ami annyira ezt őőő (.) elkerülhetetlenül szükségessé teszi (.) tehát ha ((`)) muszáj lenne választani hogy vagy ez vagy az (.) (.) akkor nem mindegy hogy az ember fejét ((`)) dugják be csőbe (.) ((nevetés)) vagy mondjuk a mellkasát ((↑)) de akkor ami számunkra most sokkal informatívabb lenne az a

{07:03} 0161 [az a háti (.) az a háti]

{07:03} 0162 B1 [a háti ühm (.) ühm (.) de azt meg ugye tudják]

{07:05} 0163 nyitottba is csinálni

{07:06} 0164 O1 és ez a jó nekünk most akkor happy hurrá

{07:09} 0165 (1.1) ((orvos halk nevetése))

{07:10} 0166 akkor ez innentől viszont vállalhatóbb (.) de fontos lenne kontrasztanyagot mert jobb a felbontás tehát hogy

A polarizálás, tehát a két szélsőérték közötti dinamikus mozgás (Kuna 2019) a konzultációnak ezen a pontján jól észlelhető. Kezdetben a páciens félelmei álltak a középpontban, ami egyfajta passzivitással is együtt járt. Az interakcióban – az orvos kommunikatív gyakorlatának köszönhetően – azonban egyre aktívabbá, közreműködőbbé válik, továbbá a saját érzéseire is reflektál (7):

(7)

{11:42} 0277 B1 őőő igen

{11:43} 0278 [és ezt persze ugye ma]

{11:43} 0279 O1 [ahaaa]

{11:44} 0280 B1 gamnak csinálom (.) eleve merthogy lehet hogy ha kibírnám azt kapcsolni hogy oké hogy egyszer ez volt mert akkor baromi nehéz időszak volt és fáradt voltál és ideges és nem tudom mi de nem kell hogy ((`)) minden alkalommal ez legyen na de ezt nem tudom ki

{11:56} 0281 Kapcsolni

A kezdeti negatív érzelmi állapotából, amelyet a konzultáció elején a beteg által használt negatív jelentésű szavak támasztanak alá (l. *meghal, csontrák, nem, melldaganat*) elérkezünk a pozitív állapotba, az igenlő szavak (*örülök, túléltem*) megjelenéséhez (8), (9):

(8)

{20:02} 0461 B1 persze (.) biztos (.) biztos

(9)

{20:16} 0467 B1 én egyébként azt gondolom hogy sajnos tényleg ahogy így felnöttem elég sok (.) tragédiát (.) én tényleg örülök annak hogy ezt akkor ott éjszaka túléltem tehát azt a kettőhúszas mer mer annál

Az orvos, miután mindent feltárt, javasolja a teljes testrelaxációt, amelyről kiderül, hogy a beteg korábban már sikerrel alkalmazta. A beteg ezzel kapcsolatban egy múltbeli pozitív élményét hozza be a beszélgetésbe, ami szintén a pozitivitás egyfajta nyelvi megjelenéseként értelmezhető (10), (11).

(10)

{12:01} 0289 B1 na igen igen ilyenkor jön őőő ugye üm terítékre a pszichoterápiás megoldás mert ugye ez már tényleg az a történet hogy hányszor volt el_el_előzőleg mrbe ((↑)) vagy ötször legalább amikor mindig minden rendben volt és akkor jött utána egyszer amikor
{12:17} 0290 [és bez valahogy bevéssődött]
{12:17} 0291 O1 [ez beaktiválódott ((↑))]
{12:19} 0292 és utána ez ez göngyölődött ((↑)) de ugye olyankor kellene azt az elmének azt megértetni hogy de akkor előzőleg de az előző ötnél meg ugye milyen klassz hogy nem volt semmi tehát bír olyan létezni az univerzumban hogy panasz mentesen
{12:32} 0293 [őőő végig lehet ez csinálni (.) igeen]

(11)

{14:36} 0355 O1 hogy ne legyen huzat °hh őőő jó (.) pontosan ezért kérdeztem mert hogyha én akkor fölmondanék egy ilyet (.) hogy hogyan kell teljes testrelaxációt csinálni ((↑)) és úgyis akkor hétfőn találkozunk vagy mpháromban vagy valahogy elküldöm linken (.) azt é _érdemes lenne gyakorolni ((↑)) és őőő volna rá kedve ((↑))
{14:56} 0356 [hogy ez gyakorol]
{14:56} 0357 B1 [igen]
{14:57} 0358 O1 ódjön (.) gyakorolja (.) mert ez ilyenkor ((↑)) ((')) nagyon nagy segítség tudna lenni (.) nyilván hogyha erre van kedv meg kapacitás merthogy már nyolc évvel ezelőtt is jó volt akkor (.) akkor ez most is megoldás lehetne esetleg ((↑))

A polarizáció műveletéhez kapcsolható pozitivitás és pozitív visszacsatolás meghatározó a konzultáció folyamán a közös döntés elérésében. Ezeket alkalmazva az orvos pozitív visszajelzésekkel biztatja a beteget, pozitív keretbe helyezi pl. a vérvételt a vesefunkcióval kapcsolatosan: *gyönyörű, tökéletes*. Ismétléssel ezt tovább fokozza: *nagyon-nagyon jó, de nagyon jó a GFR*, majd egy ezeket megerősítő igen is elhangzik (12). A beteg részéről pedig megjelennek az első pozitív reakciók: *jó, akkor legyen*. A beteg a féltelmei helyett egyre pozitívabb érzéseket él meg, bár a negatív pólus a korábbi emlékei miatt ismételtén visszatér (13): *nem tudtam a világomat, pokolian, pokoli, nagyon gáz*.

(12)

{07:58} 0193 O1 [((')) nagyon jó]
{07:58} 0194 B1 [kell egy vesefunk]
{07:59} 0195 ció nekik
{07:60} 0196 [de nincs benne kontrasztanyag de két héten belüli kell]
{07:60} 0197 O1 [az van (.) az van és gyönyörű (.) tökéletes]
{08:03} 0198 B1 azt akkor ismétlem
{08:04} 0199 O1 hmmm (.) november huszonnégy el fogják fogadni (.) egy hónapot szoktak általában
{08:09} 0200 B1 nem ők azt mondták hogy nekik két héten belül kell mindenképpen (.) mondtam (.) ((')) jó akkor
{08:14} 0201 [legyen]
{08:14} 0202 O1 [((°h)) pfúú]
{08:15} 0203 ez (.) most ha valakinek kilencven fölötti gfrje van akkor az innentől már rongyrazás egy kicsit meg ötvenhatos te _t ((')) nagyon jó nagyo
{08:23} 0204 [n nagyon nagyon jó de nagyon jó a gfr (.) igen]

(13)

- {10:07} 0246 O1 egyetlen egyszer volt hogy így éjszaka felébredtem és így (.) nem tudtam egyszerűen a világomat (.) tehát olyan pokolian szédültem hogy na aztán elmúlt egy ilyen óra múlva
- {10:16} 0247 ühm_ühm
- {10:17} 0248 B1 ha lefeküdtem az pokoli volt felültem akkor is nagyon gáz volt és akkor (.) és elmenetem akkor is a rendelőorvoshoz és akkor mondta hogy menjek át a kórházba hát mondom minek ((↑)) már nem szédülök ((↓))

A pozitivitáshoz tartozik a beszéd jellegzetessége, azaz a hanglejtés, a hangszín és az intonáció is. A diskurzus során az orvos végig nyugodt, és megnyugtató hangszínnel beszélt. A (14)-ben a kontextus szempontjából pozitív jelentésű szavakat használ: *segíteni, otthon, kényelmes, biztonságos, jól, gyönyörűen, ellazult*.

(14)

- {15:23} 0365 O1 kat tudna segíteni és akkor ezzel lehet elkezdni gyakorolni ((↑)) reggel este otthon kényelmes biztonságos környezetben és hogy ha ez jól be tudja gyak (.) bárki jól ezt begyakorolja akkor utána ezt ((')) más teljesen ettől független idegen élethelyzetben is jól lehet alkalmazni
- {15:39} 0366 B1 ühm
- {15:40} 0367 O1 nemcsak otthon ágyban párnák közt (.) hanem bárhol máshol is (.) úgyhogy akkor ezzel növelni tudjuk az esélyét a valószínűségét annak hogy akkor az mrbe is ha elkezd az ember csinálni ezt (.) magába ((↑)) mert (.) mert akkor onnantól ez gyönyörűen átvihető
- {15:56} 0368 ellazult érzés

4.2.2. Ismétlés és kettős kötés

A beszélgetés során többször visszatérő motívum a vizsgálat alatt javasolt szorongásoldó, a Xanax használata mint lehetséges megoldás a szorongás csökkentésére. Az orvos a beteggel közösen beszél meg, hogy a páciensnek mennyi Xanaxra lenne szüksége. A (15) diskurzusrészletben nemcsak az ismétlés stratégiája jelenik meg, hanem a kettős kötésé is. Az ágencia (az aktivitás élménye) figyelhető meg abban, hogy a beteg maga dönthet az igénybe vett gyógyszer mennyiségéről.

(15)

- {08:40} 0213 O1 ó az érték akkor ugyan mitől lenne most (.) nagyon más úgyhogy őőő jó akkor ez így végül is tényleg nagyon_nagyon praktikus hogy ha ezt így egybe meg tudja csinálni nyitottan és
- {08:50} 0214 [meg egybe]
- {08:50} 0215 B1 [megpróbálom persze]
- {08:51} 0216 O1 és akkor ez így vállalható és akkor mennyi xanax lenne erre ((↓))
- {08:55} 0217 B1 hát a nyitotttra ((↑)) nem tudom
- {08:57} 0218 O1 szerintem akkor ez felezhető nem ((↑)) és akkor nem is lesz az ember kába se meg akkor annyira őőő
- {09:02} 0219 B1 szerintem max kettőt próbálok de (.)
- {09:05} 0220 O1 én is pont ezt gondoltam hogy ez a kettő ez nemmm hiszem hogy kevés lenne erre
- {09:09} 0221 e célra

Ebben a szakaszban az orvos saját véleményként megosztott gyógyszeradagolása (*Szerintem akkor ez felelhető, nem?*), mintha a páciens ki nem mondott gondolatait tükrözné, így lényegében megvalósul a közös döntés. Az orvos ezáltal proaktívan irányítja a beszélgetést úgy, hogy közben a betegközpontú kommunikációt is fenntartja. Az orvos a kérdésfeltevést követően hagyja, hogy a beteg mondja ki a választ, aki szintén egy önmagához lehorgonyzott véleményként fejt ki a gondolatait (*Szerintem max kettőt próbálok*).

4.2.3. A célra való összpontosítás

A célra való összpontosítás szintén fontos stratégiája a meggyőzésnek. A betegközpontú gyógyítás egyik alappillére, hogy a problémafeltárás kivetül a mindennapi életre is. Az alábbi (16) részletben az orvos alaposan kikérdezi a betegét, akiről kiderül, hogy a klausztrofóbiája eddig csak az MR-ben jelentkezett.

(16)

- {11:19} 0266 O1 ühm (.) az érdekelne még engem hogy ez a klausztrofóbia történet probléma panasz ez csak az mriben ((↑)) vagy akár más zárt szűk kis helyeken is fellépett azt követően hogy az mri után te _át például liftben vaagy
- {11:34} 0267 [őőő]
- {11:34} 0268 B1 [nincs]
- {11:35} 0269 bajom a lifttel ((↑))
- {11:36} 0270 O1 tehát bárhol máshol
- {11:37} 0271 [kis szűk zárt hely]
- {11:37} 0272 B1 [nem tapasztaltam sehol]
- {11:39} 0273 Máshol
- {11:40} 0274 [sehol]

4.3. Közös megértés és közös döntés

Ebben a konzultációs szakaszban expliciten megjelenik a kommunikáció kimenetele: a beteg elfogadja a javaslatot. A beteg döntésének további megerősítését a következő szuggesztív stratégiák is támogatják.

4.3.1. Igen-beállítódás

Az orvos a kényelmes, biztonságos, otthoni helyzetből viszi át a beteget a hétköznapi helyzetbe, felhasználva a páciense egyik múltbeli pozitív tapasztalatát ahhoz, meggyőzze őt a teljestest-relaxáció alkalmazásáról. Az igen-beállítódás fázisában a stratégiák összjátékát láthatjuk, amelyben szintén megjelenik a pozitivitás: *érdekes, akkor is volt eredmény, nem kicsi, lemérhető, nagyon jó, van esély, nagy terápiás ugrás*. A beteg az „*érdekes lenne*” kifejezéssel utal arra, hogy egyetért az orvos javaslatával.

(17)

- {16:09} 0374 O1 ühm nahát akkor most is érdekes akkor ezt megpróbálni mert ott akkor is volt eredmény ((↑)) nem is kicsi hanem lemérhető és és nagyon jó úgyhogy van esély arra hogy most is akkor valami nagy terápiás ugrás lehet belőle ((↑))
- {16:22} 0375 B1 ühm
- {16:22} 0376 O1 hatékonyságba úgyhogy erre kéne támaszkodni hogy ha akkor is jó volt akkor valószínűleg
- {16:26} 0377 (1.22)
- {16:28} 0378 máskor is
- {16:28} 0379 [érdekes lesz begyakorolni]
- {16:28} 0380 B1 [érdekes lenne]

4.3.2. Átkeretezés

Az orvos átkeretezési stratégiával a biciklizés jól érthető, hétköznapi példáját hozza fel a testrelaxáció begyakorlásának hasonlatként, előtérbe helyezve ezáltal a folyamat egyszerűségét. A diskurzus alapján az orvos által javasolt relaxációs technika továbbá nemcsak az MR-ben lehet hasznos a beteg számára, hanem az élet különböző stresszhelyzeteiben is (18).

(18)

- {16:29} 0381 O1 mint a ((')) biciklizést olyan egyszerű ez tehát hogy csak kicsit gyakorolgatjuk akkor utána hamar hamar jól mehet (.) úgyhogy ennek én mindenképpen javasolom mert az élet legkülönbözőbb aspektusában ez nagyon nagyon sok jó hasznos eredménnyel hozhat mmm a _ a _ a hétköznapiakba is
- {16:44} 0382 (1.2)
- {16:45} 0383 és akkor lehet hogy ezzel az össz (.) szorongásosság is enyhülhet

4.3.3. Bizalom

A páciens a diskurzusba – a további tudás megszerzése érdekében – egy személyes élményt, érzelmi reflexiót is behoz, amikor a szüléti traumájáról beszél. Mindez nagyfokú bizalomra utal, és lényegében kétirányú, hiszen az orvos is megosztja a saját szüléti traumájával kapcsolatos élményeit, ami túlmutat a hagyományos orvos–beteg kommunikáción (19):

(19)

- {16:49} 0384 B1 egyébként az lehet hogy amit így mondanak hogy a szüléti dolgok a ha mondjuk valaki kínlódik az később is előjöhet ((↑)) mondjuk az ilyen lift meg ilyen merthogy nincs nincs oka
- {17:50} 0410 hogy mert ugye hallottam ilyet hogy ezek az (.) ilyen élmények (.) ezek később visszajöhetnek (.) de nekem előtte nem volt
- {17:55} 0411 [ilyenem]
- {17:55} 0412 O1 [bizony ám]
- {19:05} 0442 mer leáll a szíve (.) és ezért gyorsan sürgősséggel (.) őőő (.) mm azonnali műtét akkor az egy nagyon nagyon különleges élethelyzet
- {19:13} 0443 (2.18)
- {19:15} 0444 O1 ez nálam is így volt
- {19:16} 0445 B1 igen ((↑))
- {19:17} 0446 O1 igen °hh

4.4. Zárás és pozicionálás

A kapcsolatépítési folyamat, a bizalom kialakítása, a tudásmenedzsment és a közös döntéshozatalt eredményező lépések végigvonulnak a konzultáción. Zárásként az orvos további megerősítést ad a hozott döntés igazolásához egy pozitív keretben (20): *fog ez menni ez a... ez az MRI most [...] mert biztos vagyok benne, hogy ez is sokat fog segíteni, nem csak a Xanax.*

(20)

- {20:53} 0493 O1 igen °hh (.) jó én szerintem fog ez menni ez a (.) ez a ez az mri most
- {20:57} 0494 (0.91)
- {20:58} 0495 egy kis relaxációs segítséggel
- {20:60} 0496 (0.61)
- {21:00} 0497 milyen jó hogy ezt megbeszéltük mert biztos vagyok benne hogy ez is sok sokat fog segíteni nem csak a xanax

Az orvos további pozitív jövőképre biztatja a beteget, a páciens pedig egyértelmű igenlő (jó) válasszal jelzi, hogy beleegyezik a vizsgálat elvégzésébe (21):

(21)

- {21:39} 0525 O1 semmi gond megoldjuk (.) jó ((!)) örülök hogy akkor ezt így most kicsit °hh hogy érzi magát hogy most ezt így megbeszéltük kicsit ((!)) °hh e _enyhültek így a (.) pozitívabb esetleg így a (.) jövőkép ((!))
- {21:51} 0526 B1 meglátjuk
- {21:53} 0527 [((nevetés))]
- {21:53} 0528 O1 [meglátjuk a]
- {21:54} 0529 a (.) a gyakorlást követően hátha egy kis reménysugár (.) megjelenik ((!)) jó
- {22:00} 0530 (0.62)
- {22:01} 0531 O1 szerintem fog segíteni ha nyolc évvel ezelőtt is segített úgyhogy akkor van rá esély (.) jó köszönöm szépen
- {22:06} 0532 [akkor beszélgetést]
- {22:06} 0533 B1 [jó]

5. Összegzés

Az esettanulmány egy orvosi konzultáció elemzésén keresztül szándékozott rámutatni arra, hogy a nyelvészeti vizsgálatok számos ponton hozzá tudnak járulni a kellemetlen beavatkozásokkal kapcsolatos kommunikációs helyzetek feltárásához. A pilot elemzés a konzultáció szakaszait követve számos stratégiát mutatott be, kiemelt szerepet adva a polarizálás műveletének. Az elemzésből látható, hogy az egyes nyelvi stratégiák jellemzően együtt, egymást átfedve és erősítve fordulnak elő a vizsgált interakcióban. Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy más nyelvi műveletek is bevonhatók az elemzésbe, amelyek a sikeres, betegközpontú kommunikációt támogatják. Az elemzés során olyan szempontokra koncentráltam, illetve olyan interakciórészeket emeltem ki, amelyek nagyban hozzájárultak a meggyőzési folyamatok nyelvi működének felfejtéséhez. Céлом egy, az orvos–beteg kommunikáció és meggyőzés szempontjából sikeres és pozitív kimenetelű konzultáció bemutatása volt, amely során az ehhez vezető nyelvi folyamatok megfelelően prezentálhatók. A példákban látathatóvá vált, hogy az egyes stratégiák egymást támogatva jelennek meg, és a stratégiák kombinációi növelhetik a szuggesztió és a meggyőzés hatékonyságát.

A polarizálás, az értékek megjelenése és fokozása, valamint a pozitivitás kiemelkedő jelentőségű a meggyőzésben. A mindennapi életre való hatás, a személyes perspektíva szintén jelentős a közös tudás és a közös döntés alakításában.

Megválaszolva az első kutatási kérdésemet, a jelen esettanulmányban bemutattam a meggyőzéshez szükséges nyelvi stratégiákat. A konzultáció sikeres volt, a közös döntéshozatal megvalósult, és mindehhez a beszélgetés közvetlen, megnyugtató, türelmes hangvétele, illetve többek között a motiválásnak, a tudásmegosztásnak, az ismétlésnek, a bizalom kiépítésének, a pozitivitásnak, a polarizációnak és az igen-beállítódásnak a meggyőzési stratégiája is nagyban hozzájárult. Az eredmény mérhető: a javasolt kezelést a páciens elfogadta, ezáltal pedig a második kutatási kérdésemre is választ kaptam: a közös döntéshozatal megvalósult.

Megállapítható, hogy az interakció során a konzultáció céljával is összefüggésben (úgy mint meggyőzés és tájékoztatás) az orvos beszélt többet, a diskurzusban ugyanakkor a beteg is aktívan részt vett. Az orvos megnyilatkozásaiban fontos szerepet kaptak azok az információk, amelyek a beavatkozás elviselhetőbbé tételére vonatkoztak (l. kiegészítő nyugtató bevétele, autogén tréning gyakorlása).

A kutatásom további szakaszában az anyaggyűjtés, az újabb orvos–beteg konzultációk rögzítése és annotálása az elsődleges célom. Ezt követően az összegyűjtött vizsgálati mintán belül stratégiai kategóriákat alakítok ki, végül pedig a teljes anyag kvalitatív elemzését tervezem elvégezni. Kutatásommal azokat a nyelvi-kommunikációs stratégiákat szándékozom feltárni és bemutatni, amelyek közelebb visznek a közös döntéshozatal nyelvi megismeréséhez, különösen a kellemetlen, fájdalmas orvosi beavatkozásokat megelőző diskurzusok során.

Irodalomjegyzék

- Balint, Michael 1957. *The doctor, his patient and the illness*. London: Pittman.
- Bigi, Sarah 2016. *Communicating (with) care. A linguistic approach to the study of doctor-patient interactions*. Amsterdam – Berlin – Washington: IOS.
- Csabai Márta – Csörsz Ilona – Szili Katalin 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye. Kézikönyv és oktatólemez a kapcsolati készségek fejlesztéséhez*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó.
- Kuna Ágnes 2016. Személydeixis és önprezentáció az orvos-beteg találkozón. Az első számú deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140(3): 316–332.
- Kuna Ágnes 2016. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozón. *Magyar Orvosi Nyelv* 16(2): 75–80.
- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, Gyógyítás. A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Kuna Ágnes 2020. Változás az orvos-beteg kommunikációban. Változó szemlélet, módszer és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 144(3): 280–303.
- Kuna Ágnes – Markó Alexandra 2023. Betegközpontú és paternalisztikus kapcsolatépítés az orvos-beteg viszonyban. A kapcsolatépítés pragmatikai és szuperszegmentális jellemzői. *Alkalmazott Nyelvtudomány (Különszám: Egészségügyi kommunikáció)* 23(1): 96–115.
- Kurtz, Suzanne – Silverman, Jonathan – Benson, John – Draper, Juliet. 2003. Marrying Content and Process in Clinical Method Teaching: Enhancing the Calgary-Cambridge Guides. *Academic Medicine* 78(8): 802–809.
- Ley, Philip 1979. Memory for medical information. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 18(2): 245–55. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8260.1979.tb00333.x>
- Lipkin, Mack Jr. – Frankel, M. Richard – Beckman, B. Howard – Charon, Rita – Fein, Olivier 1995. Performing the interview. In: Lipkin, Mack – Lazare, Aaron – Putman, Samuel (szerk.): *The medical interview: Clinical care, teaching and research*. New York: Springer. 65–82.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Varga Katalin (szerk.) 2011. *A szavakon túl. Kommunikáció és szuggesztio az orvosi gyakorlatban*. Budapest: Medicina Kiadó.

Csizmadia-Garami Judit
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
judit.csgarami@gmail.com

Autista felnőttek és autista személyekkel foglalkozó szakemberek a sikeres kommunikációról¹

Absztrakt

A jelen tanulmányban bemutatott kutatás célja saját gyűjtésű empirikus adatokon megvizsgálni, hogy az autista személyek és az autista személyekkel foglalkozó szakemberek a) miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, b) milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében, c) milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban. A kutatás elsősorban azt kívánja láttatni, hogy hogyan és milyen elemzési szempontok mentén alkalmazható a relevanciaelméleti keret az adatközlők kommunikációról alkotott reflexióinak vizsgálatára. Az adatgyűjtés során félig strukturált kérdéssort tartalmazó mélyinterjút vettem fel kis támogatást igénylő autista felnőttekkel, illetve autista személyekkel foglalkozó szakemberekkel. A kutatás eredményeképpen megállapítható, hogy amennyiben mind a neurotipikus, mind az autista személyek rendelkeznek együttműködési, kommunikatív és informatív szándékkal, úgy a két célcsoport hasonló módon vélekedhet a kommunikáció sikerességének feltételeiről, azonban eltérő eszközök fedezhetőek fel az interakcióra irányuló menedzselési stratégiáik között. A kutatás hozzásegíthet az akadálymentes kommunikáció, illetve az inkluzív társadalom kialakításához szükséges feltételek alaposabb megismeréséhez.

Kulcsszavak: autizmus, relevanciaelmélet, akadálymentes kommunikáció, interakciós stratégiák

1. Bevezetés²

Az emberi társas viselkedéshez, a társas kapcsolatok menedzseléséhez és fenntartásához elengedhetetlen, hogy az ember sikeresen vegyen részt a kommunikációs helyzetekben. Az interakció megfelelő kezeléséhez a partnereknek képesnek kell lenniük az általuk kommunikálni szándékolt információt minden résztvevő számára egyértelműen átadni adott körülményekhez igazodva, adott kommunikációs jelek és eszközök segítségével. A társas kommunikáció a kölcsönös, dinamikus természete révén előfeltételezi az együttműködési szándékot (Grice 1975), illetve a társalgásban való részvételre vonatkozó motivációt az interakcióban szereplők részéről.

Amennyiben relevanciaelméleti (Sperber–Wilson 1995) keretből indulunk ki, a sikeres kommunikáció úgy alakulhat ki, ha a kommunikatív viselkedés során a befogadó hasonló mentális reprezentációkat következtet ki a kölcsönösen nyilvánvalóvá tett információból, mint amit a kommunikátor a fizikai stimulussal megmutatni szándékolt. Mivel ez a folyamat számos kognitív folyamat működését igényli, a kommunikáció kimenetelének minőségét befolyásolja az, hogy résztvevők milyen neurológiai státuszú ágensek, és milyen, egymáshoz képest akár eltérő kognitív fejlődési mintázattal rendelkeznek (Perkins–Milroy 1997; Leinonen–Kerbel 1999; Ivaskó 2004; Frith 2007; Mezőlaki–Ivaskó 2019; Ivaskó–Mezőlaki 2021). Az, hogy hogyan változik az interakció, számos további tényezőtől függ, akárcsak az is, hogy az interakciók sikeressége vagy sikertelensége milyen hatással van a résztvevők életminőségére.

A jelen tanulmányban bemutatott kutatás³ célja relevanciaelméleti keretben megvizsgálni, hogy felnőtt autista⁴ személyek, illetve autista személyekkel foglalkozó szakemberek miként vélekednek a

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-SZTE-175 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Ezúton szeretném megköszönni lektoraimnak a lektorálás során nyújtott rendkívül segítőkész és építő javaslatokat.

³ Az itt bemutatott kutatás előzményeként szolgál a Mezőlaki–Ivaskó (2021): Accepted boundaries in barrier-free communication between people living with and without autism címmel bemutatott kutatás, amely eredményeit a 17th International Pragmatics Conference konferencián közzöltük.

⁴ A tanulmány során építke a hazai és nemzetközi autizmus közösség által preferált terminológia alkalmazására (Dunn–Andrews 2015; Bottema-Beutel–Kapp–Lester–Sasson–Hand 2021), azonban figyelembe veszem a kutatás adatközlői által előnyben részesített autizmushoz kapcsolódó megnevezéseket is. Ennek értelmében az autista személy és az autizmussal élő személy kifejezések egyaránt, szinonimaként szerepelnek az írásban.

sikeres kommunikációról. A korábbi szakirodalom (Howlin 2001; Papp 2006; Győri 2013, 2014) eredményei alapján a kutatás hipotézise, hogy az autista és a nem autista személyek eltérően vélekedhetnek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, illetve eltérő módon menedzselhetik az interakciókat.

Jelen írás során először a szakirodalom alapján relevanciaelméleti keretben meghatározom a sikeres kommunikáció fogalmát, feltételeit, röviden beemelve az akadálymentes kommunikáció kapcsolódását (2.). Ezt követően az autizmus spektrum állapotot mutatom be, fókuszálva a szociális viselkedés és kommunikáció területére, majd néhány, vonatkozó autizmuselméletet. Továbbá kitérek arra, hogy az autista személyek életminősége hogyan alakul a nem autista személyekéhez képest (3.). A módszertan és a kutatási kérdések ismertetése (4.) után az adatgyűjtés eredményét részletezem (5.). Ezt követően a tanulmány további részében saját gyűjtésű empirikus adatokon bemutatom, hogy az autista személyek és az autista személyekkel foglalkozó szakemberek a) miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, b) milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében, c) milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban (6.). A tanulmány zárásaként összefoglalom a kutatás eredményeit és lehetséges további kutatási irányát (7.).

2. A társas kommunikáció

A humán kommunikáció sikeres létrejöttének feltételeire vonatkozóan számos elméleti megközelítés született a különböző tudományterületeken. Jelen tanulmány egy kognitív pragmatikai kommunikáció-elmélet, a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1995) kereteit használja az elemzés során.

2.1. Sikeres kommunikáció relevanciaelméleti megközelítésben

A társas kommunikáció következtetési modell alapú megközelítésében Grice (1975: 45) feltételez egy együttműködési alapelvet, amely kimondja, hogy az interakcióban részt vevő személyek járuljanak hozzá a társalgáshoz olyan adalékkal, amely az adott társalgás helye, minősége, elfogadott célja és iránya alapján elvárható. Grice négy főkategóriát különböztet meg (mennyiség kategória, minőség kategória, mód kategória, relevancia kategória), amik alá olyan maximákat sorol, amelyek betartása vagy nem betartása révén a beszélő különbözőképpen alakíthatja a társalgást. A beszélő célja, hogy ezen maximák segítségével egy szándékolt hatást érjen el a hallgatóban, míg a hallgató szerepe, hogy a beszélői szándékot kikövetkeztesse. Sperber és Wilson (1995: 161–163) relevanciaelmélete Grice maximáit egyetlen nem normatív elvre, a relevancia elvére redukálja. A szerzőpáros elmélete szerint a megismerés során az ember a relevancia maximalizálására törekszik (kognitív relevancia elve), illetve minden egyes rámutató kommunikációs aktus magában hordozza a saját relevanciájának vélelmét (kommunikatív relevancia elve). Az interpretátor számára annál relevánsabb a kommunikátor által létrehozott stimulus, ha az minél nagyobb kontextuális hatással jár, de minél kisebb műveleti erőfeszítés árán következtethető ki. Ahhoz, hogy a kommunikátor az interpretátor számára releváns stimulust hozzon létre, figyelembe kell vennie a köztük lévő szociális kontextust, amely a fizikai kontextusból felfogható stimulusokból és a mentális kontextus feltevéseiből kialakított létező, miközben a szociális paraméterekre fókuszál (Ivaskó 2004: 81).

A relevanciaelmélet mind a kódoló, dekódoló, mind pedig a következtetési folyamatokat figyelembe veszi, és ennek eredményeként megalkotja az osztenzív-következtetési kommunikáció definícióját. Eszerint a kommunikáció során a kommunikátor létrehoz egy stimulust, mellyel mind az ő, mind a kommunikációban részt vevő partnerei számára kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi azon informatív szándékát, hogy a létrehozott osztenzív stimulussal nyilvánvalóvá, vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni (kommunikatív szándék) a partnerei számára egy információs feltevés-halmazt (Sperber–Wilson 1995: 155). A szándékok közvetítése az osztenzív viselkedés által nyilvánul meg, felismerésük és interpretálásuk pedig metareprezentációs képességek segítségével történik (Bódog 2008: 33). E kommunikációs folyamatban az átadni kívánt feltevés-halmaz vonatkozhat többek között enciklopédikus ismeretekre, érzelmekre, attitűdökre is.

A sikeres szándékolt kommunikáció feltétele, hogy mind a kommunikatív, mind pedig az informatív szándék teljesüljön úgy, hogy a hallgató által konstruált kognitív reprezentáció minél inkább hasonlítson vagy egyezzen meg azzal a reprezentációval, amit a beszélő szeretett volna, hogy konstruáljon. Ehhez elengedhetetlen, hogy a kommunikátor rendelkezzen a megfelelő irányú előfeltevésekkel a hallgató mentális műveletiről, amik segítségével feltételezhetően képes a megfelelő interpretáció megalkotására

(Ivaskó 2004: 73). Azt, hogy a beszélő számára nehézséget okoz a releváns információ produkciója, vagy azt, hogy a hallgatónak kihívást jelent a megnyilatkozás relevanciáját megtalálni, okozhatja az, hogy a beszélő túl- vagy alábecsüli a hallgató kognitív képességeit és kontextuális tudását (Leinonen–Kerbel 1999: 389).

A kommunikáció osztenzív viselkedés, amely során a beszélő verbális vagy nem verbális ingerrel mutat rá a kommunikatív és informatív szándékára. A relevanciaelméleti keret lehetővé teszi, hogy a társas interakció során használt különböző modalitásokban létrehozott osztenzív stimulusokat értelmezhesük. A modalitások tudatos alkalmazása kulcsfontosságú a kommunikáció akadálymentesítésekor.

2.2. Akadálymentes kommunikáció a kölcsönös megértés érdekében

Az 1998. évi XXVI. törvény 4. paragrafusának c) pontja (1998: XXVI. tv.) alapján az információ akkor hozzáférhető egyenlő eséllyel, ha az minden ember számára kiszámítható, értelmezhető, érzékelhető, illetve akadálymentesen hozzáférhető. Ugyanezen törvény 6. paragrafusa kijelenti, hogy a fogyatékos személy számára biztosítani kell az egyenlő esélyű hozzáférés lehetőségét a közérdekű információkhoz, és azokhoz az információkhoz, amelyek a fogyatékos személyeket megillető jogokkal, és a részükre nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatosak. Azonban akadálymentesíteni, és az egyenlő esélyeket megteremteni nem csak az információátadáskor, de a reciprok társas kommunikáció során is szükséges.

A komplex kommunikációs igényű személyek számára kiemelten fontos a különböző modalitások használata a személyközi interakciók során a kölcsönös megértés érdekében. A kommunikátor sikerrel jár, ha egy adott szituációban a modalitások használata révén képes kombinálni a különböző kommunikációs módokat, optimalizálni az információ interaktív áramlatát, illetve partnerével együttműködve létrehozni a jelentést. Noha az interakció résztvevői sokszor előnyben részesítik a személyes jelenlétel történő, különböző modalitásokat megjelenítő kommunikációs helyzeteket annak érdekében, hogy az információ minden részlete megragadható legyen (beleértve az érzéseket), bizonyos helyzetekben a tényszerű kommunikáció fokozottabb kontrollálhatósága miatt az írott, esetleg telefonos kommunikáció preferált (Ahlsén 2006: 146–151).

A komplex kommunikációs igényű személyek számára számos kommunikációs segédeszköz, módszer elérhető annak érdekében, hogy egyenlő(bb) esélyekkel vehessenek részt a társas interakciós helyzetekben. Farkasné Gönczi (2021) Hansen-Schirra és Maaß (2020) alapján rendszerezi a globális nyelven belüli szinteket komplexitásuk és érthetőségük szerint. Első szintre helyezi a legérthetőbb, legkevésbé komplex tartalmat nyújtó augmentatív és alternatív kommunikáció (AAK) elemeit. Második szinten a könnyen érthető kommunikáció (KÉK), harmadik szinten az egyszerű nyelv, negyediken a köznyelv, majd az utolsó, ötödik szinten a szaknyelv található, amely a legkomplexebb és legkevésbé érthető a besorolás szerint. Az augmentatív és alternatív kommunikáció definícióit Erdélyi (2008: 16–18) részletezi, és összefoglalva úgy határozza meg, mint a hangzó beszéd kiegészítésére irányuló, nem verbális eszközöket használó funkciót. Az AAK-ról bővebb elméleti alapozást adhat az olvasónak Kálmán Zsófia 2006-ban megjelent műve. A második nyelvi szintre sorolt könnyen érthető kommunikáció úgy határozható meg, mint „az információ egyszerű, letisztult áramoltatása a kommunikációs zajok minimalizálásával” (Farkasné Gönczi 2018: 65). A könnyen érthető kommunikációnak mind formai, mind tartalmi szabályai is meghatározhatóak. A KÉK fogalmáról, célcsoportjairól, szabályrendszeréről bővebb tájékoztatást nyújtanak például Farkasné Gönczi Rita munkái (2018, 2021).

Varga Eszter (2018: 39) Kálmán Zsófia (2006) nyomán írja, hogy a kommunikáció alapvetően multikomponensű és multimodális a kommunikációs célok elérése érdekében. Az AAK hatékonyságát az adja, hogy biztosítja a rugalmas választás lehetőségét a multimodális és -komponensű kommunikációs rendszerek elemei közül a használói számára, az adott szituációhoz igazodva. A könnyen érthető kommunikáció bizonyos szintjein ugyancsak több modalitás egyidejű, egymást kiegészítő használatával találkozhatunk, például amikor képes illusztráció támogatja meg az írott szöveg megértését.

2.3. Akadálymentes kommunikáció relevanciaelméleti keretben

A relevanciaelmélet mind a verbális, mind pedig a nem verbális kommunikáció értelmezésére irányul, így könnyen értelmezhető általa a különböző modalitásokat alkalmazó augmentatív és alternatív kommunikáció, illetve a könnyen érthető kommunikáció egyes szintjei.

AAK-eszköznek minősül a képcserés kommunikáció (angolul Picture Exchange Communication system; Bondy–Frost 1998), amely olyan kártyák használatát jelenti, amelyeken piktogramok, semati-

kus rajzok, fotók segítségével ábrázolnak bizonyos fogalmakat, tárgyakat, cselekvéseket. Egy kártyán egy kép és alatta a kép tartalmának leírása szerepel. Vegyük példának egy pohár víz képét, ami alá az ivás szó van írva. A kommunikátor informatív szándékát, miszerint szomjas/inni kér, a kártyán szereplő nem verbális képpel és hozzátartozó verbális leírással fejezi ki. A kommunikatív szándékát a kártya átnyújtásával mint nem verbális osztenzív stimulussal fejezi ki. A kommunikáció ebben az esetben több modalitás segítségével fejeződött ki: a kártya átnyújtásával mint nem verbális osztenzív stimulussal, a kártyán látható nem verbális képpel és az alatta szereplő írott, verbális szöveggel.

A vizuálisan meg támogatott könnyen érthető információ interpretálása során is több modalitást alkalmazunk. Egy személyközi interakció során előfordulhat, hogy a hallgató egyszerre hallja a szóban elhangzott megnyilatkozást, olvassa a könnyen érthetően leírt üzenetet, illetve látja az ehhez kapcsolódó képet. A kommunikátor hangzó, írott és képes osztenzív stimulussal is felhívja a hallgató figyelmét a kommunikatív és informatív szándékára.

Kölcsönös megértés jöhet létre, ha a kommunikátor olyan előfeltételezései mentén választja meg a kommunikációjának módját, modalitását és eszközét, amely által a hallgató a megfelelő mentális műveletek segítségével hasonló vagy közel azonos kognitív reprezentációkat következtet ki, mint amit a kommunikátor szeretett volna.

3. Autizmus spektrum állapot

Az autizmus spektrum állapot egy olyan humánspecifikus, élethosszig tartó állapot, amelyet az idegrendszer eltérő fejlődése okoz. Az autizmus spektrumon elhelyezkedő személyek autisztikus jegyei rendkívül heterogén módon nyilvánulhatnak meg a viselkedés szintjén. Az autizmuson belül meghatározzák, hogy milyen fokú és minőségű támogatottságra van szükségük a személyeknek a különböző területeken. A diagnosztikai eljárás során azt is jegyzik, hogy jelentkezik-e intellektuális képességszavar, illetve érintett-e, és ha igen, milyen mértékben a nyelvi fejlődés. Az autisztikus viselkedés minőségi eltérést okoz a szociális-kommunikációs készségekben, illetve rugalmatlan, repetitív mintázatot eredményez az aktivitás, viselkedés és az érdeklődés területén. Ezen kívül az autizmust gyakran kíséri hiper- vagy hipoérzékenység a külvilágból érkező ingerekre vonatkozóan (APA 2013).

A lehetséges autisztikus vonások közül a társas viselkedést érintő, főként pragmatikai jegyekre térek ki az alábbiakban. A pragmatika területén jelentkező kisebb vagy nagyobb eltérések az autizmusban minden esetben jelen vannak, akkor is, ha a szintaxis és a lexikon alapvetően ép (Győri 2014: 1362).

3.1. Szociális-kommunikációs készségeket érintő eltérések autizmusban

A diagnosztikai kézikönyv (APA 2013) alapján a szociális és kommunikációs készségek három fő területén jelentkezhetnek nehézségeik az autista személyeknek: a társas-érzelmi kölcsönösségben, a szociális interakció szabályozásában, illetve a kortárskapcsolatok menedzselésében. Példaként felsorolok néhány konkrét, gyakori autisztikus jegyet e területekről. Fontos megjegyezni, hogy a következő tulajdonságok nem jellemeznék minden autista személyt. A három fő terület érintettsége diagnosztikai kritérium, azonban e szociális-kommunikációs eltérések megnyilvánulásaiban nagy egyéni különbségek fedezhetők fel.

Nehézséget okozhat az autizmussal élő személyek számára a saját és mások érzelmeinek megértése, a saját érdeklődés másokkal való megosztása, a szociális interakciók kezdeményezése, fenntartása, a verbális és nem verbális kommunikáció szabályozása. Előfordulhat a szemkontaktus, mimika, gesztusok, térközszabályozás használatának vagy értésének a tipikustól való eltérése. Az autista embereknek nehézségeik adódhatnak a nem szó szerinti kifejezések megértésével, a kommunikatív szándék felismerésével (Happé 1993), a társadalmi illemszabályok, viselkedési normák megértésével és követésével (APA 2013; Howlin 2001; Győri 2014). A csökkent társas motiváció elmélet szerint az autista személyek társas motiválatlanságuk miatt nem töreksenek a pozitív benyomáskeltésre, így azon társas interakciók is elmaradnak, amik elősegítenék a szociális bevonódásukat (Chevallier–Molesworth–Happé 2012; Chevallier–Kohls–Troiani–Brodkin–Schultz 2012). Az elmélet magyarázóképesége mellett megerősítő és cáfoló eredmények is születtek. Papp (2006: 150) a következőképpen magyarázza relevancialeméleti keretben Frith (2003: 119) azon feltételezését, hogy az autista gyerekek nem feltétlenül rendelkeznek a kommunikáció veleszületett vágyával. A szerző szerint az autista gyerekek nem várják el, hogy az inter-

akcióban részt vevő partnerük megnyilatkozása releváns legyen, azaz nem kívánnak semmilyen művelési erőfeszítést befektetni abba, vagy bármilyen kognitív hatást származtatni abból, hogy kitalálják a partnerük által kommunikálni szándékolt információt (Papp 2006: 150).

Howlin (2001: 58) azt írja, hogy a központi probléma a nyelvi kölcsönösség hiánya, ami független az egyének nyelvi működési szintjétől. Ezt úgy magyarázza a szerző, hogy noha kifejezetten van igénye a legtöbb autista személyeknek a társas interakciókra, nem képesek odafigyelni mások szempontjaira, vagy nem tudnak „csevegni a beszélgetés örömeért”, bekapcsolódni a „következmények nélküli fecsegésekbe”.

Gyakori, egyre többet kutatott jelenség, hogy az autista személyek egyfajta megküzdési stratégiát alkalmaznak annak érdekében, hogy elmaszkolják az autizmusból adódó kommunikációs és viselkedési jellemzőiket, és helyettük olyan viselkedési mintákat tetszenek, amelyek a nem autista személyekre jellemzőek. Ezek a tudatos és olykor nem tudatos maszkolás/kamuflázs stratégiák kimerüléssel és pszichés zavarok megjelenésével járhatnak (Németh 2020: 45–47; Cook et al. 2021).

A kölcsönös megértést, együttműködésen alapuló kommunikációt az is nehezíti az autista és nem autista személyek között, hogy a nem autista személyeknek is problémát okozhat az autista személy viselkedésének, szándékainak értelmezése (Kisföldi–Ivaskó 2016: 47). A kettős empátia problémájának elmélete (Milton 2012, 2018) értelmében a reciprocitás és a kölcsönös megértés hiánya gyakran előfordul olyan személyek közötti interakció során, akik eltérően tapasztalják meg a világot.

3.2. Az autizmust magyarázó hipotézisek

Az autizmust kutatva több olyan hipotézist is megalkottak, amivel az állapotot magyarázni próbálták. Ezen elméletek közül a naiv tudatelméleti képesség zavara elmélet, a végrehajtó funkciók zavara elmélet, illetve a gyenge centrális koherencia elmélet a legmeghatározóbb a tudományos értekezésekben.

A naiv tudatelméleti képesség zavara arra utal, hogy az érintett személy mentalizációs képessége sérült. A tudatelméleti képesség lehetővé teszi, hogy partnereinknek és magunknak mentális állapotokat (vélekedéseket, vágyakat, szándékokat) tulajdonítsunk, és ezek alapján bejósoljuk és értelmezzük a viselkedésüket (Premack–Woodruff 1978). A szándéktulajdonítás és a perspektívaváltás képessége elengedhetetlen ahhoz, hogy egy szociális interakciós helyzetben sikeresen alkalmazkodjanak és reagáljanak a résztvevők. Az autizmusban megjelenő tudatelméleti képesség zavarára vonatkozóan számos empirikus vizsgálatot végeztek el, például Baron-Cohen–Leslie–Frith 1985; Happé 1993, 1994; Baron-Cohen–Jolliffe–Mortimore–Robertson 1997; Győri 2013.

A végrehajtó funkciók felelősek a rugalmas, célorientált, adaptív viselkedésszervezésért, a cselekvés tervezéséért, a problémamegoldás képességéért a komplex szociális és kommunikatív viselkedés szervezéséhez (Ozonoff 1995; Lurija 1966). Korábbi tanulmányok eredménye alapján elmondható, hogy az autizmusban fellelhetőek a végrehajtó funkciók zavarai (Hill 2004).

A harmadik hipotézis a gyenge centrális koherenciát (Frith 1989; Happé 1994) teszi vizsgálatának középpontjába. A centrális koherencia azt jelenti, hogy a beérkező részinformációkat a kontextustól függően jelentésteli egésszé szervezzük. Az eddigi eredmények (Shah–Frith 1993; Jolliffe–Baron-Cohen 1999) alapján úgy tűnik, hogy az autizmusban nem tipikusan működik a koherenciatermelés képessége.

Ez a három fő kognitív hipotézis a legmeghatározóbb egyelőre az autizmuskutatásban, és bár rendkívül nagy hatással vannak a mai kurrens elméletekre, teljes magyarázóerejük megkérdőjelezetté vált, ahogy azon megközelítésük is, miszerint az autizmust mint zavart kell kezelnünk (Fletcher-Watson–Happé 2019).

A sikeres kommunikáció létrejöttéhez, a kölcsönös társas viselkedés megfelelő kivitelezéséhez a különböző kognitív képességek bonyolult összjátékára van szükség. Jelen kutatás a humán interakciók olyan eseteit vizsgálja, mint például a konfliktuskezelés, a kommunikáció akadálymentesítése vagy a személyes attitűd hatása a nyelvhasználatra. Ezen, és a kutatásban vizsgált egyéb jelenségek mind megkövetelik az interakciókban részt vevő felektől többek között a perspektívaváltást, a mentális állapotok tulajdonítását, a problémamegoldást és a kontextusra való érzékenységet.

Papp Szilvia (2006: 152–155) relevanciaelméleti keretben értelmezi, hogy az egyes kognitív eltérések az autizmusban hogyan érintik a társas kommunikációt. Szerinte a gyenge centrális koherencia és a végrehajtó funkciók eltérő működése akadályozhatja meg azt, hogy az autista hallgató kiválassza a legrelevánsabb stimulust, de a nem megfelelő mértékű művelési erőfeszítés is állhat ennek a kognitív nehézségnek a hátterében. Az autista személyek olyan kontextusokat választhatnak, amelyek merőben eltérő kognitív hatásokat származtatnak számukra a nem autista személyekhez képest. Ez megint ösz-

szefüggésben állhat a koherenciateremtés képességével, de a mentális állapotok tulajdonításának zavara is okozhatja azt, hogy azokat a kontextuális feltevéseket nem érik el az autista személyek, amelyek a beszélő tudásával vagy a beszélő mentális állapotáról alkotott vélekedésekkel kapcsolatosak. Míg a megnyilatkozások nem kétértelmű explicit tartalmát alapvetően probléma nélkül ki tudják következtetni, a magasabb szintű explikátúrák (propozicionális attitűdök) és implikátúrák megértése a naiv tudatelméleti állapot zavara miatt nem feltétlenül sikerül nekik.

3.3. Az autista személyek életminősége

Az autizmust ma már főként társadalmi kontextusban vizsgálják, a neurodiverzitás szemlélete alapján nem zavarként, hanem olyan idegrendszeri állapotként tekintenek rá, amely a tipikustól eltérő, de attól nem kevesebb. Az autista személyek életminőségével kapcsolatos nehézségeket nem egyéni belső keresendő zavarokból eredeztetik, hanem a társadalom által felépített akadályokból. Az MTA-ELTE Autizmus Szakmódszertani Kutatócsoport kutatási összefoglalót jelentetett meg Hazai összkép az autizmussal élő személyek és családjaik helyzetéről, életminőségéről - Maszkatlanul címmel. A kutatócsoport 2016–2018 között végzett adatgyűjtése során szülői kérdőív és interjú segítségével mérte fel az autista gyermekek, felnőttek és az ő szüleik, családjuk életminőségét és pszichológiai jóllétét. A felmérés során az autizmus egész spektrumáról születtek adatok, a kis támogatást igénylő személyektől kezdve a jelentős támogatást igénylőig. Az eredmények a nemzetközi szakirodalom által közöltekkel összecsengenek, mind az autista személyek, mind a családjaik életminősége összességében rosszabb, mint tipikusan a fejlődő személyeké és családjaiké. A kiadvány szerzői hangsúlyozták, hogy minden életkorban fontos a családok megfelelő informálása az állapotról, az átmeneti élethelyzetek (például intézményváltás) célzott támogatása, az egészségügyi ellátás felkészítése, az inklúzió feltételeinek javítása, az autizmus-specifikus fejlesztés javítása, az autizmusban képzett szakemberek elérhetőségének biztosítása, a támogatások rendszerének felülvizsgálata, illetve a társadalom egészét érintő autizmus tudatosság és informáltság növelése (MASZK 2020).

A tanulmány további részében saját gyűjtésből származó empirikus adatok elemzésének segítségével vizsgálom meg azt, hogy az autista személyek, illetve az autista személyekkel foglalkozó szakemberek hogyan vélekednek a kommunikáció sikerességéről.

4. Anyag, módszer, kutatási kérdések

Az adatgyűjtés során félig strukturált kérdéssort tartalmazó mélyinterjút vettem fel kis támogatást igénylő autista felnőttekkel, illetve autista személyekkel foglalkozó szakemberekkel. Az adatfelvételi időszak 2021 januárjától 2021 júniusáig tartott. A toborzás elektronikus levelezési rendszerrel történt, az adatfelvételt megelőzően a résztvevők egy rövid tájékoztatót kaptak a kutatás részleteiről, az adataik felhasználásáról. A kutatás önkéntes adatközlői beleegyezéssel zajlott, az adatok anonim módon kerültek felhasználásra. Az egyéni üléseken kizárólag a kutató és egy adatközlő volt jelen. A mélyinterjúk online környezetben, videóhívás segítségével zajlottak le, kivéve egy esetben, amikor az adatközlő kérésére személyes jelenlét formájában vettem fel az adatokat. Az adatfelvételtől minden esetben hangfelvétel készült. Az interjúk során elhangzottakat manuálisan, gépelt szöveg formájában rögzítettem, az elemzést az írott anyagon végeztem el, kvalitatív módszerrel.

A kérdéssor eredetileg körülbelül 25 darab kérdést tartalmazott, fókuszban a társas kapcsolatokkal, kommunikációval. Az autizmussal élő személyek, illetve a szakemberek számára tartalmilag párba állítható kérdéseket tettem fel, azonban az interjú alatt olykor eltértem azoktól vagy új kérdést adtam hozzá az alany válaszait követve. A Függelékben található táblázatban néhány, a kérdéssorból származó párba állított kérdés látható. A példák számozása nem egyezik meg az adatfelvétel során használt sorszámmal. A zárókérdés minden esetben az volt, hogy az alany szeretné-e kiegészíteni valamivel az interjút.

A kutatás adatközlői kis támogatást igénylő autista felnőttek, illetve autista személyekkel foglalkozó szakemberek voltak. Összesen 13 fő, a szakemberek közül 7 nő, 1 férfi, míg az autista személyek közül 3 nő, 2 férfi vett részt az adatközlésben. Az autizmus spektrum állapot (Asperger-szindróma) diagnózisukról az autista adatközlők önbevallással nyilatkoztak. A szakembereknek egy része nappali foglalkoztatásban dolgozik, mások valamilyen társadalmi vállalkozás ügyvezetői, illetve vannak, akik felsőoktatási intézményben életvezetési tanácsadóként, mentorként helyezkednek el. A legtöbb szakembernek van tapasztalata különböző mértékű támogatást igénylő autista személyekkel. A mélyinterjúk átlagosan egy

órán keresztül tartottak, azonban függően attól, hogy a válaszadók milyen mennyiségű információt osztottak meg, nagyban változott az ülések hossza. A legrövidebb 30, míg a magasan leghosszabb körülbelül 180 perces volt. Összesen 785 percnyi hanganyagból álló adathalmaz gyűlt össze, amiből a releváns részeket legépelve közel 27.000 szövegszónyi írott korpusz állt össze. Az adatközlők kódolásában az „A” az autista adatközlőre, az „S” a szakemberre vonatkozik, ezt követi egy azonosító sorszám, majd egy „N”, ha nő, vagy „F”, ha férfi az adatközlő. Például az A1F egy autista férfit jelöl, akinek az 1-es az azonosítószáma, míg az S3N egy női szakembert 3-as azonosítószámmal. A vizsgálat reflexív természetű, azaz nem a közvetlen személyközi interakciókat, hanem a személyes, szociális élettel, viselkedéssel kapcsolatos tapasztalatokat, gondolatokat, véleményeket vizsgálja. Az adatközlők megnyilvánulásait tartalmi szempontok alapján kategóriákba rendeztem. A kategóriákat az interjúkérdések tartalmi fókusz, illetve válaszadók saját kiegészítéseinek fókusz mentén alakítottam ki. A kategóriák között tartalmi átfedés van, élesen nem elkülöníthetők egymástól. Jelen tanulmányban a következő kategóriákra, alkategóriákra hozok példákat a korpuszból: sikeres és sikertelen kommunikáció feltételei (5.1.), nehézségek a társas kommunikációban (5.2.), társadalmi környezet (5.2.1.), általános kommunikációs stratégiák (5.3.), konfliktusmenedzsment (5.3.1.). A kutatás érintette az udvariasság és a barátság területeit is, azonban az ezekkel kapcsolatos reflexiókat egy következő, módszertanilag kiegészült tanulmányban elemzem és mutatom be. Relevanciaelméleti (Sperber–Wilson 1995) keretből kiindulva a sikeres kommunikáció feltétele, hogy a kommunikatív viselkedés során a befogadó hasonló mentális reprezentációkat következtessen ki a kölcsönösen nyilvánvalóvá tett információból, mint amit a kommunikátor a fizikai stimulussal megmutatni szándékol. A kommunikáció kimenetelének minőségét befolyásolhatja az, hogy a folyamatban milyen neurológiai státuszú ágensek vagy eltérő kognitív fejlődési mintázattal rendelkező személyek szerepelnek (Perkins–Milroy 1997; Leinonen–Kerbel 1999; Ivaskó 2004; Frith 2007; Mezőlaki–Ivaskó 2019; Ivaskó–Mezőlaki 2021).

A korábbi szakirodalom (Howlin 2001; Papp 2006; Győri 2013, 2014) alapján a kutatás hipotéziseként a következő feltételezhető:

Az autista és a nem autista személyek eltérően vélekedhetnek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, illetve eltérő módon menedzselhetik az interakciókat.

Kutatási kérdésekként az alábbiakat fogalmaztam meg:

- (1a) Miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről az autista személyek?
- (1b) Miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről az autista személyekkel foglalkozó szakemberek, amennyiben az interakcióban autista személy is részt vesz?
- (2a) Milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében az autista személyek?
- (2b) Milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében az autista személyekkel foglalkozó szakemberek, amennyiben az interakcióban autista személy is részt vesz?
- (3a) Milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban az autista személyek?
- (3b) Milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban az autista személyekkel foglalkozó szakemberek?

5. Eredmények

A kategóriák az adatgyűjtés során használt interjúkérdések tartalmi fókuszpontjai, illetve az adatközlők által megosztott reflexiók tartalma alapján kerültek meghatározásra. E kategóriák egyfajta rendszerezőként segítik a tartalmilag szerteágazó, de sok ponton találkozó korpusz áttekinthetőségét és kezelhetőségét. Köztük átfedés fedezhető fel, ez azonban az itt bemutatott kutatást azért nem befolyásolja, mert a kutatási kérdések megválaszolására irányuló elemzés kategóriákon átívelő. Az interjúkérdések ugyancsak úgy kerültek megfogalmazásra, hogy bíztassák a válaszadót arra, hogy egy adott témát bővebben fejtsen ki. Így egyes kérdések tartalmilag közel azonosak. A következő kategóriákat az alábbi viszonyrendszerben mutatom be. Először felvázolom, hogy az adatközlők véleménye szerint mitől függ a kommunikáció sikeressége (5.1.). Ezután bemutatom, hogy milyen nehézségekkel találják szembe magukat az interakciók során (5.2.), illetve milyen akadályokat állít fel a társadalmi környezet számukra (5.2.1.). Ezt követően ismertetem, hogy az autista és nem autista adatközlők milyen általános stratégiákkal menedzselik a mindennapi interakcióikat (5.3.), illetve azokat a helyzeteket, amelyekben valamilyen konfliktus alakul ki (5.3.1.)

5.1. Sikeres és sikertelen kommunikáció feltételei

Az interjúk során az adatközlők kifejtették, hogy véleményük szerint hogyan, milyen feltételek mentén alakulhat ki sikeres vagy sikertelen kommunikáció autista és nem autista személy között. Az alábbiakban az erre vonatkozó gondolatokból hozok néhány példát.

- (1) Amikor nem egyenrangú partnernek tartjuk az autista fiataalt, és ugyanúgy kommunikálunk vele, mint egymással, tehát rengeteg hasonlatot, csúsztatást, szarkazmust kommunikálunk, abból semmit nem fognak érteni, hogy ha ezek csak szavak és nincsenek mellette [...] kommunikálást megsegítő eszköz[ök], [...] kis folyamatábrák. Akkor az nagyon nehéz, és nagyon sokszor tapasztaltuk azt is, hogy felnőtt autistákkal is úgy beszélnek, mint valami gyerekkel, vagy egy rossz képességű gyerekkel. [...] Partnerként kell tekinteni őket. Egy kicsit máshogy kell kommunikálni, meg menet közben figyelniük kell borzasztóan arra, hogy ezt hogy veszik, hogy érzékelik. (S2F)
- (2) [Akkor sikeres, ha] megtaláljuk a hangot egymással. (A5N)
- (3) A véleménykülönbség az nem [sikertelen kommunikáció], mert lehet egy másik, most az embernek nem mindig lehet a másikkal egyező véleménye, de azt szépen is el lehet mondani, de támadóan is el lehet mondani. (A3N)
- (4) [Akkor sikeres, ha] nem vágunk egymás szavába, van közös téma, nem feltételezünk a másiról negatívát, [...] nincs alapkonfliktus. (A4F)

Mindkét adatközlői csoport kifejezte, hogy a sikeres kommunikációhoz szükséges a kölcsönösség, nyitottság, alkalmazkodás. Egyenrangú partnerként kezelni a másikat azt jelenti, hogy az ember figyelembe veszi a másik igényeit és alkalmazkodni próbál. Az elfogadás, illetve az autizmus ismerete – vagy a konkrét autista beszélgetőpartner kommunikációjának ismerete –, s ezáltal a megfelelő kommunikációs eszköz kiválasztása nagyban befolyásolja az interakció kimenetelének eredményét. Az elfogadás mellett a türelmes, kedves attitűdöt is kiemelték az autizmussal élő résztvevők. Az egyik autista interjúalany hozzátette, hogy a véleménykülönbség önmagában nem okoz sikertelenséget, de a negatív hangvétel igen. Egy másik autista adatközlő pedig azt emelte ki, hogy fontos, hogy a nem autista fél ne tartsa személyeskedésnek a partnere autisztikus kommunikációs sajátosságait.

5.2. Nehézségek a társas kommunikációban

A következőkben azokat a reflexiókat mutatom be, amelyek az adatközlők által a társas interakciók során megélt nehézségekre irányulnak. Az autista adatközlők a saját nehézségeikről számoltak be, míg a szakemberek a tapasztalataik alapján osztottak meg gondolatokat az autista személyekkel történő kommunikáció nehézségeiről, mindkét fél szempontját figyelembe véve. Azaz a szakemberek arra is hoztak példát, hogy a nem autista személyeknek/saját maguknak, illetve az autista személyeknek milyen nehézségeik lehetnek egy interakció során.

- (5) Csak az a gond, hogy én hiába értem meg a nyelvtant, nem értem a beszélőt, mert az „igen” bizonyos helyzetben, bizonyos hanghordozásban, bizonyos testtartásnál bármit jelenthet, akár nemet, akár talánt. (A2F)
- (6) Kommunikációnak tekintünk sok viselkedést is. Vannak olyan viselkedések, amik nem egyértelműek, hogy mire utalnak. (S3N)
- (7) Nekem szóban könnyebb a kommunikáció, mint írásban. Mert akkor van rögtön egy visszajelzés, és írásban meg nem. És általában attól félek, hogy megsértek, vagy meg bántok embereket anélkül, hogy azt szeretném. (A1N)

Az interjúk alapján az autista személyek számára nehézségeket okozhat a megnyilatkozások produkciója, interpretációja a szemantika és a pragmatika szintjén is. A megfelelő modalitás kiválasztása kulcsfontosságú a kölcsönös megértés érdekében, ahogy az is, hogy a környezeti fizikai ingerből adódó túlstimuláció ne zavarja a beszédértést. Egy szakember beszámolt egy olyan autista fiatalról, akinek gondot okoz szóban, személyesen elmondani a problémáját. Emiatt azt a stratégiát alkalmazzák, hogy a fiatal otthon, nyugodt környezetben videóra veszi, ahogy megfogalmazza a gondolatait, majd a felvételt lejátssza a másik félnek, és utána könnyebben beszélük át az adott eseményt. Az autista személy kommunikációjának megértése a nem autista fél számára is nehézséget okozhat, ha nem tudja értelmezni a viselkedést.

5.2.1. Társadalmi környezet

Az előzetesen összeállított kérdéssor nem tartalmazott a társadalmi befogadásra irányuló kérdést, azonban a téma markánsan megjelent a beszélgetések alatt. Ebbe az alkategóriába olyan adatközlői gondolatokat gyűjtöttem össze, amelyek a társadalom által felállított akadályokat, nehézségeket érintik.

- (8) Meg ami nehéz, az az, hogy valószínűleg sokkal rugalmatlanabb vagyok, mint az én környezetem. Így az én szempontomból ők a rugalmatlanok. [...] A társadalmunk nem úgy van berendezkedve, hogy mindenki számára minden hozzáférhető legyen. És úgy, hogy nekem egy más neurotípusom van, ezért így vannak dolgok, amik nekem nem feltétlen, szóval, ha én dönteném el, akkor nem feltétlen így lenne. (A1N)
- (9) Az a legfontosabb, hogy ne a környezet várja el kizárólag, hogy az autizmussal élő személy igazodjon hozzá, illetve, hogy meglegyen egy ilyen összehangoltság. (S5N)

A szakemberek megemlítették, hogy egyes autista személyek számára azért is nehéz a segítségkérés, mert félnek az autizmust érintő stigmáktól. Az autista adatközlők közül is volt, aki emiatt nem szívesen kér segítséget. Vannak, akik a stigmáktól való félelem miatt a lehető legkevesebb emberrel osztják meg, hogy autizmusuk van, míg mások szívesen felfedik, hogy tisztázhassák egymás felé az igényeiket. Az összes adatközlő valamilyen módon kifejezte azt a vágyát, hogy szeretné, ha a társadalom inkluzívabb lenne, jobban ismerné az állapotot, és több akadálymentesített lehetőséget biztosítana a számukra. Egy szakember elmondta, hogy az intézményi dolgozóknak, a családoknak és az érintett személyeknek szorosan együtt kell dolgozniuk ahhoz, hogy hosszú távú eredménye legyen az autista emberek fejlesztésének.

5.3. Általános kommunikációs stratégiák

Jelen kategóriában összefoglalom, hogy a megkérdezett szakemberek milyen kommunikációs stratégiákat alkalmaznak általánosságban, ha autista személlyel kommunikálnak, míg az autista személyek esetében azt, hogy ők mire figyelnek a kommunikációjuk során, ha autista vagy nem autista személlyel társalognak. Majd a következő alpontban egy specifikus esetet ragadok meg, és bemutatom, hogy az adatközlők milyen stratégiákat alkalmaznak konfliktushelyzet esetében.

- (10) [...] vannak ilyen formulák, amiket úgy érzem, hogy alkalmazok nem autista emberekkel. Mert így megtanultam, hogy körülbelül, ha ezt meg ezt csinálom, akkor körülbelül érteni fogja, hogy mit akarok. [...] És amikor autistákkal beszélek, ez így nem feltétlen működik. [...] Nekik nem feltétlen erre van szükségük. (A1N)
- (11) Ahogy én kommunikálok [autista személlyel], és hogy mi a fő különbsége, az, [...] hogy nagyon félreérthetetlenül próbálok, nagyon direkt, egyértelműen. És sokkal többször kérek visszajelzést az értelmezésről. Sokkal többször csekkolom azt, hogy mi ment át az üzenetből [...]. (S7N)
- (12) Ne akarjuk túlszereztetni se [az autista személyt], az sem jó, ha nagyon pátyolgatunk valakit, és túlóvjuk, féltjük, igazából a tömör, lényegre törő kommunikációt javaslom. Mindenképpen, ha valamiféle feladatkiadás, vagy ilyesmi van a dologban, akkor a vizuális megsegítés, ami nagyon fontos lehet mindenféle szempontból. [...] Nagyon fontos az őszinteség. [...] Meg kell mondani, hogy ha valami nincsen rendben vagy rendben van. (S8N)

A szakemberek kiemelték, hogy amikor autista személlyel kommunikálnak, sokkal tudatosabban, koncentráltabban teszik ezt, összehasonlítva a neurotipikusokkal folytatott, kicsit terjengősebb, szabadabb beszédstílusukkal. A kétértelműséget, szükségtelen adalékokat kerülik, igyekeznek fontos és informatív részleteket átadni. A visszakérdezést jó stratégiának tartják, hiszen fontos, hogy világos legyen, átment-e az információ. Általában a rövid, tömör üzenetek a célravezetőek. A partnerük készségeihez, nyelvi szintjéhez próbálják igazítani a verbális és nem verbális kommunikációjukat. Egy másik szakember megjegyezte, hogy az őszinteség nem helyettesíthető humorral, egy kellemetlen szituációban fontos, hogy elviccelés helyett határozottan közöljük a probléma forrását. Többen fontosnak tartották, hogy segítsék az autista személyt abban, hogy megtalálja a motivációját a kommunikációra. Amennyiben az autista személy megtanulja, hogy mire való a kommunikáció, sokkal szívesebben vesz részt benne. Azaz, hogy megértse, hogy a verbális és nem verbális kommunikációnak célja és funkciója van. A szakemberek és az autizmussal élő személyek is megemlítették az autista személyek által alkalmazott

maszkolás stratégiáját, ami rendkívül nagy mentális erőfeszítésbe kerül. Végül az autizmus felvállalása, ezzel a saját kommunikációs igények feltárása is szóba került.

5.3.1. Konfliktusmenedzsment

Az autizmussal élő adatközlőket arról kérdeztem, hogy mit gondolnak, egy szóbeli konfliktust hogyan közelítenének meg, illetve, hogy szerintük van-e különbség ezen stratégiák és a nem autista személyek által használt stratégiák között. A szakemberek arról nyilatkoztak, hogy mit gondolnak, egy szóbeli konfliktust hogyan közelítenek meg az autista személyek, illetve van-e különbség ezen stratégiák és a nem autista személyek által használt stratégiák között véleményük szerint.

- (13) Mindenféle embertípus van [...] Tehát ez [a konfliktuskezelés] nem az autizmustól függ, bár megjegyzem, hogy csomó konfliktusom akkor azért van, mert az autizmus miatt lehet, nem értenek meg egy dolgot bennem, vagy több dolgot. (A3N)
- (14) [...] csak a szakmai jellegű vitákba próbálok belemászni. Vagy egyezzünk ki abban, hogy vagy döntetlen és nem nyert egyikünk sem, vagy ne éppen összeveszni próbáljunk meg a vitában. Meg ne belemarni a másikba. (A4F)
- (15) Alapvetően konfliktuskerülő vagyok, de ragaszkodom a saját elveimhez és véleményemhez. Igyekszem nem megsérteni a másikat, tehát próbálok rendezni a konfliktust és nem fenntartani. [...] Nagyon sokszor [...] a legjobb megoldás az, hogy azt mondjuk „figyelj, különbözünk, én nem tudlak megváltoztatni, te biztosan nem tudsz megváltoztatni engem, ezt zárjuk le”. [...] Próbálok megoldani a helyzetet úgy, hogy abból mindenki nyerjen. (A2F)
- (16) [...] Általánosságban, ha az állapotban [autizmusban] gondolkodunk, egy váratlan konfliktushelyzet az akadályozza az ő kommunikációját. Akkor ő abban nem tudja, hogy hogyan reagáljon, nem tudja, hogy mit csináljon. Ha ez lezajlik valahogy, ez a konfliktus, akkor viszont nagyon gyakori az, hogy hosszasan intruminálnak [az autista személyek], vagy gondolkodnak ezen a helyzeten, hogy na, ezt hogy lehetett volna megoldani. (S5N)

Mind a szakemberek, mind az autista adatközlők közül volt, aki úgy számolt be, hogy egy konfliktushelyzetben gyakori, hogy az autista fél alárendeli magát a partnerének, és kilép a konfliktusból a békességért vagy, mert nehezen áll ki a véleménye mellett. A szenzoros túlstimuláció ugyancsak eredményezheti azt, hogy egy autista személy akár csak átmeneti időre is, de otthagyja a helyzetet. Ilyen esetben fontos, hogy az illető teret és időt kaphasson arra, hogy nyugodt környezetben átgondolja, majd kifejtse partnerének az érzéseit, gondolatait. A szakemberek közül páran azt nyilatkozták, hogy tapasztalatuk alapján sok autista személy inkább ösztönszerű reakciókat produkál, mintsem stratégiákat alkalmaz egy konfliktusban, míg az autista adatközlők közül voltak, akik azt mondták, hogy kifejezetten tudatosan próbálják megoldani az ilyen helyzeteket. Néhány szakember beszámolt arról, hogy egy nehéz szituációban agresszivitást vagy rigid viselkedést tapasztaltak az autista fél részéről. Ezt azzal indokolták, hogy az autista személyek a negatív viselkedésre kiszámíthatóbb válaszreakciót kapnak, és így keresik az állandóságot. Egy szakember hozzátette, hogy a nem várt helyzet kezelésének eredményessége nagyban függhet attól, hogy volt-e már hasonló élménye az autista személynek. Az autizmussal élő adatközlők közül mindenki azt hangsúlyozta, hogy nem szeret konfliktusba keveredni, és a békességre törekszik. Van, aki asszertív módon igyekszik érvényesíteni az igazát, racionális érvek mentén. Mindkét adatközlői csoport felhívta a figyelmet arra, hogy maga az autizmus nem eredményez egy bizonyos konfliktuskezelési módszert, és nem lehet általánosításokat levonni, hiszen a személyiség nagyban hozzájárul a megküzdési stratégiák milyenségéhez.

6. Diszkusszió

A tanulmány célja, hogy relevanciaelméleti keretben értelmezze az autista és nem autista személyek reflexióit a következő szempontok mentén: a sikeres kommunikáció feltételei, stratégiák, szándékok. Saját gyűjtésű empirikus adatok elemzésével bemutatom, hogy a megkérdezett autista személyek és autista személyekkel foglalkozó szakemberek a) miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, b) milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében, c) milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban. Jelen tanulmány az adatok részletes, szisztematikus kvalitatív elemzésére nem törekszik.

A kutatás egyik célkitűzése, hogy feltérképezze, miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről az autista személyek, illetve az autista személyekkel foglalkozó szakemberek, amennyiben utóbbiak esetében az interakcióban autista személy is részt vesz. Egyes szakember adatközlők szerint sikeres kommunikáció jöhet létre, ha megtaláljuk a megfelelő „nyelvi szintet”, és a megfelelő, kommunikációt segítő eszközt. Egy szakember úgy nyilatkozott, hogy partnerként kell kezelni az autista személyeket a kommunikáció során, azaz figyelembe kell venni a szociális-kommunikációs igényeiket. Az interakcióban részt vevőknek ismerniük kell partnerük kommunikációját, azaz olyan előfeltevésekkel kell rendelkezniük, hogy a hallgató képes legyen az interpretáció megalkotásához szükséges mentális műveleteit megfelelően működtetni. Az akadálymentes kommunikáció során a különböző modalitások közül azokat kell kiválasztanunk és kombinálnunk egymással, amelyek révén kölcsönös megértés alakulhat ki. Ez bizonyos esetekben azt jelentheti, hogy vizuális megsegítéssel, képcserés kommunikációval, esetleg videónapló készítésével történik az információ átadása, feldolgozása. A könnyen érthető kommunikáció vagy az alternatív kommunikáció során is az a cél, hogy kizárólag a releváns, egyszerű tartalmú, direkt kifejezésekkel megfogalmazott információ kerüljön megosztásra. Amennyiben az autista személy nyelvi értése ép, azonban nehézségei akadnak a sugallt jelentés interpretálásával, úgy az interakcióban szereplőknek figyelniük kell arra, hogy kerüljék a figuratív nyelvhasználatot, vagy magyarázzák meg azok implikált jelentéstartalmát, hogy az autista személy által konstruált mentális reprezentáció azonos vagy közel azonos legyen ahhoz, amit a kommunikátor szeretett volna, hogy konstruáljon. Másik, fordított esetben az (autista) kommunikátor viselkedését, az általa használt osztenzív stimulust is képesnek kell lennie a (nem autista) hallgatónak értelmeznie, hogy kommunikációként tekinthessen a kezdeményezésre.

A sikeresség másik feltételeként a kommunikáció módját nevezték meg mind a szakemberek, mind az autista személyek. Azaz azt, hogy türelemmel, elfogadással, tisztelettel, nyitottsággal kell az interakcióban részt vevő feleknek egymás felé lenniük. Egy autista adatközlő úgy fogalmazott, hogy akkor jöhet létre sikeres kommunikáció, ha „megtaláljuk a hangot egymással”. Relevanciaelméleti keretben a türelem, elfogadás, tisztelet, nyitottság olyan közölni kívánt attitűdök, azaz releváns információk, melyek az interakcióban részt vevő felek közötti interperszonális viszonyt, és ezzel a kommunikáció sikerességét erősítik.

A hallgató számára annál relevánsabb a kommunikátor által létrehozott stimulus, ha az minél nagyobb kontextuális hatással jár, de minél kisebb műveleti erőfeszítés árán következtethető ki. A beszélő ideális esetben kölcsönösen releváns információt kommunikál a hallgató felé. Az autista adatközlők közül többen azt tartották a sikeres kommunikáció egyik feltételének, ha az interakcióban szereplő feleknek van „közös témájuk”, azaz mindannyiuk számára releváns a kommunikáció során átadott információ. A kölcsönösség szükségessége mindkét adatközlői csoportnál előkerült.

A kutatás során azt is megvizsgáltam, hogy milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében az autista személyek, illetve milyeneket az autista személyekkel foglalkozó szakemberek, amennyiben utóbbiak esetében az interakcióban autista személy is részt vesz. A szakemberek közül mindannyian azt mondták, hogy igyekeznek nagyon tudatosan kommunikálni egy olyan interakció során, amiben autista személy is részt vesz. Törekednek arra, hogy lényegre törő, tömör, egyértelmű üzenetet adjanak át az autista fél számára. Egy szakember az őszinteség fontosságát is kiemelte. A grice-i mennyiség, minőség, mód és relevancia maximából származtatott relevancia elvének követésére, azaz a releváns információ átadására helyeződik a hangsúly. A szakemberek által „tudatosnak” nevezett kommunikáció, illetve az autista személyek által használt, nagy műveleti erőfeszítést igénylő maszkolás stratégiája is a metapragmatikai képességeik használatára enged következtetni. Mindkét adatközlői csoport kifejezte, hogy igénye van a másik fél visszajelzésére, hogy sikeresen interpretálta-e a kommunikált információt. A visszacsatolás kérésével a felek ellenőrizhetik, hogy megfelelő előfeltevések alapján foglalmazták-e meg az információt, a partnerük mentális műveleti képességéhez igazodva.

A kutatás harmadik fő kérdése arra irányult, hogy milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban az autista személyek, illetve az autista személyekkel foglalkozó szakemberek. A szakemberek egy része megfogalmazta, hogy egyes autista személyeknek olykor nem áll szándékukban elgondolkodtatni a másik felet a saját nézőpontjukról a kommunikáció során, vagy egy konfliktus során nem próbálják megértetni a nézőpontjukat a partnerükkel, és sokszor stratégia nélküli reakciókat produkálnak az autista személyek. A kommunikatív szándék hiányának egy konkrét esetét egy autista adatközlő is alátá-

masztotta, aki azt nyilatkozta, hogy van, hogy csak monologizál, előadást tart egy általa kedvelt témáról, és közben nem vár reakciót a megnyilatkozásaira.

A sikeres kommunikációhoz szükséges, hogy a feleknek céljuk legyen az interakcióban való részvételre, motiváltak legyenek a társalgásra. Néhány szakember megosztotta a tapasztalatát, miszerint gyakran nincs meg a motivációjuk az autista személyeknek a kommunikációra. A társas kommunikációban való aktív részvételre irányuló motiváció kialakulásához elengedhetetlen, hogy az egyén felismerje a kommunikáció funkcióját. A felismerést követően a motiváció megnőhet.

Egyes autista személyek a konfliktus során kilépnek a helyzetből, míg mások „közös nevezőre” igyekeznek jutni „a békesség kedvéért”, illetve megpróbálják elkerülni a vitát, és asszertívan kezelni a szituációt. Előbbi esetben a kommunikáció megszakításával a konfrontáció elkerülése, míg utóbbi helyzetben az egyezkedés által a kölcsönös sikeresség elérése lehet célja a cselekvésnek.

Az autizmus diagnózis felvállalásával és megosztásával a kommunikátornak az a szándéka, hogy a kölcsönös megértést, azaz a kommunikáció sikerességét biztosíthassa. Ugyanígy a partner feltételezett elvárásainak való megfelelési törekvés, azaz a maszkolás is alátámasztja az együttműködési szándékot. Mindkét, a kommunikatív és az informatív szándék meglétére is láthatunk példát az adatközlői beszámolókból. Az alacsony adatközlői szám miatt tendenciaként fogalmazható meg a hipotézis értékelése. A kutatás eredményeképpen megállapítható, hogy amennyiben mind a neurotipikus, mind az autista személyek rendelkeznek együttműködési, kommunikatív és informatív szándékkal, úgy a két célcsoport hasonló módon vélekedhet a kommunikáció sikerességének feltételeiről, azonban eltérő eszközök fedezhetőek fel az interakcióra irányuló menedzselési stratégiáik között.

Az interjúalanyok saját szavaikkal megfogalmazva kiemelték az információ relevanciájának fontosságát, és láthattunk példákat a különböző szándékok meglétére és hiányára is. A kölcsönös megértés kialakításához, illetve az egymás kommunikációjához való igazodáshoz részben eltérő eszközöket alkalmaznak a neurotipikus személyek, szakemberek, illetve az autista személyek.

Az adatok alapján megerősíthető, hogy kiemelt igény van mind a szakemberek, mind az autista személyek részéről arra, hogy a társadalom nyitottabb és elfogadóbb attitűddel forduljon az autizmussal élő személyek felé.

7. Összefoglalás

A kutatás fő célkitűzése volt, hogy az autista felnőtt személyektől és az autista személyekkel foglalkozó szakemberektől származó reflexiókat egy kognitív pragmatikai kommunikációelmélet, a relevanciaelmélet keretében értelmezze. A mélyinterjúk alapján megmutatkozott, hogy az adatközlők a) miként vélekednek a kommunikáció sikerességének feltételeiről, b) milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeresség elérése érdekében, c) milyen szándékokkal vesznek részt az interakcióban. A kutatás eredményeképpen megállapítható, hogy amennyiben mind a nem autista, mind az autista személyek rendelkeznek együttműködési, kommunikatív és informatív szándékkal, úgy a két célcsoport hasonló módon vélekedhet a kommunikáció sikerességének feltételeiről, azonban eltérő eszközök fedezhetőek fel az interakcióra irányuló menedzselési stratégiáik között.

A korábbi szakirodalommal (Happé 1993; Leinonen-Kerbel 1999; Ivaskó 2004; Papp 2006; Kisföldi-Ivaskó 2016; Ivaskó-Mezőlaki 2021) egybehangzóan a tanulmányban bemutatott jelenségek megragadhatóak a relevanciaelmélet keretében. Az adatközlők beszámolóit megvizsgálva betekintést nyerhettünk abba, hogy egymáshoz képest hogyan látják a sikeres kommunikáció feltételeit, milyen nehézségeket tapasztalnak egy társas interakció során, mit gondolnak a társadalom által felállított szociális akadályokról, és milyen stratégiákat alkalmaznak a sikeres kommunikáció elérésének, illetve a konfliktushelyzetek megoldásának érdekében.

Az autista személyek szociális-interakciós nehézségeiről megosztott tapasztalatok és vélemények jól értelmezhetőek az állapotot magyarázó kognitív hipotézisekben, a végrehajtó funkciók zavarát, a gyenge centrális koherenciát és a naiv tudatelméleti képesség zavarát központba állító elméletek keretében. Ezenkívül szerepelt a korpuszban több olyan – autista és nem autista adatközlőtől származó – gondolat, amely a kommunikációra irányuló motiváció hiányát támasztotta alá, míg más reflexiók a kölcsönösen fennálló szándékutajdonítás nehézségét hangsúlyozva a kettős empátia problémájának elméletét támogatták.

Jelen kutatás mélyebb betekintést nyújt abba, hogy hogyan mutatják ki együttműködési szándékukat az autista és nem autista személyek az egymáshoz való alkalmazkodás során. Így e tanulmány például az eltérő modalitásokkal történő AAK-s eszközhasználatot, a műveleti erőfeszítést igénylő maszkolást vagy a visszacsatolás kérését is értelmezi kognitív pragmatikai kommunikációelméletben. A tanulmányban szereplő reflexiók megerősítik azt a tényt, hogy az autista személyek autisztikus jegyeinek megnyilvánulása rendkívül sokféle lehet.

A tanulmány láttatni kívánta, hogy az akadálymentes kommunikáció sikerességének feltételei miként magyarázhatóak a relevanciaelmélet keretében, illetve hogy milyen attitűddel viszonyulnak egymáshoz, a társadalomhoz és milyen attitűdöt várnak el másoktól az adatközlők. A hazai és a nemzetközi szakirodalom eredményeivel egybehangzóan elmondható, hogy igény van a tudásmegosztásra, az autizmus állapot megismertetésére, hogy ezáltal csökkenjen a stigmatizáció mértéke, és befogadóbb legyen a társadalomban. Az ismertetett kutatás eredménye is hozzásegíthet az akadálymentes kommunikáció, illetve az inkluzív szemlélet kialakításának feltételeinek alaposabb megismeréséhez.

Bár a szakemberek megszólaltatásával a nagyobb támogatást igénylő autista személyek helyzetét is igyekeztem megismertetni, a kutatás főként a kis támogatást igénylő felnőtt autista adatközlőkre irányult. Fontosnak tartom, hogy a jövőben az autizmus spektrumon elhelyezkedő, más mértékű támogatást igénylő populáció is megoszthassa a gondolatait a kutatásban bemutatott témákról. Jelen kutatás adatközlőktől származó reflexiókat vizsgált, azonban –, ahogy az a kurrens autizmuskutatásban egyre gyakoribb módszer – rendkívül eredményes lenne a valós, személyközi interakciókat is elemezni. Hasznos lenne a reflexiókat összevetni a kommunikációs helyzetek vizsgálatának eredményeivel.

Források

1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról <https://njt.hu/jogszabaly/1998-26-00-00.50#CI> (utolsó letöltés: 2023.02.24.)

Irodalomjegyzék

- Ahlsén, Elisabeth 2006. *Introduction to Neurolinguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- American Psychiatric Association 2013. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Arlington: American Psychiatric Association.
- Baron-Cohen, Simon – Jolliffe, Therese – Mortimore, Catherine – Robertson, Mary 1997. Another advanced test of theory of mind: Evidence from very high functioning adults with autism or Asperger syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 38(7): 813–822.
- Baron-Cohen, Simon – Leslie, Alan M. – Frith, Uta 1985. Does the autistic child have a “theory of mind”? *Cognition* 21: 37–46.
- Bódog Alexa 2008. A kommunikáció és az intencionalitás kapcsolata a pragmatikában. *Argumentum* 4: 22–51.
- Bondy, Andrew S. – Frost, Lori. A. 1998. The picture exchange communication system. *Seminars in speech and language* 19(4): 373–424. <https://doi.org/10.1055/s-2008-1064055>
- Bottema-Beutel, Kristen – Kapp, Steven K. – Lester, Jessica Nina – Sasson, Noah J. – Hand, Brittany N. 2021. Avoiding ableist language: Suggestions for autism researchers. *Autism in Adulthood* 3(1): 18–29.
- Chevallier, Coralie – Kohls, Gregor – Troiani, Vanessa – Brodtkin, Edward S. – Schultz, Robert T. 2012. The social motivation theory of autism. *Trends in cognitive sciences* 16(4): 231–239. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2012.02.007>
- Chevallier, Coralie – Molesworth, Catherine – Happé, Francesca 2012. Diminished social motivation negatively impacts reputation management: Autism spectrum disorders as a case in point. *PLoS ONE* 7(1): e31107. doi:10.1371/journal.pone.0031107
- Cook, Julia – Hull, Laura – Crane, Laura – Mandy, William 2021. Camouflaging in autism: A systematic review. *Clinical psychology review* 89: 102080. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2021.102080>
- Dunn, Dana S. – Andrews, Erin E. 2015. Person-first and identity-first language: Developing psychologists’ cultural competence using disability language. *American Psychologist* 70(3): 255–264.

- Erdélyi, Andrea 2008. Az augmentatív és alternatív kommunikáció (AAK) mint a kommunikációtudományok egyik legifjabb részdiszciplínája. *Gyógypedagógiai Szemle* 36(1): 14–26.
- Farkasné Gönczi Rita 2018. A könnyen érthető kommunikáció fogalma és szabályrendszere nemzetközi és hazai példák, illetve magyar tapasztalati szakértők javaslatai alapján. *Gyógypedagógiai Szemle* 46(1): 64–76.
- Farkasné Gönczi Rita 2021. Könnyen érthető kommunikáció fogalma, nyelvi szintjei és alkalmazhatósága a látássérülés kontextusában. In: Farkasné Gönczi (szerk.): *Dimenzióváltások a látássérült személyek pedagógiája és rehabilitációja mátrixában. Nemzetközi konferencia a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából az ELTE Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Kar szervezésében*. Budapest: ELTE BGGYK.
- Fletcher-Watson, Sue – Happé, Francesca 2019. *Autism: A new introduction to psychological theory and current debate*. London: Routledge/Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315101699>
- Frith, Chris 2007. *Making up the mind: How the brain creates our mental world*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Frith, Uta 1989. *Autism: Explaining the enigma*. Oxford: Basil Blackwell.
- Frith, Uta 2003. *Autism: Explaining the enigma (2nd ed.)*. Oxford: Blackwell.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and Conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Győri Miklós 2013. Az irónia megértése autizmusban: Egy kognitív pragmatikai modellhelyzet. In: Kenesei István (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXV.: A kognitív szempont a nyelv pszichológiájában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 285–312.
- Győri Miklós 2014. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1345–1382.
- Hansen-Schirra, Silvia – Maaß, Christiane 2020. Easy language, plain language, easy language plus: Perspectives on comprehensibility and stigmatisation. In: Hansen-Schirra, Silvia – Maaß, Christiane (eds): *Easy language research: Text and user perspectives*. Berlin: Frank & Timme. 17–38.
- Happé, Francesca 1993. Communicative competence and theory of mind in autism: A test of Relevance Theory. *Cognition* 48: 101–119. [http://dx.doi.org/10.1016/0010-0277\(93\)90026-R](http://dx.doi.org/10.1016/0010-0277(93)90026-R)
- Happé, Francesca 1994. Annotation: Current psychological theories of autism: The ‘Theory of Mind’ account and rival theories. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 35(2): 215–229.
- Hill, Elisabeth L. 2004. Executive dysfunction in autism. *Trends in Cognitive Sciences* 8(1): 26–32.
- Howlin, Patricia 2001. *Autizmus: Felkészülés a felnőttkorra*. Budapest: AA Kapocs Könyvkiadó.
- Ivaskó Livia 2004. *A pragmatikai kompetencia szerepe a sikertelen diskurzusokban*. Doktori disszertáció. Szeged: SZTE.
- Ivaskó Livia – Mezőlaki Regina 2021. Humorértés különböző perspektívákból Sheldon Cooper és neurotipikus társai példáján. In: Rási Szilvia – Domonkosi Ágnes – T. Litovkina Anna – Nemesi Attila László (szerk.): *A humor ösvényein*. Eger, Budapest: EKF Líceum Kiadó; Tinta Kiadó. 101–110.
- Joliffe, Therese – Baron-Cohen, Simon 1999. A test of central coherence theory: Linguistic processing in high-functioning adults with autism or Asperger syndrome: Is local coherence impaired? *Cognition* 71: 149–185.
- Kálmán Zsófia 2006. *Mással-hangzók... Az augmentatív és alternatív kommunikáció alapjai*. Budapest: Bliss Alapítvány.
- Kisföldi Zsófia – Ivaskó Livia 2016. Pragmatic disorders in autism – similar symptoms, different explanations. *Argumentum* 12: 36–50.
- Leinonen, Eeva – Kerbel, Debra 1999. Relevance theory and pragmatic impairment. *International Journal of Language & Communication Disorders* 34: 367–390. doi: 10.1080/136828299247342
- Lurija, Aleksandr Romanovich 1966. *The higher cortical functions in man*. New York: Basic Books.
- MTA-ELTE Autizmus Szakmódszertani Kutatócsoport (MASZK) 2020. *Hazai összkép az autizmussal élő személyek és családjaik helyzetéről, életminőségéről – MASZKOLATLANUL*. Budapest: MASZK. https://maszk.elte.hu/tajekoztatok/MASZK_kutatas_tajekoztato_kiadvany.pdf (utolsó letöltés: 2023.02.24.)

- Mezőlaki Regina – Ivaskó Livia 2019. Felnőtt neurotipikus és autista személyek közötti társas interakciós konfliktushelyzetek kezelésének sajátosságai. *Argumentum* 15: 738–754. doi: 10.34103/ARGUMENTUM/2019/3
- Mezőlaki Regina – Ivaskó Livia 2021. *Accepted boundaries in barrier-free communication between people living with and without autism*. Svájc, Winterthur: 17th International Pragmatics Conference. 208–209. https://cdn.ymaws.com/pragmatics.international/resource/collection/3960B891-EE4B-4DB1-A7F5-47C668E86C8D/Abstracts_book_-_Winterthur_IPrA2021.pdf. (utolsó letöltés: 2023.02.24.)
- Milton, Damian 2012. On the ontological status of autism: the 'double empathy problem'. *Disability & Society* 27(6): 883–887. doi: 10.1080/09687599.2012.710008
- Milton, Damian 2018. *The double empathy problem*. National Autistic Society. <https://www.autism.org.uk/advice-and-guidance/professional-practice/double-empathy> (utolsó letöltés: 2023.02.24.)
- Németh Krisztina 2020. Lányok, nők az autizmus spektrumon. In: Simó Judit – Falvai Rita (szerk.): *Szakmai protokoll az autizmus spektrum zavar felismeréséhez és pszichiátriai ellátásához felnőttkorban*. Budapest: Nemzeti Fogymatékosságügyi és Szociálpolitikai Központ Közhasznú Nonprofit Kft. 42–48. <https://www.efiportal.hu/wp-content/uploads/2021/07/Szakmai-protokoll-az-autizmus-spektrum-zavar-felismeresehez-es-pszichiatricai-ellatasahoz-felnottkorban.pdf> (utolsó letöltés: 2023.02.24.)
- Ozonoff, Sally 1995. Executive functions in Autism. In: Schopler, Eric – Mesibov, Gary B. (eds.): *Learning and cognition in autism*. New York: Plenum Press.
- Papp Szilvia 2006. A relevance-theoretic account of the development and deficits of theory of mind in normally developing children and individuals with autism. *Theory & Psychology* 16: 141–161. doi:10.1177/0959354306062532
- Perkins, Lisa – Milroy, Lesley 1997. Sharing the communicative burden: A conversation-analytic account of aphasic/non-aphasic interaction. *Multilingua* 16(2–3): 199–216. <https://doi.org/10.1515/mult.1997.16.2-3.199>
- Premack, David – Woodruff, Guy 1978. Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences* 4: 515–526.
- Shah, Amita – Frith, Uta 1993. Why do autistic individuals show superior performance on the block design task?. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines* 34(8): 1351–1364. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1993.tb02095.x>
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1995. *Relevance: Communication and cognition*. Oxford: Blackwell.
- Varga Eszter 2018. Az augmentatív és alternatív kommunikáció megjelenése az értelmileg akadályozott gyermekeket ellátó óvodákban. *Különleges Bánásmód* IV(1): 35–44. doi 10.18458/KB.2018.1.35

Mezőlaki Regina
Szegedi Tudományegyetem
mezolakir@hung.u-szeged.hu

Függelék

1. számú függelék. Példák a szakembereknek és az autista személyeknek feltett kérdéspárokból.

kérdéspárok	szakemberek számára	autista személyek számára
Q1	Hogyan jellemezné 3 szóban az autista személyekkel való kommunikációját? Fejtse ki, miért gondolja így.	Nincs párja.
Q2	Hogyan jellemezné 3 szóban az autista személyek kommunikációját? Fejtse ki, miért gondolja így.	Hogyan jellemezné 3 szóban a saját kommunikációját? Fejtse ki, miért gondolja így.
Q3	Mit gondol, egy szóbeli konfliktust hogyan közelítenek meg az autista személyek? Van-e különbség ezen stratégiák és a nem autista személyek által használt stratégiák között?	Mit gondol, egy szóbeli konfliktust Ön hogyan közelítene meg? Ön szerint van-e különbség ezen stratégiák és a nem autista személyek által használt stratégiák között?
mindkét adatközlői csoport számára		
Q4	Mit gondol, van-e eltérés az Ön kommunikációjában függően attól, hogy autistákkal vagy más személyekkel történik? És ha igen, milyen jellegű?	
Q5	Ön szerint hogyan jön létre sikeres kommunikáció autista és nem autista személy között?	

Jelnyelvi jelfeldolgozási mintázatok és értelmezési kísérletek

Absztrakt

A jelen kutatás célja a jelnyelvi befogadói, értelemadó tevékenység fő támpontjainak, ezen belül főleg az ikonikusság szerepének vizsgálata. A kognitív metaforaelmélet (és ennek keretében a testesültség, a képi sémák elméletének alkalmazása) új keretbe helyezte azt, hogy miként vizsgálható a hangzó nyelv kifejezéseinek motiváltsága. Az elmélet a jelnyelv esetében is segíthet megérteni a képi séma működésén alapuló motivációt és bizonyos mértékben az adott jel jelentésének kiterjesztését is. A kísérletben öt, magyar jelnyelven fluens személynek kellett általa nem ismert, idegen jelnyelvi jelekre vonatkozóan jelentésadást végeznie. Ennek során összesen 16, a flamand és a francia jelnyelvből válogatott jelnyelvi jelvideót dolgoztak fel. A vizsgálat egy online kérdőívből, valamint fókuszcsoportos beszélgetésből állt. A válaszok és a fókuszcsoportos beszélgetés eredményei alátámasztották, hogy az olyan kognitív műveletek, mint a metaforikus és ikonikus kapcsolatok keresése is szerepet játszottak a jelentésadásban. A feltárt összefüggések segíthetnek a jelnyelvi tolmácsok munkájában, amely nagyfokú vizuális kreativitást és ügyfél iránti érzékenységet igényel, továbbá hasznosulhatnak a jelnyelvoktatásban is.

Kulcsszavak: jelnyelv, motiváltság, ikonikusság, képi séma, metaforizáció, kognitív metaforaelmélet

1. Bevezetés

Magyarországon a magyar jelnyelvet 2009 óta a törvény is elismert, hivatalos és természetes nyelvnek tartja, a következő években pedig egy 2020-as törvénymódosítás értelmében – ha a módszertani keretek is kidolgozásra kerülnek – nyelvvizsgát is lehet majd belőle tenni. Ezek a törvények és törvénymódosítások az átlag magyar állampolgárnak talán fel sem tűntek a közleményekből, a siket közösség egy része számára azonban olyan nagy jelentőséggel bírnak, hogy a 2009-es jelnyelvi törvény meghozatalának napját (november 9-ét) minden évben megünnepli a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.

Ezzel a jogi előrehaladással párhuzamban növekszik a kereslet a tolmácsszolgálatok szolgáltatásaira, amelyek a nyelvi közvetítés széles palettáját fedik le. Szintén a jelnyelvi törvény (és annak 2021-es módosítása) következtében a siket és nagyothalló ügyfelek személyenként évi 120 órában vehetik igénybe a jelnyelvi tolmácsok munkáját, a köz- és felsőoktatásban tanulók pedig további extra keretben kérhetnek nyelvi közvetítést a tanulmányaikhoz (vö. Bartha szerk. 2016; Holecz 2019).

A jelnyelvi tolmácsképzésben tanulva a hallgató számos elvárással találkozik: egyrészt a szakma azon elvárásaival, hogy minden helyzetben alázattal, a felmerülő igényeket kielégítő, magas színvonalú és a forrásnyelvi szöveget tartalmilag pontosan visszaadó célnyelvi produktumokat hozzanak létre. Másrészt a siket és a halló ügyfél elvárásaival, amelyek az előzőek mellett megkövetelik az adott szituációban zökkenőmentes, folyékony kommunikációt.

Nem ritka az sem, hogy a tolmácsnak az adott helyzetben kell jelet alkotnia egy magyar jelnyelven addig nem használt terminusra, vagy egy általa először látott, számára ismeretlen jelet kell értelmeznie és lefordítania. Felmerülhet a kérdés, hogy a befogadó személyek milyen tényezőkre támaszkodnak a számukra ismeretlen jelek értelmezésekor (a kontextust, nonverbális jelzéseket, beszédhelyzetet leszámítva). E kiindulópont alapján az ikonikusság és – ebből kiindulva – a metaforikus műveletek szerepét vizsgálom, mivel a jelnyelvi jelek szemantikájában ezeknek fokozott szerepe van.

1.1. A jelnyelvi jelek leíró eszköztára

A tanulmány első részében áttekintem a jelnyelvi jelek jellemzőit, és azok vizsgálatának szakirodalmi előzményeit. A jelnyelvi jelek fonológiai paramétereinek leírásában Stokoe 1960-as munkássága úttörő jelentőségű. Stokoe a következő, általa aspektusoknak nevezett szimultán jellemzőket különítette el: konfiguráció, pozíció/elhelyezkedés és mozgás. Szintén Stokoe vetette fel a már használatos terminusok (vö. fonéma, fonológia, allofón) mintájára a „keréma”, „kerológia” és „alloker” kifejezéseket (1960: 16), azonban ezek nem honosodtak meg a jelnyelvészetben. Később a kritika nyomán maga Stokoe is

visszatér a fonológia és fonéma terminusok használatához (Szabó 2007: 40). A jelnyelvi jelek leírására több megközelítés is született az elmúlt 60 évben, pl. a mozgás-tartás modell (Liddell 1984), a megkülönböztető jegyes fonológia (Lane et al. 1976) és a kéztengely-modell (Sandler 1986). Szabó (2007) öt szublexikális paramétert különböztet meg, generatív keretben: kézkonfiguráció, mozgás, artikulációs hely, non-manuális elemek, orális elemek; Holecz (2019) pedig kognitív szemlélettel közelíti meg a grammatikai leírás lehetőségeit.

1.1.1. A kezekkel kapcsolatos jellemzők

A magyar kézformák teljes állományát először Lancz–Berbeco (2004) kísérelte meg összeírni, amelynek alapjai még ma is használatosak a jelnyelvoktatásban és a jelnyelvészeti tudományos munkákban.

Holecz (2019) korpuszelemzésen alapuló kutatása során már prototípusalapú megkülönböztetést alkalmazott, és arra az eredményre jutott, hogy az egyes kézformacsoportok között nincsenek éles határok, inkább egy kontinuum mentén fűzhetők sorba. Ezek között olyan kézformák is vannak (pl. B és 5)¹, amelyeket hagyományosan külön kézformákként azonosítanak, azonban egyes jelekben egymással kölcsönösen felcserélhető fonémáknak bizonyultak (pl. OTTHON)². A lazább formák megjelenésének és használatának okaként a gazdaságosság és a testesültség elveit azonosítja, mivel azok kivitelezése kisebb energiabefektetést igényel.

Jelentésváltozáshoz vezethet, ha a tenyér és az ujjak iránya megváltozik. A KOLDUL jelében a felfelé tartott tenyér a tálcát tartó kéz képét idézi, míg a GYEREK jelben a kéz ugyanabban a kézformában, ugyanazzal a mozgással, de lefelé tartott tenyérrel, tehát más orientációban alkotja a jelet.

Hasonló a helyzet abban az osztályozóban³, amelyben a kéz V kézformát vesz fel, a tenyér pedig lefelé fordítva van. Ez az osztályozó így olyan jelentésekkel bírhat, mint 'fekvő ember', 'ember, aki a hátán fekszik', azonban ha az orientáció 180°-ban változik, és a tenyér néz felfelé, az osztályozó már olyan embert jelöl, aki a hasán fekszik.

A jelelő személy kézdominanciájától függően a kivitelezés lehet jobb- vagy balkezes. A jelkivitelezésben a kezek lehetnek aktívak (mozdulatot kivitelezők) és passzívak (mozdulatlanok). Az egykezes jelek esetében csak a domináns kéz vesz részt a jelképzésben, míg a kétkezeseknél a domináns (aktív) és a passzív kéz együtt alkotja a jelet. A kétkezes jeleknél a két kézforma lehet egymással szimmetrikus, ekkor a passzív kéz a domináns kézforma tükörképe. Az aszimmetrikus jelek esetében a passzív és a domináns kézforma egymástól eltérő, ha pedig mozgási komponens is van, annak kivitelezése jellemzően a domináns kéz feladata.

1.1.2. A mozgással kapcsolatos jellemzők, a jelkivitelezés helye

A jelnyelvi jelek kivitelezése közben történő mozdulatok esetében megkülönböztethetünk mikro- és makromozgásokat. A makromozgásoknál az egész kar részt vesz a jelkivitelezésben, míg a mikromozgások esetében csak a csuklóízületek és az ujjak mozdulatai alkotják a jelet (Szabó 2007, 2018). Van der Kooij és Crasborn (2008: 247–249) három mozgástípust különböztet meg: kézen belüli mozgás, orientációváltás és pályamozgás. A kézen belüli mozgás során a kézforma változik meg, a kiinduló kézformát egy másik váltja fel, az orientációváltás esetében pedig megváltozik a tenyér és az ujjak irányulása. A pályamozgás esetében az egész kéz elmozdul a jelkivitelezés során.

A jelek kivitelezése alapesetben a test előtti semleges térben történik, amely a derék magasságában kezdődik, és a fej felett tetőzik be, és kényelmes kartávolságig ér a jelelő személy két oldalán, illetve előtte. A jelelő fiziológiai adottságaitól, személyiségétől, stílusától függően ez a tér kisebb vagy nagyobb lehet.

1.1.3. Non-manuálisok, ajakgesztusok és szájkép

A Szabó (2007) által gyűjtött paraméterek között nem kerül kibontásra a testtartás (a fej, vállak helyzete, felsőtest orientációja) mint non-manuális elem, illetve az orális elemek közé kizárólag a szájról olvasási (artikulációs) képet sorolja, amely mellőzi az ajakgesztusokat. Az ajakgesztusok olyan szájmozgások, amelyek nem köthetők a hangzó nyelven kiejtett szavak szájképéhez, és jellemzők az idiomatikus jelek esetében (lásd 1. ábra).

¹ A tanulmányban Lancz–Berbeco (2004) kézformaállományának jelöléseit veszem alapul.

² A tanulmányban a fogalmak, illetve jelentések aposztrófok (jelentésjelek) között, a jelnyelvi jelek pedig verzállal vannak jelölve.

³ Az osztályozó (classifier) funkciója egy adott nyelvi egység szemantikai csoportba, illetve kategóriába tartozásának jelölése. Szabó (2015) értelmezésében a jelnyelv sajátos szófaja, amely meghatározott kézformákkal és mozgási komponensekkel hoz létre jelentéseket, és „gyakran csak teljes mondatokkal fordíthatók le” (Szabó 2015: 223).

1. ábra. A "sss" elnevezésű idioma az Edulingua.net jelnyelvi fogalomtárából

A fent látható példában a jelhez nem kapcsolódik a magyar hangzó nyelvhez köthető artikuláció, azonban az ajkak [ʃ] hangot formáznak. Az idiómához a következő példamondat olvasható a szótár oldalán⁴:

HÁZI FELADAT TANUL <SSS> UTÁN JÁTÉK

Gyorsan megírom a házi feladatomat, utána megyek játszani.

Van der Kooij és Crasborn (2008: 249) különbséget tesz hangzó nyelvi (beszédmozgáshoz kötődő) komponensek, vagyis szájkép (angolul mouthing) és egyéb orális elemek, ajakgesztusok között. A szájkép a hangzó nyelv artikulációjából átvett szájmozgások, míg az egyéb orális elemek, ajakgesztusok olyan mimikai paraméterek, amelyek nem a hangzó nyelvből származó részei a mimikának (Holecz 2019).

A non-manuális elemek közé sorolható még a mimika, amely bizonyos jeleknél a 'mód' kidolgozásának funkciójával a jelek opcionális velejárója lehet, illetve némelyeknél a jelentésképzés szerves részeként szerepel – ilyenek lehetnek például az érzelemkifejező jelek.

1.2. Az ikonikusság fogalma szűkebb és tágabb értelemben. A percepció szaliencia szerepe a nyelvi konstruálásban

A jelnyelvek esetében elengedhetetlen, hogy az ikonikusság szerepét közelebbről is áttekintsük, hiszen sokszor a jelnyelvvvel először kapcsolatba kerülők számára is feltűnik, milyen gyakran jelennek meg hétköznapi cselekvések, tárgyak jellemző mozdulatai, vonásai a jelnyelvi jelekben. Az ikonikusság (Tolcsvai Nagy 2017a: 31, vö. még Taub 2001: 23 és Pierce 1975) fogalma hagyományosan kötődik a jelnyelvi jelek vizsgálatához, azonban a legutóbbi kutatások rámutattak arra, hogy a hangzó nyelvi jelek motiváltságában is erősen szerepet játszik (Hodge-Ferrara 2022; Perlman et al. 2018). Ezeken felül pedig az észlelés-kor aktuális jelentéskonstruálásban is szerepet játszhat attól függően, hogy a megnyilatkozáson belül mi kerül előtérbe (Hámori 2010).

Tátrai (2017) munkájában a percepció szaliencia fogalmát 'feltűnőség, szembeszökőség' jelentésben használja. Perceptuális szempontból szaliens valamilyen dolog (vagy akár személy) egy feltűnő, az észlelő számára kiemelkedő jellemzője (vö. Schmid 2007). Ez jól látható a jelnyelvi névjelek esetében, amelyeket a siket közösségben gyakran egymásnak adnak a közösség tagjai. A névjel alapja általában az adott személy valamilyen feltűnő tulajdonsága. Cheyenna Clearbrook siket influenszer például videóban magyarázza el, hogy névjelének alapja a kék szeme (lásd 2. ábra).

2. ábra. Cheyenna Clearbrook siket influenszer névjele

⁴Forrás: <https://edulingua.net/edupage/jelnyelvi-instrukciok-anyanyelvi-jelelokkal-teljes/> Utolsó letöltés: 2024.08.23.

Taub (2001) megközelítésében az ikonikus jelek létrejöttében az első lépés a vizuális (prototipikusan jellemző) séma szelekciója. A kép sematizálás során egyszerűsödik, és végül az adott nyelv nyelvi eszközei segítségével leképeződik a jel fonológiai pólusán.

A hagyományosan ikonikusnak tartott jelek jellemzőek például a közlekedéssel kapcsolatos fogalmak körében, amelyekben az adott közlekedési eszközre jellemző, percepciósan szaliens tulajdonság kerül kódolásra.⁵ A közlekedési eszköz változatos és összetett tapasztalatából absztraháljuk azt a sémát, amely a dologra jellemző alaki, szerkezeti és egyéb jellemzőket Gestaltként képezi le (vö. példányalapú reprezentáció). A kategória prototipikus tagjai illeszkednek leginkább a sémára.

Például a vonat és a villamos egyaránt kötött pályán közlekedő, személyszállításra alkalmas nagyméretű közlekedési eszköz, azonban a VILLAMOS jelben a jellegzetes V alakú elektromos csatlakozók a feltűnőek, a VONAT esetében pedig a – főleg a régi járműveken megfigyelhető – kerekeket összekötő csatlórúd körkörös mozgása bizonyult elég jellegzetesnek a jármű fogalmának jelnyelvi megkonstruálására. A fonológiai pólus tehát a csatlórúd ikonikus leképezése, amely a fogalmi póluson közvetítő entitásként szolgál a célszerkezet (VONAT) eléréséhez.

3. ábra. A VILLAMOS jel egyik budapesti magyar jelnyelvi változata

4. ábra. A VONAT magyar jelnyelvi jel egyik budapesti változata

A legtöbb ikonikus jelben a leképezés kiindulópontjául szolgáló feltűnő entitás/részlet képe absztrahálódott és sematikus, de transzparens, így a fonológiai pólus alapján következtetni lehet a jelentésre. Wilcox (2004) felhívja a figyelmet arra, hogy az önkényesség és ikonicitás azonban nem egymást kizáró tényezők: az ikonikusság nem feltétlenül jelenti, hogy a forma alapján a jelentés teljes bizonyossággal kikövetkeztethető. A jelet használó közösség döntése, hogy a fogalmat legjobban reprezentáló jel milyen jellemzőt jelenít meg (vö. Benczes 2019).

A funkcionális kognitív nyelvészet megközelítésében a tudás tapasztalatok útján konstruálódik meg az emberi elmében, tehát a megismerés folyamata az érzékeléssel kezdődik, a nyelvi sémákról való tudást pedig analóg, képi jellegű tudásnak tekinti. Mindennek a legfőbb meghatározó alapja az ember testben létezése, más szóval az ún. testesültség. A testesültség hatása így a fogalmi és nyelvi leképezésben is megmutatkozik, amelyet Tolcsvai Nagy a FENT, LENT, ELŐRE, HÁTRA fogalmaival példáz – az

⁵ Hagyományosan ikonikusnak tartott jelekre, és azok szemantikaiezőire lásd Kimmelman–Klezovich–Moroz (2018) ikonikussági mintázatokkal foglalkozó adatbázisát.

emberi test és a földi tömegvonzás, illetve a test fizikai helyzete befolyásolja ezeket (Tolcsvai Nagy 2017a: 32). A térvizonyok konceptualizációjában a testünkkel kapcsolatos alapvető fizikai tapasztalatok nyújtják a kiindulási pontot, a viszonyok megértésében az emberi test lesz a forrástartomány. A konceptualizáció azonban kultúrközösségenként eltérő lehet (Kövecses–Benczes 2016: 120).

Östling, Börstell és Courtaux (2018) kutatása 31 jelnyelv jeleinek vizsgálatán keresztül vizsgálta a jelek ikonikus motiváltságát. Az elvégzett eredményei azt mutatták, hogy konkrét és metaforikus ikonikusság is motiválja a jelek kivitelezési helyét, számos jel motiváltsága pedig jelnyelveken átívelő hasonlóságot mutatott.

1.3. Metaforizáció és metonimizáció

Tolcsvai Nagy (2017b: 256–258) megközelítésében a metafora leképezés két jelentésszerkezet között, amelyek közös fogalmi összetevőkkel rendelkeznek. Ugyanez a fogalom Kövecses–Benczes (2016) munkájában fogalmi interakcióként jelenik meg, amely két fogalmi keret között alakul ki.

Kövecses–Benczes (2016) szerint a forrás- és céltartomány összekapcsolása nem egyszerű leképezés útján történik meg, hanem fogalmi integráció révén jön létre, az integrált tér pedig alapvetően egyik tartomány részét sem képezi. A metafora pedig nem kizárólag nyelvi jelenség, hanem emellett fogalmi, társadalmi és kulturális, testi és idegi megalapozottságú is. A jelenség pedig egyszerre van jelen az összes felsorolt területen.

Taub (2001) szerint a metaforikus ASL (American Sign Language) jelekben kétféle leképezés van jelen egyszerre: egyrészt a metaforikus leképezés, amely az elvont céltartomány és a percepciósan, tapasztalati alapon könnyebben elérhető forrástartomány kapcsolata révén születik. Másrészt pedig az ikonikus leképezés, amely a konkrét forrástartomány és az azt vizuálisan megjelenítő nyelvi forma között létesül. A céltartományhoz a megértési folyamatban tulajdonképpen az ikonikusan leképezett nyelvi forma útján juthatunk el. Taub (2001) például a következő metaforákat azonosítja az ASL-t vizsgálva: EMBERI KAPCSOLAT-ÉRINTÉS (az emberi kapcsolatokat jelentő jelek kivitelezésében a kezek egymáshoz, vagy a testhez érnek), INTENZITÁS-MENNYISÉG (minél intenzívebb a cselekvés, annál több ujj vesz részt a jel kivitelezésében pl. *sír < zokog*).

Roush (2019) ezeket a metaforikus kapcsolatokat az ESM (Event Structure Metaphor) fogalmán keresztül közelíti meg. Vizsgálatában a hely-, tárgy- és tartály-ESM-ek reprezentáltságát veti össze az ASL és a hangzó angol nyelv között. Eredményei arra mutatnak, hogy a siket jelelők ASL fordításaiban a leggyakoribb a hely-ESM.

A nyelvi közlésekben metonimikus alapon használt közvetítőfogalmak szintén a megértést hivatottak elősegíteni. Ugyanúgy, mint a metaforák esetében, két fogalomra van szükség (egy közvetítő és egy célfogalomra), azonban a fogalmak közötti kapcsolat, a fogalmak előhívása másképp történik, mint a metaforák esetében.

A metonimikus kapcsolat útján egy másik fogalmat helyezhetünk a figyelem középpontjába (Tolcsvai Nagy 2017b: 262–263; Kövecses–Benczes 2016) azáltal, hogy „egy közvetítőfogalom (tárgy, esemény, tulajdonság stb.) mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz (tárgyhoz, eseményhez, tulajdonsághoz stb.), amely ugyanannak a fogalmi keretnek, (fogalmi) tartománynak, vagyis idealizált kognitív modellnek (IKM) a része” (Kövecses–Benczes 2016: 32). A figyelemáthelyezésen alapuló metonímiák esetén előfordulhatnak rész–egész, egész–rész és rész–rész alapú konfigurációk. A 3. és 4. ábrákon látható jelek esetében a járművekre jellemző részek kerülnek a figyelem középpontjába, és biztosítanak hozzáférést a célfogalomhoz.

Magyar jelnyelven sok, 'embercsoport' jelentésű jel esetében megfigyelhető, hogy a kezek körmozdulatot írnak le, vagy kör formát zárnak be (pl. CSAPAT, MI HÁRMAN, CSALÁD). A szakirodalmi áttekintés során nem talákoztam olyan vizsgálattal, amelyben az EMBERCSOPORT-KÖR metafora létezését vizsgálták volna jelnyelven, így a következő alfejezetekben bemutatott vizsgálat során a körforma és az 'embercsoport' jelentés közötti asszociatív viszonyra koncentráltam.

2. Anyag és módszer

A jelen pilot kutatás célja az volt, hogy a résztvevők válaszai alapján megfigyelje, hogy egy, a befogadó számára ismeretlen jelnyelvi jel feldolgozásában milyen jelentéseket tulajdoníthatnak jelnyelven fluens személyek a látott jelnek. A pilot kísérlet hipotézise és annak két részhipotézise a következők voltak:

- (1) A körforma és az 'embercsoport' jelentés között asszociatív viszony létesül a mentális lexikonban.
- Az olyan jelek esetében, amelyeknek a kivitelezésében megjelenik a körforma, nagyobb százalékban fordul elő 'embercsoport' jelentés a jelentésadási kísérletekben.
 - Az olyan jelek esetében, amelyekben nem jelenik meg a körforma, nem lesz 'embercsoport' jelentés a jelentésadási kísérletekben.

A kísérlet két részből állt: egy kérdőíves adatközlésből és egy fókuszcsoportos beszélgetésből. A kísérlet a koronavírus-járvány negyedik hulláma környékén került kivitelezésre (2021 decemberében), így az aktuális intézkedéseket és helyzetet figyelembe véve a kísérletet online formában, videóbeszélgetés keretén belül végeztük.

A kérdőív összesen 16 flamand és francia jelnyelvből válogatott, véletlenszerű sorrendbe rendezett jelnyelvi jelvideót tartalmazott, amelyek alatt a résztvevők jelenként rögzíthették jelentésadási kísérleteiket. A kísérletbe bevont idegen jelnyelvek választásánál fontos szempont volt, hogy ne ASL legyen (mivel az az internetnek köszönhetően széleskörűen ismert), és hogy jól bírjam azt a hangzó nyelvet, amelyen a jelnyelvi szótárak definíciói íródtak. A jelvideók forrása a Woordenboek Vlaamse Gebarentaal és a Le Dico Elix online jelnyelvi szótárak voltak, amelyek célja, hogy hozzáférhetőbbé tegyék a jelnyelveket és azok tanulását. A Woordenboek Vlaamse Gebarentaal felvételei 2018 és 2019 között készültek, azonban a Le Dico Elix munkálatairól nincsenek pontos adatok az oldalon. Mindkét szótár jelnyelvi videóit stúdióban készülték, a mimika, a kezek és a mozdulatok mind jól láthatóak. A szótárak adatközlőiről, identitásáról nincs fent részletes információ a szótárak oldalán. A 16 jelnyelvi jel kiválasztásának szempontjait az 1. táblázat szemlélteti:

A jelben körforma jelenik meg : a mozgás, vagy a kézforma által terület határolódik körül.		A jelben nem jelenik meg körforma .	
A jel eredeti jelentése valamilyen 'embercsoport'. 4 jel	A jel eredeti jelentése nem 'embercsoport'. 4 jel	A jel eredeti jelentése valamilyen 'embercsoport'. 4 jel	A jel eredeti jelentése nem 'embercsoport'. 4 jel

1. táblázat. A vizsgálatban szereplő jelek jellemzői

A jelkiválasztás alapja az, hogy a 'kör' képi séma szervezi olyan elvontabb jelentések nyelvi megalkotását, amelyekben több entitás összetartozása konceptualizálódik. Ugyanakkor a 'kör' bár képi, vizuális feldolgozású mintázat, természetszerűleg erősen sematizált, és többféle jelentést is strukturálhat. A kognitív metaforaelmélet terminusaival ez úgy is megfogalmazható, hogy a 'kör' forrástartományként többféle céltartományt is elérhetővé tehet.

A kutatásban részt vevők/kitöltők a kérdőív kitöltésére összesen 15 percet kaptak, és egyedül dolgoztak. A résztvevők a kérdőívbe beágyazva összesen 16, kontextus, magyarázat és cím nélküli, izolált flamand és francia jelnyelvi jelet tekintettek meg. Ezek alatt közvetlenül rögzíthették, hogy milyen jelentést tulajdonítanak az adott jelhez. Válaszlehetőségeket nem adtam, kértem, hogy saját asszociációikat rögzítsék fel.

A kérdőív kitöltését követően a résztvevők visszacsatlakoztak a videóbeszélgetésbe, és jelenként megbeszélték, hogy miért az adott jelentést választották a látott jelre. A beszélgetést én vezettem, minden jel felvezetésénél bemutattam a videón látott francia vagy flamand jelet, majd ismertettem, hogy milyen jelentésadási kísérletek érkeztek, ezután megkérdeztem, hogy miért tartják megfelelőnek ezeket a lehetséges jelentéseket. Miután megbeszélték a jelentésadási kísérleteket, minden jelnél megkérdeztem, hogy mi volt az eredeti jelentés, ezt szintén röviden véleményezték, hogy mennyire tartják megfelelőnek. A résztvevőkön kívül még három tolmács volt jelen, és szimultán hangra fordítással segítették a lejegyzési munkálatokat.

A fókuszcsoportos beszélgetés több szempontból is szükséges és hatékony módszer a dolgozat szempontjából: a résztvevők egymás jelentésadási kísérleteire adott reflexiói szintén értékes visszajelzéssel szolgáltak, amelyek kiaknázására egyszemélyes (interjú) vizsgálatoknál nem lett volna lehetőség. A beszélgetés során pedig kiderült az is, hogy a résztvevőkben feszültséget keltett a kérdőíves szakasz során, hogy izolált egységekhez kellett jelentést párosítaniuk. Így közvetlenül lehetőség nyílt a meg-

nyugtatásukra, és annak a megerősítésére, hogy nincsen elvárt, helyes válasz.

Minden résztvevőre jellemző, hogy a napi nyelvhasználatukban erősen jelen van a jelnyelv, nem ismerik a francia és flamand jelnyelvet, illetve mindannyian a SINOSZ dolgozói. Négyen siketek, egyikük nagyothalló. A résztvevők közül hárman jelnyelvoktatóként dolgoznak, az ötödik résztvevő pedig a jelnyelvi tolmácsolásán tart hangra fordítás órát.

A beszélgetésben elhangzott véleményeket az egyes jelekhez kapcsolódóan a beszélgetés szempontjából időben lineárisan ismertetem. A felvétel teljes hossza 108 perc volt. Minden egyes jelhez kapcsolódóan táblázatos áttekintést nyújtok a kérdőívben kapott válaszokból (lásd 2–17. táblázat), amelyeken a bal oszlopban szerepeltetem a résztvevők által írt jelentésadási kísérleteket, x-szel pedig jelölöm, hogy melyik résztvevő rögzítette azt a kérdőívben. A kapott eredményeket kvalitatív módszerekkel elemeztem. A következő fejezetben az 1. táblázat felosztásának megfelelően ismertetem a beérkezett jelentésadási kísérleteket, és az elemzés szempontjából leginkább releváns megjegyzéseket jegyzem. A beszélgetésből idézett gondolatok lejegyzése során az alábbi jelölési rendszert alkalmazom:

(...) - Kihagyott szó, gondolatrész, amely a beszélgetés során elhangzott, azonban a dolgozat szempontjából nem releváns.

JELNYELVI JEL – A résztvevő által magyar jelnyelven jelelt jel.

J-E-L – A résztvevő fonomimikát használt.

Fordítás – A jelnyelvi megjegyzés magyar nyelvi fordítása.

{LÁTOTT JEL} – A videón látott jel.

<szöveg> – Jelkivitelezés nem történt, csak száj kép.

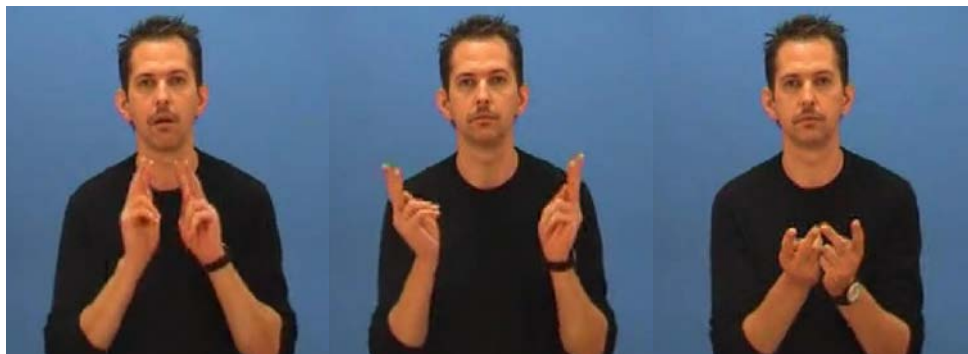
#N – Ismétlés.

(2-1) – Változó tövű jelek esetében a kiinduló térszelet és a célzott térszelet.

3. Eredmények

3.1. Jelentésadási kísérletek az olyan jelek esetében, amelyekben jelen van a körforma, és 'embercsoport' jelentéssel bírnak

Iskolai osztály – Flamand jelnyelv

5. ábra. Iskolai osztály, flamand jelnyelven

A 'világ' jelentést az összes résztvevő rögzítette. RV4 emellett még két jelentést adott meg: 'csapat', 'együttes' (lásd 2. táblázat).

RV4 a következőképpen magyarázta a további jelentéseket:

(1) „Világ vagy csapatjátékból, mert valahogy így össze... Hogy is mondjam... Több személyről is van szó benne, ezért úgy gondolom, hogy csapatot is jelenthet. Csapat így, vagy így, csapat...”

„VILÁG VAGY CSAPAT JÁTÉK MERT ÖSSZE <hogy mondjam>, TÖBB SZEMÉLY IS RÓLA SZÓ EZÉRT ÚGY GONDOLOM CSAPAT IS JELENT. {LÁTOTT JEL}, CSAPAT, {LÁTOTT JEL}, CSAPAT.”

Ez a jel nemcsak a magyar jelnyelvi jelre hasonlít, de a nemzetközi jelnyelvben is hasonlóképp kivitelezik a jelet, csak más kézformával, erre a résztvevők hivatkoztak is a 'világ' jelentést illetően. A résztvevők tehát itt a már meglévő tudásukra alapozva kísérletek jelentést tulajdonítani a látott jelnek.

A beszélgetés során felmerült még, hogy valamilyen körülhatárolt, meghatározott területű kisebb helyet is jelenthet. Ebben az asszociációban az orientáció (felfelé álló ujjak), és mozdulat (körmozdulat) játszottak szerepet.

Miután elmondtam az eredeti jelentést, RV3 itt is megjegyezte, hogy szerinte a V kézforma nagyon különös ebben a jelben. A mozdulat számára érthető volt, de nem értette, hogy miért pont ez a kézforma van benne. Kérdezte, hogy a flamand 'osztály' jelentésű szóban benne van-e esetleg a V betű, tehát számára esetleg a kezdőbetű indokolná ezt a kézformát. (A magyar jelnyelvben nem ritka, hogy egyes fogalmak jele maga a kapcsolódó magyar szó első betűjének fonomimikai jele.) A résztvevők vitatták a kézforma jogosságát arra hivatkozva, hogy több személynél ez nem megfelelő. RV2 hozzátette, hogy lehet, hogy a szemekre utal a páros ujjtartás, ahogy a személyek egymással szemben egy területen körben állnak, tehát a metonimizáció művelete is megjelent a jelentésalkotásban.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
világ	x	x	x	x	x
csapat				x	
együttes				x	

2. táblázat. Jelentésadási kísérletek az 'iskolai osztály' jelentésű flamand jelnyelvi jelle⁶

Csapat – Flamand jelnyelv

6. ábra. Csapat, flamand jelnyelven

Ennél a jelnél a legtöbb válaszadónál megjelenő azonos jelentés a 'csoport'/'csapat' volt (lásd 3. táblázat). A résztvevők beszélgetésben elhangzott véleménye alapján feltűnő volt számukra az egyszeri, határozott, teret szűkítő mozdulat, emiatt a következő asszociációk születtek: 'összefogás', 'kisebb csoport', 'társaság' és 'valami szűkebb dolog' jelentések hangoztak el. Ebben a jelben főleg a mozdulat volt az, amely feltűnt a résztvevők számára, azonban a kezek által körülhatárolt körterület itt is felidézte az 'embercsoport' jelentéseket.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
bloká	x				
letartóztatás	x				
csoport/csapat		x	x	x	
kisebb/szűkebb			x		x
együttes				x	
összefogás				x	
társaság					x
szűkebb kör					x

3. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'csapat' jelentésű flamand jelnyelvi jelle

⁶ A táblázatok balszélső oszlopában az összes, résztvevők által beküldött jelentésadási kísérletet mutatom be, amelyek az aktuálisan tárgyalt jelle érkeztek. A fejlécében a résztvevők kódja látható, x-szel pedig azt jelölöm, hogy az adott résztvevő mely jelentéseket adta meg.

Család – Francia jelnyelv

7. ábra. Család, francia jelnyelven

A 'család' jele francia jelnyelven manuális komponenseiben gyakorlatilag megegyezik a magyar jelnyelvi ekvivalensével. A jelentésadási kísérletekben kivétel nélkül mindenki ezt rögzítette (lásd 4. táblázat). Amikor jeleztem, hogy ez a jel következik, az öt résztvevőből négy szimultán kezdte el jelezni a magyar jelnyelvi jelet. A kérdőívén ketten (RV1 és RV5) megjegyezték, hogy a szájkép is alátámasztotta a jelentésadást („segít az artikuláció is”, „family”), ezt a többi résztvevő is megerősítette a beszélgetésben. Tehát ebben a jelentésadási kísérletben nemcsak a manuális komponensekhez kapcsolódó előzetes tudás kapott szerepet, de a szájképé is, amely – bár nem tudták, milyen hangzó nyelvhez kötődhet – mégis emlékeztette őket az angol nyelvi megfelelőire.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
család	x	x	x	x	x

4. táblázat Jelentésadási kísérletek a 'család' jelentésű francia jelnyelvi jelre

Család – Flamand jelnyelv

8. ábra. Család, flamand jelnyelven

A jelentésadási kísérletekben meghatározók voltak az 'embercsoport' jelentésűek ('csoport', 'család', 'osztály'), amelyekre a beszélgetésben további kiegészítések érkeztek ('társadalmi osztály', 'iskolai osztály' vagy 'munkacsoport').

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
csoport	x	x		x	
ország	x				
állam	x				
család		x			
osztály			x		
valamilyen forma					x

5. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'család' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

Azok a válaszadók (RV1 és RV5), akik ezektől eltérő jelentéseket adtak meg, hivatkoztak a kezek merev, formatartó mozdulatára, amelyben valamilyen lezárt formát, körülhatároltságot érzékeltek. A jelben tehát számukra a kézforma merevsége volt feltűnő, azonban a résztvevők többségében ismét aktivizálta a jel az 'embercsoport' jelentéssel kapcsolatos asszociációkat.

3.2. Jelentésadási kísérletek az olyan jelek esetében, amelyekben jelen van a körforma, de nem 'embercsoport' jelentéssel bírnak

Felszín, földterület – Flamand jelnyelv

9. ábra. Felszín, földterület, flamand jelnyelven

A jelentések között bár itt is felmerült az 'embercsoport' jelentés, a résztvevők válaszai között gyakoriak a 'terület' jelentéssel kapcsolatos jelentésadási kísérletek is. Ez a jel nagyon sok hasonlóságot mutat a magyar TERÜLET és TÁRSADALOM jelekkel, így ez az előzetes tudás is közrejátszhatott. A résztvevők hivatkoztak az orientációra és a körmozdulatra is.

Miután elmondtam a jel eredeti, szótári jelentését, a résztvevők megjegyezték, hogy kontextus nélkül nehéz kitalálni a jelentést, hiszen egyetlen jelhez több jelentést is tudnak társítani, de izolált formában meghatározni a pontos jelentését lehetetlen. Ez a frusztráció jelezheti a beszédhelyzet, kontextus óriási szerepét a jelentésalkotásban. Hozzáfűzték azt is, hogy a szájkép nagyon sokat segítene a jelek megértésében, amelyből kiderülne, hogy milyen jelentésben használják éppen.

RV3 még kiegészítette a hozzászólását azzal, hogy a látott izolált lexikai egység értelmezési nehézségét konkrét példákon keresztül a magyar nyelv azonos alakú, eltérő jelentésű szavaihoz hasonlította.

(2) „Ha például ez megfordítjuk, és visszanézünk a hangzó nyelvre, ott van a 'vár' szó. Na most melyik jelentésre gondolok? Nem mondok mást, csak ezt a szót, akkor most a 'várni' ige, vagy a 'vár' mint épület lesz? [...] Vagy ugyanígy a 'fog', vagy 'fog', most melyik?” „PÉLDÁUL FORDÍTVA VISSZA HANGZÓ NYELV V-Á-R. EZ MELYIK GONDOL? NEM MONDOM SZÓ VÁRNI VÁR? (...) VAGY FOG VAGY FOGNI MOST MELYIK?”

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
tartomány	x				
település	x				
tér		x			
hely		x			
sok ember			x		
minden itt, ezen a helyen			x		
környezet				x	
körülmény				x	
társadalom					x

6. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'felszín', 'földterület' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

Föld mint élőhely – Francia jelnyelv

10. ábra. Föld mint élőhely, francia jelnyelven

Ez a jel, bár a mozdulat íve körformát ír le, nem hívott elő 'embercsoport' jelentést a jelentésadási kísérletekben. A résztvevők számára feltűnő volt a körmozdulat, mégis inkább keringést láttak benne. Egyedül RV2 említette a beszélgetés során, hogy szerint lehetne sok, egymástól elkülönülő, de kategoriálisan összetartozó csoport. RV3 szerint ez azért nem lenne megfelelő jelentés, mert akkor a makromozgás szakaszos lenne, a kezek folyamatosan közelítenének és távolodnának egymáshoz viszonyítva, így jelezve, hogy egymástól elkülönülő csoportokról beszél a jelező személy. Erre reagálva RV5 azt felelte, hogy szerint ez a jel számára úgy társulhat mégis 'csoport' jelentéssel, ha egyetlen csoportról van szó, amely mindenhová együtt mozog. Ugyanaz a csoport fordul meg több helyen is, mint például egy kirándulásra menő csoport, amely tagjainak (amíg csoportként tekintünk rájuk) kötelező együtt mozogniuk.

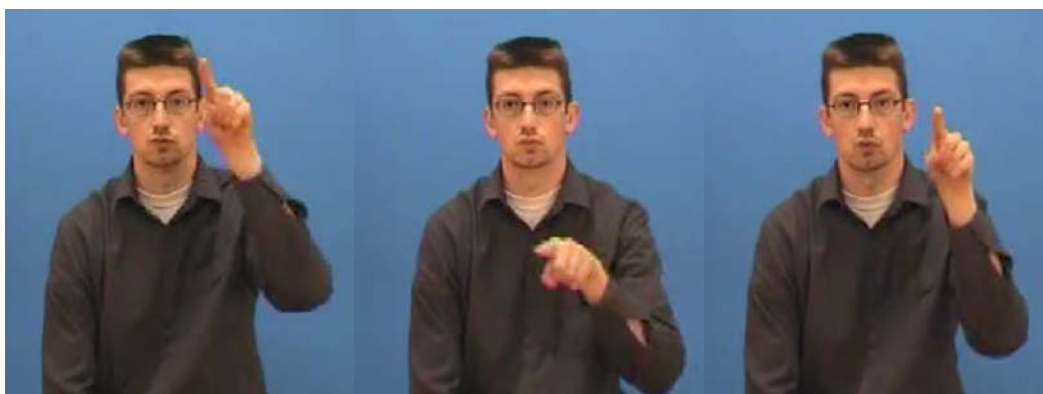
A résztvevők ezzel kapcsolatban abban is megegyeztek, hogy ha a kezek más orientációban vesznek részt a jelben, az is jelentésváltozást okozna, illetve amennyiben a sebesség – amellyel a kezek a körkörös mozgást végzik – gyorsabb vagy lassabb, annak szintén szerepe lehet a jelentésben. Ha csoportról van szó, és a kezek gyors mozgást végeznek, jelentheti azt, hogy a csoport sietve közlekedik, ha pedig lassan, akkor szépen, komótosan mozognak együtt a csoport tagjai.

A résztvevők számára tehát feltűnő volt a mozdulat, azonban vitáztak azon, hogy milyen jelentéshez milyen mozdulatsor lenne a megfelelő, ebben pedig nem volt konszenzus.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
bolygó/égitest	x				x
csoport		x			
Föld körben halad			x		
együttműködés				x	

7. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'föld mint élőhely' jelentésű francia jelnyelvi jelre

Nap – Flamand jelnyelv

11. ábra. Nap, flamand jelnyelven

Ennél a jelnél a 'kör' jelentés minden résztvevő esetében felidéződött (lásd 8. táblázat). A résztvevők jelezték, hogy a testtel párhuzamos síkban levegőbe rajzolt kör mindenképpen valamilyen sík dolgot jelent, a 'gömb' jelentést más kézformával kellene kivitelezni. Itt tehát bár a jelben jelen volt a körforma, az orientáció és a jelkivitelezés helye feltűnőbbnek bizonyult.

Az eredeti jelentést megtudva azt is jelezték, hogy szerintük ez a jel furcsa, ugyanis a nap az égen van fent, nem pedig a jelező személy előtt, közepén, a helye így nem megfelelő, feljebb kellene lennie, amely megerősíti a kivitelezési hely szerepét.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
kör	x	x	x	x	x
'o' betű				x	

8. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'nap' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

Föld bolygó – Francia jelnyelv

12. ábra. Föld bolygó, francia jelnyelven

A résztvevők a beszélgetés során ismét hivatkoztak előzetes tudásukra, hiszen a FÖLD BOLYGÓ magyar jelnyelvi jel nagyon hasonlít a látott jelre. RV3 a tenyerek kinyíló mozdulatából következtetett 'világ' és 'világos' jelentésekre. Az utóbbihoz megjegyezte, hogy úgy érezte, az adatközlő szemöldöke megemelkedik jelkivitelezés során (a magyar jelnyelvi jelekben a 'világos' jelentés kötelező velejárója a mimikában a szemöldök megemelése). Ebben a jelentésadási kísérletben egy tapasztalati alapú fogalmi metafora is észlelhető, amely a ZÁRTBÓL NYÍLT VILÁGOSABB analógiára épül, a többiben pedig ismét az előző ismeretek érhetők tetten.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
Föld	x				
bolygó	x				
világ		x	x	x	
világos			x		
terjesztés				x	
gömb					x

5. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'család' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

3.3. Jelentésadási kísérletek az olyan jelek esetében, amelyekben nincs jelen a körforma, és 'embercsoport' jelentéssel bírnak

Társadalmi osztály – Francia jelnyelv

13. ábra. Társadalmi osztály, francia jelnyelven

A résztvevők jelentésadási kísérleteiben jellemzően zárt falú dolgok ('terem', 'blokkok', 'karantén') szerepeltek. A beszélgetés során ismét hivatkoztak a nemzetközi jelre, amelyben a ROOM jel hasonló kézformával, orientációban jelenik meg. A kézformát illetően jelezték, hogy merevséget éreztek, illetve a járványhelyzet is befolyásolta a jelentésalkotást ('karantén'), hiszen ez hangsúlyosan jelen volt az aktuális, napi diskurzusokban. A mozdulat ismétlődése pedig RV1 és RV5 számára is a többszámot jelezte. Összességében elmondható, hogy leginkább a kézforma volt feltűnő a résztvevők számára, de a mozdulat ismétlődése is asszociációba került a nyelvtani funkcióval (többes szám), illetve a világ aktualitásainak ismerete is hatással voltak a jelentésadásra.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
konténerek	x				
szoba		x		x	
terem		x	x		
karantén				x	
blokkok					x

5. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'család' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

Társadalom – Francia jelnyelv

14. ábra. Társadalom, francia jelnyelven

A megadott válaszok alapján a jelet a résztvevők valamilyen szögletes, sík felületű tárggyal azonosították. Mindannyian hivatkoztak arra a beszélgetés során, hogy a mozdulat nagyon behatárolt volt, az azonban vitához vezetett, hogy a jel vállszélességig érő mérete mekkora dolgot jelölhet. RV3 a következő megjegyzést tette:

(3) „De hát ez valami hatalmas!”

„<BZZ> {LÁTOTT JEL} {LÁTOTT JEL}* HATALMAS!”

* A kezek a két oldali végponton vállszélesséig érnek.

Ismét említették, hogy építettek előzetes tudásukra is, a nemzetközi jelnyelv alapján született az 'iskola' jelentés is, illetve a kivitelezési hely, a mozdulat és a kézforma együttese ismét feltűnőnek bizonyult a jelentésadási kísérletben.

Az eredeti jelentést megtudva ismét elgondolkoztak azon, hogy mi alapján alakulhatott ki a jel. RV2 erre azt reagálta, hogy a jel lehet valamilyen régi jelnyelvi jel maradéka is: ahogy az emberek egy épületben összegyűltek, az alkotott valamilyen társadalmat. RV5 erre azzal felelt, hogy lehet, hogy a francia jelnyelv a 'társadalom' és 'intézmény' jelentéseket összekapcsolja egymással.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
valamilyen tárgy	x				
nagyobb	x				
épület		x			
tér		x			
hely		x			
intézmény			x		
asztal				x	
könyv				x	
doboz					x

11. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'társadalom' jelentésű francia jelnyelvi jelre

Társadalom – Flamand jelnyelv

15. ábra. Társadalom, flamand jelnyelven

Ez a jel megosztotta a résztvevőket, és nagyon különböző válaszok érkeztek. Próbáltak a jelkivitelezés helyére támaszkodni ('tisztesség', mert hagyományosan a vállra kerül a rangjelzés), felmerült a szájkép (a holland társadalom jelentésű maatschappij a matematikához hasonlóan [ma:t] fonémasorral indul), a mozdulat (kifelé indul, lesöprő, nemtörődömséget mutat), illetve még a mimika is (büszkének tűnő arckifejezés). A beszélgetés során a résztvevők elkezdtek tovább asszociálni, új jelentéseket találni, és megvitatni, hogy köthető-e pozitív vagy negatív érzelem az adatközlő mimikájához, ebben megoszlottak a vélemények.

Összességében elmondható, hogy a kontextus ismerete nélkül nagyon szétartóak a jelentésadási kísérletek, a résztvevők gyakorlatilag a jel összes komponensét megpróbálják figyelembe venni.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
tisztség	x				
matematika			x		
nem érdekel				x	
passz					x

12. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'társadalom' jelentésű flamand jelnyelvi jelre⁷

Iskolai osztály – Francia jelnyelv

16. ábra. Iskolai osztály, francia jelnyelven

A megadott válaszokból is látszik, hogy több résztvevő is a magyar jelek alapján asszociált (MÁR, HE-LYES, ALKALMAS jelek hasonlósága alapján), azt viszont megjegyezték, hogy a mozdulat egyszeri, lefelé irányuló, így lezártaságot/befejezettséget éreznek benne, így itt a mozdulat meghatározottsága feltűnőnek bizonyult.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
vége	x				
már volt/múltbéli esemény	x			x	
helyes/igaz		x			
egyenesen			x		
illem/való				x	
alkalmazkodás				x	
alkalmas					x

13. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'iskolai osztály' jelentésű franca jelnyelvi jelre

3.4. Jelentésadási kísérletek az olyan jelek esetében, amelyekben nincs jelen a körforma, és nem 'embercsoport' jelentéssel bírnak

Fiútestvér – Flamand jelnyelv

17. ábra. Fiútestvér, flamand jelnyelven

⁷A "nem érdekel" és "passz" válaszok itt szintén jelentéstulajdonítások voltak, RV4 és RV5 is lesöprő, tagadó jelleget érzékelt a látott mozdulatban.

Több résztvevő is azonos szemantikai mezőhöz kapcsolható jelentést adott meg ('nulla', 'semmi', 'nincs' és 'üres'), ezek esetében a mimikára hivatkoztak. Ezzel ellentétben RV1 éppen pozitív érzelmet vélt leolvasni az arcról, ezért adott 'buli' jelentést (amely magyar jelnyelven ugyanazon a kivitelezési helyen, más kézformával jelenik meg). RV4 számára a szájkép valahogy hasonlított ahhoz, amely számára a francia köszönésekhez köthető. Az előzetes, magyar jelnyelvi tudáson túl a résztvevők ennél a jelnél erőteljesen hivatkoztak a mimikára. Mikor megtudták a valós jelentést, RV3 megjegyezte, hogy ez a mozdulat kissé finomkodó, férfihoz nem passzol, inkább 'lánytestvér' jelentéssel tudná elképzelni.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
buli	x				
nincs		x			
semmi		x			x
üres			x		
köszönés (pl.: Szia!)				x	
tökéletes				x	
nulla					x

14. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'fiútestvér' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

Macska – Francia jelnyelv

18. ábra. Macska, francia jelnyelven

A legtöbb résztvevő számára a jel ismeretlen volt, és elsősorban a kivitelezési hely miatt hajjal, frizúrával kapcsolatos jelentéseket adtak meg, egyedül RV2 látta már valahol a jelet, és ismerte fel az eredeti jelentést. A hely fontosságán túl ismét felmerült a mimika fontossága a jelentésadási kísérletben, mert az adatközlő mosolyog.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
frizuratípus	x				
macska		x		x	
mosoly		x	x		
hajfonás				x	
masnis copf					x

15. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'macska' jelentésű francia jelnyelvi jelre

Barát – Francia jelnyelv

19. ábra. Barát, francia jelnyelven

A résztvevők mind az öten rögzítettek a kérdőíven 'barát' jelentést, vagy ezzel szoros asszociációs kapcsolatban álló jelentéseket. RV4 'béke' jelentést is megadott, ezt az egymásba fogó kezek miatt érezte így, amelyben befolyásolhatta a nagyon hasonló magyar jelnyelvi ekvivalens.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
barát/barátság	x	x	x		x
összefogás/ összetartás			x	x	x
béke				x	x
köszöntés				x	

16. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'barát' jelentésű francia jelnyelvi jelre

Kő – Flamand jelnyelv

20. ábra. Kő, flamand jelnyelven

A résztvevők ennél a jelnél szintén nagyon változatos válaszokat adtak meg. Többen megjegyezték, hogy a filmforgatások csapójára asszociáltak, és ezt egyikük elvontabb értelemben, 'kezdés' jelentéssel írta le. Úgy vélte, hogy a szájkép is megerősíti ezt a start szó megformázásával. (A holland 'steen' szó kezdőhangjai [ste:n] valóban hasonló szájképpel valósulnak meg.) Feltűnőnek bizonyult a mozdulat is, amely kétszer ismétlődött, és lefelé irányult. Ebben egyes résztvevők az előzőkkel ellentétben lezártaságot éreztek.

Miután elárultam az eredeti jelentést, ismét megpróbálták megfejteni, hogy milyen séma alapján alakulhatott ki a látott flamand jel. A második résztvevő ötlete az volt, hogy abból a képből eredhet a jel, ahogy az ősemler a köveket egymáshoz ütögette.

	RV1	RV2	RV3	RV4	RV5
dokumentálás	x				
kezdődik/indul/ start/kezdés		x	x	x	
vágni					x
valamilyen elvon- tabb fogalom					x

17. táblázat. Jelentésadási kísérletek a 'kő' jelentésű flamand jelnyelvi jelre

A táblázatokba foglalt kérdőíves eredményeket összesítve: az olyan jelek esetében, amelyekben a kézforma által körülhatárolt terület kör volt, vagy a tenyér körmozdulatot írt le, illetve eredeti jelentésük is 'embercsoport' volt, a jelentésadási kísérletek 70%-ában érkezett 'embercsoport' jelentésű válasz (a 4 jelre érkezett összesen 20 jelentésadási kísérletből 14 tartalmazott 'embercsoport' jelentést). Az olyan jelek esetében, amelyekben megjelent a körforma, de az eredeti jelentése nem 'embercsoport' volt, a válaszok már csak 10%-ban adtak meg 'embercsoport' jelentést (a 4 jelre érkezett összesen 20 jelentésadási kísérletből 2 tartalmazott 'embercsoport' jelentést).

Azoknál a jeleknél pedig, amelyekben nem jelent meg a körforma (mind az eredetileg 'embercsoport', mind a nem 'embercsoport' jelentésűek esetében), egy darab 'embercsoport' jelentéssel kapcsolatos válasz sem érkezett be.

4. Diszkusszió

A kísérlet során érkezett válaszok és a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés reakciói rávilágítottak arra, hogy amennyiben a résztvevő magyar jelnyelvi jelre asszociált a látott jel alapján, a meglévő tudás aktivizálódott, ezzel kapcsolatos jelentést írt le, az ismert jel jelentése alapján végezte el az értelmezést. A résztvevők gyakran hivatkoztak az általuk ismert nemzetközi jelekre is.

Fontos megjegyezni, hogy az eredetileg nem 'embercsoport' jelentésű jelek többségében a tenyér más orientációval szerepel, mint az 'embercsoport' jelentésű jeleknél, így pl. a ZON ('nap') flamand jelnyelvi jelben a körforma a test síkjával párhuzamosan jelenik meg. A kísérlet eredményei alapján valószínűsíthető, hogy a körforma és az EMBER jelentés asszociációs viszonyát érdemes úgy pontosítani, hogy bizonyos paraméterek is hozzátartoznak az ikonikus leképezéshez. Azok a jelek lehetnek prototipikusan 'embercsoport' jelentésűek, amelyeknél a körforma a test síkjával merőlegesen jelenik meg, a térből vízszintes síkban választ le egy területet, amely emberek egy csoportját jelentheti.

A fent említett példánál a beszélgetés során felmerült az is, hogy a résztvevők elvárása alapján a 'nap' jelentésű jel kivitelezési helye a jelelési tér valamely felsőbb szegmenségből kellene, így ez a konvencionalizálódott ikonikus leképezés elvárásként fogalmazódott meg a beszélgetésben.

A 'társadalom' jelentésű francia jelnyelvi jelnél szintén elvárásokat fogalmaztak meg a résztvevők. Miután elárultam az eredeti jelentést, RV3 jelezte, hogy nem tartja megfelelőnek a 'társadalom' jelentést ehhez a jelhez, érzése szerint a jel ikonikusság szempontjából nem ad jó leképezést. RV2 azzal magyarázta ezt, hogy bizonyára valamilyen régi jel maradhatott meg a francia jelnyelvben, és azt a képet kapcsolta hozzá, ahogyan emberek összegyűlnek egy épületben, ezzel az indexikus leképezéssel próbálta indokolni a látott jel és a 'társadalom' jelentés kapcsolatát. RV3 reflektált elvárásai szerint a 'társadalom épület' metafora kevésbé közvetlen elérést valósít meg, mint az emberek közelségét és összetartozását a téri viszony alapján (lásd fizikai közelség) leképező kör sémája.

A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés során a résztvevők megfogalmazták azt is, hogy egy izolált egység alapján, azaz szövegkörnyezet, kontextus nélkül nehezen tudnak a pontos jelentésre következtetni. Gyakran adtak meg tágabb jelentéseket (pl. valamilyen forma), illetve más szemantikai mezőről származó (pl. társadalom, körülmény) fogalmakat, amelyeket szintén megfelelő jelentésnek éreztek. A beszélgetésben történt visszajelzés alapján azt az előzetes következtetést vonhatjuk le, hogy a résztvevők által – forrás- vagy céltartományként – felismert szerkezet többféle jelentés elérését teszi lehetővé. Többször előfordult az is, hogy alkalmazták a metonímia és metafora műveletein alapuló jelentésteremtést (pl. épület, amelyben emberek gyűlnek össze) anélkül, hogy erre nyelvészeti fogalmakat használnának.

Az ikonikus leképezés alapján felismertek egy konkrét jelentést, amelyet kiterjesztettek a metonimizáció és metaforizáció műveletei által. A beszélgetés arra világított rá, hogy ezek a nyelvre vonatkozó gyakorlati tudásuk részét képezik. Érdeemes volna további kutatásokban megvizsgálni, hogy milyen sorrendben aktiválódnak a fizikai és az elvontabb célfogalmak hasonló jelentésadási kísérletekben, illetve hogy a hangzó nyelvekkel összevetve milyen szerepe van a metaforizáció és metonimizáció műveleteinek a nyelvi feldolgozásban.

Többször felmerült az is, hogy a jelentésadási kísérlet során a mimika is segítene, hiszen vannak olyan jelek, amelyeket izoláltan látva is eldönthető, hogy negatív vagy pozitív-e a jellel megjelenített arckifejezés, testtartás. Ez is mutatja, hogy a pozitív és negatív pólusoknak konvencionalizálódott leképezési módja van a jelnyelvekben.

A beszélgetés végén a résztvevők megkérdezték, hogy a videón látott szótári adatközlők siket vagy halló személyek-e. Ezt a kérdést nem bontották ki, mert az egyik résztvevő azonnal reagált, hogy a videókon látott francia és az egyik flamand férfit ismeri, Budapesten is jártak egy eseményen. Azonban érdemes volna tovább vizsgálni a jövőben, hogy a hallásállapot és a siket közösségbe való bevonódás mértéke befolyásolja-e azt, hogy egy jelnyelven megnyilatkozó személyt mennyire tartanak hitelesnek a közösség tagjai, és ez hatással van-e az általa jelelt jelek értelmezésére, a befogadók jelentésadására.

5. Konklúzió és kitekintés

A kísérlet eredményei alátámasztották az (1) a és b részhipotéziseit. Az olyan jelek esetében, amelyeknek a kivitelezésében megjelenik a körforma, 70%-ban fordult elő 'embercsoport' jelentés a jelentésadási kísérletekben (1a). Az olyan jelek esetében, amelyekben nem jelenik meg a körforma, nem volt 'embercsoport' jelentés a jelentésadási kísérletekben (1b).

Az eredmények arra engednek következtetni, hogy az 'embercsoport' jelentésű jelek és a körforma között asszociatív viszony létesül az értelmezés során, azonban a körforma értelmezésének létrehozásában egyéb tényezők is fontosak lehetnek, pl. orientáció, kivitelezési hely.

A résztvevők meglátásait áttekintve további megfontolásra érdemes kutatási kiindulópontokat fogalmaztam meg. Fontos volna a jelen kísérlet folytatásaként megvizsgálni, hogy a metaforizáció és a metonimizáció műveletei milyen egyéb szerepet játszanak a nyelvi feldolgozásban jelnyelvi input esetében. Továbbá figyelembe véve azt, hogy az adatközlők több ízben hivatkoztak a nemzetközi jelnyelvre is, érdemes volna tovább vizsgálni, hogy a dolgozatban metanyelvi és metapragmatikai készségként felismert készségeiket hogyan alkalmazzák a nyelvi feldolgozásban. Végezetül pedig a résztvevők záró megjegyzései alapján érdemes volna megvizsgálni a jelelő személyéhez kapcsolódó nyelvi ideológiákat, és ezáltal felrajzolni az autentikus jelelő személyét.

Források

1. ábra: <http://edulingua.net/edupage/jelnyelvi-instrukciok-anyanyelvi-jelelokkal-teljes/> (utolsó letöltés: 2023.05.15.)
2. ábra: https://www.youtube.com/watch?v=gMvF1veNTYc&t=50s&ab_channel=CheyennaClearbrook (utolsó letöltés: 2023.05.10.)
3. ábra: <http://szotar2.jelesely.hu/index.php?word=2417> (utolsó letöltés: 2021.11.15.)
4. ábra: <http://szotar2.jelesely.hu/index.php?word=2436> (utolsó letöltés: 2021.11.15.)
5. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=klas> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
6. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=team> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
7. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/famille> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
8. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=gezin> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
9. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=aarde> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
10. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/terre> Letöltés időpontja: (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
11. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=zon> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
12. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/Terre/n.prop.-220533> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
13. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/classe> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
14. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/soci%C3%A9t%C3%A9> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)

15. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/gloss/MAATSCHAPPIJ?sid=7132> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
16. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/classe> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
17. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/search?q=broer> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
18. ábra: <https://dico.elix-lsf.fr/dictionnaire/ami> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)
19. ábra: <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/gloss/STEEN?sid=11409> (utolsó letöltés: 2024.01.06.)

Internetes források

- Edulingua Oktatási fogalomtár <https://edulingua.net/edupage/jelnyelvi-instrukciok-anyanyelvi-jelellokkal-teljes/> (utolsó letöltés: 2024.08.23.)
- JelEsély jelnyelvi szótár <http://szotar2.jelesely.hu/> (utolsó letöltés: 2022.12.08.)
- Magyar Jelnyelv Nagyszótár <http://e-ducating.hu/tkk-szotar> (utolsó letöltés: 2022.12.08.)
- Woordenboek Vlaamse Gebarentaal <https://woordenboek.vlaamsegebarentaal.be/> (utolsó letöltés: 2022.12.14.)
- Le Dico Elix <https://dico.elix-lsf.fr> (utolsó letöltés: 2022.12.14.)
- Kimmelman, Vadim – Klezovich, Anna – Moroz, George. 2018. Iconicity Patterns in Sign Languages. URL: https://sl-iconicity.shinyapps.io/iconicity_patterns/ (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)

Irodalomjegyzék

- Bartha Csilla – Holecz Margit – Romanek Péter Zalán 2016. Bimodális kétnyelvűség, nyelvi-szociokulturális változatosság és hozzáférés. In: Bartha Csilla (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII. A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 337–370.
- Bartha Csilla (szerk.) 2016. *Általános nyelvészeti tanulmányok XXVIII. A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benczes Réka 2019. *Rhyme over Reason: Phonological Motivation in English*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Letöltve: http://real-d.mtak.hu/1223/1/dc_1662_19_tezisek.pdf (utolsó letöltés: 2023.12.29.)
- Hámori Ágnes 2010. Illocutionary force, salience and attention management: A social cognitive pragmatic perspective. *Acta Linguistica Hungarica* 57(1): 53–74.
- Hodge, Gabrielle – Ferrara Lindsay 2022. Iconicity as Multimodal, Polysemiotic, and Plurifunctional. *Frontiers in Psychology* 13. Letöltve: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.808896/full> (utolsó letöltés: 2023.05.15.)
- Holecz Margit 2019. *Vizuális fonológia bimodális kétnyelvűségben: nyelvi gyakorlatok, változatosság és az oktatásban való alkalmazás lehetőségei*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2016. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lancz Edina – Berbeco, Steven 1999. *A magyar jelnyelv szótára: Dictionary of hungarian sign language*. Budapest: Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.
- Lane, Harlan – Boyes-Braem, Penny – Bellugi, Ursula 1976. Preliminaries to a Distinctive Feature Analysis of Handshapes in American Sign Language. *Cognitive Psychology* 8: 263–289.
- Liddell, Scott K. 1984. Think and Believe: Sequentiality in American Sign Language. *Language* 60(2): 372–399.
- Östling, Robert – Börstell, Carl – Courtaux, Servane 2018. Visual Iconicity Across Sign Languages: Large-Scale Automated Video Analysis of Iconic Articulators and Locations. *Frontiers in Psychology* 9. Letöltve: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00725/full> (utolsó letöltés: 2023.05.15.)
- Peirce, Charles S. 1975. A jelek felosztása. In: Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat Kiadó. 19–41.

- Perlman, Marcus – Little, Hannah – Thompson, Bill – Thompson, Robin L. 2018. Iconicity in Signed and Spoken Vocabulary: A Comparison Between American Sign Language, British Sign Language, English, and Spanish. *Frontiers in Psychology* 9. Letöltve: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.01433/full> (utolsó letöltés: 2023.12.29.)
- Pfau, Roland – Schermer, Trude – Baker, Anne – Van den Bogaerde, Beppie 2008. *Gebarentaalwetenschap: een inleiding*. Twello: van Tricht.
- Roush, Daniel R. 2018. *Event Structure Metaphors through the Body. Translation from English to American Sign Language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Sandler, Wendy 1986. The Spreading Hand Autosegment in ASL Phonology. *Sign Language Studies* 50: 1–28.
- Schmid, Hans-Jörg 2007. Entrenchment, Salience, and Basic levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Stokoe, William C. 1960. Sign Language Structure: An outline of the visual communication systems of the American Deaf. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 10(1): 3–37.
- Szabó Mária Helga 2015. Motiváltság és ikonicitás a magyar jelnyelvben In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület (EME). 217–234. Letöltve: <https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/31281/EME-Motivaltsag-12-Szabo.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2024.08.23.)
- Szabó Mária Helga 2007. *A magyar jelnyelv szublexikális szintjének leírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1057.
- Taub, Sarah 2001. *Language from the body: iconicity and metaphor in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–67.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–462.
- Van der Kooij, Els – Crasborn, Onno 2008. Fonologie. In *Pfau et al.: Gebarentaalwetenschap: een inleiding*. Twello: van Tricht. 233–256.
- Wilcox, Sherman 2004. Cognitive iconicity: Conceptual spaces, meaning, and gesture in signed languages. *Cognitive Linguistics* 15(2): 119–147.

Mocsári Bernadett
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
mocsari.betti@gmail.com

Az érvelő esszé a középiskolai felvételin

Absztrakt

A nyolcadik évfolyamos tanulók által megírt középiskolai felvételin típusfeladat az érvelő fogalmazás. A Nemzeti alaptantervben foglaltak szerint azonban a retorika, az érvelő szövegalkotás az általános iskolai tananyagban elenyésző mértékben van jelen. Kutatásom keretében azt vizsgáltam, milyen eredményességgel képes a felvételiző (14–15 éves) korosztály a fogalmazástípus tartalmi és szerkezeti sajátosságainak megfelelő szöveget létrehozni.

A mintát három általános iskola 102 tanulójának 2019 őszén írt próbafelvételije alkotta. A vizsgálati szempontokat és a kódtáblát az életkori sajátosságokhoz igazítva Major Hajnalka (2015) érvelő fogalmazások vizsgálatához készített értékelőlapja alapján állítottam össze. A kódoláskor figyelembe vettem tartalmi és szerkezeti jellemzőket, a vázlatkészítést és a befejezetlenségre utaló jeleket is. Az így nyert adatokat statisztikai módszerekkel dolgoztam fel. A három tanulócsoport eredményeinek összehasonlítása mellett a vizsgált jellemzők közti korrelációkat igyekeztem feltárni.

A vizsgálat tanulsága: a feladat értelmezésében és a tartalmilag helytálló érvek feltalálásában a tanulók többsége jól teljesített. A logikai kapcsolatok nyelvi jelölésének terén mutatkoznak a legnagyobb hiányosságok. A személyes részletek jelenléte a fogalmazásban pozitívan korrelál a szöveg hármas egységének megvalósításával.

Kulcsszavak: szövegalkotás, érvelés, retorika, középiskolai felvételi, fogalmazás, esszé, általános iskola

1. Bevezetés

1.1. A kutatás motivációja

A középfokú felvételi eljárás jelenleg is érvényben lévő rendje a '90-es évek végén, 2000-es évek elején alakult ki (Balogh 2001). A nyolcadik évfolyamos tanulók januárban írják meg a központi írásbeli vizsgát, ennek két komponense az anyanyelvi és a matematikai feladatlap. Az ekkor elért eredménynek „az iskola felvételi eljárásában a [...] felvételi összpontszám minimum 50%-át kell képviselnie” (OH 2022: 6). Az anyanyelvi feladatsort nyelvhasználati, nyelvtani, nyelvhelyességi, valamint szövegértési és szövegalkotási feladatok alkotják. A tíz feladat teljesítésére összesen 45 perc áll a diákok rendelkezésére. Az anyanyelvi feladatsor 10., utolsó feladata a szövegalkotás, amely a többi feladatnál nagyobb súllyal esik latba: az írásbeli vizsga összpontszámának 10%-át adja. Negyedik és hatodik évfolyamon jellemzően elbeszélő, esetleg leíró jellegű fogalmazás a feladat, a nyolcadik osztályos felvételizők feladata azonban 2012 óta minden évben érvelő fogalmazás írása.

A retorikai ismeretek elsajátítása a középiskolás évekre esik a Nemzeti alaptanterv szerint, az érvelő fogalmazás sok éven át volt az érettségi egyik jellegzetes feladattípusa. Ennek megfelelően a hazai szakirodalomban az érvelő szövegalkotással kapcsolatos tanulmányok zöme is középiskolások körében végzett kutatásokat mutat be (l. pl. Tolnai Varga 2018, Major 2015, N. Császi 2017, Kerner 2009, Juhász 2021). Az érvelés képessége azonban bizonyos mértékben már alsó tagozattól kezdve elvárás a NAT-ban foglaltak alapján. Tehát – bár lexikális ismeretek nélkül, elsősorban az attitűdök és a képességek szintjén – a retorikai nevelés már alsó tagozatban elkezdődik, az általános iskolai évek végén pedig egyfajta kimeneti követelményként jelentkezik az érvelni tudás a központi írásbeli felvételi fogalmazástípusa miatt.

1.2. A vizsgált szövegtípus

A felvételi feladattípusa sok tekintetben az angolszász oktatás jellegzetes szövegtípusára, az esszére hasonlít, amely „nem törekszik a kérdés újszerű és tudományos részletességű megoldására, hanem a tárgyra vonatkozó ismereteket érdekes formában, szubjektív megközelítésben viszi a nagyközönség elé” (Adamikné Jászó 2004: 32). Ez a szövegtípus „objektív és szubjektív elemek összekapcsolását várja el: az összegyűjtött információk megfogalmazásának, »tálalásának« egyéni módját, előzetes tudáson, tájékozottságon alapuló saját gondolatokat” (Tolnai Varga 2018: 29). A feladat megköveteli az objektivitás

felé való elmozdulást azáltal, hogy a véleményalkotás mellett érveket is vár, illetve rendszerint a tanuló-
nak az általa nem választott álláspont mellett (vagy az általa preferált állítás ellen) szóló érveket is említeni
kell. A középiskolai felvételin a vizsga jellegéből adódóan azonban előtérbe kerül a szubjektív szempont,
hiszen nincs mód a téma megismerését követően adatgyűjtésre, tájékozódásra, források használatára.
Mi segíti tehát a tanulót a sajátjától eltérő álláspont ismertetésében, érvekkel való megtámogatásában?
Egyéb források hiányában előzetes ismereteire, általános tájékozottságára, illetve empátiájára, képzelő-
erejére, beleérző képességére támaszkodhat a vizsgázó, hiszen ezáltal lehet képes mások nézőpontjának
elfogadására, feltérképezésére, magyarázatára.

A feladat szövege néhány mondatos gondolatébresztő-felvezető szövegből és a pontos követelménye-
ket is tartalmazó utasításból áll. Ezt követi a terjedelmi elvárásokra vonatkozó figyelmeztetés (4 mondat
alatt nem értékelhető, 10-nél kevesebb mondat esetén jelentős pontlevonás jár).

Az elvárt szövegtípus egy 10-12 mondatos, tartalmilag és formailag szerkesztett, összefüggő, lezárt
szöveg, amely mindkét felvetett álláspont mellett 2-2 érvet (vagy ritkább esetben egy állítással kap-
csolatban 2 érvet és 2 ellenérvet tartalmaz). Emellett elvárás az is, hogy a tanuló a saját álláspontját is
megfogalmazza.

A fogalmazások értékelése öt szempont alapján történik:

- tartalom (3 pont);
- a szöveg szerkezete (3 pont);
- stílus, szóhasználat, nyelvhelyesség (1 pont);
- helyesírás (2 pont);
- külalak, íráskép (1 pont).

A szempontok közül csak az első idomul specifikusan az érvelő fogalmazástípushoz, itt a különböző
pontszámokhoz rendelt elvárások az alábbiak:

- „3 pont, ha a fogalmazás megfelel a megadott témának, és a bemutatott 2-2 különböző érve helytálló,
és a terjedelem eléri a 4 mondatot.
- 2 pont, ha a fogalmazás megfelel a témának, de csak két-három érve van, illetve fogadható el, és a
terjedelem eléri a 4 mondatot.
- 1 pont, ha a megadott témának megfelel ugyan, de nem hoz érveket vagy csak egyet a megadott
szempontokkal kapcsolatban, és a terjedelem eléri a 4 mondatot.
- 0 pont, ha nem felel meg a megadott témának, tartalmatlan, semmitmondó a fogalmazás, vagy
a terjedelem nem éri el a 4 mondatot.

A pontszám nem függhet a tanuló véleményétől” (Javítókulcs 2019).

2018-ig a feladatsor és a javítási útmutató fogalomhasználata nem volt egységes: míg a feladatok szö-
vegében szinte kivétel nélkül az „érv” szót találjuk, a javítókulcsok következetesen az „állítás” kifejezést
használták (Javítókulcs 2018). Ez arra utalna, hogy a fogalmazások tartalmának értékelésekor érvként
kell elfogadni a témához tartalmilag kapcsolódó kijelentéseket akkor is, ha a szövegből hiányoznak a
premisszajelzők, amelyek alapján az állítások közötti logikai kapcsolatok felismerhetők lennének.

1.3. A fogalmazástanítás a magyar közoktatásban

Egyes készségek, képességek, tudáselemek könnyedén és egyértelműen elhelyezhetők a magyar köz-
oktatást meghatározó tantárgyak rendszerében, vannak azonban fejlesztési célok, feladatok, amelyeket
nem lehetséges egyetlen fejlesztési terület alá besorolni. Az irányított írásbeli szövegalkotás számos
készség és ismeret együttes alkalmazását követeli meg: „[a] Bereiter-féle képességintegrációs modell
a fogalmazást mint a kialakult önszabályozást feltételező logikai-kritikai ítélőképességgé és reflektív
gondolkodássá fejlődő általános kognitív fejlődési modellt jellemzi, amely nem önálló képesség, hanem
a többi alapvető fejlődési forma eredménye” (Horváth 2008: 325).

Maga a szövegalkotás is olyan komplex terület, amelynek megfelelő ütemű fejlesztéséhez már az
1970-es évek közepén számos szakértő szükségesnek látta a tantárgyközi együttműködést, külföldön
pedig ezzel egy időben már létrejöttek a keresztintanviséget megvalósító programok (Nagy: 2013).
Bereiter említett modellje jól szemlélteti a fogalmazáskészség fejlesztésének összetettségét: a kognitív
stratégiákat, a korlátozott információfeldolgozó kapacitás bővítését, a nyelvi fejlettség szintjét, a morális

fejlődést és a szociális kogníciót említi meghatározó tényezőként (Molnár 1996: 147). A felsorolt elemek szinte mindegyike messze túlmutat a magyar nyelv és irodalom tantárgycsoport hatókörén, ugyanakkor a fejlesztés eredménye is az iskolai tanulás szinte minden területére kiterjedhet. Az írásbeli szövegalkotás mint gyakorlat „elősegíti a tananyag mélyebb megértését; pozitívan hat a kommunikációs kompetenciák, valamint a kognitív képességek s ezen belül a magasabb rendű gondolkodási folyamatok fejlődésére” (Tóth: 2008). Kétséges azonban, hogy a Nemzeti alaptantervben előírtak („az anyanyelvi képzés befolyásolja és támogatja a többi műveltségterület elsajátítását, ezért az anyanyelvi kompetencia fejlesztése valamennyi műveltségi terület feladata” [NAT 2012]) mennyiben segítik elő ennek az elvnek a gyakorlatba való átültetését, hogy az oktatás keretei mennyiben adnak lehetőséget és motivációt a szaktanároknak a tantárgyakon átívelő kompetenciafejlesztésre, miközben a magyar nyelv és irodalom órakerete sem biztosít elegendő lehetőséget a célzott fejlesztés megvalósítására, „a fogalmazástanítás az idővel és a tantervvel folytatott folyamatos birkózás miatt meglehetősen elhanyagolt területe, valóban »neuralgikus pontja« az oktatásnak” (Tolnai Varga 2018: 29).

1.4. Az érvelés mint kulcskompetencia

A NAT kulcskompetenciaként definiálja „a tanulási területeken átívelő általános kompetenciákat, továbbá azokat, amelyek jellemzői, hogy egyetlen tanulási területhez sem köthetők kizárólagosan, hanem változó mértékben és összetételben épülnek a megszerzett tudásra, fejlődnek a tanulási-tanítási folyamatban” (NAT 2020: 297). Mind az érvek értelmezése, mind azok önálló megalkotása vagy újraalkotása a megértésen alapuló tanulási folyamat alapvető feltétele, hiszen „bármely tanulásban meghatározó szerepe van, sőt, [...] a felsőoktatási, például a természettudományi képzésben is felmerül az érvelési tudás igénye” (Horváth 2008: 331). Az érvelés azonban olyan képesség, amelyre az iskola falain kívül, a hétköznapi életben is számtalan helyzetben lehet szükség: „a családban, az iskolában, a munkahelyen vagy éppen az utcán is kerülhet, kerül az ember olyan helyzetbe, hogy ki kell fejtenie saját álláspontját egy adott témában, logikus, meggyőző érvekkel kell alátámasztania a véleményét, vagy komoly vitahelyzetben kell helytállnia, nézeteit megvédenie” (Leitner 2019: 82).

Az érvelés „nem a szóval, hanem ezt jóval megelőzve, már a gondolattal, a kritikus gondolkodással kezdődik” (Pelle 2017: 62). „Az [érvelő] esszéírás komplex ismereteket és kompetenciák széles körét igényli” (Horváth 2008: 340). A megfelelő fogalmazáskészségen túl tehát elengedhetetlenül szükséges egyfajta elemző, rendszerező szemlélet, a kritikus gondolkodás, a logikus következtetés, valamint az objektív és a szubjektív nézőpont közötti különbségtétel képessége, az érvek feltalálásában és nyelvi megformálásában való jártasság, a megfelelő nyelvi sémák ismerete és alkalmazása. Az érvelő fogalmazás speciális fejlesztési cél a szövegalkotási kompetencián belül, amely számos más kompetenciaterület bevonását igényli. Egyértelműnek látszik tehát, hogy még ha az írásbeli szövegalkotás általános fejlesztését az anyanyelvi kompetenciához való közvetlen kapcsolódása miatt hagyományosan elsősorban a magyarórák keretein belül próbáljuk is megvalósítani, az érvelési készség fejlesztése semmiképp nem utalható kizárólag ennek a tantárgycsoportnak, illetve az ezt oktató pedagógusoknak a hatáskörébe.

1.5. A kutatás célja, kérdései

Egy nagyobb ívű folyamat első, tájékozódó lépéseként a most bemutatott kutatásom közvetlen célja a végzős általános iskolások érvelő szövegalkotásában jelentkező leggyakoribb hiányosságok feltárása és egy, az érvelő szövegtípus elemzéséhez kialakított értékelőlap tesztelése, valamint a további lehetséges kutatási irányok meghatározása volt. A kutatás fő kérdései az alábbiak:

1. A feladat értelmezése, a fogalmazás szerkezeti felépítése és az érvelés minősége közül mely területen tapasztalható a legtöbb hiba a dolgozatokban?
2. Mely értékelési szempontok esetében figyelhető meg korreláció?

2. A kutatás módszertana

2.1. Az adatgyűjtés módja

A kutatásban részt vevő nyolcadikos diákok a központi írásbeli vizsga követelményeinek, szokásos feladattípusainak, felépítésének megfelelő feladatsort töltöttek ki a felvételi szokásos kereteihez hasonló helyzetben. (A tanulók 45 percig dolgozhattak önállóan, csak a felvételi vizsgán is megengedett segéd-eszközök használatával, az erre jogosult tanulóknak a Nevelési Tanácsadó által megszabott időtöbblet

vagy más kedvezmény biztosításával, viszont ismerős környezetben, a saját iskolájukban.) A dolgozatokat a diákok 2019. október és 2020. január között írták meg, az adatfelvétel tehát a távoktatást megelőző időszakban történt.

A vizsgált fogalmazások a 1. számú függelékben bemutatott szövegalkotási feladat megoldásai, amelynek témája a nagyszülőkkel való együttélés kérdése. A dolgozatok eredetileg a felvételi füzetekre jellemző borítóval voltak ellátva, amelyen szerepelt a tanuló neve, azonban a kutatás céljaira már csak az eredeti dolgozathoz kiemelt fogalmazásokat és a többi feladatban elért pontszámokat tartalmazó táblázatokat őriztem meg anonimizált módon.

2.2. A kutatás résztvevői

A kutatásban három általános iskola nyolcadik évfolyamos diákjai vettek részt: két Pest megyei és egy budapesti intézményből. A minta alcsoportjaira a továbbiakban A, B és C jelzéssel hivatkozom, jellemzőiket lásd az 1. táblázatban.

	Település (lélekszám)	Tanulói létszám	Kitöltés időpontja	A próbafelvételi átlagos összpontszáma
A	Pest megyei község (kb. 2500 fő)	20 fő	2019. december eleje	12,95 pont
B	Pest megyei község (kb. 4500 fő)	36 fő	2019. október vége	20,56 pont
C	Budapest	63 fő	2019. november közepe	26,29 pont

1. táblázat. A minta alcsoportjainak adatai

2.3. Hibalehetőségek, torzító tényezők

Az alábbiakban áttekintem a kutatással kapcsolatban felmerülő legfontosabb torzító tényezőket.

2.3.1. A felvételi jellegzetességei

A valós felvételihez hasonlóan a fogalmazás megírására nem elkülönített, meghatározott időtartam állt a tanulók rendelkezésére, a teljes dolgozatra kiszabott 45 perces intervallumon belül minden diák egyénileg oszthatta be az idejét, így feltételezhető, hogy a fogalmazások eltérő időkeretek között készültek. (A felvételi feladatsorokon szereplő ajánlás szerint 10-15 percet célszerű hagyni az utolsó feladatra.) A feladatok megoldásának sorrendje sem tekinthető egységesnek. Bár a vizsgafüzetben a fogalmazás utolsóként szerepel, egyes szaktanárok azt tanácsolják a diákoknak, hogy ezzel a feladattal kezdjék a munkát, míg mások a megadott sorrendet követik. Ez a döntés egyrészt a szövegalkotásra szánt időtartamot is befolyásolhatta, másrészt az esetleges kifáradás és a stressz sem elhanyagolható tényező.

A viszonylag szigorúan meghatározott formai, terjedelmi és tartalmi követelmények meghatározták a tanulók munkáját. Ez egyfelől azt jelentheti, hogy egyes diákok alulteljesítettek, egy szabadabb fogalmazásfeladatban jobban ki tudták volna bontakoztatni a képességeiket, ugyanakkor mivel a feladat a felvételi feladatsorok évek óta ismert követelményrendszerét követte, a felvételre készülő nyolcadikos tanulók számára ismerősek lehettek a keretek, nagy valószínűséggel az iskolai tanulmányaik során is találkoztak már azonos jellegű feladattal. Ebből a szempontból az ismerős megkötések könnyebbiséget is jelenthettek.

A téma kiválasztása a felvételi dolgozatokban megszokott gyakorlatnak megfelelően történt: a tanulók életkori sajátosságainak megfelelő, valós dilemmát, döntési lehetőséget kínáló kérdést vet fel a feladat. A család, az életmód olyan általános témakör, amellyel kapcsolatban a tanulók szociokulturális és szocioökonómiai háttérének és érdeklődésének különbségei kevésbé befolyásolják az eredményességet, mint a korábbi évek felvételi témáinak némelyike (például mozilátogatás, sport, tehetségkutató műsorok). A feladat instrukciója a korábban bemutatott két típus közül a NAT-ban előírtakkal összhangban lévő változatot követi, azaz véleménykifejtést és mindkét álláspont mellett 2-2 érv kifejtését írja elő, cáfolatot azonban nem kér.

2.3.2. A felkészülés ütemezése

Míg egyes általános iskolákban a nyolcadik osztály első félévének kezdetétől visszatérő téma a felvételre való tervszerű felkészülés, más intézmények, szaktanárok a januári vizsgát közvetlenül megelőző időszakra hagyják az intenzív felkészítést, célzott gyakorlást. A fogalmazásfeladat követelményeinek alapos megismerése, tanórai megbeszélése feltevésem szerint ugrásszerű növekedést eredményezhet a tanulók által elért pontszámban, azonban az érvelés képességének jelentős fejlesztése ennél hosszabb időt igényel, ezért úgy vélem, a jelenlegi kutatásom eredményeit csak kismértékben befolyásolja az iskolák eltérő felkészítési gyakorlata.

2.3.3. A tanulók motiváltsága

Figyelembe véve, hogy a dolgozatok egy tét nélküli próbavizsgán születtek, kérdéses, hogy a diákok valamilyen törekedtek-e arra, hogy a legjobb teljesítményt nyújtsák a teszten. Feltételezhetjük, hogy azok vették komolyabban a kitöltést, akik egyébként is céltudatosabban készültek a felvételre, tehát zömmel valószínűleg éppen a leggyengébb tanulók esetében fordulhat elő, hogy képességeikhez képest egy ilyen mérésen alulteljesítenek, hiszen az ő számukra a felvételi nem jelent reális kihívást.

2.5. Vizsgálati szempontok, kódtábla

A dolgozatok elemzésekor kínálkozó szempontok közül a jelenlegi kutatásomban a szerkezeti jellemzők mellett a tartalmi sajátosságokra, elsősorban az érvek feltalálásának és a logikai kapcsolatot jelölő nyelvi eszközök használatának eredményességére koncentrálok. Az érvek értékelésekor a tanuló által felrakoztatott összes állítás esetén vizsgálom a tartalmat és az alkalmazott nyelvi szerkezetet, illetve a kettő összefüggését. A tartalmi szempontok mellett kitérek a dolgozatok szerkezeti jellemzőire is, ebben a felvételi javítási útmutatóját tekintem irányadónak, azaz a hármas egység meglétét ellenőrzöm, illetve azt, hogy az egyes egységek tartalmilag és formailag elkülönülnek-e, betöltik-e a szövegbeli szerepüket. A vizsgálati szempontokat és a kódtáblát (2. táblázat) Major Hajnalka (2015: 86) középiskolások által írt érvelő fogalmazások vizsgálatához készített értékelőlapja alapján állítottam össze, azonban a szempontrendszert a fogalmazás típusához és a tanulók életkori sajátosságaihoz igazítottam.

Elemzési szempontok / állítások		Értékelés
Retorikai szituáció	A tanuló helyesen azonosítja a témát.	
	Megfogalmazza saját álláspontját, ítéletét.	
Elrendezés	Van a tárgyalástól (tartalmi és/vagy formai szempontból) elkülönülő bevezetés.	
	A bevezetés megvilágítja a dolgozat célját, témáját, felkelti az olvasó figyelmét.	
	Van a tárgyalástól (tartalmi és/vagy formai szempontból) elkülönülő befejezés.	
	A befejezés tartalmazza a végső következtetést, ajánl, lezár.	
	A szerkezeti egységek formailag elkülönülnek (bekezdésekkel jelöltek).	
Érvelés	A dolgozatban az elvárt számú érv szerepel.	
	Az érvek megoszlása az utasításnak megfelelő.	
	Az 1. (ill. 2.; 3.; 4.) érv tartalma a téma szempontjából releváns.	
	Az 1. (ill. 2.; 3.; 4.) érv kategorizációja az alátámasztani vagy cáfolni kívánt álláspont szerint.	
	Azonosítható a szövegben a tétel, amelyet az 1. (ill. 2.; 3.; 4.) érv alátámaszt.	
	A tanuló megfelelő diskurzusjelölővel jelzi a logikai kapcsolatot a tétel és az 1. (ill. 2.; 3.; 4.) érv között.	
Egyéb jellemzők	A tanuló tartalmi vázlatot készít.	
	Van egyértelmű jele, hogy a fogalmazás befejezetlen.	
	A szövegben megjelenik személyes részlet, példa.	

2. táblázat. Értékelőlap a fogalmazások elemzéséhez

2.6. Irányelvek a kódtábla kitöltéséhez

Az érvek relevanciájának megítélésakor fontos figyelembe venni az életkori sajátosságokat, illetve azt, hogy a diákoknak a vizsga jellegéből adódóan nem állt módjukban feltételezéseiket, elképzeléseiket ellenőrizni, forrásokkal alátámasztani, a téves vélekedéseket elvetni, ezért a vizsgát szempontjából nem tekintem helytelen érveknek azokat, amelyek tartalma ilyen okból nem helytálló (például a tanuló azt feltételezi, hogy összességében nagyobb anyagi terhet jelent a családnak, ha közös háztartásban élnek a nyugdíjas nagyszülőkkel).

Az érvek alátámasztott álláspont szerinti kategóriája lehet: 1. a nagyszülőkkel való együttélés mellett; 2. a nagyszülőkkel való együttélés ellen; 3. csak a szűk családdal való együttélés mellett; 4. csak a szűk családdal való együttélés ellen. A tétel megfogalmazását minden egyes olyan érv esetén teljesítettnek tekintettem, amely a szövegben megtalálható állítást támaszt alá. (Elegendő tehát, ha a tanuló egyszer fogalmazza meg az alátámasztani kívánt állítást a dolgozatában, melyhez több érv is kapcsolódhat.) Bár a feladat csak négy érvet vár a tanulóktól, egyes dolgozatokban ennél többet találtam. Ezekben az esetekben a további érveket is a kódtábla szempontjainak megfelelően értékeltem.

3. Eredmények

3.1. Kizárási kritériumok

A fogalmazások részletes elemzése előtt kiemeltem a mintából azokat a dolgozatokat, amelyek a fenti szempontok szerint nem értékelhetők. A kizárt dolgozatok számát és a kizárás okát a 3. táblázat szemlélteti.

	A csoport	B csoport	C csoport
Üresen hagyott 10. feladat	3	3	6
Egyéb okból nem elemezhető	2	0	3
Kizárt dolgozatok összesen	5	3	9
Az elemzett dolgozatok száma összesen	15	33	54

3. táblázat. A vizsgálatból kizárt dolgozatok

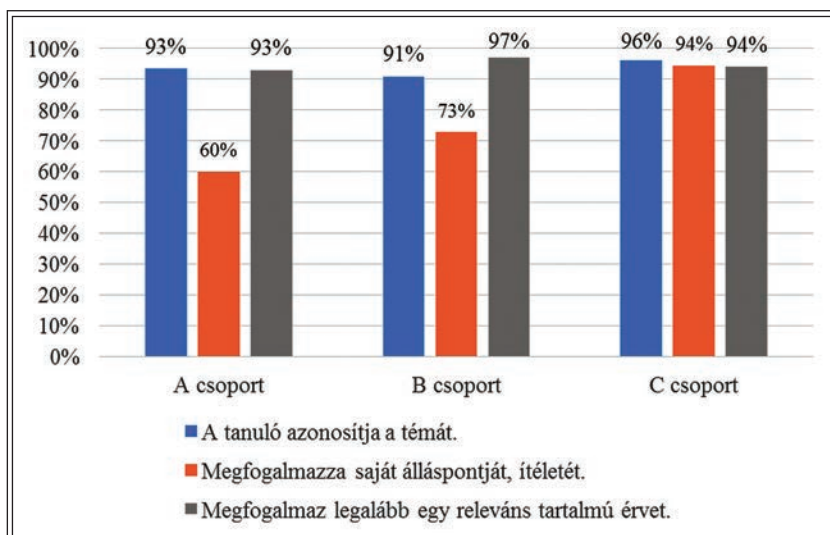
Az egyéb okok közé azokat az eseteket soroltam, amelyekben a fogalmazás szövege olyan mértékben nem követte a magyar nyelvtan szabályait, hogy nem volt megállapítható a mondanivalója, vagy az íráskép tette lehetetlenné a szöveg értelmezését. Egy esetben pedig a tanuló önálló szövegalkotás helyett a feladat utasításának többszöri lemásolásával töltötte ki a rendelkezésre álló vonalazott oldalt a vizsgafüzetben.

Az elemzés eredményeinek szempontjából fontos kiemelni, hogy az előzetes válogatás következtében az A csoport dolgozatainak negyede nem jelenik meg a statisztikai számításokban, míg a többi iskolában a kizárt dolgozatok aránya jóval alacsonyabb. Mivel a vizsgálatom célja nem az egyes intézményekben tanuló diákok eredményeinek értékelése vagy összevetése volt, hanem az érvelő dolgozatok sajátosságainak, a diákok érvelési képességének feltérképezése, a minta többi összetevőjével azonos módon elemeztem az A csoport fennmaradó 15 dolgozatát is, annak ellenére, hogy az elemszám ilyen mértékű csökkenése némelyik számítás esetén torzíthatja az eredményeket.

3.2. A feladat értelmezése

A feladat helyes értelmezését három kritérium alapján vizsgáltam: 1. a tanuló azonosítja a témát, 2. a tanuló megfogalmazza saját álláspontját, ítéletét, 3. a tanuló megfogalmaz legalább egy releváns tartalmú érvet. Az egyes kritériumoknak megfelelő dolgozatok százalékos arányát iskolánkénti bontásban az 1. ábra mutatja be.

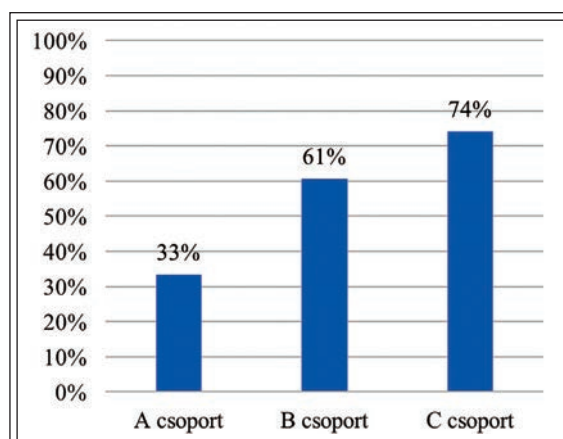
A téma azonosítása csak nagyon kevés esetben okozott problémát, a feladatot legalább elkezdő tanulók több mint 90%-a a fogalmazás érvelő jellegét helyesen ismerte fel, és legalább egy helytálló állítást is megfogalmazott a témában. A saját álláspont ismertetése (bár szerepel a feladat utasításában) sokkal gyakrabban hiányzik a dolgozatokból, az A csoportban mindössze a tanulók 60%-a fogalmazta meg a saját véleményét a témával kapcsolatban. A feladat értelmezésével kapcsolatos tényezők alapján egyértelműen a C csoport teljesített a legjobban, a dolgozatok több mint 90%-a mindhárom feltételnek eleget tett.

1. ábra. A feladat értelmezése

3.3. A szerkezet értékelése

Annak ellenére, hogy a szövegalkotásban alkalmazott hármastagolás már alsó tagozatban is tárgyalt tananyag, ahogy a 2. ábrán láthatjuk, még a legjobb eredményt elérő C csoportban is csak a tanulók kevesebb mint háromnegyede használt bekezdéseket a munkájában. (Ebből a szempontból azokat a vélhetően befejezetlen fogalmazásokat is helyesen tagoltként értékeltem, amelyekben csak az első két szerkezeti egység szerepelt, de ezek esetében megvalósult a szöveg szabályos tagolása.)

2. ábra. A szöveg helyes formai tagolása (bekezdésekkel)

Tartalmi szempontból nagyobb arányban voltak megtalálhatók az elvárt szerkezeti egységek a szövegekben, és a B és C csoportok közötti különbség is valamivel kisebb, mint a formailag helyes tagolás tekintetében (l. 3. ábra). Az A csoport azonban rendkívül gyenge teljesítményt mutat mindkét szempont alapján. A B és C csoportok dolgozataiban a befejezés hiányzott gyakrabban, ennek lehet oka az időhiány is. (Mivel számos dolgozat esetén nem volt egyértelműen eldönthető, hogy a tanuló befejezettnek tekintette-e a munkáját, a vizsgálatból nem zártam ki ilyen okból fogalmazásokat, azonban az eredmények értelmezésekor ezt az eshetőséget is figyelembe kell vennünk.) A 3. ábrán látható grafikonon az is szembetűnő, hogy a bevezetés esetében gyakoribbak a hibák: a tanulók sok esetben nem a funkciónak megfelelően töltötték ki a szövegnek ezt az egységét, jellemző, hogy a téma bemutatása, felvezetése elmaradt, a bevezetésnek szánt bekezdés is az érveknek vagy a tanuló álláspontjának az ismertetéséből állt, ahogyan az alábbi példában is:

(1) Az én véleményem szerint jobb, ha csak a szüleinkkel élünk együtt. (C12 kódú dolgozat)

(Ezzel szemben arra is volt példa néhány esetben, hogy a bevezetés szövege szinte szó szerint a fent említett gondolatindító másolata volt.)

A befejezés esetében ritkább, hogy a tartalmi egység nem tölti be a lezáró funkcióját. Az utolsó bekezdés szerepe, hogy tartalmazza a végső következtetést, ajánljon, lezárja a gondolatmenetet:

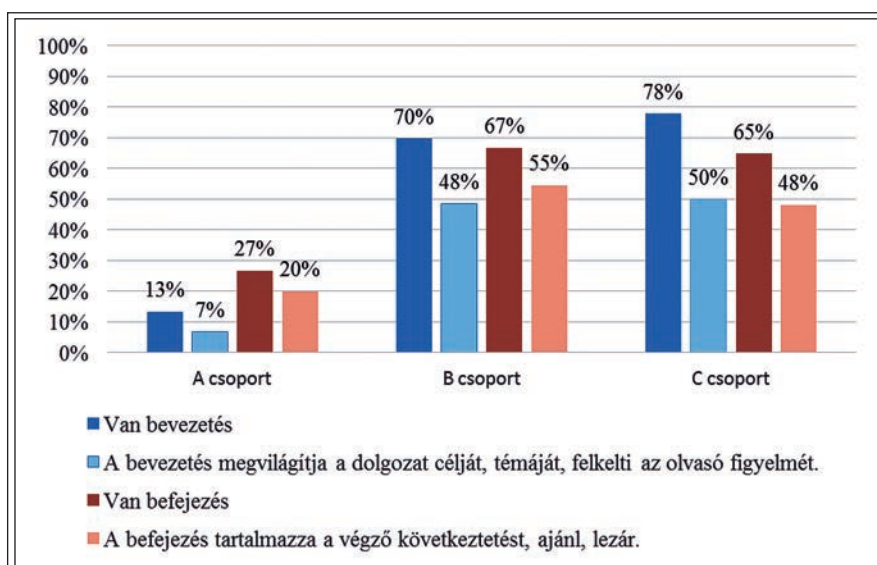
(2) Ha felnövök, én is csak a saját férjemmel és gyerekeimmel szeretnék egy lakásban élni. (A19 kódú dolgozat)

A tartalmi egység szerepét be nem töltő befejezések esetében jellemző, hogy az összegzés, lezárás helyett a tanuló az utolsó bekezdésben egy további állítást vagy érvet fogalmaz meg a témával kapcsolatban, azonban ezt nem kapcsolja a korábban felsorakoztatott érvekhez, vagy nem fejt ki benne saját álláspontját, következtetését:

(3) Mi nem a nagyszülőkkel vagyunk. (B11 kódú dolgozat)

(4) A víz és az áramszámla is több lenne. Ez az én véleményem. (B25 kódú dolgozat)

(5) Elvégre a távolság növeli a szeretetet. (C3 kódú dolgozat)

3. ábra. A fogalmazások szerkezeti egységeinek vizsgálata

Feltételezhetnénk, hogy a vázlat készítése mint a tudatos szövegalkotás jele korrelációt mutat a helyesen alkalmazott tagolással, azonban a korreláció itt is viszonylag alacsony, mindössze 0,29. (A vázlatkészítés a B csoportban volt jellemző: a tanulók 33%-a készített tartalmi vázlatot, míg a másik két csoportban a diákok 0, illetve 2%-a.) Ennél valamivel szorosabb összefüggés figyelhető meg a bevezetés és a befejezés megléte, illetve funkcionalitása és a személyes vonatkozások említése között, azonban a korreláció ebben az esetben sem különösen erős. (A Pearson-korrelációs együtthatókat a 4. táblázat mutatja.) Ez összefügghet azzal, hogy a nyolcadik osztályos tanulók számára a személyes élmények, tapasztalatok beépítése a fogalmazásba segíthet felidézni az elbeszélő fogalmazások írásakor már jobban begyakorolt mintákat a bevezető és lezáró szerkezeti egységek kitöltésére, míg az érvelő szövegre jellemző tárgyilagosabb bevezetés és befejezés megvalósítása még szokatlanabb, nehezebb feladat számukra.

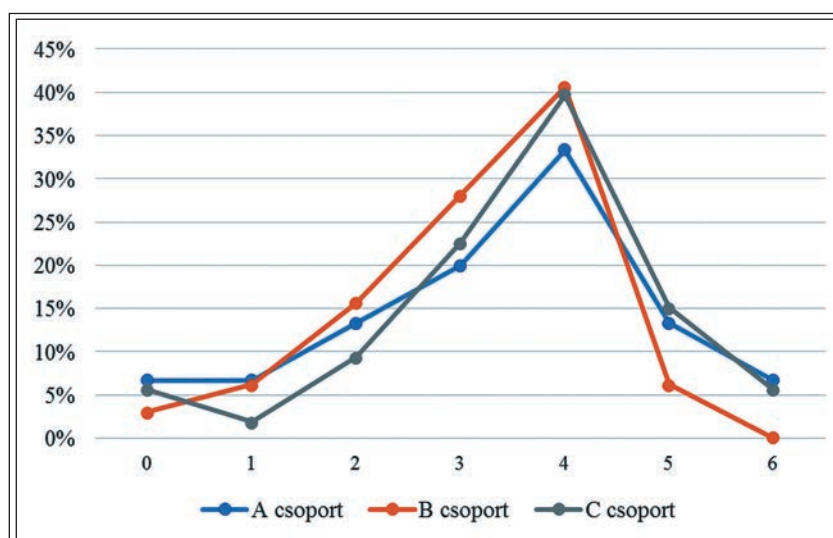
	A csoport	B csoport	C csoport
Van bevezetés	0,29	0,25	0,52
A bevezetés betölti a funkcióját	0,53	0,19	0,25
Van befejezés	0,08	0,58	0,33
A befejezés betölti a funkcióját	0,17	0,31	0,23

4. táblázat. A szerkezeti egységek és a dolgozatban megjelenő személyes vonatkozások közti korreláció

Míg a címadás a B és a C csoportban lényegében azonos arányban (15 és 13%) fordult elő, a megfelelő tartalmú bevezetéssel ez a tényező csak a B csoportban mutat pozitív korrelációt (0,43), a C csoportban, bár kis mértékű, de negatív korreláció észlelhető (-0,08).

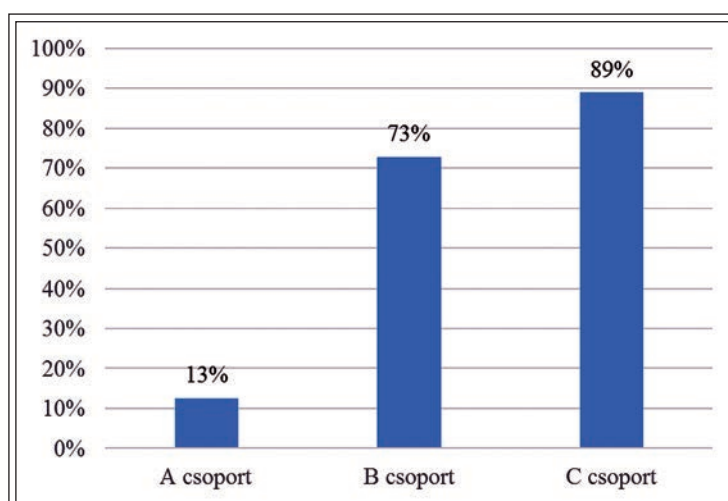
3.4. Az érvelés tartalmának értékelése

A felmérés eredményeiből egyértelműen kiderül, hogy az érvelés részfeladatai közül az érvek feltalálását a tanulók többsége sikeresen teljesítette, a dolgozatok a minta mindhárom alcsoportjában jellemzően három vagy négy egyik vagy másik állásponthoz kapcsolódó, releváns tartalmú állítást tartalmaztak. Az elvártnál több állítás megfogalmazása kevésbé volt gyakori. A 4. grafikonon is jól látható, hogy a B csoport dolgozataiban fordult elő a legkisebb arányban négynél több érv, ez valószínűleg összefügg azzal, hogy ebben a csoportban volt a leggyakoribb a tartalmi vázlat készítése, ami jelzi az érvek összegyűjtésének, kiválasztásának tudatosságát, átgondoltságát.

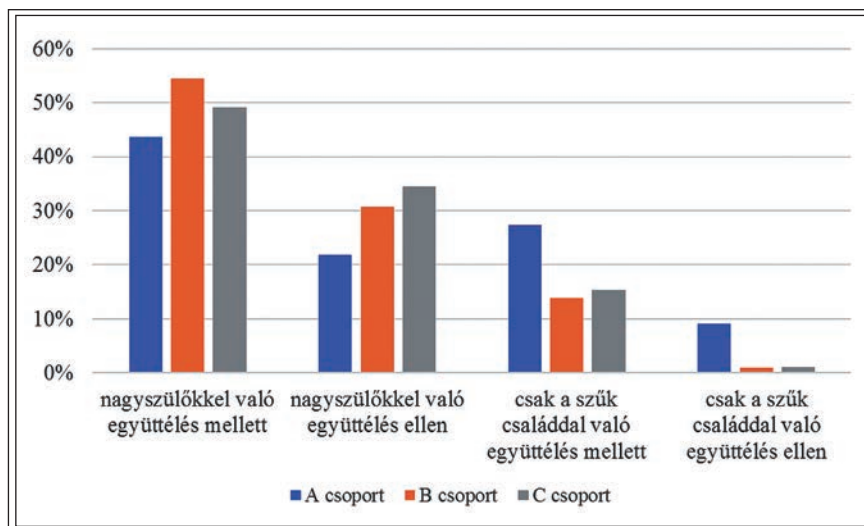
4. ábra. Az érvek száma a fogalmazásokban

Az érvek megfelelő megoszlása (mindkét álláspont mellett két érv) kevesebb dolgozatban valósult meg (l. 5. ábra). Bár a vázlatkészítés miatt várható lett volna, hogy a B csoport kiemelkedően jól teljesít ebből a szempontból, az eredmények azt mutatják, hogy a vázlatot nem vagy csak elvétve alkalmazó, ám a feladatsor összpontszáma alapján valószínűsíthetően átlagosan jobb képességű és/vagy felkészültségű C csoport volt eredményesebb.

5. ábra. Az érvek megfelelő megoszlásának aránya a minimum négy érvet megfogalmazó diákok dolgozataiban

Az érvek tartalmával kapcsolatban (6. ábra) a teljes mintában megfigyelhető, hogy a nagyszülőkkel való együttélés mellett szól az érvek túlnyomó többsége, ezt követik gyakoriságban a B és a C csoportban a közös háztartás ellen szóló érvek, míg a másik két kategóriába jóval kevesebb állítás sorolható. (Az A csoport kivételt képez ebből a szempontból, bár ez a jóval kisebb tanulói létszám és az arányaiban is kevesebb előforduló érv miatt nem feltétlenül mérvadó.)

6. ábra. Az érvek megoszlása a fogalmazásokban

Felmerül a kérdés, hogy ezt az aránybeli eltolódást a feladat leírásának módja okozza (a felvezető szövegben a nagyszülőkkel való együttélés jelenik meg hangsúlyosabban), vagy szerepet játszhat benne az is, hogy a diákok ezt az álláspontot és az ezt alátámasztó gondolatokat érezték erkölcsileg helyesebbnek. (Bár a javítókulcs egyértelműen kijelenti, hogy a dolgozat értékelését nem befolyásolhatja a tanuló által megfogalmazott vélemény, ez a tény a vizsgalapon sehol nem szerepel, így elképzelhető, hogy a diákok egy része olyan állásfoglalásra törekszik, amely vélekedése szerint a dolgozatot értékelő felnőttek számára szimpatikusabb, elfogadhatóbb.) Mivel a vizsgált fogalmazások azonos témában íródtak, ez a kérdés a jelen kutatás keretei között nem dönthető el. Elképzelhető, hogy a felvetett kérdés erősebben hat az érvek megoszlására, mint a feladat erre vonatkozó utasítása.

Ugyanakkor érdemes ezeket az eredményeket összevetni a felvételi feladattípus és a NAT elvárásaival. Bár a NAT követelményei szerint a felvételiző korosztály számára a két különböző állítás melletti érvelés lenne a megfelelő, hiszen a cáfolat csak a középiskolai években jelenik meg elvárásként, a vizsgálat adatai azt mutatják, hogy a diákok mégis könnyebben érvelnek egy állítás mellett és ellen, többen használják is fogalmazásukban az előny-hátrány, jó-rossz ellentétpárokat.

3.5. Az érvelés nyelvi megvalósítása

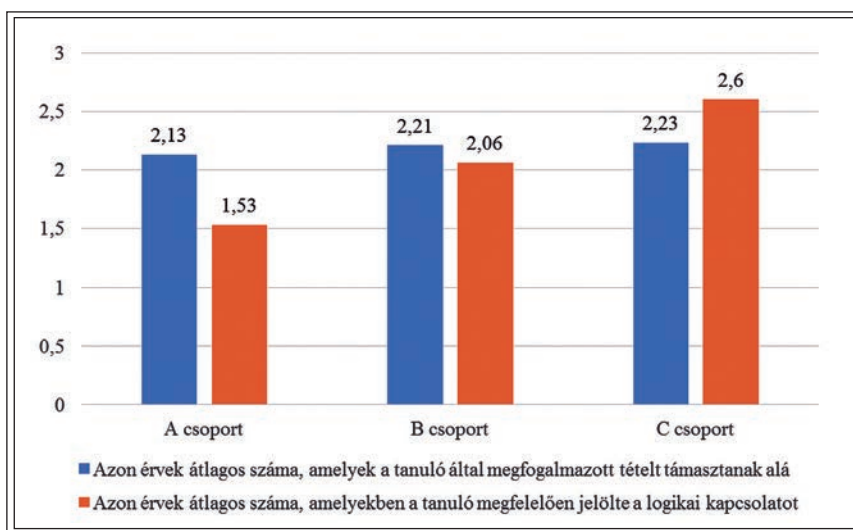
A központi írásbeli felvételi javítókulcsa 2018-ig nem érveket, hanem helytálló állításokat említ a tartalom értékelésekor, csak 2019 óta szerepel mindkét dokumentumban az érv szó. Az állítás kifejezés használata arra utal, hogy az érvként való megfogalmazás logikai és nyelvi sajátosságai nem (vagy csak egyértelmű hiba esetén) játszanak szerepet az értékelésben. Bár a 2019 előtti fogalomhasználat nem következetes, és retorikai szempontból pontatlan, a tartalmi pontszám megállapításának ez a módja a felmérés eredményei alapján az életkori sajátosságoknak megfelelő: míg az érvek összegyűjtése keveseknek okozott problémát, az érvelés részműveletei közül – „tétel, alátámasztás, összekapcsolás (a tétel és az azt alátámasztó mozzanat összekapcsolása)” (Horváth 2008: 340) – a tétel megfogalmazása és a logikai kapcsolat jelölése szempontjából gyengébbek a diákok dolgozatai. A következő szövegrészletben például nem jelenik meg az alátámasztani kívánt tétel (az első három érv esetén: „Jó, ha a család több generációja egy fedél alatt él”), a felsorakoztatott érvek közötti logikai kapcsolatot sem jelöli a tanuló, még az utolsó mondat esetén sem, amely az előbbiekkal szemben ellenérvet fogalmaz meg:

- (6) Többgenerációs családban a gyerek több embertől kérhet segítséget. Kevesebb az egy emberre jutó házi munka. Ha valaki megbetegszik, több ember tud rá figyelni. Több a szennyes és a koszos tányér. (A17 kódú dolgozat)

Más tanulók ugyan használnak logikai kapcsolatokra utaló nyelvi elemeket a dolgozataikban, a fogalmazásukban mégsem található meg az alátámasztani kívánt tétel. Az alábbi példa egy dolgozat első mondata:

- (7) Én azért érvelek mellette, mert így legalább együtt lehet a család. (C1 kódú dolgozat)

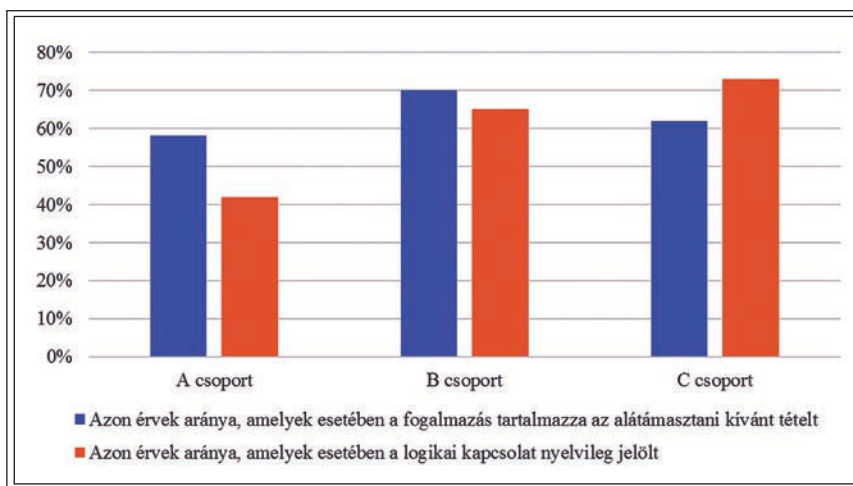
Ahogy a 7. ábra is mutatja, a C csoportban annyira gyakori volt ez a hibatípus, hogy összességében több érv esetében jelöltek logikai kapcsolatot a tanulók, mint ahány érv esetén a szövegben megtalálható az alátámasztani kívánt tétel.

7. ábra. Az érvelés megfogalmazása (átlagok)

Ha a 7. ábrán szemléltetett eredmények alapján megvizsgáljuk, hogy az egyes iskolák diákjai átlagosan hány érv esetében foglalmazták meg az alátámasztani kívánt tételt, szinte azonos értékeket kapunk mindhárom esetben. Ezzel szemben a logikai kapcsolat jelölésének tekintetében ugyanaz a tendencia rajzolódik ki, mint a feladatsor összesített eredménye esetében. (Az A csoport teljesített a leggyengébben, a C a legjobban.) Ebből arra következtethetünk, hogy míg a tétel megfogalmazásában kisebb szerepet játszanak a többi feladatban is mért képességek és tudáselemek, a logikai kapcsolatok jelölésének igénye és/vagy képessége szorosan összefügg az anyanyelvi kompetencia általános fejlettségével. (Fontos leszögezni, hogy a nyolcadik évfolyamig bezárólag csak matematikából jelenik meg elvárásként a formálisan helyes, teljes érvelés, azaz a tétel és az alátámasztás megfogalmazása és a megfelelő logikai kapcsolat jelölése; az anyanyelvi fejlesztésben az érvelés ilyen formában csak középiskolában fordul elő.)

Érdekes azonban ismét megvizsgálni a B csoport eredményeit: ha nem az egy főre jutó átlagokat hasonlítjuk össze, hanem a felsorakoztatott érvek közül a tételt is tartalmazók arányát (8. ábra), akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ez a csoport kiemelkedően jól teljesített a másik kettővel összevetve, azonban a logikai kapcsolatokat jelölő nyelvi elemek használatában gyengébb eredményt látunk, mint a C csoport esetében. (Azt, hogy a fenti, átlagokat ábrázoló grafikonon nem látunk kiugró értéket, az magyarázza, hogy a B csoportban csak elvétve fordult elő az elvártnál több érv, míg a másik két csoportban ez jóval gyakoribb volt.) Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy a legtöbb szempontból rendkívül gyengén szereplő A csoport a tétel megfogalmazásában nem maradt el sokkal a másik két iskola diákjaitól, az érvek közel 60%-a a szövegben megjelenő tételhez kapcsolódott. A vizsgálat többi eredményét figyelembe véve tehát felmerül, hogy nem a B csoport eredménye kiemelkedően jó, hanem valamilyen okból ebben a tekintetben a C csoport teljesített váratlanul gyengén.

8. ábra. Az érvek megfogalmazása (arányok)

A javítókulcs szerint a tartalmi pontszám megállapításának harmadik fontos kritériuma – az érvek száma és megoszlása mellett – a saját vélemény kifejtése a témával kapcsolatban. Ennek a feltételnek a tanulók többsége eleget tett, az egyes csoportok teljesítményében a korábbiakhoz hasonló eltérést látnunk (l. 1. ábra). Érdekes különbségeket fedezhetünk fel azonban a saját álláspont megfogalmazása és a tartalmi pontszámot meghatározó többi tényező közötti korrelációkat vizsgálva (5. táblázat).

	A csoport	B csoport	C csoport
Az érvek száma megfelelő	-0,26	+0,33	-0,15
Az érvek megoszlása megfelelő	+0,22	+0,42	-0,18

5. táblázat. A saját álláspont megfogalmazása és a többi tartalmi elvárás közti korreláció

Csak a B csoport adataiban látunk mindkét tényezővel erősebb korrelációt, aminek magyarázata az lehet, hogy ez a diákcsoport ismerhette legjobban a követelményeket: több ponton kiderült, hogy ők dolgoztak a legtudatosabban, leginkább figyelembe véve az értékelés szempontjait. A másik két csoport esetében azonban a saját álláspont és a megfelelő számú érv megfogalmazása között, ha nem is nagy mértékű, de negatív korreláció figyelhető meg.

4. Összegzés

A vizsgálatok azt mutatják, hogy a felvételi fogalmazástípussal kapcsolatban elsősorban az érvelés logikai műveletének komponensei, azaz a tétel megfogalmazása és különösen a diskurzussszervező elemek alkalmazása terén teljesítettek gyengén a tanulók.

A B csoport tanulói az eredmények alapján jobban ismerhették az értékelés kritériumait, így tudatosabban figyeltek ezekre a szempontokra a szövegalkotás során. (A részletes tartalmi elemzés azonban azt mutatta, hogy ezeknek a diákoknak nem az érvelési képessége fejlettebb a többi tanulónál, hanem a gyakorlata nagyobb a feladattípusnak megfelelő fogalmazás megírásában, így céltudatosabban dolgoztak, jobban optimalizálták a feladatmegoldás folyamatát.) Tekintettel arra, hogy a fogalmazás megírására egy felvételi feladatsor kitöltésekor milyen kevés idő jut, a tervszerű, célratörő munka meghatározza az eredményességet. Feltehetően a feladatot kevésbé átgondoltan és gyakorlottan megoldó tanulók számára nehézséget jelentett, hogy mind az objektívebb érvelésre, mind a saját véleményük kifejtésére kellő figyelmet és elegendő időt fordítsanak.

A személyes vonatkozások, példák fogalmazásba való beépítése és a hármas tagolás egységeinek megléte és funkcionálitása között pozitív korrelációt találtam. Ennek lehetséges magyarázata, hogy míg egy elvont téma érvelő esszére jellemző bevezetése vagy lezárása a felmérésben részt vevő korosztály számára nagyobb nehézséget jelent, a személyes élményekkel való összekapcsolás megkönnyíti az

elbeszélő fogalmazások esetében már nagyobb rutinnal alkalmazott minták előhívását és alkalmazását. Ez a feltevés egybecseng Bereiter és Scardamalia írásstratégia-modelljével (Bereiter–Scardamalia 1987), amely szerint a nyolcadik évfolyamos korosztály éppen a fogalmazáskészség fejlődésének abban az átmeneti szakaszában van, amelyben lezajlik az énközpontú felől az objektívebb, olvasóközpontú szövegalkotás felé történő elmozdulás. Jellemző hiba volt a dolgozatokban, hogy a bevezetés a témát bemutató gondolatok helyett érveket tartalmazott. Érdekes volna célzottan vizsgálni, hogy ezt a hibátípus okozhatják-e a feladat szövegének jellegzetességei. Az utasítások előtt ugyanis néhány mondatos gondolatindító szövegrész áll, amely lényegében betölti a bevezetés funkcióját. Elképzelhető tehát, hogy a tanulók egy része fölösleges ismétlésnek tekintti, ha ezeket a felvezető gondolatokat a fogalmazás elején megismétli.

Kutatásom célja a nyolcadik évfolyamos középiskolai felvételin jellemző érvelő fogalmazásban jelentkező tipikus szerkezeti és tartalmi hibák azonosítása volt. A dolgozatomban ismertetett eredmények alapul szolgálnak a további kutatási irányok kijelöléséhez, hipotézisek megfogalmazásához.

Az eredmények alapján a következő irányokban tervezem a vizsgálat folytatását:

- a célzott felkészítés hatásának mérése;
- a fogalmazástéma és a teljesítmény összefüggéseinek vizsgálata;
- az utasítás szövegének hatása a fogalmazás szerkezeti és tartalmi jellemzőire.

A pontosabb összefüggések feltárása érdekében két komponenssel tervezem kiegészíteni az adatfelvételt. A tanárokkal készített interjúk rámutathatnak a felkészülés módjából és a feladattípus ismeretéből fakadó teljesítménybeli különbségekre. A dolgozatok megírását követően a diákok által kitöltendő rövid kérdőívek pedig lehetőséget nyújtanak arra, hogy megvizsgáljuk például az időbeosztás módját és annak hatását az érvelés minőségére vagy a témaválasztás és az érvek megoszlásának összefüggéseire.

Irodalomjegyzék

- Adamikné Jászó Anna 2004. *33 téma a szövegértő olvasás fejlesztésére*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Balogh Lászlóné 2001. Az iskolai szerkezetváltás története. *Új pedagógiai szemle* 3: 13–30.
- Bereiter, Carl – Scardamalia, Marlene 1987. *The psychology of written composition*. Hillsdale: L. Erlbaum Associates.
- N. Császi Ildikó 2017. A retorika és az érvelő esszé tanítása. *Tanulmányok* 1: 25–58.
- Horváth Zsuzsanna 2008. Írni jó. A szövegalkotás fejlesztése. In: Bánkúti Zsuzsa – Lukács Judit (szerk.): *Tanulmányok az érettségiről: hatásvizsgálat, tantárgyi vizsgák értékelése, feladatfejlesztés*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 323–351.
- Javítókulcs 2018 = Javítási-értékelési útmutató (2018). https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/beiskolazas/feladatsorok/2018/AJ1_8.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 3.)
- Javítókulcs 2019 = Javítási-értékelési útmutató (2019). https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/beiskolazas/feladatsorok/2019/AJ1_8.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 3.)
- Juhász Milán 2021. Az érvelő esszé értékelési szempontjainak megítélése pályakezdő és gyakorlott pedagógusok által. *Anyanyelv-pedagógia* 1: 20–33.
- Kerner Anna 2009. Esszé a középiskolában. A filozófiai esszé. *Anyanyelv-pedagógia* 2. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=164> (Utolsó letöltés: 2024. március. 23.)
- Leitner Veronika 2019. A vita helye a közoktatásban. *Anyanyelv-pedagógia* 2: 82–85.
- Major Hajnalka 2015. *Retorika és szövegalkotás*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Molnár Edit Katalin 1996. A kognitív pszichológia három fogalmazás-modellje. *Magyar pedagógia* 2: 139–156.
- Nagy Zsuzsanna 2013. Az anyanyelvoktatás programjainak hatása a fogalmazásképesség fejlettségére. *Iskolakultúra* 11: 58–72.
- NAT 2012 = Nemzeti Alaptanterv (2012). *Magyar Közlöny* 66: 10639–10847.
- NAT 2020 = Nemzeti Alaptanterv (2020). *Magyar Közlöny* 17: 290–446.

OH 2022 = Tájékoztató a központi írásbeli vizsgákról. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/beiskolazas/tajekoztatok/KIFIR_kozponti_irasbeli_vizsga.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 5.)
Pelle Veronika 2017. Érvelés és meggyőzés a gyakorlatban. *Anyanyelv-pedagógia* 2: 61–63.
Tolnai Varga Piroska 2018. Diskurzusszervező elemek a diákesszéikben. *Anyanyelv-pedagógia* 1: 28–39.
Tóth Beatrix 2008. Fogalmazástanítás – miért és hogyan másképpen? *Anyanyelv-pedagógia* 1. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=15> (Utolsó letöltés: 2023. március 23.)

P. Tóth Teodóra
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
toth.teodora@gmail.com

Függelék

1. számú függelék: Az adatgyűjtéskor használt feladatsor szövegalkotás-feladata

Egyes családokban a gyerekek nem csak szüleikkel és testvéreikkel, hanem nagyszüleikkel is egy háztartásban élnek. Szerinted az a jobb, ha több generáció lakik együtt, vagy ha a gyerekek csak a testvéreikkel és a szüleikkel élnek egy fedél alatt?

10–12 mondatos fogalmazásodban írd legalább 2-2 érvet mindkét lehetőség mellett, és fejtsd ki, hogy számodra melyik álláspont az elfogadhatóbb!

Figyelem! A 4 mondatnál rövidebb fogalmazás nem értékelhető! Ha a fogalmazás nem éri el a 10 mondatot, az jelentős pontlevonással jár.

.....

.....

.....

.....

A történelem szaktárgyhoz kapcsolódó szövegértés és olvasásstratégia-használat mérése középiskolás tanulók körében

Absztrakt

Apilot kutatásközépiskolástanulókatörténelemszaktárgyszövegértéséhezkapcsolódószövegfeldolgozási stratégiahasználatának feltérképezését, valamint a történelem szaktárgyhoz kapcsolódó szövegértési szint vizsgálatát tűzte ki célul. A hipotézisek a következők: H1. A történelem tantárgy tanulása során értelmezendő szövegtípusok fajtája (írásos történelmi forrás, táblázat, folyamatábra) befolyásolja a szövegértés eredményességét. H2. Az olvasási stratégiák ismerete és alkalmazása kimutatható összefüggésben van a szövegértési eredményességgel. A vizsgálati mintát 49 tizenegyedik és tizenkettedik évfolyamos tanuló alkotja. A szövegértési tesztben a középszintű történelem érettségi feladataiból kiválasztott, azonban fiktív történelmi adatokkal módosított szövegekkel találkoztak a kitöltők, hogy lexikális tudásuk ne befolyásolja a szövegértési mérés eredményét. A stratégiahasználati kérdőív 28 állítást tartalmazott a szövegértési teszt kitöltésével kapcsolatban. Az eredmények alapján a hipotézisek részben igazolhatók. A tanulók a táblázat értelmezése során több kérdésre válaszoltak helyesen (70,92% a jó válaszok aránya), mint a szöveges forrás és az ábra értelmezésénél (57,96 %). A kérdőív eredményeiből az eddigieknél részletesebb képet kaphatunk a tanulók által ismert, alkalmazott és eredményes szövegfeldolgozási stratégiákról.

Kulcsszavak: szövegértés, történelem szaktárgy, olvasási stratégia, táblázat, folyamatábra

1. Bevezetés

A szövegértés különféle szaktárgyakhoz kötött mérési és fejlesztési lehetőségeinek megközelítése nem jellemző Magyarországon. Habár anyanyelvi oktatásunk központi része az olvasott szövegek megértésének tanítása, ez a gyakorlatban főként az általános iskola alsóbb évfolyamain valósul meg. Ha megjelenik a fejlesztés az általános iskola felsőbb évfolyamain vagy a középiskolában, az célzottan elsősorban a magyar nyelv és irodalom tantárgy, valamint az idegen nyelvek keretei között történik. Pedig az egyes szaktárgyakban elért eredményeket jelentősen befolyásolja a szaktárgyi szövegek megértésének képessége, és sajnos mind az országos, mind a nemzetközi mérések évről évre rámutatnak, hogy még a középiskolás korosztályban is jelentős azok aránya, akik szövegértési nehézséggel küzdenek (PISA 2018, Lak et al. 2019).

Ráadásul a felsőbb évfolyamokon a feldolgozandó szövegtípusok skálája egyre szélesebb. Ezt jól szemlélteti, ha megnézzük a Nemzeti alaptanterv történelem tantárgyhoz kapcsolódó követelményeit. A 2020-as Nemzeti alaptanterv és a hozzá kapcsolódó kerettanterv számos szövegtípus feldolgozását várja el a tanulóktól a történelemóra keretei között, ennek elősegítéséhez, eredményességéhez azonban nem nyújt valódi segédletet, támpontot vagy időkeretet a tanároknak, hogy a különféle szövegtípusok megértéséhez köthető kompetenciákat elérhetővé tegyék diákjaik számára. A tanulóknak értelmezniük kell például nyomtatott és digitális információforrásokat, tankönyvet, kézikönyveket, szakkönyveket, lexikonokat, művészeti alkotásokat, írásos vagy képi történelmi forrásokat, folyamatábrákat, statisztikai táblákat, diagramokat és térképeket (Kerettanterv 2020).

A célirányos és folyamatos, a felsőbb évfolyamokon is megjelenő szövegértési fejlesztés tehát elengedhetetlen lenne. A szaktárgyi megközelítés ehhez új szemléletet és új lehetőségeket nyithat meg az olvasott szöveg megértésének mérési és fejlesztési eljárásában.

1.1. Az olvasás metakognitív szemlélete

Az írásbeliséggel, oktatási rendszerrel, tudománnyal rendelkező társadalmakban a megfelelően működő olvasástechnika és az olvasottak megértése elengedhetetlen az egyén mindennapi tevékenységeihez, tulajdonképpen létszükségletnek tekinthető, így természetesen a sikeres tanuláshoz is előfeltétele.

Az olvasásról alkotott fogalmunk azonban a társadalmi változások és az olvasáskutatások eredményei miatt jelentősen átalakult az elmúlt évtizedekben. Ma már nem csupán a betűk ismeretét vagy a kifejező hangos olvasást értjük alatta, egyre növekednek az olvasásképeség funkcióival, szerepével szemben támasztott igények. Az olvasástanítás hagyományos rendszere azonban e kihívásnak már nem tud megfelelni, és főként az olvasáskészség (olvasástechnika) elsajátítására korlátozódik (Nagy 2006).

A hagyományos és kognitív olvasásszemlélet leginkább a szöveg- és az olvasóközpontú megközelítésben, valamint a jelentés fogalmának meghatározásában különbözik. A hagyományos olvasáselméletre a szövegközpontú megközelítés jellemző, az olvasó a szövegben közölt információ passzív befogadója. A szövegben fellelhető egyetlen jelentés minden olvasó számára elérhető, aki képes azt reprodukálni írott szimbólumok dekódolásával (adatvezérelt, azaz bottom-up modell) (Csépe 2014: 340). Az olvasás kognitív szemlélete szerint már nem a szöveg, hanem az olvasó áll az olvasás középpontjában (felülről vezérelt, koncepcióvezérelt vagy top-down modell). E szerint az olvasó aktív teremtője a jelentésnek, amely végső soron a szöveg, a szövegalkotó és a befogadó együttműködésének eredménye. Az olvasó hipotézisekkel közelít a szöveghez, a folyamat során újabb és újabb hipotéziseket állít fel, amelyek alapján felfejti a szöveg lehetséges jelentéseit („pszicholingvisztikai kitalálós játék”, ehhez I. Goodman 1967). Ehhez kapcsolható a sémaelmélet, amely az olvasó kognitív rendszerén alapul, és amely az olvasó előzetes tudásának fontosságát hangsúlyozza a megértés során (Csépe 2014: 339).

Az olvasás metakognitív felfogása az olvasó szövegértés során alkalmazott képességeit, készségeit állítja a középpontba. Emellett nem vitatja, hogy az olvasás egyszerre adatvezérelt, vagyis nyelvi folyamatokra épülő, valamint egyszerre tudásra épülő (felülről vezérelt) folyamat. A metakogníció az olvasónak az olvasás részfolyamatairól való tudása, mindaz a hozzáférhető ismeret, amelyre az olvasási stratégia támaszkodik (Csépe 2014: 339). Ez az olvasásszemlélet tehát az olvasó szövegértés során alkalmazott képességeinek, készségeinek fontosságát emeli ki. Metakogníció alatt a kognitív állapotokra és képességekre vonatkozó tudást értjük, tulajdonképpen a tudásra vonatkozó tudást, amely lehet deklaratív metatudás (ismeret-jellegű, ez a stratégiák szervező alapelve) és procedurális metatudás (képesség-jellegű, ezek maguk a stratégiák) (Csíkos–Steklács 2006). A gyakorlott és a kezdő olvasót ez a metakognitív tudatosság, aktivitás különbözteti meg egymástól (Mokhtari–Reichard 2002).

Az olvasási stratégiák szándékosan és célirányosan az olvasó dekódolási és szövegértési erőfeszítéseinek ellenőrzésére, módosítására irányulnak (Afflerbach–Pearson–Paris 2008). Az olvasási folyamat tudatosan tervezett, monitorozott és értékelt elemei, amelyeket az olvasó az olvasási célnak rendel alá. Az olvasási stratégiák többféle csoportosítása lehetséges. Egyrészt megkülönböztetünk olvasás előtti, alatti és utáni stratégiákat. Az olvasás előtti stratégiák célja a felkészülés az olvasásra (olvasási cél meghatározása, a szöveg átfutása, az előzetes tudás aktiválása). Az olvasás alatti stratégiák közé tartozik a jelentéskonstruálás, a fő gondolatok megállapítása, a jóslások, a monitorozás és a következtetések. Olvasás utáni stratégia az összefoglalás, a végső következtetés levonása, a kérdések felvetése, a szöveg áttekintése és a használt stratégiák felelevenítése. Más nézőpontból elkülöníthetjük a kognitív (olvasásra vonatkozó) és a metakognitív (saját olvasási folyamatra vonatkozó) stratégiákat. A kognitív stratégiákhoz tartozik minden olyan tevékenység, amely az olvasó segítségére van az olvasási cél elérésében. A metakognitív stratégiák a szöveg befogadását tudatosan tervezik, szabályozzák és értékelik.

1.2. A szövegértés szaktárgyi megközelítése

Szövegek értelmezésére minden tantárgy keretei között szükség van. A szövegértés eredményessége jelentősen befolyásolja az adott tantárgyban elért eredményeket. Fontos azonban, hogy minden szaktárgynak van egyfajta saját írásbelisége, megvannak a saját szövegtípusai. Ezen szövegek strukturális és szaktárgyi tartalmi jellemzőit, olvasásának, megértésének, tanulásának megfelelő módjait nevezzük a tantárgyhoz kötődő olvasási stratégiáknak (Steklács–Szabó–Szinger 2011). A diákok a tanulási folyamat során sok különböző típusú szöveggel találkoznak, azonban ezek olvasásakor, értelmezésekor nem mindig képesek használni az általuk már ismert stratégiákat, vagyis nem feltétlen működik a szövegtípusok közti transzfer (Steklács–Szabó–Szinger 2011). Műfaji tudásnak nevezzük a különféle szövegtípusok szerkezetének és a műfajok szabályrendszerének ismeretét, amely tudás a gyakorlott olvasókra jellemző (Molnár 2006).

Az Amerikai Egyesült Államokban a pedagógia tanszékek és tanárképző karok kötelező tárgyai között találjuk a tantárgyközi olvasást. E tárgy célja, hogy a különböző tárgyakat tanító szaktanárok megismerkedjenek a szövegértés alapelveivel, valamint az egyéni érdeklődés, a tanulói háttértudás és az olvasási

szokások fontosságával (Felvégi 2011). A tantárgyközi olvasás „az egyén azon képessége, mely olvasás és írás révén lehetővé teszi az adott tantárgyon belüli ismeretszerzést” (McKenna–Robinson 2002: 8, idézi Felvégi 2011: 22). Ez nem egyenlő a tárgyi tudással, ugyanakkor feltétele a tárgyi tudás elsajátításának (McKenna–Robinson 2002, idézi Felvégi 2011: 22).

Hogy az olvasás elsődleges elsajátítása után is rendszeres és tantárgyspecifikus fejlesztésre van szükség, azt már többek között az ADORE-projekt (Adolescent Struggling Readers – Olvasási nehézségekkel küzdő tizenévesek kezelésének vizsgálata) keretei között is megállapították. A 11 európai országban folytatott kutatás az olvasási nehézségekkel küzdők olvasástanítását vizsgálta, valamint összegyűjtötte a fejlesztésükben jónak bizonyult, hatékony gyakorlatokat. Több lényeges befolyásoló tényező között kiemelték a pedagógusok fejlesztéshez szükséges szakképzettségének biztosítását is (Steklács–Szabó–Szinger 2010).

Szintén jó gyakorlatként áll előttünk a hazánkat is érintő BaCuLit program által kidolgozott modell (Basic Curriculum for Teachers’ In-Service Training in Content Area Literacy in Secondary Schools – ‘A tanítás és tanulás sikerességének támogatása a tantárgyi szövegek feldolgozásán keresztül’), amely a szövegértés fejlesztésének egészen új szemléletét jelentette. A nemzetközi projekt célja a középiskolai tanulók tantárgyi tudásának fejlesztése az írás- és az olvasási készségek támogatásával. A modell három alappillére: az interakció (támogató kapcsolat, diákközpontú oktatás), az elmélyülés vagy elkötelezettség (motiváció, önálló tanulás igénye) valamint a metakogníció (saját tudásról alkotott tudás, stratégiák) (Laczkó 2015). Ha ezt kivetítjük a szövegértés mint képesség tanítására, fejlesztésére, akkor ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a tanár azt is bemutatja, hogyan lehet a tantárgyi szöveget feldolgozni, hogyan, milyen módszereket, stratégiát lehet alkalmazni, hogy az adott tudásszintről egy magasabbra juthasson a tanuló. A program az alábbi négy modellre épül: a szövegek ismerete (szövegtípusok, tantárgyi és a mindennapi életben használatos szövegek, szövegszerkezet, grafikus szervezők), a szókinccstanítás (szókinccslisták, kritikus szavak, szókétyák, szókinccsstratégia), az olvasási stratégiák kialakítása (kognitív és metakognitív stratégiák) és a formatív értékelés (fejlesztő értékelés).

Természetes, hogy a szaktárgyi teljesítmény nagymértékben függ a tárgy szókinccsének ismeretétől is. A szókinccsel kapcsolatos kutatások kimutatták, hogy a szaktárgyi siker alapfeltétele az új szavak tananyagba integrált tanítása (Votteler 2011).

Egy tankönyvi illusztráció vagy a szöveg vizuális elrendezése is információt közvetít, a képek e használatát, „olvasását” is tanítani kell (Raáts 2022). A vizuális adathordozók között ábrákat, táblázatokat, térképeket és fotókat is találunk, az olvasónak ilyenkor a betűről a képre kell váltania ahhoz, hogy teljességében értelmezze a szöveget. Egy tanulónak tehát az összes szövegmodellt ismernie kell (Matthew 2011). A különféle ábrák, szemléltetőanyagok, képek gyakran kiegészítők az alapvetően szöveges magyarázatokra épülő tankönyvszövegnek. Mivel az egyes ábrákat is elmagyarázzuk, a történelmi forrásokat pedig értelmezzük, tulajdonképpen minden a verbalitásnak van alárendelve, végül a nyelvi szöveggé való lefordításban áll össze. Ám a kép és a nyelv szövegen belüli aránya megváltozott, jóval több képi információ veszi körül a mai tanulókat, mint korábban. Ugyancsak megváltozott ezek aránya az egyes szövegtípusokon belül (Fenyő 2011).

1.3. Történelem és szövegértés

A 2005-ben bevezetett kétszintű érettségi vizsga keretei között a történelemérettségi is átalakult. A kiemelt vizsga a hagyományos adatközpontú szemlélet, vagyis a történelmi tények, adatok, ismeretek, összefüggések kizárólagos elsajátítása mellett történelmi gondolkodást vár el a tanulóktól. A történelmi gondolkodás az a képesség, amely révén a tanuló a múlt-jelen-jövő hármasságában tud gondolkodni, és fejlettségi szintjének, életkorának megfelelően tudja alkalmazni a történettudomány főbb vizsgálati módszereit. Ilyen például a történelmi probléma felismerése, megfogalmazása, a heurisztika, a kritika, az interpretáció, az ítéletalkotás (Fischerné 2010). Ezen új szemléletet az írásbeli vizsgafeladatok szemléltetik leginkább, mivel nemcsak a tanultak visszaadását, hanem azok produktív alkalmazását is elvárják a tanulóktól. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy minden írásbeli feladathoz tartozik valamilyen ismeretforrás (szöveg, kép, térkép, diagram, grafikon, karikatúra stb.), amely vagy tartalmazza a szükséges információt, vagy segít előhívni azokat az ismereteket, amelyekkel a feladat sikerrel megoldható. Ennek alapján elmondható, hogy a szaktanári felkészítő munkában jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetni az ismeretforrásokkal való tananyagfeldolgozásra (Fischerné 2010).

Kojanitz László (2013) a történelmi gondolkodás fejlesztésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a metakognitív tanulási stratégiák alkalmazása a történelmi problémák érzékelését és a válaszok keresését is egyre magasabb szintre emeli, így a tanulók gondolkodásmódját is jelentős mértékben átalakítja. Ha elfogadjuk, hogy a szövegértés fejlesztésére és az olvasási stratégiák célzott tanítására a különböző tantárgyak, így a történelem keretei között is szükség van, további nehézségekbe ütközünk. A történelem tantárgy esetében elsősorban abba, hogy csak nagyon nehezen különíthető el a szövegértési képességszint a lexikális tárgyi tudástól. Voss és Silfies a történelemhez kötődő szövegértési vizsgálatában arra a következtetésre jutott, hogy a bonyolultabb ok-okozati összefüggéseket tartalmazó szöveg esetében a szövegértési képesség döntően befolyásolja az eredményeket, míg a történelmi alaptudás nem. Egyszerűbb szövegek esetében azonban a tárgyi tudás a döntő (Voss–Silfies 1996).

Szintén problémaként jelenik meg, hogy a történelemórákon számos szövegtípussal, nyelvi és képi forrással találkozhatnak a tanulók, ezek feldolgozásához azonban nem mindig rendelkeznek megfelelő stratégiákkal. Wineburg a kutatásában a régészek és a történelmet mint tantárgyat tanulók forrásfeldolgozási stratégiái közötti különbségeket vizsgálta. Megállapította, hogy a tanulók csak információkat kerestek a szövegben, közben nem vették figyelembe a szerzők szándékát, és nem vetették össze egymással a különböző forrásokat. Véleménye szerint gyengébb eredményüket nem a kevesebb tárgyi tudás indokolja, hanem a kevésbé eredményes forrásfeldolgozási stratégiák (Wineburg 1991).

1.4. Szövegtípusok a történelemórán

A méréseknél használt szövegtípus-kategóriák általában a következők: folyamatos és nem folyamatos szöveg (Vári et al. 2001), magyarázó, adatközlő és élményszerző szöveg (Lak et al. 2019), elbeszélő, magyarázó és dokumentumszöveg (Vári et al. 2000). Ezek közül a történelemórákon használt szövegek többsége (természetesen a folyamatos elbeszélő és magyarázó szövegeken túl) a dokumentumszövegek vagy adatközlő szövegek kategóriájába tartozik. A dokumentumszövegeket formai alapon különböztethetjük meg. Az írásbeli közlést és tipográfiai jeleket, képeket, rajzokat is tartalmazó szövegtípusba soroljuk a listákat, grafikonokat, menetrendeket, különféle táblázatokat, a térképeket, a szövegekhez készített ábrákat vagy a használati utasítást (Balácsi 2007). Molnár definíciója szerint a dokumentumszövegek „koncentráltan közölnek információt: gyakran nem kifejtett, teljes mondatokból állnak, vázlagszerűek; az információelemek egymáshoz való viszonyait grafikus eszközökkel képezik le. Az értelmezésük [...] aktív és tudatos olvasói magatartást kíván” (Molnár 2006: 55).

A történelemhez kapcsolódó szövegek változatosságát az adja, hogy gyakran képekkel, táblázatokkal, ábrákkal, diagramokkal egészülnek ki. Ezért vizsgálatom során Petőfi S. János szemiotikai szövegtani szövegdefiníciójából indulok ki. E szerint az ún. „verbális szöveg” kizárólagosan verbális elemekből álló jelkomplexus, ugyanakkor szövegnek tekinthetjük a verbális összetevőt is tartalmazó multimediális jelölővel rendelkező komplex jeleket is. Ez utóbbiak a lexikai elemek mellett táblázatokat, diagramokat, grafikonokat, térképeket, grafikákat, fotókat is tartalmaznak (Petőfi–Benkes 2002).

1.5. Előzetes vizsgálatok

1.5.1. A szövegtípus alapján hasonló vizsgálatok eredményeinek összegzése

A történelem tantárgyhoz kapcsolódó magyar szövegértési vizsgálatról nincs tudomásom, ezért azoknak az előzetes vizsgálatoknak az eredményeit vettem alapul, amelyekben olyan dokumentumszövegeket is használtak, amelyek a történelem tantárgy keretei között is értelmezendők. Mivel a dokumentumszövegek csoportja egyfajta gyűjtőkategóriaként szolgál, amelyben sokféle szövegtípus jelenik meg, a különböző mérések során változatos és egymásnak gyakran ellentmondó eredmények születtek.

Az 1999-es Monitor vizsgálat keretei között a tanulóknak dokumentumszöveget, valamint magyarázó és elbeszélő szöveget kellett értelmezniük. Gyengébb eredményt értek el a résztvevők a dokumentumszövegeknél (50,1%), mint a magyarázó (60,3%) vagy az elbeszélő (59%) szövegek esetében. Következtetésként megállapították, hogy nem maga a dokumentumszöveg, hanem annak tartalmi telítettsége jelent nehézséget a jelentéskonstruálás során (Molnár 2006, l. még Vári et al. 2000).

Molnár és Józsa 2006-os vizsgálatában dokumentumszövegek is szerepeltek. Minden egyes évfolyamon a legjobb eredmények az ábra, a leggyengébbek a táblázat esetében születtek (Molnár–Józsa 2006).

Hrabovszki (2011) 5. osztályos tanulók körében végzett szövegértési mérést kifejezetten dokumentum-szövegekre fókuszálva. Eredményei alapján a legjobb eredmények a kördiagram értelmezése során születtek (81%), míg a táblázatot 57%-os és az oszlopdiagramot 38%-os eredményességgel értelmezték a tanulók. Legnehezebbnek a térképvázlat (28%) és a folyamatábra (4%) értelmezése bizonyult.

Egy korábbi pilot vizsgálatomban (Simon 2020) a történelemhez kapcsolódó szaktárgyi szövegek megértését vizsgáltam 11. évfolyamos tanulók körében. A tanulók a történelmi forrásokat 71,57%-os eredményességgel, míg a táblázatokat 69,75%-os eredménnyel, az ábrákat 44,12%-os eredménnyel értelmezték.

1.5.2. Vizsgálatok az olvasásstratégia-használattal kapcsolatban

Az olvasásstratégia-használatra vonatkozó kutatások közül fontos kiemelni Mokhtari és Reichard (2002) mérését, akik az olvasásstratégia-használat tudatosságát vizsgálták a MARSI kérdőív segítségével (Metacognitive Awareness of Reading Strategies Inventory). Azt mérték meg, hogy a 433 6-12. évfolyamos tanulóból álló mintájukban milyen gyakran volt jellemző egy-egy adott stratégia. Szignifikáns különbség mutatkozott a saját olvasási teljesítményüket jónak, átlagosnak és gyengének ítélik között: a tanulók leggyakrabban a problémamegoldó, majd az átfogó, végül a támogató stratégiákat használták (Mokhtari–Reichard 2002).

Cromley és Azevedo 2006-os komplex módszereket alkalmazó vizsgálatában arra a következtetésre jutott, hogy a szöveghez kötődő felmért stratégiahasználat és a hangosan gondolkodtatás módszere összefügg a szövegértés eredményességével, az általános olvasásstratégia-használatra vonatkozó kérdőív eredményei viszont nem mutattak összefüggést a résztvevők szövegértési szintjével (Cromley–Azevedo 2006).

Kelemen és Molitorisz (2009) 360 9 és 11. évfolyamos tanuló olvasásstratégia-használatát mérte fel a MARSI kérdőív magyar adaptációjával, amely 30 állítást tartalmazott. A vizsgált tanulók közepes szintű stratégiahasználati kategóriába tartoztak. E kutatás módszertanában használt kérdőív jelenti jelen stratégiahasználati vizsgálat alapját is (Kelemen–Molitorisz 2009).

1.6. Célok, hipotézisek

A jelen vizsgálat célja az, hogy feltérképezze a középiskolás tanulók a történelem szaktárgy szövegtípusaihoz kapcsolódó szövegértési szintjét és szövegfeldolgozási stratégiahasználatát. A hipotézisek a következők: H1. A történelem tantárgy tanulása során értelmezendő szövegtípusok fajtája (írásos történelmi forrás, táblázat, folyamatábra) befolyásolja a szövegértés eredményességét. H2. Az olvasási stratégiák ismerete és alkalmazása kimutatható összefüggésben van a szövegértési eredményességgel.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

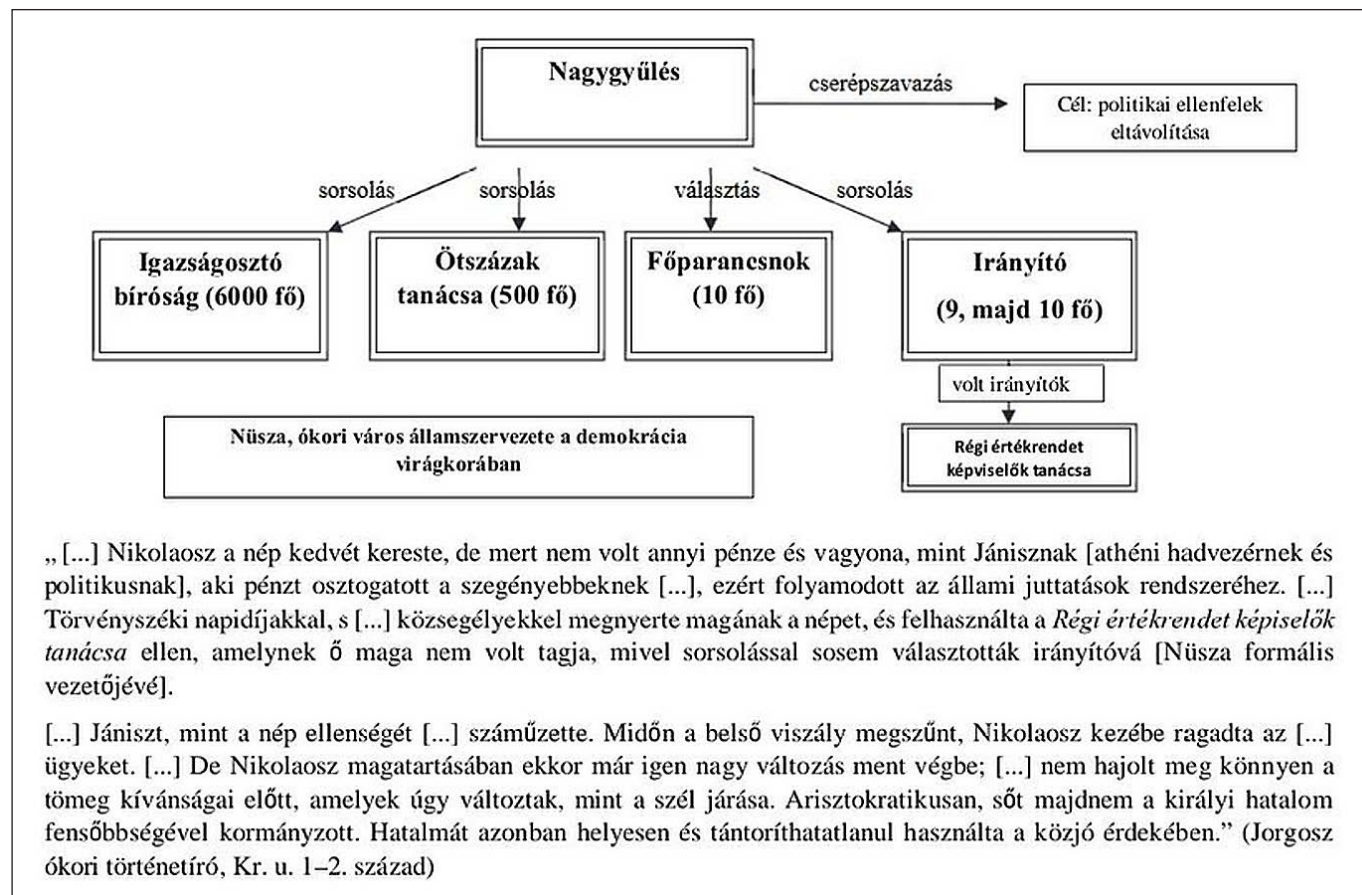
A vizsgálatban 49 középiskolás tanuló vett részt, akik hozzáférés-alapú mintavétellel kerültek kiválasztásra. Mindannyian budapesti intézmények diákjai, gimnazisták és szakgimnazisták. Nemek szerinti megoszlásuk alapján 34 fiú és 15 lány alkotja a teljes mintát. A gimnáziumban tanulók almintáját 29 fő 11. évfolyamos tanuló alkotja, akik angol specializációra járnak, életkoruk 16-17 év. Ebbe az almintába tartozik az összes lány. A műszaki szakgimnáziumi tanulók száma 20 fő, 12. évfolyamosok, nyelvi előkészítőt végeztek, életkoruk 18-19 év. Az intézmény profiljából adódóan ők mind fiúk.

Minden tanuló egy a történelem tantárgyra vonatkozó tantárgyspecifikus szövegértési tesztet és egy hozzá kapcsolódó olvasásstratégia-használatról szóló kérdőívet töltött ki. A kitöltés jelenléti oktatás keretei között, azonban digitális formában történt a Google Űrlap használatával. A rendelkezésre álló időkeret a tanórához igazodva 40 perc volt. A maximális teljesítmény elősegítése érdekében a tanulók magyar szakos tanáraival együttműködve felajánlottuk, hogy a szövegértési teszt eredményét kiértékelve érdemjegyet kaphatnak rá magyar nyelvből, de csak abban az esetben, ha kéri az osztályzatot.

A szövegértési teszt a történelem tantárgyhoz kötődő folyamatos (verbális) és verbális-multimediális nem folyamatos szövegeket tartalmazott: történelmi forrást, ábrát és táblázatot. Ezek mindegyike az elmúlt évek írásbeli történelemérettségi feladatsoraiból kiemelt szöveg volt, azonban a lexikális történelmi adatok helyett hasonló jellegű, de fiktív adatokkal módosítva, hogy a tanulók lexikális háttértudása ne

befolyásolja a szövegértési eredményeket. A szövegekben főként a személynevek, a helységnevek, az intézménynevek és a történelmi szakkifejezések módosultak. A két feladathoz összesen 9 megértést ellenőrző kérdés tartozott, így maximum 9 pontot lehetett elérni.

A teszt első feladatában egy kitalált ókori városállam, Nüsza államszervezetét bemutató ábrát és egy hozzá kapcsolódó történelmi forrást kellett értelmezni a tanulóknak (1. ábra). Mivel a forrás és az ábra szövege összefügg, a kérdések helyes megválaszolásához együttesen kellett használni a két szövegtípust. Az eredeti feladat témája az athéni demokrácia Periklész korában. A kitalált feladathoz 5 kérdés tartozott, például: „Melyik intézmény tagjainak adott Nikolaosz napidíját a szöveges forrás idézett része szerint? Az ábrán szereplő szakkifejezések közül válasszon!” (Igazságosztó bíróság); „Melyik tisztség viselőjeként válhatott Nikolaosz Nüsza vezetőjévé? Az ábrán szereplő szakkifejezések közül válasszon!” (Főparancsnok)

1. ábra. A szövegértési teszt 1. feladatához tartozó kitalált történelmi forrás és ábra.
A demokrácia kialakulása Nüszában

A második szövegértési feladatban egy statisztikai táblázatot kellett értelmezni a tanulóknak, amely I. Balázs és I. Aladár kitalált uralkodók különféle jövedelmeit tartalmazta (2. ábra). Az érettségi feladat eredeti verziójának témája: uralkodói jövedelmek Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás korában. A feladathoz 4 kérdés tartozott, például: „Melyik társadalmi réteg terhei növekedtek a legnagyobb mértékben I. Aladár korában?” (Jobbágyság); „Az alább felsorolt intézkedések közül csak az egyik fűződik I. Aladár nevéhez, az viszont növelte a bevételeit. A táblázat adatai alapján melyik volt az? Jelölje a helyes választ!” (Megvonta a harmincadvámra adott korábbi kedvezményeket.)

Uralkodói jövedelmek I. Balázs király és I. Aladár király korában, aranyforintban és a jövedelmek százalékában (becsült adatok)*		
Jövedelmek	I. Balázs	I. Aladár
jobbágyságok adója: kapuadó (I. Balázs) / rendkívüli hadiadó és füstpénz (I. Aladár)	88 000 (28%)	385 000 (61%)
városok és zsidók adója	21 000 (7%)	26 000 (4%)
különleges jogállású csoportok (főként az erdélyi szászok) adója	25 000 (8%)	27 000 (4%)
bányászat és pénzverés	60 000 (19%)	60 000 (10%)
sómonopólium	100 000 (32%)	80 000 (13%)
vámok	20 000 (6%)	50 000 (8%)
Összesen	314 000 (100%)	628 000 (100%)

* A királyi birtokokról származó jövedelem nélkül.

1. táblázat. A szövegértési teszt második feladatához tartozó táblázat

Az olvasásstratégia-használatról szóló kérdőív 27, a teszt feladatainak megoldásra vonatkozó állítást tartalmazott. Ezek közül 10 állítás a MARSI kérdőív magyar adaptációjából került beemelésre (Kelemen–Molitorisz 2009), a további 17 item a tantárgyspecifikus szövegtípusokhoz illeszkedve került megfogalmazásra. Az állításokban megfogalmazott stratégiák három csoportba sorolhatók: átfogó, problémamegoldó és az olvasást támogató stratégiák. A tanulóknak ötfokozatú Likert-skálán kellett bejelölni, hogy az adott állítás milyen mértékben jellemezte szövegfeldolgozásukat, feladatmegoldásukat (1 – egyáltalán nem jellemző, 5 – teljes mértékben jellemző). A kérdőív eredményei alapján magas, közepes és alacsony stratégiahasználati szintet lehetett elérni, az így kinyert eredményeket lineáris transzformációval százalékosítottam.

3. Eredmények

A szövegértési teszt átlageredménye a teljes mintára vonatkoztatva 63,72% (pontban kifejezve 5,73 pont az elérhető 9 pontból). A három részből álló oszlopdiagramról emellett leolvasható az iskolatípus szerinti eredményesség (2. ábra). Az összesített átlagnál minimálisan magasabb a szakgimnazisták (63,89%), minimálisan alacsonyabb a gimnazisták (63,60%) átlagos eredményessége. A teljes minta szórása 15,06%, míg a szakgimnáziumi tanulók eredményének szórása 15,66%, a gimnazistáké 15,41%. Kísérleti személyenként vizsgálva az eredményeket elmondható, hogy a legalacsonyabb teljesítmény (33%) a gimnazista almintából került ki, míg a legmagasabb (100%) a szakgimnazista almintából származik. Ezt a maximális eredményt csak egyetlen tanuló érte el.

2. ábra. Összesített átlageredmény a teljes mintára és iskolatípusra vonatkozóan

Az első hipotézis szerint a történelem tantárgy tanulása során értelmezendő szövegtípusok fajtája befolyásolja a szövegértés eredményességét. Ahogy a 3. ábra csoportosított oszlopdiagramján látható, a teljes mintát figyelembe véve van különbség a forrás és a hozzá kapcsolódó ábra (1. feladat), valamint a táblázat (2. feladat) eredményessége között. Míg az első feladat átlagos eredményessége 57,96% (szórás: 19%), a második feladaté 70,92% (szórás: 21%) (3. ábra). A különbség szignifikánsnak tekinthető a párosított T-próba alapján ($t[48]=3,455$ $p<0,001$). Tehát a történelem tantárgyhoz kapcsolódó táblázat esetében jobb eredményt értek el a tanulók, mint a forrás és ábra együttes értelmezése során a teljes mintát vizsgálva, az első hipotézis tehát igazolható. Ha azonban megnézzük az intézmény szerinti alminták szövegtípusonkénti eredményeit, láthatjuk, hogy a szakgimnazisták esetében kisebb a különbség (forrás és ábra 61%, táblázat 67,50%), mint a gimnazisták esetében (forrás és ábra 55,86%, táblázat 73,28%). A statisztikai vizsgálatok is igazolták (szakgimnázium: $[t(19)=1,086$ $p=0,291]$ és gimnázium: $[t(28)=3,690$ $p<0,001]$) hogy a szakgimnáziumban tanulók esetén nincs szignifikáns különbség a szövegtípusok eredményessége között.

3. ábra. Eredmények szövegtípus szerinti megoszlása a teljes mintán és iskolatípus szerint

A kérdőív eredményei alapján a teljes mintára vonatkozó átlagos stratégiahasználati szint 3,34, amely egy erős közepes stratégiahasználati szintre utal (3,5-től lenne magas stratégiahasználati szint) (4. ábra). Ez százalékban kifejezve 66,76%. Almintákra bontva a gimnazisták átlagos stratégiahasználati szintje 3,29, míg a szakgimnazistáké 3,42.

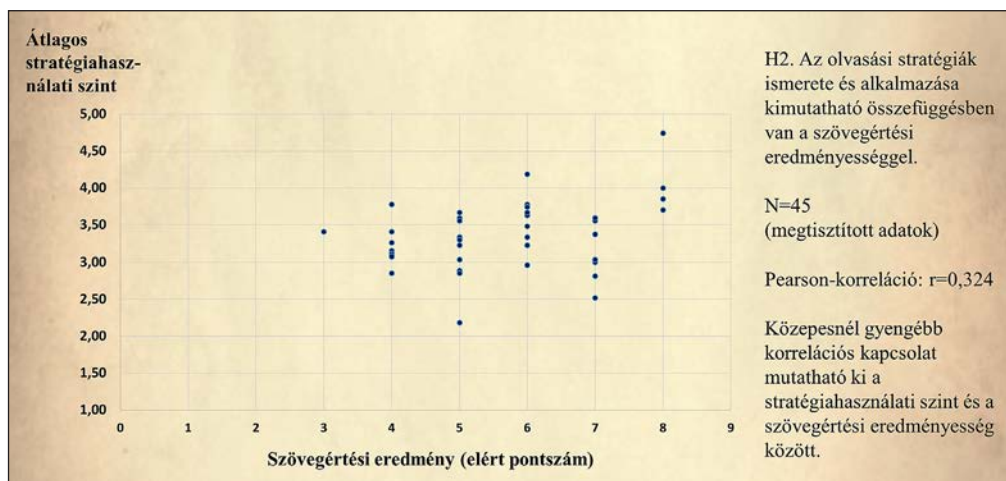
4. ábra. Összesített stratégiahasználati szint

A kérdőív 27 állítására adott átlagos érték azonban erősen különbözik, 1,96-tól 4,73-ig terjed. Áttekinthetőbben szemlélteti ezt a változatosságot a 2. táblázat, amely csökkenő átlag szerint rendezve mutatja be az állításokkal mért olvasásstratégia-használati szintet. A táblázat az egyes itemek szórását is tartalmazza. Az első oszlopban látható, hogy egy állítás melyik alskálához tartozik. A táblázatból kitűnik, hogy a tanulók mely stratégiákat alkalmazták leginkább és legkevésbé. A 27 állításból 13 esetén volt magas szintű az olvasási stratégiák használata. Legmagasabb szintűnek bizonyult az információ vizsgakeresése a szövegből a kérdések megválaszolása előtt, az újraolvasás, az ellenőrzés, az ábra felépítésének áttekintése, a kapcsolatok keresése a szövegben és az aktívabb figyelem. Az olvasási stratégiák használata 5 item esetén alacsony szintűnek bizonyult, ilyen az olvasottak elképzelése, a fő gondolatok saját szavakkal történő összefoglalása, a jóslás (a tartalom előre kitalálása), valamint annak tudatosítása, kitől származik a forrásszöveg.

	Állítás	Átlag	Szórás
P	Az egyes kérdések megválaszolása előtt mindig visszakerestem a megfelelő információt a táblázatból.	4,74	0,60
P	Amikor a forrás szövege nehezzé vált, újraolvastam, hogy jobban megértsem.	4,72	0,49
P	Az egyes kérdések megválaszolása előtt mindig visszakerestem a megfelelő információt a forrásból.	4,70	0,58
Á	Végignéztam az egyes cellákhoz tartozó értékeket.	4,32	0,92
Á	Amikor ellentmondásos információra bukkantam, ellenőriztem, hogy jól éretem-e a szöveget.	4,11	0,95
Á	Alaposan megnéztem az ábra felépítését és az ábrán szereplő információkat.	3,94	1,10
P	Vissza- és előreugrottam a szövegben, hogy kapcsolatokat találjak a benne lévő gondolatok között.	3,94	1,31
P	Amikor a forrás szövege nehezzé vált, elkezdtem jobban odafigyelni arra, amit olvastam.	3,91	0,90
Á	Kapcsolatot kerestem az olvasott szöveg és az ábra információi között.	3,85	0,99
P	Lassan, de gondosan olvastam, hogy biztosan megértsem, amit olvasok.	3,85	1,03
Á	A táblázat minden szavát, értékét értelmeztem.	3,83	1,00
Á	Igyekeztem a személynevekre és a szakkifejezésekre összpontosítani.	3,60	0,98
Á	Az ábra minden egyes szavát értelmeztem.	3,51	0,99
Á	Először a feladatokat olvastam el, és csak utána néztem meg a táblázatot.	3,28	1,65
Á	Megpróbáltam előhívni hasonló témájú előzetes ismereteimet.	3,13	1,36
P	Megpróbáltam kitalálni a forrásban szereplő az ismeretlen szavak és kifejezések jelentését.	3,11	1,12
Á	Elsőként elolvastam a táblázat fejlécét, majd egyesével az oszlopokat, végül a sorokat.	3,09	1,49
P	Megpróbáltam kitalálni a táblázatban szereplő ismeretlen szavak és kifejezések jelentését.	3,04	1,18
Á	Először a feladatokat olvastam el és csak utána néztem meg a forrásszöveget és az ábrát.	2,96	1,47
T	A szöveg legfontosabb gondolatait saját szavaimmal összefoglaltam.	2,57	1,03
Á	Először átfutottam a szöveget és megfigyeltem olyan jellemzőit, mint a hossza, felépítése.	2,51	1,43
T	Saját szavaimmal megfogalmaztam a táblázatban szereplő információkat, hogy jobban megértsem.	2,45	1,14
P	Megpróbáltam képszerűen elképzelni az olvasott információt.	2,43	1,20
T	Megpróbáltam magamban saját szavaimmal elmondani az ábrán látható információkat.	2,26	0,98
T	Saját szavaimmal megfogalmaztam, hogy mit olvasok, hogy jobban megértsem.	2,26	1,10
Á	Megpróbáltam előre kitalálni, miről szól a forrás szövege, miközben olvastam.	2,09	1,20
Á	Megnéztem, kitől származik a forrásszöveg.	1,96	1,25
	Összesített stratégiahasználati szint	3,34	1,39

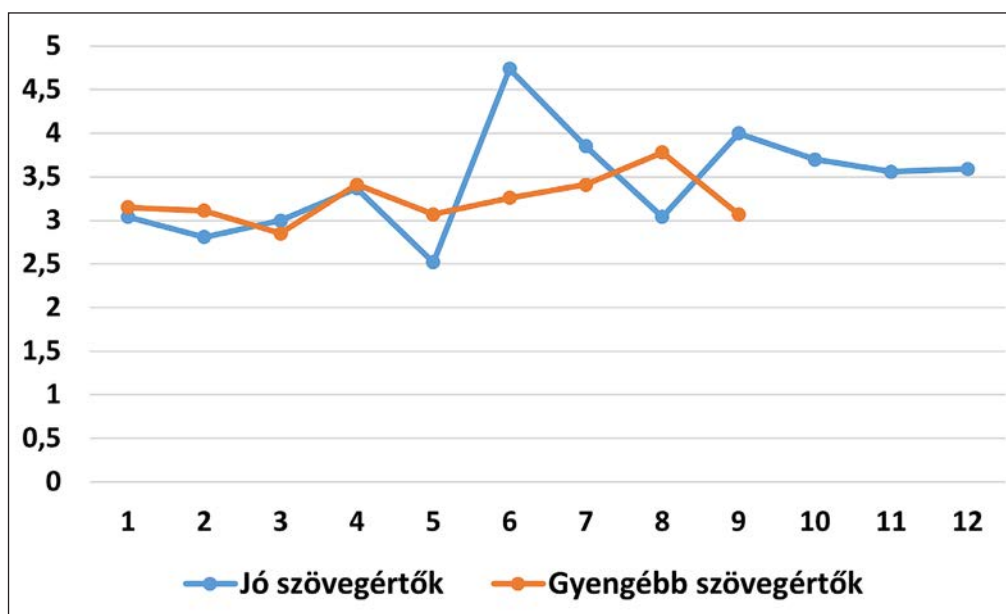
2. táblázat. A kérdőív egyes állításaihoz tartozó átlagos stratégiahasználati-szint

A második hipotézis szerint az olvasási stratégiák ismerete és alkalmazása kimutatható összefüggésben van a szövegértési eredményességgel. A pontdiagram szemlélteti a stratégiahasználati szint és a szövegértési teljesítmény összefüggését kísérleti személyenként (5. ábra). Itt már egy megtisztított mintát láthatunk ($n = 45$), ennek oka, hogy a kérdőív kitöltése két résztvevő esetében erősen hiányos, ezért értékelhetetlen volt. Emellett a két szélső adatot is eltávolítottam, mert a korrelációanalízis érzékeny a kiugró értékekre. A korrelációs együtthatóból láthatjuk, hogy bár van korreláció a két adatsor között, közepesnél gyengébb korrelációs kapcsolat mutatható ki a stratégiahasználati szint és a szövegértési eredményesség között (Pearson-korreláció: $r = 0,324$). Ez alapján a hipotézis részben igazolható, habár az olvasási stratégiák ismerete és használata hatással van a szövegértés eredményességére, a korrelációelemzés alapján az összefüggés erőssége statisztikailag nem szignifikáns.

5. ábra. A stratégiahasználati szint és a szövegértési teljesítmény összefüggése kísérleti személyenként

Szerettem volna más elemzési nézőpont alapján is megvizsgálni az összefüggést, ezért kiemeltem két almintát a teljes mintából. A maximális 9 pontból minimum 7 pontot (77,78%-ot) elérők (jobb szövegértők, 12 fő) és a maximum 4 pontot (55,56%-ot) elérők (gyengébb szövegértők, 10 fő) csoportjának stratégiahasználati szintjét összevetve azt láthatjuk, hogy a jobb és a gyengébb szövegértők átlagos stratégiahasználati szintje között nincs szignifikáns különbség ($t[15,539] = 1,137$ $p = 0,273$). A jó szövegértők átlagos stratégiahasználati szintje 3,43 (szórás: 0,58), míg a gyengébbeké 3,21 (szórás: 0,24).

6. ábra. Átlagos stratégiahasználati szint kísérleti személyenként

4. Összegzés, következtetések

Az írott szöveg értésének szaktárgyakhoz kötött mérési és fejlesztési lehetőségeinek megközelítése a gyakorlati oktatás keretei között nem igazán jellemző hazánkban. Minden szaktárgynak megvannak a saját szövegtípusai és az ezekhez kötődő feldolgozási módjai, kognitív és metakognitív olvasási stratégiái, amelyek ismerete és használata befolyásolhatja a szövegértés eredményességét. A történelemórán számos verbális és verbális-multimediális szöveggel találkozhatnak a tanulók. A pilot kutatás középiskolás tanulók a történelem szaktárgy szövegértéséhez kapcsolódó szövegfeldolgozási stratégiahasználatának feltérképezését, valamint a történelem szaktárgyhoz kapcsolódó szövegértési szint vizsgálatát tűzte ki célul. A hipotézisek a következők voltak: H1. A történelem tantárgy tanulása során értelmezendő szövegtípusok

fajtája (írásos történelmi forrás, táblázat, folyamatábra) befolyásolja a szövegértés eredményességét. H2. Az olvasási stratégiák ismerete és alkalmazása kimutatható összefüggésben van a szövegértési eredményességgel.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a szövegtípusok fajtája befolyásolja a szövegértés eredményességét. A történelem tantárgyhoz kapcsolódó táblázat esetében jobb eredményt értek el a tanulók, mint a forrás és az ábra esetében. Az első hipotézist ez alapján elfogadom. Lényeges azonban, hogy a szövegtípusok eredményessége közötti szignifikáns különbség csak a teljes mintára és a gimnáziumi almintára vonatkoztatva igazolható, a szakgimnáziumi tanulók almintája esetében nem. Habár a szövegértési teszt átlagos eredményessége szinte azonos a két almintát vizsgálva, a gimnazista tanulók kevésbé voltak eredményesek a forrást és ábrát tartalmazó feladat esetében, ellenben sikeresebbek voltak a táblázat értelmezésében szakgimnazista társaiknál. Fontos megjegyezni, hogy a szakgimnazista tanulók az érettségi vizsgájuk évében jártak, feltételezhetően felkészülésük során már jóval több hasonló feladattal találkoztak, igaz, a táblázatot jobban, a forrásszöveget kevésbé jól értelmezték, mint a gimnazista tanulók. Szintén feltételezhető, hogy intézményük műszaki profiljából adódóan szakmai tárgyaik keretei között jóval több táblázatot, ábrát kell értelmezniük. Valószínűsíthető, hogy a történelmi feladatokba ágyazott szövegtípusok jellemzőit, sajátosságait is figyelembe vevő feladatmegoldás, gyakorlás megfelelő jártasságot biztosítana a különböző szövegtípusok értelmezésének sikerességéhez. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szövegértési teszt kevés feladata erősen behatárolja az általános szövegértési szint meghatározását. Egy későbbi vizsgálat során jó megoldás lehet a szövegek és a feladatok számának növelése, valamint az eredmények összevetése más, általános szövegértési teszt eredményeivel.

Az olvasásstratégia-használatra vonatkozó kérdőív válaszaiból kiderült, hogy a vizsgált mintát erős közepes stratégiahasználati szint jellemzi. Az olvasási stratégiák ismerete és alkalmazása tehát kimutatható összefüggésben van a szövegértési eredményességgel, viszont csak közepesnél gyengébb korrelációs kapcsolat igazolható. Nincs azonban szignifikáns különbség a magas és az alacsony szövegértési eredményt elérő tanulók átlagos stratégiahasználati szintje között, a hipotézis tehát csak részben igazolható, habár az olvasási stratégiák ismerete és használata hatással van a szövegértés eredményességére, a korrelációelemzés alapján az összefüggés erőssége statisztikailag nem szignifikáns. Ugyanakkor a kérdőív eredményeiből képet kapunk a tanulók által ismert, alkalmazott és eredményes szövegfeldolgozási stratégiákról. Jelentős különbségek mutatkoznak az egyes stratégiák használati szintje között. Legmagasabb szintűnek bizonyult az információ visszakeresése a szövegből a kérdések megválaszolása előtt, az újraolvasás, az ellenőrzés, az ábra felépítésének áttekintése, a kapcsolatok keresése a szövegben és az aktívabb figyelem. Az olvasási stratégiák használata 5 item esetén alacsony szintűnek bizonyult. Ilyen az olvasottak elképzelése, a fő gondolatok saját szavakkal történő összefoglalása, a jóslás (a tartalom előre kitalálása), valamint annak tudatosítása, kitől származik a forrásszöveg. Összességében elmondható, hogy a tanulók elsősorban azokat a stratégiákat használták, amelyek közvetlenül a szövegekre vonatkoztak: adatok, információk keresése a szövegben, előre- és visszaugrás a szövegben, többszöri elolvasás, alaposabb, figyelmesebb áttekintés, szóról szóra, celláról-cellára történő értelmezés stb. Ezzel szemben azokat a stratégiákat alkalmazták kevésbé a résztvevők, amelyek ugyan a szövegből indulnak ki, túlmutatnak annak szó szerinti értelmezésén. Ilyen stratégia például az előzetes tudás felelevenítése, a szöveg folytatásának kitalálása, kérdések feltevése a szöveggel kapcsolatban, az olvasottak saját szavakkal történő összefoglalása, az olvasottak elképzelése vagy a szerző kilétének tudatosítása. Ezek a tanulók körében kevésbé alkalmazott stratégiák jóval nagyobb aktivitást várnak el az olvasótól, ezért a fejlesztési gyakorlat során érdemes lehet nagyobb hangsúlyt fektetni rájuk. A kérdőíves módszer hátránya azonban, hogy arról ad objektív képet, amit a kísérleti személyek utólag elmondanak. Egyrészt, felmerül a kérdés, hogy rálát-e a tanuló saját szövegfeldolgozási működésére. Másrészt, attól, hogy a tanuló használ egy stratégiát, nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy eredményesen használja-e azt. Harmadrészt, kérdés, hogy feltétlenül sokféle olvasási stratégiát kell-e használni az eredményes jelentéskonstruálás során, vagy sokkal inkább fontos, hogy az olvasó rugalmasan válogasson a meglévő eszközkészletéből. A felmerült kérdésekre lehetséges módszertani megoldást jelenthet a kérdőívvel együtt valamilyen komplex módszer alkalmazása, például feladatmegoldás közbeni hangosan gondolkodtatás, szemmozgáskövetés vagy interjú. A későbbiekben érdemes és hasznos lehet a szaktárgy keretei közé illeszkedő, a szövegtípusok sajátosságait is figyelembe vevő, olvasásstratégia-használatra építő fejlesztési gyakorlat kidolgozása.

Irodalomjegyzék

- Afflerbach, Peter – Pearson, P. David – Paris, Scott G. 2008. Clarifying differences between reading skills and reading strategies. *The Reading Teacher* 61(5): 364–373.
- Cromley, Jennifer G. – Azevedo, Roger. 2006. Self report of reading comprehension strategies: What are we measuring? *Metacognition and Learning* 1: 229–247.
- Csépe Valéria 2014: Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–370.
- Csíkos Csaba – Steklács János 2006. Metakogníció és olvasás. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó. 75–88.
- Felvégi Emese 2011. Tantárgyközi olvasás tanítása az Amerikai Egyesült Államokban. In: Nagy Attila – Imre Angéla – Köntös Nelli (szerk.): *Az olvasás össztantárgyi feladat*. Országos konferencia kötet. Szombathely: Savaria University Press. 21–23. <http://mek.oszk.hu/10600/10605/10605.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Fenyő D. György 2011. Hogyan olvasnak a fiatalok? In: Nagy Attila – Imre Angéla – Köntös Nelli (szerk.): *Az olvasás össztantárgyi feladat*. Szombathely: Savaria University Press. 208–215. <http://mek.oszk.hu/10600/10605/10605.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Fischerne Dárdai Ágnes 2010. Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején (Helyzetkép és perspektíva). *Történelemtanítás* 2010/1. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/fischerne-dardai-agnes-tortenelemtanitas-magyarorszagon-a-xxi-szazad-elejen-helyzetkep-es-perspektiva/> (utolsó letöltés: 2023. 12. 16.)
- Goodman, Kenneth. S. 1967. Reading: A psycholinguistic guessing game. *Journal of the Reading Specialist* 6: 126–135.
- Hrabovszki Mihály 2001. *A dokumentumszöveg-olvasási képesség vizsgálata ötödik osztályos tanulók körében*. Kézirat. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Pedagógiai Tanszék.
- Kelemen-Molitorisz Anikó 2009. Szakközépiskolás tanulók olvasásstratégia-használatának felmérése a MARS kérdőívvel. *Magyar Pedagógia* 109: 287–313.
- Kerettanterv 2020 = Oktatási Hivatal. *A 2020-as NAT-hoz illeszkedő tartalmi szabályozók. Kerettanterv a gimnáziumok 9-12. évfolyama számára*. https://www.oktatas.hu/kozneveles/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evf (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Kojanitz László 2013. A történelmi gondolkodás fejlesztése. *Iskolakultúra* 23(2): 28–47. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00173/pdf/EPA00011_iskolakultura_2013_2_028-047.pdf (utolsó letöltés: 2023. 12. 18.)
- Laczkó Mária 2015. A tantárgyspecifikus olvasás – a tantárgyi szövegértés tanításának egy alternatív módja. *Magyartanítás* 2015/5: 12–17.
- Lak Ágnes Rozina – Szepesi Ildikó – Takácsné Kárász Judit – Vadász Csaba 2019. *Országos kompetenciamérés 2018. Országos jelentés*. Oktatási Hivatal. https://okm.kir.hu/fit2/pdf/OKM_2018_Orszagos_jelentes.pdf (utolsó letöltés: 2024. 04. 08.)
- Matthew, Kathryn I. 2011. Szövegmodellek tanítása. In: Nagy Attila – Imre Angéla – Köntös Nelli (szerk.): *Az olvasás össztantárgyi feladat*. Országos konferencia kötet. Szombathely: Savaria University Press. 24–25. <http://mek.oszk.hu/10600/10605/10605.pdf> (utolsó letöltés: 2022.10.12.)
- Mokhtari, Kouider – Reichard, Carla A. 2002. Assessing Students' Metacognitive Awareness of Reading Strategies. *Journal of Educational Psychology* 94(2): 249–259.
- Molnár Edit Katalin 2006. A műfaji tudás és tanítása. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó. 259–280.
- Molnár Gyöngyvér – Józsa Krisztián 2006. Az olvasási képesség értékelésének tesztelméleti megközelítései. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó. 155–174.
- Nagy József 2006. Olvasástanítás: A megoldás stratégiai kérdései. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó. 17–42.

- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 2002. *A multimediális szövegek megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a statikus 'verbális elem +kép/diagram/...'-típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába.* Pécs: Iskolakultúra.
- PISA mérés országos jelentése. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresekek/pisa/PISA2018_eredmenyek_1203.pdf (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Raácz Judit 2022. A szövegértés fogalma, fejlesztési területei, lehetőségei és gyakorlati megvalósítása az oktatásban. In: Ilona Feld-Knapp (hrsg.): *Kompetenzen und standards. Cathedra Magistrorum 6.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 121–149. <https://doi.org/10.59813/CM6>
- Simon Viktória: A szövegértés mérése a történelemórán feldolgozandó szövegtípusokon 11. évfolyamos tanulók körében. *Anyanyelv-pedagógia* 2021/2: 38–49. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=893> (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Steklács János 2013. *Olvasási stratégiák tanítása, tanulása és az olvasásra vonatkozó meggyőződés.* Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Steklács János – Szabó Ildikó – Szinger Veronika 2011. Nemzetközi BaCuLit projekt az olvasáskészség össztantárgyi fejlesztéséért. *Könyv és nevelés* 2011/3. http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/nemzetkozi_baculit_projekt_az_olvasaskeszseg_ossztantargyi_fejleszteseert_ (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Steklács János – Szabó Ildikó – Szinger Veronika 2010. Olvasási nehézségekkel küzdő tizenévesek tanítása Európában (ADORE-jelentés). *Anyanyelv-pedagógia* 2010/4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=292> (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Vári Péter – Andor Csaba – Bánfi Ilona – Felvégi Emese – Horváth Zsuzsa – Krolopp Judit – Rózsa Csaba – Szalay Balázs 2001. Felnőtt írásbeliség-vizsgálat. Egy nemzetközi felmérés tapasztalatai. *Iskolakultúra* 11(5): 3–20.
- Vári Péter – Bánfi Ilona – Felvégi Emese – Krolopp Judit – Rózsa Csaba – Szalay Balázs 2000. A tanulók tudásának változása I. – A Monitor '99 felmérés előzetes eredményei. *Új Pedagógiai Szemle*. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00039/2000-06-ta-Tobbek-Tanulok.html> (utolsó letöltés: 2024. 04. 10.)
- Voss, James F. – Silfies, Laurie Ney 1996. Learning From History Text: The Interaction of Knowledge and Comprehension Skill With Text Structure. *Cognition and Instruction* 14(1): 45–68.
- Votteler, Nancy K. 2011. A tárgyi tudás, a szövegértés és a szókincs kapcsolata. In: Nagy Attila – Imre Angéla – Köntös Nelli (szerk.): *Az olvasás össztantárgyi feladat.* Országos konferencia kötet. Szombathely: Savaria University Press. 26–29. <http://mek.oszk.hu/10600/10605/10605.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 10. 12.)
- Wineburg, Samuel S. 1991. On the Reading of Historical Texts: Notes on the Breach Between School and Academy. *American Educational Research Journal* 28(5): 495–519.

Simon Viktória
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
simon.viktoria86@gmail.com

GRAMMATIKA

Defektivitás a magyarban: igék felszólító és potenciális módja

Absztrakt

Kutatásomban a magyar nyelvben megjelenő defektivitást vizsgálom igék felszólító módú és potenciális (vagy ható) jelen idejű, 3. személyű, határozatlan alakjaikban egy online kitölthető kérdőív segítségével. A defektivitás egy (általában nem várt) paradigmatisztikus hiányt jelent, azaz egy lexéma bizonyos alakja nem produkálható, bizonytalanság keletkezik a beszélőkben képzése során (pl. *csuklik*–**csuklj*, *kétli*–**kételjük*). Nem minden ilyen alakot utasítanak el a beszélők, illetve nem egyenlő mértékben: az igealakokon belüli, három mássalhangzós konstrukciókban, ahol a második /l/ vagy /z/, a fonotaktikai megszorítások által tiltott mássalhangzó-torlódás keletkezhet (pl. **siklhat*), ahol sem a törlés, sem a magánhangzó-betoldás (pl. **sikolhat*) nem megengedett (Siptár–Törkenczy 2000: 295). A szonoritásukban alacsonyabb CCC-csoportokat viszont magasabb valószínűséggel ítélik meg helyesnek a beszélők (pl. ?*pattogzzon* jobb, mint a **sikljon*), és sok esetben elfogadják a betoldást (pl. ?*arányoljon* jobb, mint a **bagozzon*). Kutatásomból kiderül, hogy a különféle demográfiai változók közül csupán az életkor az, amely befolyásolja az egyes igealakok képezhetőségét: az alacsonyabb életkor magasabb valószínűséggel jár együtt defektívnek tartott igealak produkálásával.

Kulcsszavak: defektivitás, ige, paradigma, szonoritás

1. Bevezetés

A különféle morfológiai szabályrendszerekben bizonyos grammatikai konstrukciók esetében előfordulnak olyan, az anyanyelvi beszélők nyelvi intuíciója számára helytelennek titulált alakok, amelyek magyarázatára komplex eszközökhöz kell nyúlnunk. Ezen jelenségek egyike a **defektivitás**, amelyet a szakirodalomban leggyakrabban morfológiai vagy morfológiához kötődő, paradigmatisztikus hiányként definiálnak (Hetzron 1975: 859; Sims 2015: 2). A defektivitás egy igen széles halmaz, amelybe a személytelen igék, bizonyos melléknevek, főnevek, vagy akár szintaktikai konstrukciók is tartozhatnak. Jelen tanulmányban az ismert defektivitási jelenségek közül csupán azokról esik szó, amelyek igéknél jelentkeznek, morfológiai szintűek és a hiány a javító mechanizmusok megléte mellett egy nem várt esemény a morfológiai rendszerben, mint például a *csuklik* esete. A magyar morfológiában elérhető morfofonológiai szabályok ismeretében nem egyértelmű a magyarázat arra, hogy miért nem lehetséges az igék ezen bizonytalan paradigmájú csoportján belül minden lehetséges alakot képezni.

A következő részekben bemutatom a paradigmatisztikus hiányok jellemzőit a nemzetközi és a magyar szakirodalomban, az azt követő részekben pedig egy, a magyar igékre jellemző defektivitás vizsgálatára tervezett kutatást és annak eredményeit mutatom be, amely részben Lukács és szerzőtársai (2008) korábban elvégzett kísérletén alapul.

Jelen tanulmányban arra igyekszem rávilágítani egy kvantitatív kutatás segítségével, hogy az összes defektívként számontartott igék közül nem mindegyik egyformán defektív, a defektivitásuk inkább egy graduális skálára illeszthető, illetve, hogy milyen mintázatok fedezhetők fel az általuk kiválasztott defektív alakok között, és léteznek-e olyan demográfiai tényezők, mint például az életkor, lakóhely, amelyek befolyásolhatják a defektív igealakok képzését.

A defektivitást kiváltó szuffixumok közül tanulmányomban csupán két kategória, a felszólító módú és a ható alakok szerepelnek. A felszólító módú és a kötőmódú szuffixum a magyarban alakilag megegyezik, és sem a kutatás módszertani szempontjából, sem elméleti szempontból nem részletezem az egyéb különbségeket; az átláthatóság és egységesség kedvéért erre az alakra kizárólag felszólító módként fogok utalni, és IMP (*imperativus*) rövidítéssel fogom jelölni. Továbbá kizárólag a jelen idejű, egyes számú, harmadik személyű és határozatlan alakok fordulnak elő, minden további szuffixum és az ige-kötők használatának elkerülésére törekedtem (tehát pl. *siklik*.IMP.PRS.3SG.INDEF = **sik(o)ljon*, *siklik*.POT.PRS.3SG.INDEF = **sik(o)lhat*).

1.1. Szakirodalmi összefoglaló

A morfológiájukban gazdagabbnak számító nyelvekben a legkülönbözőbb formában jelenhetnek meg ilyen jellegű hiányok, azonban bizonyos nyelvészeti jelenségek mentén vannak közöttük hasonlóságok.

A gyakran említett példák közé tartoznak az orosz „anti-egoista” igék, amelyeknél a jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám első személyű igealakok – több lehetséges verzió konfliktusának eredményeképpen – nem elérhetők, lyukat képeznek a rendszerint táblázatokként ábrázolt paradigmatisztikus tér celláiban. Ilyen ige például a *pobed’it’* ‘(le)győzni’, melynek az orosz anyanyelvű beszélők számára sem a **pobežú*, sem a **pobeždú*, sem a **pobedú* alakja nem elfogadható, holott ezeket a velük azonos paradigmaosztályban megtalálható egyéb, nem defektív igék alakjainak mintájára próbálják létrehozni (Halle 1973: 7; Hetzron 1975: 861). E jelenség szoros összefüggésben áll az orosz nyelv morfofonológiai alternációinak alkalmazásával: a kb. száz darab *pobed’it’*-típusú igeen kívül az ugyanilyen vagy hasonló fonotaktikai szerkezetű igéknél meghatározott hangsúly-áthelyeződés, illetve tövégi alternáció is történik, de az anti-egoista igék esetében, noha semmi nem indokolja ezen egyébként szokásos műveletek alkalmazását, ismeretlen okból kifolyólag ez mégsem következik be – az anyanyelvi beszélők nem jutnak megállapodásra, mi lenne az IND.PRS.1SG alak.

A defektivitás egy másik gyakori említése a nemzetközi szakirodalomban a spanyol *abolír*¹ ‘eltöröl’ ige esete, melyet Albright (2003: 4) „anti-hangsúlyos” igeként nevez meg (és szembeállítja őket az orosz anti-egoista igékkel), ahol a jelen időben, kijelentő módban, a többes szám első és második személyű alakok kivételével egyetlen forma sem létezik, tehát nincs **abólo* vagy **abuélo* (IND.PRS.1SG), nincs **abóles* vagy **abuéles* (IND.PRS.2SG) stb. Az oroszhoz hasonlóan, a paradigma alakjainak képzése során hangsúly- és töbeli váltakozás is történik, valamint ugyanígy az *abolír*-típusú igeen kívül egy, a spanyolban rendkívül gyakori (bár nem kiszámítható, azaz lexikailag jelölt) jelenségről beszélhetünk, amely ebben az alcsoportban nem alkalmazható.

Gyakori elképzelés, hogy az *abolír*.IND.PRS.1SG azért nem elfogadható, mert éppen egybeesne az *abuélo* ‘nagyapa’ szóval, ám ez az érv, az ún. homofóniakerülés a spanyolból vett példákkal megcáfolható: pl. a *cuénto* szó egyszerre a *contár* ‘számolni’ ige IND.PRS.1SG alakja, ezzel együtt a ‘mese’ jelentésű főnév. Továbbá, a paradigma többi alakja ebben a szinkretizmusban egyáltalán nem érintett, azok alakjai már nem „foglaltak” más morféma által, azok ennek ellenére nem elfogadhatóak az anyanyelvi beszélők számára (Albright 2003: 5). A homofóniakerülés tehát nem lehet elégséges feltétele a defektivitás kialakulásának, azonban az ehhez hasonló szinkretikus jelenségek igen gyakran a bizonytalan paradigmák velejárói.

A magyar mint agglutináló nyelv gazdag inflexiós morfológiai rendszerrel rendelkezik, az igék esetében az idő, a szám, a személy, a mód és a határozottság jelölésére morfológiai eszköztár áll rendelkezésünkre. Ezek túlnyomórészt szótövekre illesztett szuffixumok egymásutánjában jelennek meg, a szótövek és szuffixumok illesztési határain pedig hol a tö, hol maguk a toldalékok morfofonológiai alternációk egész sorát váltják ki, ilyenek között szerepel például a *bokor–bokrok* típusú szavak, bizonyos tövek *v*-vel bővülése és töbeli magánhangzójuk minőségének megváltozása (pl. *hó–havas*, *tó–tavak*) stb. Ezen jelenségek szerint az igék esetén felállítható öt csoport Lukács és szerzőtársai (2000) kísérlete alapján aszerint, hogyan viselkednek a különféle tövek a paradigmájuk bizonyos celláiban:

- (1) A stabil VC-re végződő tövek, amelyek esetében az alapalak és a toldalékolt alakok között nem történik alternáció (pl. *tanul–tanulok–tanulhat*);
- (2) A hangbetoldó-nem-ikes tövek, amelyek bizonyos alakokban alternálnak (pl. *söpör–söprök–söpörhet*);
- (3) A hangbetoldó-ikes tövek, az előző csoporttal megegyező mintázatot mutat, de izes igék (pl. *fürdik–fürdök–fürdhet*);
- (4) A defektív tövek, melyek kivétel nélkül CC-klaszterre végződnek, és tövük egyáltalán nem változik a toldalékolás során (pl. *zajlik–*zaj(o)ljon–*zaj(o)lhat*);
- (5) A stabil CC-re végződő tövek, amelyek az első csoporthoz hasonlóan nem változnak (pl. *hord–hordok–hordhat*).

¹Az idegennyelvi példákban az éles ékezet a lexikai hangsúlyt jelöli (a spanyol esetében ott is, ahol a helyesírás nem teszi).

Mindemellett a toldalékok is besorolhatók három nagy csoportba:

- (a) Szintetikus toldakékok, amelyek mindig -VC-vázzal rendelkeznek, (pl. *-ik*, *-unk/-ünk*, *-i*);
- (b) Kvázi-analitikus, vagyis alternáló szuffixumok, ezek bizonyos fonotaktikai környezetben magánhangzó-betoldást, más néven epentézist váltanak ki (pl. *-(a)nak/(e)nek*, *-(o)tok/(e)tek/(ö)tök*);
- (c) Analitikus toldalékok, amelyek kezdetén kizárólag -C lehetséges, nem kerülhet eléjük semmilyen betoldott magánhangzó: *-j* (IMP), *-hat/het* (POT), *-va/ve/ván/vén* (ADVPART), és még egyebek (Lukács et al. 2010).

A paradigmatiság hiánya abban az esetben jelentkezik, ha egy defektív igeet és egy analitikus szuffixumot kombinálunk (vagyis a felsorolásban szereplők közül a (4)+(c) csoportokat), így ezekben az esetekben olyan CCC mássalhangzó-klaszter keletkezik a morfémahatáron, amelynek a magyar fonotaktikai megszorítások alapján a szonoritása nem előnyös (pl. **sikljál*, **rémlve*). Továbbá a megszokott javító mechanizmusok nem elérhetők, hiszen egyik morféma sem tűri meg a magánhangzó-betoldást. Ide tartoznak a teljesség igénye nélkül például a *csuklik*, *siklik*, *zajlik*, *vonaglik*, *vedlik*, *rémlik*, valamint a *habzik*, *bagzik* stb. igék. Az ige- és toldalékvégződés mindig egy mássalhangzó plusz /l/ vagy /z/ hang, illetve kettő kivételével (*kétli* és *sínyli*) mindegyik ikes ige (Szépe et al. 2004).

1.2. Hipotézisek

A tanulmány hipotéziseiként az alábbiakat fogalmaztam meg a fentiek alapján:

- (1) A magyar anyanyelvű beszélők körében nem mindegyik ilyen *Czik*, *Clik* végű ige egyformán bizonytalan, azaz a teljesség és a defektivitás graduális skálán értelmezhető;
- (2) A defektivitás mértékét a tö- és a toldalék határán kialakuló mássalhangzócsoporthoz viszonyítottan, szonoritási hierarchiában elfoglalt értéke befolyásolja, a magasabb szonoritás magasabb defektivitást eredményez;
- (3) Az egyes eltéréseket befolyásolják olyan tényezők, mint például (3a) az életkor vagy (3b) a nyelvjárási hovatartozás vagy (3c) az iskolai végzettség.

2. Anyag és módszer

Nem szerepelnek a kutatásban a felszólító módtól és a ható alaktól eltérő szuffixumos alakok, amelyek szintén kiváltják a defektivitást, például az egyes nem produktív, általában kötött tövet ellátó szuffixumok, mint a faktitív *?patak(o)ztat*, vagy a frekventatív *?fehér(e)lget* alakok, illetve az olyan helyeken jelentkező paradigmatiság hiányok sem, amelyek szintaktikai kategóriákon ívelnek át, mint ami az *-ál* ige- és toldalékvégződésnél figyelhető meg (amennyiben ezeket az eseteket egyáltalán defektivitásnak lehet tekinteni). Például számtalan latin eredetű szóból képezhető *-ál* szuffixummal ige, *regisztráció–regisztrál*, azonban nem várt módon, a *vakáció* főnévből egyáltalán nem lehetséges **vakál* igét képezni. A latin eredetű tövek és egyéb, natív eredetű toldalékok (vagy ennek fordítottjának) konfliktusa az angolban megtalálható lexikai sztrátumok elkülönülésével szemléletes példákon keresztül látható: nem lehetséges latin eredetű szuffixumokkal ellátni bizonyos germán eredetű töveket, és vice versa (tehát nincs pl. *happy–*happity* vagy *edible–?edibleness*).

A kérdőív összeállításánál a defektív igék kiválasztásakor a legfontosabb szempont a fonotaktikai diverzitás volt, azaz az, hogy az ige- és szuffixum határán keletkező mássalhangzó-klaszterben többféle minőségű mássalhangzók forduljanak elő a szonoritási skálán. Másik fontos szempont volt, hogy magánhangzó-harmónia szempontjából se legyen homogén a kiválasztott halmaz, nyolc ige- és toldalékvégződés, amelyek hátul képzett toldalékkal állnak, és hat, amelyek előtt képzett toldalékkal fordulnak elő, került kiválasztásra. Továbbá, szempont volt, hogy ezek ne legyenek ritkán használt vagy archaikus igék. Ezen szempontok mentén haladva a következő ige- és toldalékvégződéseket választottam ki a Lukács és szerzőtársai (2008) által felhasznált

teljes igelista közül, amelyeket most a tő végén lévő mássalhangzó-csoport szonoritása szerint csökkenő sorrendben közlök: *zajlik, fehérlik, aránylik, rémlik, vöröslik, bűzlik, siklik, csuklik, vonaglik, vedlik* – a *-Clik* végűek közül; a *-Czik* végűek közül pedig: *porzik, pattogzik, bagzik, habzik*. A fentiekén túl a kérdőívben kontrollcsoportként szolgáló, ún. disztraktor igék is szerepeltek, amelyek a céligék közé véletlenszerűen rendezve segítik a kutatásban résztvevő beszélők „figyelmét elterelni” a kutatás központi témájáról, ezáltal elkerülhető az előfeszítés, amely torzítaná az eredményeket. Ezek a disztraktor igék a következők voltak: *hajlik, omlik, bomlik, romlik, ömlik, oszlik, döglük, haldoklik, fuldoklik, ugrik, fürdik*; valamint *vérzik* és *virágzik*. A disztraktor igék nagyon fontos tulajdonsága, hogy egyik sem defektív, bármely képzett inflexió alakja elérhető és jólformált.

A beszélők az első oldalon megismerhették az instrukciókat, azt, hogy fogadják el a felkínált lehetőségek közül azt az igealakot, amely a legjobban hangzana számukra a példamondatban a kihagyott helyre illesztve, és függetlenítsék a választásukat a korábbi, explicit nyelvtanulásuktól – azaz, hogy létezik helyes és helytelen válasz –, és pusztán intuíció alapján próbálják meg relatíve rövid időn belül meghozni a döntésüket; illetve hogy választhatják azt az opciót, hogy egyik alakot sem tartják elfogadhatónak a felajánlottak közül.

Az egyes mondatokat véletlenszerű sorrendben kapták a kitöltők, ez a véletlenszerű sorrend minden kitöltőnél azonos volt. Ezt követően oldalanként egy-egy mondat jelent meg a kérdőív legvégéig, amelyekben egy üres hely volt látható, a mondat vége után zárójelben jelölve, hogy melyik igét kell a mondatba illesztve kiválasztani:

- (1) *Komolyan azt várja a zsűri, hogy a színpadon _____ az énekes? (vonaglik)*
- (2) *Persze, nyugodtan menjél neki, hadd _____ le róla az összes festék! (pattogzik)*

A válaszlehetőségeket három opcióban maximalizáltam, amelyek közül pontosan egy kiválasztása kötelező (tehát nincsenek köztes opciók): (1) magánhangzó-betoldást tartalmazó defektív alak, fenti két példa esetében ezek: *vonagolhat* és *pattogozzon*; (2) magánhangzó-betoldást nem tartalmazó defektív alak, például: *vonaglhat* és *pattogzzon*; vagy (3) „Egyik sem”. Ugyanígy jártam el a disztraktor igék esetében is: ezek is bekerültek egy-egy, felszólító vagy potenciális alakot kikényszerítő szintaktikai szerkezetbe. A mondatokat (összesen 52) egy rögzített pseudo-random sorrendbe állítottam – azaz minden kérdőívkitöltő ugyanabban a véletlenszerű sorrendben kapta a kérdéseket.

A kérdőív elején különféle demográfiai változókra vonatkozó adatokat is lekérdeztem: a válaszadó életkora; a születési helye; a település, ahol a válaszadó az általános iskolát végezte; a jelenlegi lakóhelye; illetve az iskolai végzettsége. A három lakóhelyre vonatkozó kérdés feltevésének oka, hogy a kísérlet korlátozott lehetőségei miatt ezekkel ragadható meg legjobban, hogy feltételezhetően melyik nyelvjárási régió hatott a kitöltő nyelvi tevékenységre. Arra vonatkozó kérdést feltenni, hogy saját bevallásuk alapján mely nyelvjárársba tartozónak tartják magukat, felesleges lépés lett volna, hiszen a beszélőknek erről leggyakrabban nincs explicit tudásuk, a kérdőívben pedig ezt nagyon nehéz lett volna megállapítani. A céloom csupán egy általános, exploratív lekérdezés volt annak érdekében, hogy a különböző nyelvjárásokhoz való kötődés befolyásolhatja-e valamiképpen a defektív igealakok elfogadhatónak való megítélését. A kérdőív a Google Forms felületén anonim módon, online kitölthető formájában valósult meg.

3. Eredmények

3.1. Adatok bemutatása

A kérdőívre összesen 675 válasz érkezett. Elsőként az életkorhoz állapítottam meg kategóriákat, az adatok megfelelő eloszlása érdekében tízévenkénti lebontásban. Az első ilyen kategória az 1960 előtt születettek, majd az 1960–1969, az 1970–1979, az 1980–1989, az 1990–1999, az utolsó kategória pedig a 2000 után születettek voltak. A nyelvjárási régiók megállapításához Juhász Dezső térképét használtam (Juhász 2003: 274).

Születési év	Válaszadók száma
1960 előtt	41
1960–1969	119
1970–1979	160
1980–1989	115
1990–1999	203
2000 után	32

1. táblázat. A válaszadók eloszlása születési év szerint

A kérdőív által kapott válaszokat két, egymástól független lépésben numerikus adatokká alakítottam át. Minden egyes válasz, ahol kiválasztásra kerül egy igealak, 1-es számot kapott, és mindenhol, ahol az adatközlő azt az opciót választotta, miszerint a két felajánlott alak közül egyiket sem fogadja el, 0-s számot kapott. Ennek célja az volt, hogy egy átláthatóbb képben lehessen megállapítani, hogy a kérdőívet kitöltő beszélők összesített válaszai alapján a kísérletben szereplő igék milyen mértékben számítanak defektívnek.

Az így kapott bináris adatokból kiszámoltam az egyes válaszok arányát, az így kapott 0-tól 1-ig terjedő számot minden ígéhez hozzárendeltem IMP és POT szerint különválasztva, és ezt **teljességérték**nek neveztem. Minél többen választották azt az opciót, hogy elfogadhatónak ítélik az adott defektív igealakot (bármelyiket), a hozzá tartozó teljességérték annál inkább tart az 1,00 felé, másképpen fogalmazva a paradigmája annál teljesebbnek ítéltető; ellenben minél többen választották azt, hogy egyik felajánlott alak sem elfogadható számukra, annál inkább tart a szám a 0,00 felé, azaz paradigmája defektívnek ítéltető, például: a *zajlik* ígét IMP módban 315 beszélő választotta az „Egyik sem” opciót, 360 beszélő azonban kiválasztotta vagy a *zajljon*, vagy a *zajoljon* alakot, ez 315 darab nullát és 360 darab egyest jelent az adathalmazban, amelyek aránya (jelen esetben átlaga is) 0,53: ez a *zajlik*.IMP teljességértéke.

A bináris adatokká alakítás második felénél kizárólag a kiválasztott igealakokat vettem alapul, az „Egyik sem” opciót már nem: minden olyan alak, amely nem tartalmazott epentetizált magánhangzót (pl. *porzzon* vagy *bagzhat*), azt -V („mínusz-V”) alaknak neveztem, és kapott egy -1-es értéket; azokat pedig, amelyek tartalmaztak betoldást (pl. *pattogozzon* vagy *bűzőlhet*), +V („plusz-V”) alaknak neveztem, és +1-es értéket kaptak. Ezekből a számokból ugyanúgy, mint az előző esetben, a válaszok arányát hozzárendeltem az egyes ígékhez IMP és POT alakokban külön-külön, amely egy -1 és +1 közötti értéket adott, ezt pedig betoldásértéknek neveztem. Ezáltal jól kezelhetővé válik, hogy a kitöltők, amennyiben választanak egy lehetséges alakot, melyiket preferálják. Itt azok a betoldásértékek, amelyek a -1,00 felé tartanak, azt jelzik, hogy az adott ígétet inkább a -V, azaz a nem epentetizált töves formájukban választották ki a beszélők. Például a *zajlik* ige esetében IMP módban 201 adatközlő választotta a *zajljon* alakot, és 159-en választották a *zajoljon* alakot, a többi 315 pedig azt a választ adta, hogy egyik sem elfogadható.

A statisztikai próbákat R-ben végeztem khí-négyzet próbával, valamint Spearman-féle korrelációs teszttel. A defektív igékre vonatkozó adatokat a 2. táblázatban ismertetem.

ige.ALAK	-V alak	+V alak	Egyik sem	Teljességérték	Betoldásérték
zajlik.IMP	201	159	315	0,53	-0,12
zajlik.POT	245	132	298	0,56	-0,30
fehérlik.IMP	110	255	310	0,54	+0,40
fehérlik.POT	73	121	481	0,29	+0,25
aránylik.IMP	57	280	338	0,50	+0,66
aránylik.POT	28	270	377	0,44	+0,81
rémlik.IMP	168	45	462	0,32	-0,58
rémlik.POT	191	80	404	0,40	-0,41
vöröslik.IMP	61	216	398	0,41	+0,56

vöröslik.POT	65	217	393	0,42	+0,54
bűzlik.IMP	63	279	333	0,51	+0,63
bűzlik.POT	73	172	389	0,39	+0,41
siklik.IMP	100	309	266	0,61	+0,51
siklik.POT	180	116	379	0,44	-0,22
csuklik.IMP	63	419	193	0,71	+0,74
csuklik.POT	57	373	245	0,64	+0,73
vonaglik.IMP	199	256	220	0,67	+0,13
vonaglik.POT	53	432	190	0,72	+0,78
vedlik.IMP	243	116	316	0,53	-0,35
vedlik.POT	198	113	364	0,46	-0,27
porzik.IMP	176	356	143	0,79	+0,34
porzik.POT	85	333	257	0,62	+0,59
pattogzik.IMP	491	56	128	0,81	-0,80
pattogzik.POT	381	117	177	0,74	-0,53
bagzik.IMP	559	30	86	0,87	-0,90
bagzik.POT	480	38	157	0,77	-0,85
habzik.IMP	235	414	26	0,96	+0,28
habzik.POT	58	536	81	0,88	+0,80

2. táblázat. A defektív igékre vonatkozó adatok.

A 2. táblázat második három oszlopában található számok azt jelzik, hogy hányan választották az egyes opciókat, a következő két oszlopban pedig az azok alapján kiszámított teljesség- és betoldásértékek láthatók. Például a *habzik* ige esetében POT alakban csupán 81-en választották az „Egyik sem” opciót, 617-en a kettő közül az egyikre kattintottak, így ennek a defektív igének a teljességértéke 0,88.

A disztraktor ige esetében elsőprő többséggel választották a kitöltők a +V alakokat, igen magas teljesség- és betoldásértékeket létrehozva ezáltal. A 3. táblázatban néhány példát mutatok be, melyekhez nagyon hasonló eredmények szerepelnek a táblázatban nem szereplő igeik esetében is.

ige.ALAK	-V alak	+V alak	Egyik sem	Teljességérték	Betoldásérték
omlik.POT	1	672	2	1,00	+1,00
romlik.IMP	1	661	13	0,98	+1,00
fuldoklik.POT	1	665	9	0,99	+1,00
haldoklik.IMP	3	668	4	0,99	+0,99
oszlik.IMP	0	671	4	0,99	+1,00
vérzik.POT	0	673	2	1,00	+1,00

3. táblázat. A disztraktok igékre vonatkozó adatok.

A táblázatban nem szereplő igeik közül az *ömlik*.POT 0,93, a *bomlik*.POT 0,96 és a *fuldoklik*.IMP 0,97-es értékekkel voltak a legalacsonyabbak, rajtuk kívül minden disztraktor ige 0,98–1,00 közötti értéket ért el; ugyanezen igeik betoldásértékei +0,98, +0,97 és +0,97 voltak.

A nullát egyetlen ige sem közelítette meg, a legerősebben defektív igeik körében sem volt 0,29-es értéknél alacsonyabb, ez az alacsony érték a *fehérlik*.POT alakhoz tartozik: ez azt jelenti, hogy 194 adatközlő a *fehérliket* vagy a *fehérelhet* alakot, 481 adatközlő pedig az „Egyik sem” lehetőséget választotta.

További igék, amelyek a leginkább defektívnek nevezhetők a kérdőív alapján 0,29 és 0,54 között növekvő sorrendben: *rémlik*.IMP, *bűzlik*.POT, *rémlik*.POT, *vöröslik*.IMP, *vöröslik*.POT, *bűzlik*.IMP és *fehérlik*.IMP. Azok az igék, amelyek a legmagasabb teljességértéket érték el a defektívek közül, 0,88 és 0,96 között: *pattogzik*.POT, *bagzik*.POT, *pattogzik*.IMP, *bagzik*.IMP, *habzik*.POT, *habzik*.IMP.

3.2. Elemzés

Potenciálisan többféle elemzést lehet felállítani a javító mechanizmusok működésével létrejövő szubsztenderd megoldásokra. Siptár és Törkenczy (2000) nyomán ezek egyike lehet a degemináció (azaz egy $C_1C_1C_2$ - vagy $C_1C_2C_2$ -klaszterből a gemináta lerövidül, pl. *otthon* */ot:hon/ > /o~~th~~on/, vagy *lánccal* */la:nts:ol/ > /la:nts~~o~~l/) és a palatalizáció kombinációja, mégpedig egymáshoz képest a következő hierarchikus viszonyba rendezve: először a -j palatalizálja az előtte lévő mássalhangzót, majd az így létrejövő $C_1C_2C_2$ -csoport lerövidül, mint például a *csukljon* esetében: */tʃukljon/ > */tʃukj:on/ > /tʃukj~~o~~n/; vagy a *vedljen*-nél: */vedljen/ > */vedj:en/ > /veɟ:en/. A -Czik-típusú defektív igékben a -j az előtte, a tő végén álló -z hatására alternál, létrehozva ezáltal egy /z:/ geminátát, majd végbemegy rajta a degeminációs szabály: *bagzzon* */bɒgz:on/ > /bɒgz~~o~~n/. A kapott alakok pedig már nem sértenek fonotaktikai megszorítást. Ez az elemzés egy jó megközelítést ad egyaránt a -Clik- és a -Czik-igékre is, de csak abban az esetben, ha IMP alakról beszélünk. A POT alakban azonban a tő után következő fonéma /-h-/, erre viszont egy jó megjavítási lehetőséget nyújt a $C_1C_2C_3$ -klaszterekből való C_2 -törlés (*asztma* /ɒsmɒ/ vagy *testnevelés* /teɟnevele:ʃ/ Siptár–Törkenczy 2000 példáin keresztül), és ezen elemzés a paradigmája alá képes vonni az előbbi eseteket is. A *csukljon* esetében */tʃukljon/ > /tʃukj~~o~~n/, *bagzzon*-nál */bɒgz~~o~~z~~o~~n/ > /bɒgz~~o~~n/, a *vedljen*-nél pedig a C_2 -törlés után még lezajlik egy kötelező palatalizáció: */vedljen/ > */vedj:en/ > /veɟ:en/.

Egy másik, morfológiaibb elméleti megközelítés, hogy a defektív alakok képzése során a megjavítás az igék másik paradigmaosztályba történő áthelyezésén alapul: eszerint a fentebb említett (4)-es csoportba tartozó ige-ötveket át kell helyeznünk a (3)-as, azaz az alternáló-ikes csoportba, amellyel érvénytelenítjük azt a szabályt, hogy nem epentetizálhatnak magánhangzót, hogy feloldják a $C_1C_2C_3$ -klasztert. Például a *csukl+j-on* = ?*csukoljon*, vagy *zajl+j-on* = ?*zajoljon*; *pattogz+hat* = ?*pattogozhat*, *habz+hat* = ?*habozhat*.

Az eredményekből láthatjuk, hogy a defektív igék közül egy sem kerül teljes elutasításra, ugyanakkor elfogadásra sem, és a további vizsgálat során kiderül, hogy ennek okai a szonoritási hierarchiában keresendők. Ahogy az Lukács és szerzőtársai (2008) által elvégzett kutatásban, a jelen kutatásban is megmutatkozik, hogy a magyar defektív igék esetében a kérdéses alakok megjelenésének valószínűségét nagyban befolyásolja a tő-suffixum határán kialakuló CCC-klaszter szonoritási hierarchiában elfoglalt értéke.

A szonoritási hierarchiát – univerzálisan – a következőképpen állapíthatjuk meg csökkenő sorrendben: magánhangzók (V); félmagánhangzók (G); likvidák (R); nazálisok (N); [zöngés; zöngétlen] obstruensek (T) (Hayes 2009: 76). Az eredményekből az alábbi mintázat látszik kitűnni: a *zajlik*, a *fehérlik*, vagy a *rémlik* eseteiben a mássalhangzó-csoport első eleme vagy egy G, R vagy N, a második R (ami ezeknél az igéknél mindig /l/), harmadik szegmentuma IMP mód esetében pedig szintén R^2 , tehát a $C_{\{G;N;R\}}C_R C_R$ -csoport magas helyet foglal el a szonoritási hierarchiában: 0,29–0,53. A POT alakokban azonban $C_{\{G;N;R\}}C_R C_T$ klaszter áll elő, melyben az utolsó szegmentum /h/. Ez a verzió csökkenthetné ugyan a szonoritást annak tekintetében, hogy a /h/ az előtte lévő obstruenseket képes zöngétleníteni (pl. *adhat* /ɒ~~th~~ɒt/) (Markó 2017: 191), jelen esetben likvida áll előtte, amelyeknek a magyar fonémakészletben egyáltalán nincsenek zöngétlen párjai. Habár azokban az esetekben, amelyekben a beszélők úgy döntenek, a *csuklhat* vagy a *siklhat* defektív alakokat válasszák ki jólformálnak, felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e a magyarban az a szubsztenderd posztlexikális javító mechanizmus, hogy a /h/ ilyen helyzetben zöngétleníti az előtte álló likvidát, és ha igen, milyen mértékben.

A defektív igék között továbbhaladva a *pattogzik*, *bagzik* és a többi hasonló fonotaktikai mintázatú típusba tartozók, tehát kifejezetten, amelyek $C_T C_T C_T$ -vázsal rendelkeznek, sokkal alacsonyabb pozíciót foglalnak el a szonoritással hierarchiában, a beszélők nagyobb aránya hajlamosabb úgy dönteni, hogy ezeknek az igéknek vannak IMP vagy POT alakjai. Utóbbi esetben a harmadik C szükségszerűen egy /h/ szegmentum lesz, aminek köszönhetően az egész klaszter zöngétlenedésen megy keresztül. A mássalhangzócsoporthoz így tovább veszít szonoritásából: *pattogzhat* /pɒt:ok~~sh~~ɒt/, *bagzhat* /bɒk~~sh~~ɒt/. Következésképpen – ahogy a kérdőívből kinyert adatokban is megmutatkozik – ezek igen magas teljességértékekkel rendelkeznek: 0,74 és 0,77.

² Siptár (2015: 37-42) érvelésének nyomán a magyar /j/ hangot, a szakirodalomban egyébként megszokott módon a félmagánhangzók (G) helyett jelen elemzésben a likvidák (R) közé sorolom.

A fentebb taglalt fonotaxissal és zöngességi koartikulációval kapcsolatos diszkusszió túlmenően a kutatás során az adatokon vizsgáltam azt is, hogy az igék teljességértékét befolyásolja-e, hogy milyen inflexiók alakba kerülnek. Erre azonban nem sikerült ilyen jellegű szabályszerűséget felfedezni, a különféle tövek hasonlóan viselkednek akkor is, ha IMP, és akkor is, ha POT alakba kerülnek, habár bizonyos esetekben (pl. *habzik*.IMP +0,28 és POT +0,80 vagy *siklik* +0,51 és -0,22) megfigyelhetők kisebb-nagyobb ingadozások, de szabályosság hiányában a szuffixumérzékenység gondolatát elvettem.

Fontos szempont az elemzésben, hogy a betoldásérték vizsgálata közben csakis a teljességérték függvényében vonhatók le következtetések, mert a -1 és a +1 közötti számok átlagszámításánál elvész az adatközlők mennyisége: azok az igék, amelyek nagyon magas teljességértéket mutatnak (tehát sokan döntöttek úgy, hogy választanak egy alakot), azoknak, amennyiben fele-fele arányban ítélték meg a kitöltők -V-s és +V-s alakokat, a betoldásértékük 0,00 lenne. Ugyanez történne azonban abban az esetben is, ha nagyon csekély számú kitöltő választotta volna ki a toldalékolt alakok egyikét, és túlnyomó többsége az „Egyik sem” opcióra kattintott volna. Ezt a jelenséget szem előtt kell tartani az elemzés során, vagyis a betoldásértékeknél elővigyázatosabban kell megállapításokat tenni. Adja magát tehát a kérdés, hogy van-e kapcsolat az igék teljességértéke és a betoldásértéke között: vajon azon igék, amelyek defektívebbnek bizonyulnak, erősebben ingadoznak-e a $\pm V$ formáik között (vagyis mindkét indikátor a 0,00 felé közelít-e); ezzel szemben pedig, amennyiben egy ige kevésbé defektív (teljességértéke jobban közelít az 1,00-hez), stabilabb-e a $\pm V$ alakok kiválasztása (tehát betoldásértéke vagy a -1,00-hez, vagy a +1,00-hez van közelebb).

Ezt a felvetést R-ben a Spearman-féle korrelációs teszttel vizsgáltam. Ahhoz, hogy ezt a próbát el lehessen végezni, a betoldásértékek abszolútértékét vettem alapul, ami fontos volt ehhez, hogy mindkét skála a 0-tól 1-ig terjedjen, ezáltal elvégezhető legyen a teszt.

A két érték között pedig van szignifikáns korreláció: azon defektív igék, amelyeknek a teljességértéke magasabb, stabilabb -V vagy +V alakkal rendelkeznek (tehát a betoldásértékük -1 vagy +1 felé közelít), ezzel párhuzamosan pedig azon igék, amelyeknél alacsonyabb arányban választottak toldalékolt alakot a beszélők, azoknak a V-epentézise is nagyobb ingadozást mutatnak (azaz a -1–+1 skálán közelebb esnek a 0-hoz) például: *siklik*.pot esetében 0,44 és -0,12, vagy *vonaglik*.imp esetében pedig 0,67 és +0,13.

3.2.1. A homofóniakerülő igék

Az 1.1. részben bemutatott spanyol példánál láthattuk: az *abolir* ige IND.PRS.1SG alakja (ha létezne) éppen egybeesne az *abuélo* 'nagyapa' jelentésű szóval, viszont a *cuénto* szó esetében az egybeesés, noha bekövetkezik, ez mégsem zavarja a beszélőket.

A magyarban is felfigyelhetünk egy hasonló jelenségre a *vedlik*, a *habzik* és bizonyos értelemben a *bagzik* igék esetében. Először az első kettőt fogom részletesebben taglalni.

A *vedlik* és *habzik* epentetizált tövei azonosak a *vedel* és a *haboz* igék töveivel IMP és POT alakokban, utóbbi kettő paradigmája azonban teljes, így azoknak a már létező alakjai, azaz a *vedeljen*, *habozzon* és *vedelhet*, *habozhat* közrejátszhatnak abban, hogy bizonytalanná váljanak a tárgyalt defektív igék alakjai:

- (3) *Háziállat kígyónál nagyon fontos figyelni, hogy teljesen ?vedeljen le.*
- (4) *A kertben nyugodtan ?vedelhet a kutya, majd összeszedjük a szőröket utána.*

Ezekben a mondatokban a válaszadók közel fele választotta ki az egyik igealakot, és közülük is valamivel nagyobb arányban döntöttek a -V alak mellett, azaz *?vedljen*, *?vedlhet*.

A *habzik* igét különösen magas arányban választották IMP alakban (0,96), ahogy POT alakban is (0,88):

- (5) *Lassan öntsd a sört, hogy ne ?habozzon!*
- (6) *Vesztett kutyának ?habozhat a szája, de nem ez az egyetlen tünet!*

A kérdőjellel való megjelölést azon alapon gondolom továbbra is indokoltnak, hogy a nem defektív disztraktor igékhez képest (0,99–1,00) valamivel alacsonyabb arányban ítélték meg jólformáltnak ezen két ige alakjait.

Hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy ezekben az esetekben a beszélők inkább kerülni kívánják az egybecsengést, más esetekben pedig nem zavarja őket, nem egyértelmű, és kutatásom nem terjedt ki erre a kérdéskörre.

Felmerül egy másik kérdés is: mi alapján lehetséges az, hogy egy ige bizonyos alakjai „lefoglalnak” hangalakokat egy másik ige paradigmája „előtt” – miért nem fordítva történik ez meg? Valószínűsíthető, hogy a válasz a betoldás tényéhez kötődik, ugyanis a *vedl-/habz-* tövek alternációja egy extra lépésnek számít a *vedel/haboz* már „kész”, bármilyen szuffixummal toldalékolható formájához képest.

A *bagzik* esete valamelyest más a fenti két igehez képest, mégis egyfajta homofóniakerülési jelenség:

(7) *Megmondtam a szomszédnak, hogy a macskája ne az én ablakom alatt ?bagozzon.*

(8) *Kint tartott cicát mindenképp megéri ivartalanítani, mert bármikor ?bagozhat.*

A kutatásban szereplő igék közül a legstabilabb –V-s alaknak számít, IMP módban –0,90, POT formában pedig –0,85, tehát a válaszadók döntő többsége a *bagzzon* és *bagzhat* alakokat választotta (ezeket tovább támogatják a jelen fejezetben feljebb taglalt, fonotaktikai javító mechanizmusok). Így itt, bár nem beszélhetünk homofónairól, hiszen nem létezik *bagozzon/bagozhat* hangalakokkal tökéletesen megegyező másik igealak, mégis elképzelhető, hogy a *bagózik* ige paradigmájára történő erős áthallás következménye a –V alak preferenciája.³ A *bagózik* igék releváns alakjaiban hosszú a magánhangzó: *bagózzon, bagózhat*, míg a *bagzik* alakjaiban nem.

4. Következtetések

A tanulmányban bemutatott adatok és az azokból kinyert indikátorok az (1)-es és a (2)-es hipotézist is támogatják, vagyis a magyar defektív igék alakjai nem egyformán defektívek, graduális skálát alkotnak, valamint a defektivitás mértéke a belső morfémahatáron létrejövő CCC-klaszter szonoritására érzékeny.

A kutatás (3)-as hipotézise volt, hogy a defektív alakok képzését valamilyen módon befolyásolják bizonyos demográfiai tényezők, mint például az (3a) életkor, (3b) a lakóhely, vagy (3c) az iskolai végzettség.

Az R-ben elvégzett khí-négyzet ezek alapján szignifikáns tért el, vagyis az adatok támogatják a (3a) hipotézist, miszerint a beszélők életkora hatással van arra, hogy milyen mértékben ítélnék igéket defektívnek vagy teljesnek. Minél fiatalabb volt egy beszélő, annál valószínűbb, hogy kiválasztott egy defektív igealakot; ez ellentétes irányban azonban ez nem mondható el, idősebb beszélők esetében nem nő a valószínűsége az „Egyik sem” opció választásának.

A (3)-as hipotézis további részeit illetően szintén khí-négyzet próbákat végeztem, de a (3b) részre vonatkozó állítás, vagyis hogy a beszélők lakóhelye bárhogy befolyásolná a vizsgált igék defektivitásának mértékét, nem mutatott szignifikáns eltérést. A (3c) rész, miszerint az iskolai végzettségnek lenne befolyása a választásra, az elvégzett khí-négyzet próbák alapján nem bizonyult szignifikánsnak. Ez utóbbi két alhipotézist tehát elvethetjük, mivel nem sikerült ezeket támogató adatokat gyűjteni és statisztikai teszteket végezni.

A kutatás előrehaladtával az adatok vizsgálata során teszteltem az összefüggést a teljességérték és a betoldásérték között, ami korrelációt mutatott: minél erősebben defektív egy ige, annál valószínűbb, hogy a kiválasztott (csekély számú) $\pm V$ -s alakok nagyobb ingadozást fognak mutatni.

A szuffixumérzékenységet vizsgálva, azaz befolyásolja-e a defektivitás mértékét vagy az epentézis meglétét, hogy IMP vagy POT alakba kerülnek-e az igék, nem sikerült kimutatni.

5. Limitációk

A defektivitás egy meglehetősen heterogén jelenség, egy beszélőközösségen, de még egyazon beszélő nyelvhasználatán belül is előfordulnak benne ingadozások, bizonytalanságok (Sims 2015). A beszédprodukciónál gyakori a megakadás és parafrázálás, ezt erősíti az az általánosan elterjedt, iskolai nyelvtanórákon gyakorta hangoztatott álláspont, miszerint a paradigmatis hiányokat kikényszerítő környezetet szerencsésebb elkerülni. A preskriptív nyelvi szemlélet is jelentősen megnehezíti az adatgyűjtést, lekérdezést, hiszen a beszélők (akkor is, ha spontán beszédben előfordul, hogy defektív alakokat produkálnak) ódzkodnak a köznyelv által nem elfogadott nyelvi adat megadásától egy tudományos kutatásban.

³Habár erre irányuló, intuitív magyarázatok lekérdezése nem szerepelt a kérdőívben, erre a jelenségre néhány adatközlő hívta fel a figyelmet a kitöltést követően; állításuk szerint azért döntöttek a –V alak mellett, mert a +V-s formában „bagózó cicák” képe jelent meg lelki szemeik előtt.

Ehhez kapcsolódó, egyéb nehézséget jelent a defektivitás kutatásához, hogy a korpuszokban ezen alakok szinte egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben lelhetők fel, így a gyakoriságukra vonatkozó adatokat csak nagyon korlátozottan lehet megszerezni: a Magyar Nemzeti Szövegtárban és a BME Szószablya adatbázisában futtatott lekérdezések igen kevés adattal szolgáltak a gyakoriságokra vonatkozóan.

Mivel ennyire spontán és szubsztenderd jelenségről van szó, ideális lenne spontán beszédben vizsgálni a kívánt defektív alakokat, azonban ezek előfordulását nehézkes lenne az elemzés szempontjából megfelelő mennyiségben elicitálni.

A kérdőív mint kutatási módszertan korlátai közé tartozik, hogy a résztvevők előre megadott lehetőségek közül választhattak; ez, a már említett preskriptivizmus, valamint a kérdőívekre általánosságban jellemző tesztyszerű körülmények esetleg kikényszeríthették, hogy bizonyos beszélők tévesen azt gondolják, létezik helyes megoldás, és nekik ezt muszáj „megtalálniuk”.

Az opciók előre megadásával jelen kérdőív további korlátja volt, hogy nem tudjuk megállapítani, egy-egy beszélő milyen mértékben gondolta rosszul formálnak az adott alakot, vagy például mit értett az alatt, hogy egy alak „jól hangzik”, „helyes”, vagy éppen „helytelen”.

6. Összegzés

Kutatásomban kifejezetten a felszólító módra (IMP: -j) és a ható alakra (POT: -hat/het) koncentráltam, ezeknek is csupán a PRS.3SG.INDEF, igekötők nélküli, egyéb toldalékkal nem ellátott alakjaival készítettem kérdőíves kutatást egy korábban elvégzett kutatás alapján.

A magyar fonotaktikai szabályokat részletesen prezentáltam a szakirodalom alapján, eszerint különféle CCC-klaszterek esetében keletkezik a magyar igéknél defektivitás. Elemzésem szerint ezek közrejátszanak némely defektív alak gerencélésében: pl. a *csukljon* esetében */ʃʊkʎjon/ > /ʃʊkʎjon/, vagy a *vedljen* esetében */vedʎjen/ > */vedʎjen/ > /vedʎ:en/, ahol az első lépés mindig egy C₂-törlés, a második pedig egy (defektivitáshoz már nem kötődő) palatalizáció. Másik lehetőség (más alakok esetében), hogy a defektív igék elfogadottságát morfológiai eszközökkel, például egy másik, nem defektív igeformacsoportba való átsorolása adja (pl. *csukoljon* alak esetében ez a fő az epentézist engedélyező tövek közé kerül).

A három fő hipotézisem közül kettőt a kutatásban gyűjtött adatok támogatnak: (1) a magyarban a defektivitás nem egyforma mértékű az igék esetében; (2) minél nagyobb a szonoritás mértéke, annál defektívebbnek bizonyul egy ige. A (3)-as hipotézis (3a) része, miszerint az életkor hatással van a defektív alakok arányára – minél fiatalabb beszélő töltötte ki a kérdőívet, annál nagyobb volt a valószínűsége, hogy választott egy alakot a felkínáltak közül. A (3b)–(3c) részeket nem sikerült statisztikai próbákkal megtámogatni, így elvethető az a felvetés, hogy a lakóhely vagy az iskolai végzettség befolyásolja a defektivitás produkcióját.

Irodalomjegyzék

- Albright, Adam 2003. A quantitative study of Spanish paradigm gaps. In: Garding, Gina – Tsujimura, Mimu (eds.): *West coast conference on formal linguistics 22 proceedings*. Somerville MA, USA: Cascadia Press. 1–14.
- Halle, Morris 1973. Prolegomena to a theory of word formation. *Linguistic Inquiry* 4. 1: 3–16.
- Hayes, Bruce 2009. *Introductory phonology*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Hetzron, Robert 1975. Where the grammar fails. *Language* 51. 4: 859–872.
- Juhász Dezső – Kiss Jenő 2003. Nyelvjárások, regionális változatok. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2008. Paradigmatic space and defectiveness in Hungarian – an empirical study. In: *8th international conference on the structure of Hungarian (ICSH8)*. Oxford, UK: Oxford University Press. 85–102.
- Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2010. Defective verbal paradigms in Hungarian – description and experimental study. In: Ayers, Michael (eds.): *Proceedings of the British Academy* 163: 85–102.

- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 73–203.
- R Core Team 2023. R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. URL: <https://www.R-project.org/>.
- Sims, Andrea D. 2015. *Inflectional Defectiveness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siptár Péter 2015. *Kis magyar fonológia: válogatott karcolatok*. Veszprém: Pannon Egyetem Kiadó.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford: Oxford University Press.

Csényi Péter
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
HUN-REN Nyelvtudományi Intézet
csenyi.peti@gmail.com

Rendhagyó szenvedő alakok használata az orosz nyelvben

Absztrakt

A tanulmány két, az orosz nyelvben ritkán előforduló szenvedő alakot vesz górcső alá: a folyamatos igéből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakját (pl. *книга читана* [*kniga čitana* 'a könyv olvasva volt'], *письмо писано* [*pis'mo pisano* 'a levél írva volt']), valamint a befejezett szemléletű igéből képzett *-ся* morfémás igei passzívumot (pl. *улица осветилась фонарями* [*ulica osvetilas' fonarjami* 'az utca világossá vált a lámpák által'], *земля освежилась дождём* [*zemlja osvežilas' doždëm* 'a föld felfrissült az esőtől']). A szakirodalom rendkívül csekély figyelmet szentel a szóban forgó alakoknak; a legtöbb nyelvtani mű egyáltalán nem tesz róluk említést, vagy csak annyit jegyez meg róluk, hogy ritkán fordulnak elő. A nyelvoktatásban jellemzően nem esik szó az említett passzív alakokról, annak ellenére, hogy a tanulók szépirodalmi szövegekben, frazeologizmusokban és ikerszavas kapcsolatokban is találkozhatnak ezekkel. Dolgozatom célja rövid betekintést adni e rendhagyó alakok jellemző használatába és aspektuális jelentéseibe az Orosz Nemzeti Korpuszból (НКРЯ) vett statisztikák, példamondatok, továbbá egy kérdőíves felmérés segítségével.

Kulcsszavak: orosz nyelvészet, funkcionális grammatika, passzív, szenvedő, visszaható, igeaspektus, igeszemlélet

1. Bevezető megjegyzések

A jelen tanulmány egy olyan komplex kutatásnak a része, amelynek célja az *igeidő*, az *igemód* és az *igefajta* (másképpen: *igefajta*²) grammatikai kategóriák *igeszemlélettel* való kapcsolatainak vizsgálata az orosz nyelvben (illetve tágabb értelemben véve: a *temporalitás*, a *modalitás* és az „*igefajtajelleg*” funkcionális szemantikai mezők kölcsönhatása az *aspektualitással*).

A szenvedő alakok képzése során kölcsönös kapcsolat figyelhető meg az igefajta és az igeszemlélet elnevezésű grammatikai kategóriák között. Az esetek nagy többségében a befejezett igéből a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid *(-н/-т [-н/-т])* végű alakját képezzük, l. az (1) és a (2) példákat, míg a folyamatos szemléletűből a *-ся [-sja]* morfémával képzett igei passzívumot hozzuk létre, l. (3) és (4):

- (1) Дом построен.
Dom postro-en.
ház.NOM.SG.M³ épít.PFV-PASS.PST.SG.M
'A ház fel van építve.'

¹ A cikkben szereplő orosz szenvedő alakok/szerkezetek többségének formailag nincs valódi magyar megfelelője. A magyar jelentésük megadásánál arra törekedtem, hogy az eredeti orosz alakokhoz/szerkezetekhez közelítsek, érzékeltetve azok logikáját. Meggyőződésem, hogy ez a fajta megközelítés esetünkben célravezetőbb, mint a magyar jelentések aktív/cselekvő igenemben való közlése – még azzal együtt is, hogy ez az esetek többségében a magyartól idegen megoldásokat eredményez. Kivételt képeztek a cikkben szereplő szépirodalmi példák és frazeologizmusok, amelyeket igyekeztem a magyar irodalmi nyelv normáinak megfelelően lefordítani.

² Az orosz nyelvészetben a *залог* [*zalog*] megnevezéssel jelölt grammatikai kategóriának a magyarban nincs általánosan használt megfelelője. Terminológiai ekvivalensként előfordulnak az *igefajta*, *igefajta*, *igenem*, továbbá a görög *diatézis* és a latin *genus verbi* megnevezések is. Ezenkívül többen egyszerűen az „aktív/passzív szerkezet” vagy „cselekvő/szenvedő forma” szembeállításokkal hivatkoznak erre a grammatikai kategóriára. Ami pedig a *залоговость* [*zalogovost'*] funkcionális szemantikai mező magyar megfelelőjét illeti, arra a Dezső László és Ju. S. Maslov. által szerkesztett szöveggyűjteményben az „igefajtajelleg” kifejezés szerepel (Bondarko 1983: 288). A jelen dolgozatban a *залог* [*zalog*] kategória megfelelőjeként az *igefajta* elnevezést használom.

³ A glosszázás a <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php> címen elérhető lipcsei glosszázási szabályokat követi; kivételt képeznek az orosz előjárószavak, amelyek alá praktikus okokból a kontextusnak megfelelő magyar toldalékmorfémák kerültek (pl.: *об этом* [*ob ètom*] 'erről' esetén az *об* előjárószó a *-ról* glosszát kapta, mely a magyar *-ról/-ről* allomorfokat jelöli). A hivatkozott szabálygyűjteményben felsorolt rövidítések mellett a cikkben a következő kiegészítő jelöléseket alkalmazom: PREP – előjárós eset; ADJ_SHORT_FORM – melléknév rövid alakja; POSSESSIVE_PRONOUN – birtokos névmás; PREPOSITION – előjárószó.

- (2) Книга **прочитана**.
 Knig-a pročit-a-n-a.
 könyv.F-NOM.SG olvas.PFV-PASS.PST-SG.F
 'A könyv el van olvasva.'
- (3) Дом **строится**.
 Dom stroit-sja.
 ház.NOM.M.SG épít.IPFV.PRS.3SG-REFL
 'A ház épül.'
- (4) Книга **читается**.
 Knig-a čitaet-sja.
 könyv.F-NOM.SG olvas.IPFV.PRS.3SG-REFL
 'A könyv olvasva van.'

Az orosz nyelv-oktatásban a szenvedő szerkezetek kapcsán rendszerint ezt a két szenvedő formát tárgyalják, miközben az egyéb, ritkábban használt passzív alakokról nem esik szó. A problémakör ilyen jellegű szűkítése módszertani megfontolásból nézve érthető, mivel a tanárnak mindenekelőtt az idegen nyelvben leggyakrabban előforduló szerkezetek magabiztos használatát kell elsajátíttatnia a tanulókkal, és csak ezt követően érdemes kitérni a különböző rendhagyó esetekre.

Véleményem szerint azonban a magas szintű nyelvtudással rendelkező tanulókat (elsősorban az orosz nyelv és irodalom mesterképzéses és a tanári szakos hallgatókat) már célszerű lehet legalább érintőlegesen megismertetni a ritkább szenvedő alakokkal is. Ennek a magyarázata egyszerű: irodalmi szövegekben, illetve néhány állandósult szókapcsolatban, frazeologizmusban és bizonyos ikerszavas kapcsolatokban találkozhatunk nem reguláris (kevésbé „szabályszerű”) passzívumok képzésével is. Ezzel kapcsolatban azt a célt érdemes hangsúlyozni, hogy a tanulók képesek legyenek az említett rendhagyó szenvedő alakok passzív (értsd: „receptív”) szintű elsajátítására, de természetesen nem tűzhető ki követelményként, hogy aktívan használni is tudják azokat.

Az ige szemléletétől függően kétféle olyan képzési eljárás is létezik, amely szembemegy a reguláris derivációval. Az első esetben a folyamatos szemléletű igéből képezzük a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid (-н/-т [-n/-t] végű) alakját, l. (5) és (6), a másodikban pedig a befejezett igéből a -ся [-sja] morfémás igei passzív formát, l. (7) és (8):

- (5) Книга **читана**.
 Knig-a čita-n-a.
 könyv.F-NOM.SG olvas.IPFV-PASS.PST-SG.F
 'A könyv olvasva volt.'
- (6) Письмо **писано**.
 Pis'm-o pisa-n-o.
 levél.N-NOM.SG ír.IPFV-PASS.PST-SG.N
 'A levél írva volt.'
- (7) Улица **осветилась** фонарями.
 Ulic-a osveti-l-a-s' fonar-jami⁴
 utca.F-NOM.SG világít.PFV-PST-SG.F-REFL lámpa-INS.PL
 'Az utca világossá vált a lámpák által.'
- (8) Земля **освежилась** дождём.
 Zeml-ja osveži-l-a-s' dožd-ëm.
 föld.F-NOM.SG frissít.PFV-PST-SG.F-REFL eső.M-INS.SG
 'A föld felfrissült az esőtől.'

⁴ A morfémahatárok megállapítását illetően a formai alapon történő átírást alkalmazom a fonológiai elvű megközelítés helyett.

Mivel az eddigi szakirodalom nagyon csekély figyelmet szentel mindkét ilyen típusú képzésnek, dolgozatomban célja e rendhagyó alakok jellemző használatának és aspektusjelentéseinek az áttekintése. A bemutatott elemzés alapját részben a cikkben közölt kérdőíves számadatok képezik, amelyek a saját felmérésemből származnak.⁵

2. Folyamatos ige – szenvedő melléknévi igenév

E fejezet alcíme arra utal, hogy a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid (-н/-т [-n/-t] végű) alakja (a továbbiakban: múlt idejű folyamatos participiális passzívum) ritkábban ugyan, de folyamatos szemléletű igéből is képezhető. Elöljáróban idézek néhány 19–20. századbeli irodalmi példát a vizsgálni kívánt forma használatának szemléltetésére:⁶

- (9) А скоро ваша пьеса будет **играна** на сцене?
(Панаев 1840. Прекрасный человек)
A skoro vaš-a p'es-a bud-et
és hamarosan ön.GEN-SG.F dal.F-NOM.SG van.FUT-3SG
игра-н-a на scen-e?
játszik.IPFV-PASS.PST-SG.F -On színpad.F-PREP
'Hamarosan az ön darabját fogják előadni a színpadon?'
(Panaev 1840. Nagyszerű ember)
- (10) Однажды в Одессе Пушкин был **зван** на какой-то вечер.
(Волконский 1921. О декабристах)
Odnazdy v Odess-e Puškin by-l
egyszer -bAn Odessza.F-PREP Puskin.NOM van-PST.SG.M
zva-n na kakoj-to
hív.IPFV-PASS.PST.M.SG -rA valamilyen.M-ACC
večer
estély.ACC.M
'Egy alkalommal Puskit Odesszában elhívták valamilyen estélyre.'
(Volkonskij 1921. A dekabristákról)
- (11) На суде **читаны** были письма Клавдии Звягиной.
(Горький 1928. Жизнь Клима Самгина Часть 3)
Na sud-e čita-n-y by-l-i
-On bíróság.M-PREP.SG olvas.IPFV-PASS.PST-PL van-PST.M-PL
pis'm-a Klavdi-i Zvjagin-oj
levél-NOM.PL Klaudia.F-GEN Zvjagina.F-GEN
'A bíróságon felolvasták Klaudia Zvjagina leveleit.'
(Gorkij 1953. Klim Szamgin élete. 3. rész).

Következzen a bemutatott, nem reguláris passzív formák használatára két példa az utóbbi évtizedekből:

⁵ Kutatásom részeként két közösségimédia-felületen (<https://www.facebook.com>, <https://www.reddit.com>) kérdőíves felmérést végeztem orosz anyanyelvű beszélők körében 2023. február 10–16. között. Ebben az említett ritkán előforduló passzív alakokat tartalmazó megnyilatkozásokról (amelyeket szépirodalmi mondatok mintájára konstruáltam) kellett eldöntenie az adatközlőknek, hogy elfogadhatónak tekintik-e őket. Válaszadásuk során az „elfogadható”, „nem elfogadható” és a „nem tudom eldönteni” lehetőségek közül kellett választaniuk. A kérdőívet összesen 651-en töltötték ki. A résztvevők életkor szerinti eloszlása: 14–28 évesek: 53,3% (347 fő); 29–44 évesek: 34,9% (227 fő); 45–57 évesek: 8,4% (55 fő); 58 év fölöttiek: 3,2% (21 fő); tartózkodott a választástól: 0,2% (1 fő). Az adatközlők iskolai végzettsége: felsőfokú végzettségű: 65,3% (425 fő), általános középiskolai végzettségű (10–11 osztály): 18,6% (121 fő); középfokú szakvégzettségű (10–11 osztály): 7,9% (51 fő); felső tagozatos (5–9 osztály): 6,9% (45 fő); alsó tagozatos (1–4 osztály): 0,8% (5 fő); tartózkodott a választástól 0,5% (3 fő). A kérdőíves felmérés kérdései és eredményei elérhetők az alábbi címen: https://github.com/balazspalinkas/orosz_rendhagyoszenvedo_alakok
⁶ A példák forrása az Orosz Nemzeti Korpuszban (<https://ruscorpora.ru>) található Főkorpusz (Национальный корпус русского языка; Основной корпус [Nacional'nyj korpus russkogo jazyka; Osnovnoj korpus]).

- (12) Княжеский дом был обширен, **крыт** еловым лубом.

(Иванов 2000. Сердце Пармы)

Knjažesk-ij	dom	by-l	obširen,
fejedelmi.ADJ-NOM.M	ház.NOM.SG.M	van-PST.SG.M	tágas.ADJ_SHORT_FORM.M
kry-t	elov-ym	lub-om	
fed.IPFV-PASS.PST.SG.M	fenyő.ADJ-INS.SG	kéreg-INS.SG	

'A fejedelmi ház tágas volt, fenyőkéreggel volt fedve.'

(Ivanov 2000. Párma szíve)

- (13) Московская почта подтвердила, что письмо **писано** не рукой Панина.

(Измозик 2000. Черный кабинет / «Родина»)

Moskovsk-aja	počt-a	podtverdi-l-a,	čto
moszkvai.ADJ-NOM.F	posta.F-NOM.SG	megerősít.PFV-PST-SG.F	hogy
pis'm-o	pisa-n-o	ne	ruk-oj
levél.N-NOM.SG	ír.IPFV-PASS.PST-SG.N	nem	kéz.F-INS.SG

Panina

Panyin.M-GEN

'A moszkvai posta megerősítette, hogy a levél nem Panyin kézírása.'

(Izmozik 2000. Fekete iroda / „Rogyina”).

Amint a bevezetőben is utaltam rá, a fenti típusú participiális passzívum használatát illetően csupán kevés információhoz juthatunk a szakirodalomból. Az orosz nyelv akadémiai nyelvtana (Русская грамматика I [Russkaja grammatika I 'Orosz grammatika I'], a továbbiakban: akadémiai grammatika) néhány irodalmi példa kíséretében mindössze annyit jegyez meg, hogy az adott alak ritkán fordul elő (Шведова [Švedova] 1980: 613), továbbá felsorolja, hogy mely folyamatos igékből nem képezhető szenvedő múlt idejű melléknévi igenév (uo. 669). Пупынин [Pupynin] egy, az „igefajtajelleg” és az aspektualitás kapcsolatrendszerét vizsgáló írásában említést tesz erről az alakról, megjegyezve, hogy az általános tényközlő jelentést fejez ki (Пупынин [Pupynin] 1991: 216-217). Egy későbbi dolgozatában némileg bővebben kifejti az erről alkotott nézeteit (Пупынин [Pupynin] 1995: 169–171) – erre a továbbiakban térek majd ki a múlt idejű folyamatos participiális passzívum specifikus aspektusjelentéseinek tárgyalásánál. Pete István a különböző egyetemi tankönyveiben (Pete 1988, 1995, 2005) nem tesz említést a múlt idejű folyamatos participiális passzívumról, mindössze arra mutat rá, hogy a folyamatos igék szenvedő alakjait általában a -ся [-sja] morfémmal, ritkábban jelen idejű szenvedő melléknévi igenevekkel képezzük (Pete 1995: 118). Коломацкий [Kolomackij] az igefajta korpusznyelvészeti tanulmányozása során arra a megállapításra jutott, hogy az általa vizsgált 1814 -н/-т [-n/-t] végű melléknévi igenévvel rendelkező mondatban 91%-ban vannak jelen a befejezett és 9%-ban a folyamatos szemléletű participiumok (2009: 122). A szerző kimutatásához azonban hozzá kell tenni, hogy ebbe az arányba egyaránt beletartoznak a rövid és teljes alakú melléknévi igenevek.

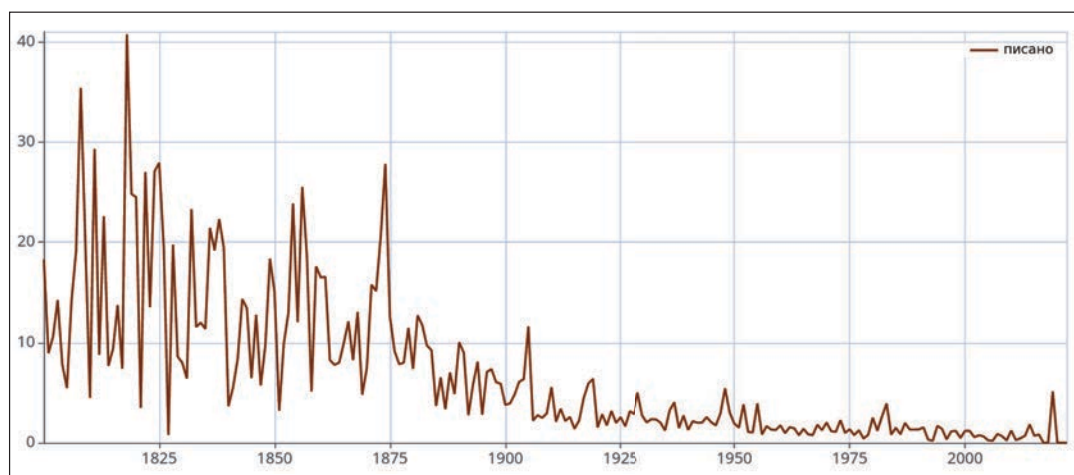
Kutatásomban a *писан/а/о/ы* [*pisan/a/o/y* 'írva/festve volt'], a *читан/а/о/ы* [*čitan/a/o/y* 'olvasva volt'], a *рисован/а/о/ы* [*risovan/a/o/y* 'rajzolva volt'], a *зван/а/о/ы* [*zvan/a/o/y* 'hívva volt / meg volt hívva'], a *крыт/а/о/ы* [*kryt/a/o/y* 'zárt/fedett volt'], a *мыт/а/о/ы* [*myt/a/o/y* 'mosogatva volt'], a *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt'], a *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt'] és az *игран/а/о/ы* [*igran/a/o/y* 'játszva volt'] múlt idejű folyamatos participiális passzív alakokat (összesen 36 tétel) egy-egy aspektuspárral összepárosítva elemeztem. A vizsgálat során az Orosz Nemzeti Korpuszból kinyert példamondatok és statisztikák mellett elsősorban a kérdőíves felmérésből szerzett információkra támaszkodtam.⁷ Az Orosz Nemzeti Korpuszból az általam kinyert, 1800 és 2022 közötti időintervallumra vonatkozó adatok feldolgozása alapján a következő megállapításokat tehetjük:

1) A vizsgált alakok között a múlt idejű folyamatos participiális passzív forma határozottan ritkábban fordul elő, mint a befejezett igékből képzett participiális passzívum: az előbbiek a találatok 8,82%-át tették ki (4299 tétel), míg az utóbbiak a 91,18%-át (44 472 tétel). A különbség aránya igénként változó: amíg például a *крыт/а/о/ы* [*kryt/a/o/y* 'zárt/fedett volt'] (304 találat) és a *покрыт/а/о/ы* [*pokryt/a/o/y* 'le volt zárva / le volt fedve'] (9140 találat) szóalakoknál 30-szoros a különbség, addig a *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt']

⁷ A kérdőív eredményei és az Orosz Nemzeti Korpuszból kinyert statisztikák, diagramok megtekinthetők a következő címen: https://github.com/balazspalinkas/orosz_rendhagyó_szenvedő_alakok.

(137 találat) és a *пострижен* [*postrizen* 'le volt nyírva'] (293 találat) között csupán nagyjából 2-szeres. Egyetlen esetben fordult elő a múlt idejű folyamatos participiális passzív gyakrabban: a *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt'] (27 találat) és a *постирани/а/о/ы* [*postiran/a/o/y* 'ki volt mosva'] (16 találat) öszszevetésében. Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy jelen esetben minden folyamatos passzívumhoz csupán egyetlen igekötős befejezett alakot rendeltünk, holott lehetőségünk lenne egyéb prefixumok segítségével (pl. *помыт/а/о/ы* [*pomyt/a/o/y* 'el volt mosogatva'] helyett *вымыт/а/о/ы* [*vumyt/a/o/y* 'el volt mosogatva'] vagy *отмыт/а/о/ы* [*otmyt/a/o/y* 'el volt mosogatva']; illetve *постирани/а/о/ы* [*postiran/a/o/y* 'ki volt mosva'] helyett *выстирани/а/о/ы* [*vystiran/a/o/y* 'ki volt mosva']]) más, kvázi-szónim értelmű befejezett passzívumokat képezni.

2) Megállapítható, hogy összességében csökkenő tendencia rajzolódik ki az általunk vizsgált múlt idejű folyamatos participiális passzív alakok használatában. A csökkenés mértéke változó, ez legerőteljesebben a *писан/а/о/ы* [*pisan/a/o/y* 'írva/festve volt'] és a *читан/а/о/ы* [*čitan/a/o/y* 'olvasva volt'] alakoknál figyelhető meg. Kivételt képez a *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt'] és a *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt'], ezeknél ugyanis nem mutatható ki érdemi csökkenés (mindazonáltal a *стиран/а/о/ы* alakoknál a találatok rendkívül csekély száma – összesen 27 példa – megnehezíti a határozott trendek megállapítását). A csökkenő tendencia egy példaként csatolom a *писано* [*pisano* 'írva/festve volt'] szóalakról készült diagramot, amelynek X tengelyén az éveket, az Y tengelyén pedig az egy millió szóalakra jutó találatok számát láthatjuk (a diagram az Orosz Nemzeti Korpusz weboldalán található график [grafik 'grafikon'] funkció segítségével készült).

1. ábra. А писано [pisano] szóalak előfordulásának változása 1800-tól napjainkig (forrás: Orosz Nemzeti Korpusz)

Az elmondottak alapján jogosan vélhetjük úgy, hogy a múlt idejű folyamatos participiális passzív alakok egy része kiszorulóban van. Feltételezésem szerint ezek helyét fokozatosan átveszi a befejezett igéből képzett participiális passzívum (tehát például a *писан* [*pisan* 'írva/festve volt'] és *читан* [*čitan* 'olvasva volt'] szerepét a *написан* [*napisan* 'le volt írva/festve'] és a *прочитан* [*pročitan* 'el volt olvasva'] veszi át). Feltételezhető továbbá az is, hogy ennek hatására napjainkra a múlt idejű folyamatos participiális passzív alakok stilisztikailag jelöltté váltak; ebbe az irányba mutat az anyanyelvi beszélők visszajelzése is. Ugyanakkor bizonyos alakoknál – mint például a *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt'] és a *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt'] esetében – nem észlelhető, hogy kiveszőben vagy határozottan visszaszorulóban lennének.

Szemléltetésként bemutatok néhány adatot a kérdőíves felmérésemből, amelyek alátámaszthatják a fenti állítást.

- (14) Его портрет (был) **писан** в 1931-ом году.

Ego	portret	(by-l)	pisa-n
ő.POSSESSIVE_PRONOUN	portré.NOM.SG.M	(van-PST.SG.M)	ír.IPFV-PASS.PST.M.SG
v	1931-om	god-u.	
-bAn	1931-PREP	év.M-PREP.SG	
'A portréja 1981-ben volt festve.'			

- (15) Эта статья (была) **читана** многими ещё в 1998-ом году.
 Èt-a stat'-ja (byl-a) čita-n-a mnog-imi
 ez.NOM.SG.F cikk.F-NOM.SG (van.PST-SG.F) olvas.IPFV-PASS.PST-SG.F sokak-INS
 ešë v 1998-om god-u.
 még -bAn 1998-PREP év.M-PREP.SG
 'Ezt a cikket sokan olvasták még 1998-ban.'

A (14) tesztmondatot az adatközlők 81,4%-a nem elfogadhatónak, 13,7%-a elfogadhatónak értékelte, 4,9%-a pedig nem tudott választ adni. A (15) példát a felmérésben részt vevők 65,4%-a nem elfogadhatónak, 28,4%-a elfogadhatónak ítélte meg, és 6,1%-uk nem tudott dönteni. Mind a *писан* [*pisan* 'írva/festve volt'], mind a *читана* [*čitana* 'olvasva volt'] alakot jelentős számú válaszadó kommentárban archaikusként jelölte meg.

- (16) Эта сцена должна быть **играна** с большим энтузиазмом.
 Èt-a scen-a dolž-na by-t'
 ez-NOM.SG.F jelenet.F-NOM.SG kell-SG.F van-INF
 igra-n-a s bol'sim èntuziazm-om.
 játszik.IPFV-PASS.PST-SG.F -vAl nagy-INS.SG.M átélés.M-INS.SG
 'Ezt a jelenetet nagy lelkesedéssel kell játszani.'

- (17) Он (был) **зван** к Петровым к семи часам вечера.
 On (by-l) zva-n k Petrov-ym
 ő.NOM.M (van-PST.SG.M) hív.IPFV-PASS.PST.M.SG -hOz Petrov-DAT.PL
 k sem-i čas-am večer-a.
 -rA hét-DAT óra-DAT.PL este.M-GEN.SG
 'Este 7 órára volt Petrovékhöz hívva.'

A (16) megnyilatkozást a megkérdezettek döntő többsége (88,2%) elfogadhatatlannak érezte. Figyelemre méltó a (17) mondat, amelyet közel azonos arányban (46,1% nem elfogadható, 39,8% elfogadható, 14,1% nem tudja) véltek helyesnek és helytelennek; azonban a *зван* [*zvan* 'hívva volt / meg volt hívva'] alakot az adatközlők jelentős hányada kommentárban elavultnak ítélte meg.⁸

- (18) А у неё ещё посуда не **мыта**!
 A u neë ešë posud-a ne
 és PREPOSITION.GEN ő.GEN.SG.F még edény.F-NOM.SG nem
 my-t-a!
 mosogat.IPFV-PASS.PST-SG.F
 'Őneki még az edényei nincsenek elmosva!'

A (18) mondatot a résztvevők döntő többsége (90,6%) elfogadhatónak érezte, azonban a *мыта* [*myta* 'mosogatva volt'] alak kapcsán számos kommentelő megjegyezte, hogy az népnyelvi forma, mely elsősorban vidéken, az idősebb generáció köreiben használatos. Ez esetben elképzelhetőnek tűnik, hogy egy még jelenleg használatos, de kiveszőben lévő formáról van szó.

A fentiekkel ellentétben a *стирана* [*stirana* 'mosva volt'], *стрижен* [*strižen* 'nyírva volt'] alakok – a kérdőív eredményei szerint – teljesen természetesnek tűnnek a mai orosz anyanyelvű beszélők számára, ezeknek nincs elavult érzetük.

- (19) А вот эта рубашка явно давно не (была) **стирана**.
 A vot èta rubašk-a javno
 és íme ez-NOM.SG.F ing.F-NOM.SG nyilvánvalóan
 davno ne (by-l-a) stir-an-a.
 régen nem (van-PST-SG.F) mos.IPFV-PASS.PST-SG.F
 'Itt ez az ing nyilvánvalóan régen nem volt mosva.'

⁸Egy adatközlő ennek kapcsán a következő szellemes megjegyzést tette: „Bizonyára elfogadható, de csak nagyon korlátozott kontextusban, a 19. sz. [nyelvhasználat] paródiájaként” (kiegészítés: P. B.); (eredetileg: „Наверное допустимо, но в ограниченном контексте, как пародия на 19-й век” [Наверное допустимо, но в ограниченном контексте, как пародия на 19-й век]).

- (20) Мужчина (был) **стрижен** наголо.
 Mužčina (by-l) striž-en nagolo.
 férfi.NOM.M.SG (van-PST.SG.M) nyír.IPFV-PASS.PST-SG.M kopaszra
 'A férfi kopaszra volt nyírva.'

A (19) és a (20) tesztmondatokat a résztvevők döntő többsége (az előbbinél 91,9%, az utóbbinál 86,9%) elfogadhatónak ítélte meg. A *стрижен* [strižen 'nyírva volt'] és a *пострижен* [postrizen 'le volt nyírva'] alakokat az adatközlők teljesen egyenértékűeknek ítélték meg, mely összhangban áll azzal a már említett ténnyel, hogy a *стрижен* alak használata – a korpuszból kinyert adatok szerint – nem mutat csökkenő tendenciát.

Rátérve a múlt idejű folyamatos participiális passzív alak aspektusjelentéseinek tárgyalására, Пупынин [Pupynin] egy 1995-ben megjelent munkájában megállapította, hogy ennek az alaknak a használatakor az ún. általános tényközlő jelentés (обобщенно-фактическое значение [obobšĕnno-faktičeskoe značenie]) realizálódik, továbbá hozzátette, hogy ez a jelentés itt a cselekvés következtében fellépő állapot kifejezését is magában foglalja (1995: 171). A szerző egyúttal azt is konstata, hogy a múlt idejű folyamatos participiális passzívum – ellentétben a folyamatos szemléletű cselekvő igealakokkal – nem alkalmas folyamatok leírására, tehát nincs folyamatjelentése. Ezt azzal bizonyítja, hogy a folyamatos participiális passzív alak nem kapcsolható össze olyan bővítményekkel, amelyek időben elnyújtott, tartós cselekvést, illetve a cselekvés kibontakozását fejezik ki, l. (21) és (22) példákat (1995: 170).

- (21) *В течение двух часов был **читан**.
 *V_tečenie dvuh čas-ov by-l čita-n.
 Keresztül kettő.GEN óra-GEN.PL van-PST.SG.M olvas.IPFV-PASS.PST.M.SG
 *'Két órán keresztül volt olvasva.'
- (22) *Постепенно был **читан**.
 *Postepenno by-l čita-n.
 fokozatosan van-PST.SG.M olvas.IPFV-PASS.PST.SG.M
 *'Fokozatosan volt olvasva.'

Mindezek kapcsán Пупынин [Pupynin] azt is megjegyzi, hogy feltehetőleg éppen a folyamatjelentés megvalósulásának lehetetlensége miatt terjedt el kevésbé a múlt idejű folyamatos participiális passzív alak (1995: 169–171).

A befejezett igéből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakjánál ezzel szemben konkrét tényközlő jelentés vagy az állapot kifejezése kerülhet előtérbe. Ezt kiválóan szemlélteti a következő mondatpár, amelyet Маслов-ра [Maslov] (1987) hivatkozva Падучева [Padučeva] idéz (2010: 243):

- (23) Как только дверь была **открыта**, кошка выбежала на лестницу.
 Kak_tol'ko dver' by-l-a otkry-t-a,
 ahogy ajtó.NOM.SG.F van-PST-SG.F nyit.PFV-PST-SG.F
 koš-ka vybeža-l-a na lestnic-u.
 macska.F-NOM.SG.F kiszalad.PFV-PST-SG.F -bA lépcsőház.F-AKK.SG
 'Ahogy ki lett nyitva az ajtó, a macska kiszaladt a lépcsőházba.'
- (24) Пока дверь была **открыта**, кошка выбежала на лестницу.
 Poka dver' by-l-a otkry-t-a, koš-ka
 amíg ajtó.NOM.SG.F van-PST-SG.F nyit.PFV-PASS.PST-SG.F macska.F-NOM.SG
 vybeža-l-a na lestnic-u.
 kiszalad.PFV-pst-SG.F -bA lépcsőház.F-AKK.SG
 'Amíg az ajtó nyitva volt, a macska kiszaladt a lépcsőházba.'

A (23) példában konkrét tény fejeződik ki, a (24) mondatban pedig állapotjelentés. Amint látható, a befejezett participiális passzívumok az ún. „belső” (specifikus) szemléletjelentéseikben is különbözhetnek.

A folyamatos és a befejezett participiális passzívumok fent felvázolt aspektuális különbségeit figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy mégis miért lehet képes az utóbbi forma kiszorítani az előbbi bizonyos szóalakoknál (mint például a *читан*-t [*čitan* 'olvasva volt'], a *прочитан* [*pročitan* 'el volt olvasva'], valamint a *писан*-t [*pisan* 'írva volt'] a *написан* [*napisan* 'le volt írva'])). Ismert, hogy az általános tényközlő jelentés bizonyos kontextusokban közeledhet a konkrét tényközlő jelentéshez, aminek következtében konkurencia alakulhat ki a folyamatos és a befejezett ige (illetve az azokból képzett alakok) között (vö. Jászay 2019: 55). Feltételezhető, hogy a múlt idejű folyamatos participiális passzív alak és a befejezett szemléletű igéből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakja között is egy ilyen jellegű „gyenge” oppozíció alakult ki, a beszélők pedig az idő előrehaladtával valamilyen okból egyre inkább az utóbbi alakot kezdték előnyben részesíteni.

Meg kell említeni ezenkívül, hogy léteznek olyan állandósult szókapcsolatok, amelyekben épp a múlt idejű folyamatos participiális passzív alak használatos. Ilyenek például a következő frazeologizmusok:

(25) Ему закон не **писан**.

Emu	zakon	ne	pisa-n.
ő.DAT.SG.M	törvény.NOM.SG.M	nem	ír.IPFV-PASS.PST.M.SG

'Órá nem vonatkozik a törvény' (szó szerint: nem neki van írva a törvény).

(26) Вилами по воде **писано**.⁹

Vila-mi	po	vod-e	pisa-n-o.
villa-INS.PL	-rA	víz.F-DAT.SG	ír.IPFV-PASS.PST-N.SG

'Még nem lehet tudni/még bizonytalan' (szó szerint: villával a vízre van írva).

A (25)-ben és a (26)-ban olvasható állandósult szókapcsolatok a szótárakban kizárólag folyamatos szemlélettel szerepelnek (Мокиенко [Mokienko] – Никитина [Nikitina] 2007; Фёдоров [Fëdorov] 2008; Тришкин [Triskin] 2013). Szerettem volna kideríteni, hogy mennyire elfogadhatók e frazeologizmusok befejezett participiális passzív alakos változatai az anyanyelvi beszélők számára, ezért belevettem azokat a kérdőívbe:

(27) ?Ему закон не **написан**.

?Emu	zakon	ne	napisa-n.
ő.DAT.SG.M	törvény.NOM.SG.M	nem	ír.PFV-PASS.PST.M.SG

'Órá nem vonatkozik a törvény.'

(28) ?Вилами по воде **написано**.

?Vila-mi	po	vode	napisa-no.
villa-INS.PL	-rA	víz.F-DAT.SG	ír.PFV-PASS.PST-N.SG

'Még nem lehet tudni/még bizonytalan.'

Érdekes, hogy míg a (27) mondatot a résztvevők döntő többsége (84%) nem tartotta elfogadhatónak, addig a (28) megnyilatkozást jelentősen kevesebben, csupán az adatközlők 63,1% kifogásolta. Ismert, hogy az orosz frazeologizmusok többsége folyamatos és befejezett igével egyaránt használható (pl. *чесать языком* – *почесать языком* [*česat' jazykom* – *počesat' jazykom* 'járatja a száját / koptatja a nyelvét']; *сойти с ума* – *сойти с ума* [*shodit' s uma* – *sojti s uma* 'megbolondulni']) (Tatár 1992: 213). Kisebbségben vannak azok az állandósult szókapcsolatok, amelyek kizárólag egyetlen igeszemléletben használhatók (pl. *держат язык за зубами* [*deržat' jazyk za zubami* 'hallgatni'] (uo. 203) vagy *не ударить лицом в грязь* [*ne udarit' licom v grjaz'* 'állja a sarat / nem marad szégyenben'] (uo.: 205). Ezt figyelembe véve elképzelhetőnek tűnik, hogy elindult egy folyamat, amely végső soron a (26) és (28) változatok párhuzamos használatát fogja eredményezni.

Egy másik sajátos formája a múlt idejű folyamatos participiális passzívumok előfordulásának, amikor ellentétes szemléletű szenvedő alakokat ikerszavas kapcsolatban használunk: *читан-перечитан* [*čitan-perečitan* 'rengetegszer el lett olvasva'], *писан-переписан* [*pisan-perepisan* 'rengetegszer le lett írva'], *смотрен-пересмотрен* [*smotren-peresmotren* 'rengetegszer meg lett nézve'], *игран-переигран* [*igran-pereigran* 'rengetegszer el lett játszva']. Ez a fajta használati mód mentes az archaizmus jegyeitől, a jelen-

⁹ A jelen frazeologizmus *на [na]* előjárószóval is előfordul: *Вилами на воде писано* [*Vilami na vode pisanó*].

kor orosz beszédében is természetesnek tűnik, amikor a cselekvés múltban való sokszori megtörténtének jelentése kap hangsúlyt. Néhány példa a használatukra:

- (29) В научных трудах об этом **писано-переписано**.

V	naučny-h	trud-ah	ob	eto-m
-ban	tudományos-PREP.PL	munka-PREP.PL	-ról	ez-PREP.SG
pisa-n-o		perepisa-n-o.		
ír.IPFV-PASS.PST-SG.N		átír.PFV-REFL.PST-SG.N		

'A tudományos művekben számtalanszor írtak erről.'

- (30) Сейчас пишу в Ницце – город, о котором столько **читано-перечитано** (Копелев 1983. Дневник).

Sejčas	pi-šu	v	Nicc-e	gorod,	o
most	ír-PRS.1SG	-ban	Nizza.F-PREP	város.NOM.M	-ról
kotor-om	stol'ko	čita-n-o		perečitano.	
amely-PREP.SG.M	annyi	olvas.IPFV-PASS.PST-SG.N		újraolvas.PFV-PASS.PST.N.SG	

'Most Nizzából írok – íme, itt a város, amelyről annyit olvastam.'

(Kopelev 1983. Napló)

3. Befejezett ige – -ся végű igei passzívum

A befejezett igéből képzett, többnyire múlt időben használt¹⁰ -ся [-sja] végű igei passzív alakok tárgyalása (a továbbiakban: múlt idejű befejezett igei passzívum) előtt érdemes röviden kitérnünk az igefajtatípusok osztályozására. E problémát illetően nincs teljes egyetértés a nyelvészek körében. Pete István (1995: 113) bemutatja, hogy milyen változatos elképzelések léteznek az igefajtatípusok rendszerezésére: egyes irányzatok képviselői két-három, mások négy vagy még több igefajtat különböztetnek meg (maga Pete eleinte hat [1988: 100], később pedig hét [1995: 113, 2005: 84–85] igefajtat sorol fel a visszaható ige különböző szemantikai altípusait is beleértve). A jelen tanulmány az akadémiai grammatikában ismertetett kategorizálást követi, de témánk szempontjából relevánsnak tartjuk bemutatni a 20. század meghatározó orosz nyelvészének, Виноградов-*nak* [Vinogradov] a felosztását is.

Виноградов [Vinogradov] (2001: 510) – Шахматов [Šahmatov] (1927) elképzelését követve – három alapvető igefajtat különböztetett meg: cselekvőt, szenvedőt és visszahatót.¹¹ Mindazonáltal a -ся [-sja] végű igék szemantikai csoportosítása során a szerző által megnevezésre kerülnek olyan osztályok, amelyek a szenvedő és visszaható alakok jegyeit egyaránt magukon hordozzák, és ezáltal egyfajta átmenetet képezhetnek a kettő között (Виноградов [Vinogradov] 2001: 513–514). Ilyennek tekinthetők egyrészt az ún. *mediális* (értsd: közbülső; *средне-возвратный* [credne-vozvratnyj])¹² jelentésű igék (pl. *возвращаться* [vozvršat'sja 'visszatérni'], *останавливаться* [ostanavlivat'sja 'megállni'], *отправляться* [otpravljat'sja 'elindulni'], *отодвинуться* [otodvinut'sja 'elmozdulni'], *шататься* [šatat'sja 'tántorogni'], *подняться* [podnjat'sja 'felmenni/felkelni'] stb.), amelyeknél a grammatikai alany fizikai állapotában, helyzetében valamilyen változás lép fel. Ezzel együtt ez a csoport – ellentétben a ténylegesen visszaható igékkel – alig vagy egyáltalán nem rendelkezik azzal a jelentéstartalommal, hogy a grammatikai alany magára mint logikai tárgyra irányítaná a cselekvést (uo. 512–513). Másrészt szintén átmeneti kategóriának tekinthetők az ún. *szenvedő-visszaható* (*страдательно-возвратное* [stradatel'no-vozvratnoe]) jelentésű igék, amelyek a kontextusuktól függően elsősorban szenvedő vagy visszaható tartalmat fejeznek ki. Шахматов [Šahmatov] (1952: 96) ezt a következő példák segítségével illusztrálja:

- (31) Поезд **останавливается** сигналом стрелочника.

Poezd	ostanavlivaet-sja	signal-om
vonat.NOM.SG.M	megállít.IPFV.PRS.3SG-REFL	jelzés.M-INS.SG
streločnik-a.		
váltóőr.M-GEN.SG		

'A vonat megáll a váltóőr jelzésére.'

¹⁰ A szóban forgó képzésmód ritkábban ugyan, de jövő időben is előfordulhat, pl. *По прогнозу метеосводки около полудня небо затянется тучами* [Po prognozu meteosvodki okolo poludnja nebo zatjanetsja tučami 'Az időjárás-előrejelzés szerint dél körül (borús) felhők fogják beborítani az eget'].

¹¹ Ugyanezt a modellt követi az öt kiadást megért (1968–1990), magyarországi egyetemi nyelvtankönyv is, a *Курс современного русского языка* [Kurs sovremennogo russkogo jazyka 'A mai orosz nyelv kurzusa'] (Bolla–Páll–Papp 1968: 392–393).

¹² A *mediális* jelentésű igék elméletének történeti áttekintését l. Orosz (2001: 61–70).

(32)	Поезд останавливается опытной рукою машиниста.	
	Poezd	ostanavlivaet-sja
	vonat.NOM.SG.M	megállít.IPFV.PRS.3SG-REFL
	ruko-ju	mašinist-a.
	kéz.F-INS.SG	mozdonyvezető.M-GEN.SG
	'A vonat megáll a mozdonyvezető tapasztalt keze által.'	
(33)	Поезд останавливается .	
	Poezd	ostanavlivaetsja.
	vonat.NOM.SG.M	megállít.IPFV.PRS.3SG-REFL
	'A vonat megáll.'	

Míg a (31)-ben és a (32)-ben szereplő igék szenvedő igefajtájúnak tekinthetők, addig a (33) esetén – amennyiben nincs implikálva a cselekvést végző logikai alany – visszaható (illetve a fent felvázolt csoportosítás szerint: mediális) igefajtaról beszélhetünk.

Az általunk vizsgált múlt idejű befejezett igei passzívum kapcsán Виноградов [Vinogradov] (2001: 514) azt jegyzi meg, hogy ezek az alakok szenvedő helyett rendszerint mediális/közbülső jelentést fejeznek ki, amelyre a következő példát hozza:

- (34a) Улица **осветилась** фонарями.
 Ulic-a osveti-l-a-s' fonar-jami.
 utca.F-NOM.SG világít.PFV-PST-SG.F-REFL lámpa-INS.PL
 'Az utca világossá vált a lámpák által.'

A mediális igék fent felvázolt szemantikai jegyeit tekintve a szerzőnek ez a megállapítása nehezen érthetőnek tűnhet. Véleményem szerint ezt az állítást azzal az értelmezéssel lehet megindokolni, miszerint ennél a megnyilatkozásnál a beszélő úgy tekint a lámpákra, mintha azok az utca részét képeznék, és nem külső, cselekvést végző logikai alanyt lát bennük (másképpen fogalmazva: a mondat némileg azt az érzetet kelti, mintha maga az utca lenne a cselekvő ágens). Ezzel szemben az első ránézésre nagyon hasonló (34b)-t Виноградов [Vinogradov] szinte elfogadhatatlannak értékeli („почти невозможно” [počti nevozmožno 'majdnem lehetetlen']) (2001: 514).

- (34b) Комната **осветилась** лампой.
 Komnat-a osveti-l-a-s' lamp-øj.
 szoba.F-NOM.SG világít.PFV-PST-SG.F-REFL lámpa.F-INS.SG
 'A szoba világossá vált a lámpa által.'

A fenti ellentmondás tisztázására megkértem a kérdőív kitöltőit, hogy döntsék el, lehetséges-e az említett két mondat. A (34a) 70%-ban *elfogadható*, 21%-ban *elfogadhatatlan*, 9%-ban *nem tudom*, míg az (34b) 63,6%-ban *elfogadható*, 25%-ban *nem elfogadható* és 11%-ban *nem tudom* minősítést kapott. Amint látható, az értékelésbeli különbség csekély volt, ami némileg ellentmond Виноградов [Vinogradov] megállapításának. Véleményem szerint e két mondat közötti különbségek feltárása további vizsgálódást igényelne. E problémakörhöz kapcsolódóan érdemesnek tartom közölni az egyik válaszadó kommentárját: „Az első változat [(34a)] elfogadható a szépirodalomban, amikor ki kell emelni a megvilágított utca esztétikumát. A második változat [(34b)] nem felel meg, mert hétköznapiasan hangzik. Helyesebb így: *Комната осветилась светом лампы* [*Komnata osvetilas' svetom lampy*] ‘a szoba világossá vált a lámpa fénye által!’¹³ (kiegészítés: P. B.).

Az akadémiai grammatika – Виноградов-tól [Vinogradov] eltérően – csupán két alapvető igefajtát különböztet meg: cselekvőt és szenvedőt (Шведова [Švedova] 1980: 611–612, §1455). A visszaható igéket két csoportra osztja (uo. 612, §1456): *szenvedő jelentéssel rendelkező* (uo. 614, §1461) és *nem rendelkező*

¹³ Eredeti kommentár: „Первый вариант допустим в художественной литературе, когда нужно подчеркнуть эстетику освещённой улицы. Второй звучит по-бытовому, а потому не подходит. Правильнее так: *Комната осветилась светом лампы*” [Pervyj variant dopustim v hudožestvennoj literature, kogda nužno podčerknut' èstetiku osvešënoj ulicy. Vtoroj zvučit po-bytovomu, a potomu ne podhodit. Pravil'nee tak: *Komnata osvetilas' svetom lampy*].

(tehát *cselekvő*) alakokra (uo. 615, §1468), megjegyezve, hogy a *cselekvő* jelentéssel bíró visszaható igéknél az eszközhatározós eset soha nem vonatkoztatható a logikai alanyra (Шведова [Švedova] 1980: 615, §1468). Ez összhangban van Бондарко [Bondarko] azon állításával, miszerint egy szerkezetet akkor tekinthetünk szenvedőnek, ha bővítményként potenciálisan megvalósítható az eszközhatározós esetben (a továbbiakban: eszközeset) lévő logikai alany (2017: 276). Amennyiben ez nem lehetséges, akkor *cselekvő* igéről beszélünk. Ezt az elvet hatékonyan szemléltetik a következő példák:

(35a) Ключи **най**дены.

Ključ-i najd-en-y.
kulcs-NOM.PL talál.PFV-PASS.PST-PL
'A kulcsok meg lettek találva.'

(35b) Ключи **най**дены мной.

Ključ-i najd-en-y mnoj.
kulcs-NOM.PL talál.PFV-PASS.PST-PL én.INS
'A kulcsok meg lettek találva általam.'

(36a) Ключи **наш**лись.

Ključ-i naš-l-i-s'.
kulcs-NOM.PL talál.PFV-PST-PL-REFL
'A kulcsok meg lettek találva.'

(36b) *Ключи **наш**лись мной.

*Ključ-i naš-l-i-s' mnoj.
kulcs-NOM.PL talál.PFV-PST-PL-REFL én.INS
'A kulcsok meg lettek találva általam.'

Amint látható, a (35a) megnyilatkozást lehetséges kiegészíteni eszközesetben lévő logikai alannal, l. (35b); ezzel szemben a (36a) kiegészítése elfogadhatatlan megnyilatkozást eredményez, l. (36b). Következésképpen az előbbinél szenvedő igéről, az utóbbinál pedig *cselekvő* jelentéssel rendelkező visszaható igéről beszélhetünk.

Az akadémiai grammatika nem részletezi a múlt idejű befejezett igei passzív alak használatát, csupán érintőlegesen jegyzi meg, hogy a befejezett igéből képzett *-ся [-sja]* végű ige ritkán fordul elő (Шведова [Švedova] 1980: 614). Ремчукова [Remčukova] szerint habár *-ся [-sja]* végű alakot döntő többségben a folyamatos szemléletű igék vesznek fel, az élőbeszédben potenciálisan előfordulhatnak az alábbihoz hasonló mondatok: *Сегодня от Саши письмо получилось* [Segodnja ot Saši pis'mo polučilos' 'A mai nap levél érkezett Szásától'] (amelyen egy elektronikus üzenetről szóló, beszélt nyelvi megnyilatkozás értendő). A szerző kiemeli, hogy a potenciális *-ся [-sja]* végű alaknak kevésbé van szenvedő jellege, mint a befejezett szemléletű igéből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakjának, amelyet Норман [Norman] (1972)-t idézve a „passzivitás etalonjának” tekint (Ремчукова [Remčukova] 2011: 20–21). Pete István szerint a múlt idejű befejezett igei passzívum az esetek döntő többségében akkor fordul elő, amikor a logikai alany és tárgy szerepében egyaránt élettelen dolgok szerepelnek (Pete 1995: 120). Megjegyzi továbbá, hogy sokszor természeti jelenségek leírására használják (vö. Pete 1996: 306). Állítása valóban alátámasztható irodalmi szövegpéldákkal:

(37) К тому же ударили заморозки, и пруд **покрылся** льдом.

(Кіо 1995–1999. Иллюзии без иллюзий)

K_tomu_že udari-l-i zamorozk-i, i prud
ráadásul üt.PFV-PST-PL fagy.NOM-PL és tó.NOM.SG.M
pokry-l-sja l'd-om.
beborít.PFV-PST.SG.M-REFL jég.M-INS.SG
'Ráadásul a fagy is beütött, és a tavat beborította a jég.'
(Kio 1995–1999. Illúziók illúziók nélkül)

- (38) Квартира **наполнилась** тяжёлым водочным запахом.

(Муравьева 1994. Мещанин во дворянстве)

Kvartir-a	napolni-l-a-s'	tjažěl-ym
lakás.F-NOM.SG	betölt.PFV-PST-SG.F-REFL	súlyos.ADJ-INS.SG.M

vodočn-ym	zapah-om.
-----------	-----------

vodka.ADJ-INS.SG.M	szag.M-INS.SG.M
--------------------	-----------------

'A lakást erős vodkaszag töltötte be.'

(Murav'eva 1994. Úrhatnám polgár)

Pete István fenti megfigyeléseit érdemesnek tartom annyival kiegészíteni, hogy a szemantikai tárgy szerepét élőlényeket jelölő főnevek és személyes névmások is képesek felvenni. A következő mondatban például a *mi* személyes névmás tölti be a szemantikai tárgy funkcióját:

- (39) Насмотрелись, набрались впечатлений, **освежились** морской водой и **нагрелись** южным солнцем. (Амитров 1953. Дневник)

Nasmotre-l-i-s'	nabra-l-i-s'
kigyönyörködni.PFV-PST-PL-REFL	sokat_gyűjteni.PFV-PST-PL-REFL

vpečatleni-j,	osveži-l-i-s'
tapasztalat-GEN.PL	frissít.PFV-PST-F.SG-REFL

morsk-oj	vod-oj	i	nağre-l-i-s'
tenger.ADJ-INS.SG.F	víz.F-INS.SG	és	felmelegít.PFV-PST-F.SG-REFL

južn-ym	solnce-m.
---------	-----------

déli.ADJ-INS.SG	nap.N-INS.SG
-----------------	--------------

'Kigyönyörködtük magunkat, élményeket gyűjtöttünk, felfrissültünk a tenger vizétől és felmelegedtünk a déli napsütéstől.'

(O. V. Amitrov 1953. Napló)

Bizonyos esetekben a befejezett igékből egyaránt lehetséges múlt idejű befejezett igei passzívumot és a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakját képezni:

- (40a) Земля **освежилась** дождём.

Zeml-ja	osveži-l-a-s'	dožd-ëm.
föld.F-NOM.SG	frissít.PFV-PST-SG.F-REFL	eső.M-SG.INS

'A föld felfrissült az esőtől.'

- (40b) Земля **освежена** дождём.

Zeml-ja	osvež-en-a	dožd-ëm.
föld.F-NOM.SG	frissít-PFV.PASS.PST-SG.F	eső.M-SG.INS

'A föld fel van frissülve az esőtől.'

A fenti példákban a két alak jelentése igen közel áll egymáshoz, a közöttük lévő árnyalatbeli különbség aspektuális jellegű. Az igei passzívum (40a) esetében *konkrét tényközlő jelentés* valósul meg, amelyben a beszélő magára az eseményre helyezi a hangsúlyt; ilyenkor a cselekvés következtében létrejövő (és a beszéd pillanatában fennálló) új állapot jelentősége háttérbe szorul. Ezzel szemben a participiális passzívumnál (40b) *állapotjelentés*¹⁴ fejeződik ki, tehát a nyomaték az állapot fennállásán van. Természetesen a befejezett igékből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakja más kontextusban rendelkezhet konkrét tényközlő jelentéssel, amint azt a (23)-nál láttuk. Érdekes Pete István megjegyzése, aki a két alak összehasonlításánál (a már említett természeti jelenségek kontextusában) az igei passzívumnak *folyamatot kifejező jelentést* tulajdonít (Pete 1995: 120), azzal indokolva, hogy olyan természeti jelenség folyamatát jelöli, amely nemrég, mintegy a beszélő „szeme láttára” játszódott le. Vö. a következő mondatokat (Pete 1996: 306):

¹⁴ Az orosz nyelvészetben ebben a kontextusban az ún. *statális jelentés* (статальное значение [statal noe značenie]) terminust használják.

(41a) Тучи **затянули** небо.

Tuč-i	zatjanu-l-i	neb-o.
esőfelhő-NOM.PL	beborít.PFV-PST-PL	égbolt.N-ACC.SG
'Az esőfelhők beborították az eget.'		

(41b) Небо **затянулось** тучами.

Neb-o	zatjanu-l-o-s'	tuča-mi.
égbolt.N-NOM.SG	beborít.PFV-PST-N-REFL	esőfelhő-INS.PL
'Az ég beborult a felhők által.'		

(41c) Небо **затянута** тучами.

Nebo	zatjanu-t-o	tuča-mi.
égbolt.N-NOM.SG	beborít.PFV-PASS.PST-N	esőfelhő-INS.PL
'Az ég be van borulva az esőfelhők által.'		

A szerzővel egyet lehet érteni abban, hogy a befejezett ige képes jelölni egy korábban már lezárult folyamatot,¹⁵ meglátásom szerint itt azonban a cselekvés végpontjának elérése aktualizálódik, így az esemény folyamatjelentésként való konceptualizálása nem tekinthető életszerűnek.

Érdemes megjegyezni, hogy bizonyos esetekben – morfológiai vagy fonoesztétikai okok miatt – éppen a befejezett szemléletű tárgyas igékből képzett múlt idejű melléknévi igenév rövid alakja az, amely kevésbé használatos, illetve nem tekinthető normatívnak, ellentétben a múlt idejű befejezett igei paszszívummal. Ilyenek például a rokon értelmű *почувствовать* [*počuvstvovat'* '(meg)érez'] és *ощутить* [*ošutit'* '(meg)érez'] igék, amelyekből a *почувствоваться* [*počuvstvovat'sja* 'érezhetővé válik / érződik / érezhető'] és az *ощутиться* [*ošutit'sja* 'érezhetővé válik / érződik'] szavak képezhetők, azonban a *почувствован/а/о/ы* [*počuvstvovan/a/o/y* 'éreződött / érezhető volt'] és az *ощущён/а/о/ы* [*ošušen/a/o/y* 'éreződött / érezhető volt'] mint potenciálisan levezethető alakok használata a normativitás figyelembevételével kétséges. Ezt az is megerősíteni látszik, hogy Зализняк [Zaliznjak] grammatikai szótárában (Зализняк [Zaliznjak] 1977) az említett formák nincsenek feltüntetve. Mindazonáltal szükséges megemlíteni, hogy az *ощущён/а/о/ы*-ra 3, míg a *почувствован/а/о/ы*-ra 61 példát találtam a korpuszban, továbbá a kérdőívben szereplő (42) példát az adatközlők 28%, míg a (43) megnyilatkozást a válaszadók 34%-a találta elfogadhatónak. A felmérés tükrében elképzelhető, hogy az említett alakok idővel normatívvá válnak.

(42) ?Тогда была **ощущена** нехватка полезных ископаемых.

?Togda by-l-a	ošuš-en-a	nehvatk-a	polezn-yh_iskopaem-yh.
akkor van-PST-SG.F	érez-PFV.PASS.PST-F	hiány.F-NOM.SG	nyersanyag-GEN.PL
'Akkor érezhető volt / érződött a nyersanyagok hiánya.'			

(43) ?Следы экономического кризиса (были) **ощущены** всеми.

?Sled-y	èkonomičesk-ogo	krizis-a	(by-l-i)
nyom-NOM.PL	gazdasági.ADJ-GEN.SG.M	válság.M-GEN.SG	(van-PST-PL)
ošuš-en-y	vse-mi.		
érez-PFV.PASS.PST-PL	mindenki-INS.PL		
'A gazdasági válság nyomait mindenki (meg)érezte. / A gazdasági válság nyomai mindenki által érezhetők voltak.'			

Említést érdemel továbbá, hogy a *почувствоваться* [*počuvstvovat'sja* 'érezhetővé válik / érződik / érezhető'] és az *ощутиться* [*ošutit'sja* 'érezhetővé válik / érződik'] igék rendkívül ritkán fordulnak elő olyan háromtagú szenvedő szerkezetekben, amelyekben az eszközesetű logikai alany is realizálódik.

¹⁵ Vö. Рассудова [Rassudova] mondataival: *самолет исчез, уходя все дальше и дальше за облака* [*samolet isčez, uhodja vse dal'se i dal'se za oblaka* 'a repülő eltűnt, egyre távolabb és távolabb kerülve a felhők mögé'] (Рассудова [Rassudova] 1982: 7), *звук постепенно затих* [*zvuk postepenno zatih* 'a hang fokozatosan elhalt'] (uo. 9).

4. Összegzés

A passzív alakok képzésénél korreláció jelentkezik az igefajta és az igeszemplélet nyelvtani kategóriák között. A befejezett szemléletű igéből alapvetően a múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakját képezzük (pl. *билет куплен* [*bilet kuplen* 'a jegy meg van véve'], *статья напечатана* [*stat'ja napečatana* 'a cikk ki van nyomtatva']), a folyamatos szemléletű igéből pedig a -ся [-sja] végű igei passzívumot (pl. *задания проверяются* [*zadanija proverjajutsja* 'a feladatok ellenőrizve vannak'], *проблема изучается* [*problema izučaetsja* 'a probléma tanulmányozva van']).

A nyelvi valóság azonban a passzív alakok képzése szempontjából aszimmetriát mutat, ami abban nyilvánul meg, hogy bizonyos esetekben ellentétes irányú képzésmód is előfordul. A jelen dolgozat ezeket az orosz nyelvben szórványosan használt, illetve viszonylag ritkán előforduló szenvedő alakokat vizsgálta: a folyamatos igéből képzett múlt idejű szenvedő melléknévi igenév rövid alakját (pl. *домик крыт соломой* [*domik kryt solomoj* 'a házikó szalmával volt fedve'], *рубашка стирана* [*rubasčka stirana* 'az ing mosva volt']), illetve a befejezett igéből képzett -ся [-sja] végű igei passzívumot (pl. *улица осветилась фонарями* [*ulica osvetilas' fonarjami* 'az utca világossá vált a lámpák által'], *земля освежилась дождём* [*zemlja osvežilas doždëm* 'a föld felfrissült az esőtől']).

Az orosz nyelvészeti munkák csupán minimális információval szolgálnak ezekről az alakokról. A téma kidolgozatlansága arra ösztönzött, hogy megpróbáljak mélyebb betekintést nyerni az említett formák jellemző használatába és aspektuális jelentéseibe az Orosz Nemzeti Korpuszból (НКРЯ [NKRJa]) vett statisztikák, példamondatok segítségével, továbbá orosz anyanyelvű beszélőktől származó kérdőíves adatok feldolgozásával.

A fent említett passzív alakok szépirodalmi szövegekben, frazeologizmusokban és ikerszavas kapcsolatokban egyaránt előfordulnak, ezért indokoltnak tartom megismertetni velük a magasabb szintű nyelvtudással rendelkező tanulókat. A cél az, hogy a diákok képesek legyenek felismerni a szóban forgó rendhagyó passzívumokat, de használatuk természetesen nem lehet elvárás.

Az általam vizsgált *писан/а/о/ы* [*pisan/a/o/y* 'írva/festve volt'], *читан/а/о/ы* [*čitan/a/o/y* 'olvasva volt'], *рисован/а/о/ы* [*risovan/a/o/y* 'rajzolva volt'], *зван/а/о/ы* [*zvan/a/o/y* 'hívva volt / meg volt hívva'], *крыт/а/о/ы* [*kryt/a/o/y* 'zárt/fedett volt'], *мыт/а/о/ы* [*myt/a/o/y* 'mosogatva volt'], *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt'], *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt'] és *игран/а/о/ы* [*igran/a/o/y* 'játszva volt'] melléknévi igenévi alakok többségének használata 1800-tól napjainkig folyamatosan csökkenő tendenciát mutat (kivétel a *стрижен/а/о/ы* [*strižen/a/o/y* 'nyírva volt'] és a *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt']), és jelentősen ritkábban fordul elő, mint a befejezett igealakú megfelelője (kivétel: *стиран/а/о/ы* [*stiran/a/o/y* 'mosva volt']). A példák azt mutatják, hogy egyes múlt idejű folyamatos participiális passzív alakok kiszorulóban vannak, és helyüket fokozatosan átveszi a befejezett igéből képzett participiális passzívum (pl.: *писан/а/о/ы* [*pisan/a/o/y* 'írva/festve volt'] → *написан/а/о/ы* [*napisan/a/o/y* 'le volt írva/festve'], *читан/а/о/ы* [*čitan/a/o/y* 'olvasva volt'] → *прочитан/а/о/ы* [*pročitan/a/o/y* 'el lett olvasva']). E szóalakok egy részére jellemző a stilisztikai jelöltség, használatuk archaikus érzetet kelt. A kérdőív válaszadóinak többsége például a *писан/а/о/ы* [*pisan/a/o/y* 'írva/festve volt'], a *читан/а/о/ы* [*čitan/a/o/y* 'olvasva volt'], a *зван/а/о/ы* [*zvan/a/o/y* 'hívva volt / meg volt hívva'] alakokat egyértelműen elavultnak ítélte meg. Ugyanakkor a folyamatos participiális passzív alak néhány idiomatikus frázisban (pl. *закон ему не писан* [*zakon emu ne pisan* 'óra nem vonatkozik a törvény']; *вилами по воде писано* [*vilami po vode pisano* 'még nem lehet tudni / még bizonytalan']) és ikerszavas kapcsolatban (*читан-перечитан* [*čitan-perečitan* 'rengetegszer el lett olvasva'], *писан-переписан* [*pisan-perepisan* 'rengetegszer le lett írva']) is előfordul. E szenvedő alak kizárólag általános tényközlő aspektus-jelentéssel bír, ellentétben a befejezett szemléletű igei megfelelőjével, amelyben konkrét tényközlő vagy állapotjelentés realizálódhat.

A befejezett szemléletű igéből képzett -ся [-sja] morfémas igei passzív szerkezetekben legtöbbször életelen tárgyak töltik be a logikai alany és a logikai tárgy szerepét, és sokszor természeti jelenségek leírása jelenik meg bennük (pl. *Небо затянулось тучами* [*nebo zatjanulos tučami* 'Az ég beborult a felhők által']). Ezen igei passzívum múlt idejű alakjának használatakor konkrét tényközlő aspektuális jelentés valósul meg – ebben az esetben a cselekvés eredménye a beszéd pillanatában is fennáll. Az itt említett grammatikai alak nemcsak a passzivitás jegyeit viseli magán, hanem a visszaható jelentés egy bizonyos típusának a sajátosságait is. Mindazonáltal az osztályozást tekintve a logikai alany jelenléte (eszközhatározós

eset) a passzív szerkezet mellett szól. A befejezett szemléletű tárgyas igék egy részéből képzett múlt idejű melléknévi igenév rövid alakja nem tekinthető normatívnak, ellentétben a múlt idejű befejezett igei passzívummal. Erre példák a *почувствовать* [*počuvstvovat'* '(meg)érez'] és az *ощутить* [*ošutit'* '(meg)érez'] igék, amelyekből képezhető a *почувствоваться* [*počuvstvovat'sja* 'érezhetővé válik / érződik / érezhető'] és az *ощутиться* [*ošutit'sja* 'érezhetővé válik / érződik'] alak; míg a *почувствован/а/о/ы* [*počuvstvovan/a/o/y* 'éreződött / érezhető volt'] és az *ощущён/а/о/ы* [*ošušēn/a/o/y* 'éreződött / érezhető volt'] szavak használata a nyelvi normától való eltérésnek minősül.

Források

- Pálinkás Balázs 2023. *Oroszrendhagyó szenvedő alakok: kérdőíves kutatás*. https://github.com/balazspalinkas/orosz_rendhagyo_szenvedo_alakok (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)
- Амитров, Олег Владимирович [Amitrov, Oleg Vladimirovič] 1953. *Дневник* [Napló]. <https://corpus.prozhito.org/notes?diaryTypes=%5B1%5D> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)
- Волконский, Сергей Михайлович [Volkonskij, Sergej Mihajlovič] 1921. *О декабристах* [A dekabristákról]. Петербург: Начала
- Горький, Максим [Gor'kij, Maksim] 1928. *Жизнь Клима Самгина*. Часть 3 [Klim Szamgin élete. 3. rész]. *Максим Горький. Собрание сочинений в 30 томах. Том 21*. Москва: ГИХЛ,
- Зализняк, Андрей Анатольевич [Zaliznjak, Andrej Anatol'evič] 1977. *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение: около 100000 слов* [Orosz nyelvtani szótár. Ragozás: körülbelül 100000 szó]. Москва: Русский язык.
- Иванов, Алексей Викторович [Ivanov, Aleksej Viktorovič] 2000. *Сердце пармы* [Párma szíve]. Москва: Пальмира,
- Измозик, Владлен Семёнович [Izmozik, Vladlen Semënovič] 2000. *Черный кабинет* [Fekete iroda]. *Родина* 10.
- Ирина Муравьева [Irina Murav'eva] 1994. *Мещанин во дворянстве* [Úrhatnám polgár].
- Кио, Игорь Эмильевич [Kio, Igor' Ėmil'evič] 1999. *Иллюзии без иллюзий* [Illúziók illúziók nélkül]. Москва: Вагриус.
- Копелев, Лев Зиновьевич. [Kopelev, Lev Zinov'evič] 1983. *Дневник* [Napló]. <https://corpus.prozhito.org/notes?diaries=%5B541%5D&diaryTypes=%5B1%5D> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)
- Мокиенко, Валерий Михайлович – Никитина, Татьяна Геннадьевна [Mokienko, Valerij Mihajlovič – Nikitina, Tat'jana Gennad'evna] 2007. *Большой словарь русских поговорок* [Orosz szólások nagyszótára]. Москва: Олма Медиа Групп.
- Национальный корпус русского языка; Основной корпус [Orosz Nyelv Nemzeti Korpusza; Főkorpusz]. <https://ruscorpora.ru> (Utolsó letöltés: 2024. 04. 14.)
- Панаев, Иван Иванович [Panaev, Ivan Ivanovič] 1840. *Прекрасный человек* [Nagyszerű ember]. *Избранная проза*. Москва: Правда.
- Тришин, Виталий Николаевич [Trišin, Vitalij Nikolaevič]. *Словарь синонимов ASIS* [ASIS szinonima szótár]. <http://rus-yaz.niv.ru/doc/synonyms-trishin/index.htm> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 14)
- Фёдоров, Александр Ильич [Fëdorov, Aleksandr Il'ič] 2008. *Фразеологический словарь русского литературного языка* [Az orosz irodalmi nyelv frazeológiai szótára]. Москва: Астрель, АСТ.

Irodalomjegyzék

- Bondarko, Aleksandr Vlagyimirovics 1979. A funkcionális szemantikai kategóriák: az aspektualitás Dezső László – Maszlov, Jurij Szergejevics (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Tankönyvkiadó. 281-293
- Jászay László 2019. *Az orosz igeszemlélet oktatásának nyelvészeti alapjai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pete István 1995. *Az orosz nyelv alaktana 2.* Szeged: Pete István.
- Pete, István 1996. Review: Handbuch der russischen Gegenwartssprache by Herbert Mulisch. *Russian Linguistics* 20(2–3): 299–309. <https://www.jstor.org/stable/40160496> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 14.)
- Болла, Калман – Палл, Эрн – Папп, Ференц [Bolla Kálmán – Páll Erna – Papp Ferenc] 1968. *Курс современного русского языка* [A mai orosz nyelv kurzusa]. Под редакцией Ференца Паппа. Будапешт: Танкёньвкиадо (Budapest: Tankönyvkiadó).
- Бондарко, Александр Владимирович [Bondarko, Aleksandr Vladimirovič] 2017. *Глагольные категории в системе функциональной грамматики* [Igei kategóriák a funkcionális grammatika rendszerében]. Москва: Языки славянских культур.
- Виноградов, Виктор Владимирович [Vinogradov, Viktor Vladimirovič] *Русский язык: Грамматическое учение о слове* [Orosz nyelv: Grammatikai tanítás a szóról]. Под редакцией Галины Александровны Золотовой. 4-е изд. Москва: Русский язык.
- Коломацкий, Дмитрий Игоревич [Kolomackij, Dmitrij Igorevič] 2009. *Дистрибуция русских пассивных форм: корпусное исследование* [Az orosz szenvedő alakok megoszlása: korpuszalapú kutatás]. (Disszertáció, kézirat.) Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. <https://iling-ran.ru/kolomatsky/thesis.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 16.)
- Маслов, Юрий Сергеевич [Maslov, Jurij Sergeevič] 1987. Перфектность [Perfektivitás]. *Теория функциональной грамматики.* Под редакцией А.В.Бондарко. Ленинград: Наука.
- Мокиенко, Валерий Михайлович – Никитина, Татьяна Геннадьевна [Mokienko, Valerij Mihajlovič – Nikitina, Tat'jana Gennad'evna] 2007. *Большой словарь русских поговорок* [Orosz szólások nagyszótára]. Москва: Олма Медиа Групп.
- Норман, Борис Юстинович [Norman, Boris Justinovič] 1972. *Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков)* [Tárgyasság, igefajta, visszaható jelleg a bolgár és más szláv nyelvek anyaga alapján]. Минск: БГУ.
- Орос, Арпад [Orosz, Árpád] 2001. К вопросу о медиальном залоге в русском языке [A mediális igefajtáról az orosz nyelvben]. *Вестник Филиала Государственного института русского языка имени А. С. Пушкина* 15. 61–70.
- Падучева, Елена Викторовна [Padučeva, Elena Viktorovna] 2010. Событийное и статальное значение глаголов совершенного вида в русском языке [Az esemény- és statális jelentése a befejezett szemléletű igéknek az orosz nyelvben]. *Проблемы грамматики и типологии. Сборник статей памяти В.П.Недялкова.* Москва: Знак. 240–252.
- Пете, Иштван [Pete, István] 1988. *Морфология русского языка в сопоставлении с венгерским* [Az orosz nyelv morfológiája a magyar nyelv tükrében]. Будапешт: Танкёньвкиадо (Budapest: Tankönyvkiadó).
- Пете, Иштван [Pete, István] 2005. *Морфология русского языка. 5-е издание: исправленное, дополненное* [Az orosz nyelv morfológiája. 5. kiadás: javított, bővített]. Szeged: Szláv Intézet.
- Пупынин, Юрий Алексеевич [Pupynin, Jurij Alekseevič] 1991. Активность/пассивность в связи с другими функционально-семантическими полями [Az igefajta kapcsolata más funkcionális szemantikai mezőkkel]. *Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость.* Санкт-Петербург: Наука. 211–239.
- Пупынин, Юрий Алексеевич [Pupynin, Jurij Alekseevič] 1995. Взаимные связи грамматических категорий вида и залога в русском языке [Az igeszemlélet és az igefajta grammatikai kategóriák kölcsönös kapcsolata az orosz nyelvben]. *Семантика и структура славянского вида I.* Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP. 159–174.

- Рассудова, Ольга Петровна [Rassudova, Ol'ga Petrovna] 1982. *Употребление видов глагола в современном русском языке* [Az ige szemlélet használata a modern orosz nyelvben]. Москва: Русский язык.
- Ремчукова, Елена Николаевна [Remčukova, Elena Nikolaevna] 2011. *Креативный потенциал русской грамматики* [Az orosz nyelv kreatív potenciálja]. Москва: УРСС.
- Шахматов, Алексей Александрович [Šahmatov, Aleksej Aleksandrovič] 1927. *Синтаксис русского языка. Вып. 2. Учение о частях речи* [Az orosz nyelv mondattana. 2. kiadás. Tanítás a szófajokról]. Ленинград: Академии Наук СССР.
- Шахматов, Алексей Александрович [Šahmatov, Aleksej Aleksandrovič] 1952. А. А. Шахматов. *Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку: учение о частях речи* [A. A. Šahmatov válogatott munkái a modern orosz nyelvről: Tanítás a szófajokról]. Москва: Гос. учебно-педагог. изд-во.
- Шведова, Наталия Юльевна [Švedova, Natalija Jul'evna] 1980. *Русская грамматика. Том I* [Orosz grammatika. I. kötet]. Москва: Наука.
- Татар, Бела [Tatár, Béla] 1992. *Фразеология современного русского языка*. Будапешт: Танкёньвкиадо (Budapest: Tankönyvkiadó).

Pálinkás Balázs
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
palinkas.balazs1@gmail.com

SZEMANTIKA, PRAGMATIKA, DISKURZUS

„Ebben igazat adok neked”

Az egyetértés és egyet nem értés kifejezése az első találkozások dialógusaiban

Absztrakt

A klasszikus udvariasságelméletek alapján az egyet nem értés kifejezése veszélyt jelenthet a beszélgetőpartnerek kapcsolatára, ezért az elkerülendő. Az újabb kutatások azonban rávilágítanak, hogy az egyet nem értés az önreprezentáció és az őszinteség kifejezését is szolgálhatja. Véleményünk kifejezése az első találkozás önreprezentációt tartalmazó dialógusainak is szerves része. Svennevig (1999, 2014) a megismerkedést diskurzuselemzési keretben vizsgálva három dimenziót különített el. Mivel a vélemény információkat és attitűdöket is tartalmazhat, annak megosztása az ismerősség (1) és a normák (2) dimenzióját építik, de hozzájárulnak a harmadik dimenzió, a szimpátia (3) (ki)alakításához is. Svennevig leírja a kérdés–válasz–reakció részekből álló önreprezentációs szekvenciaszerkezetet is. A pragmatikai diskurzuselemzésbe a magyar villámrandikorpusz 18 dialógusát vontam be. A vizsgált dialógusokban csak kis számban szerepeltek egyértelműen az egyetértést vagy egyet nem értést tartalmazó megnyilatkozások. Az egyetértés vagy egyet nem értés kifejezése az előfordulások többségében a válaszra érkező kommentben történik. Az elemzés rámutat arra, hogy az egyet nem értés beszédaktusainak kiemelt szerepe van a partnerek kapcsolatának építésében a svennevigi megismerkedési dimenziókban.

Kulcsszavak: diskurzuselemzés, önreprezentáció, beszédaktusok, egyet nem értés, egyetértés

1. Bevezetés

A klasszikus udvariasságelméletek szerint az egyet nem értés kifejezése veszélyt jelenthet a beszélgetőpartnerek kapcsolatára, az újabb kutatások azonban rámutatnak az egyet nem értés önreprezentációs és az őszinteség kifejező szerepére. Jelen pragmatikai diskurzuselemzésbe a magyar villámrandikorpusz (l. Bencze 2020) 18 dialógusát vontam be. Tanulmányom első részében áttekintem az egyet nem értés beszédaktusával kapcsolatos kutatásokat (1.1.), kiemelten koncentrálni az egyet nem értésnek a kapcsolatok építésében betöltött szerepére (1.2.). Ezután röviden ismertetem a felhasznált korpuszt és a diskurzuselemzés módszerét (2.). Az eredmények között példákkal szemléltetem az egyetértés (3.1.) és az egyet nem értés (3.2.) beszédaktusának használatát, majd egy hosszabb részlettel a beszélgetések egyes részeinek vita jellegére mutatok rá (3.3.), végül pedig egyéb jellemzőket és funkciókat is bemutatok (3.4.). Az eredmények rámutatnak arra, hogy az egyet nem értés beszédaktusai – bár a klasszikus udvariasságelméletek azok teljes kerülését javasolják – hozzájárulhatnak a partnerek kapcsolatának építéséhez a megismerkedési dimenziókban. A tanulmány összeggzéssel zárul (4.).

1.1. Az egyet nem értés mint beszédaktus

A nyelvhasználat mint adaptív tevékenység a diskurzusban résztvevők különféle kommunikációs igényeinek kielégítését célozza meg, magában foglalja mind a választás, mind az egyezkedés lehetőségét, illetve képességét. Az egyezkedés során a kommunikáció résztvevői érvényt tudnak szerezni megfelelőnek vélt választásaiknak, illetve elfogadhatják és meg is kérdőjelezhetik beszédpartnerük választásait. A választások rugalmas alapelveken, stratégiákon alapulnak (Tátrai 2011). A társalgások során a beszédpartnerek többféle stratégiát is alkalmazhatnak (Boronkai 2009). A stratégiák a másik beszédpartnerrel való viszony, együttműködés szempontjából lehetnek arcvédő és arcfenyegető stratégiák (Goffmann 1967), illetve kooperatív és kompetitív stratégiák (Boronkai 2009). A klasszikus, beszédaktusokra épülő udvariasságelméletek az együttműködési elvet helyezik a középpontba (Leech 1983; Brown–Levinson 1987). A súrlódást csökkentő udvariassági maximák között helyet kap a tapintat, a nagylelkűség, a megerősítés, a szerénység, az együttérzés, a kapcsolattartás és az egyetértés is (Leech 1983; Szili 2004).

A beszédaktusok leginkább szomszédsági párok formájában jelennek meg. Ezek olyan kommunikatív cselekvések, amelyeket a megnyilatkozásaink keretében kimondott mondatainkkal valósítunk meg

(Johnstone 2007). Az indirekt beszédaktusok konvencionális voltak miatt prototipikusabbak a direkt beszédaktusoknál, amelyekben a kontextuális háttérismeretek mozgósításához kötődik a mondat cselekvésvértékének megértése (Tátrai 2017). A beszédaktusok speciális elrendezettséget követelnek meg, használatuk azonban változatos lehet (Szili 2004, 2013; Hámori 2008). Bár az egyetértés és az egyet nem értés diszkurzív stratégiaként is értelmezhető, jelen tanulmányban nem foglalkozom ezen stratégia minden eszközével, így például a háttéracsatorna-jelzésekkel, hanem kifejezetten azokat a megnyilatkozásokat vizsgálom, amelyek lexikai-tartalmi jegyeikkel az egyetértés és az egyet nem értés beszédaktusként értelmezhetők, gyakran jellemző szerkezeti elrendezésben jelennek meg.

Pomeratz (1984) alapján az egyetértés kényelmes, támogató atmoszférát teremt, és megerősíti, hogy a beszédpartnerek hasonlóan gondolkodnak egy bizonyos dologról. Ezzel szemben az egyet nem értés kényelmetlenséget, kellemetlenséget okoz, megnehezíti a beszélgetés előrehaladását, magában hordozza az arcfenyegetés, a támadás, a konfliktus lehetőségét. Az egyet nem értést a magyar nyelvben mindeddig kevesen vizsgálták (Koczogh 2017). A korábbi vizsgálatok középpontjában az indirektség és az udvariasság viszonyának kapcsolata áll. Az indirekt (közvetett) beszédaktus olyan megnyilatkozás, ahol az elsődleges illokúciós jelentés nem azonos a szó szerinti jelentéssel (Searle 1975), vagyis annak megértése, dekódolása is nehezebb.

Az egyet nem értés beszédaktusát vizsgálva az látható – de más beszédaktusoknál is hasonlóak a következtetések –, hogy minél indirektebb a megnyilatkozás, annál hosszabb lesz a következtetési folyamat, ugyanakkor a konvencionálisan indirekt formák esetében a dekódolás lerövidül (Bándli 2015). Blum-Kulka (1987) a beszédaktusok indirektségi skálán való elrendezése mellett rámutat azok kultúra-függőségére is. A későbbi vizsgálatok kiemelik kulturális normák és a kontextus szerepét, így például azt, hogy nem minden nyelvben a legudvariasabbak az indirekt formák (Culpeper 2011). A diszkurzív udvariasságelméletek az udvariasság univerzális jegyei helyett a kontextus- és kultúra-függőségre koncentrálnak (Koczogh 2017). Megközelítésükben az udvariasság társadalmilag jön létre, és folyamatosan formálódik (Kádár–Haugh 2013). A későbbiekben nagy szerepet kap a beszédpartnerek attitűdjének vizsgálata, illetve az ő metapragmatikai értékeléseik, minősítéseik (Culpeper 2011; Sárosi 2015).

Az egyet nem értés esetében a vizsgálati anyag elsősorban diskurzuskiegészítő tesztekől és irányított beszélgetésekből származik (Bándli 2009, 2013). A szociopragmatikai vizsgálatok során mindennapi interakciók beszédaktusai adják az elemzés anyagát (Koczogh 2012). Utóbbiak előnye, hogy a nyelvhasználat kontextusban, valódi dialógusokban vizsgálható; egyúttal azonban kevesebb nyelvi adat áll rendelkezésre, illetve a beszédaktusok azonosítása is kihívásokat jelenthet. Ando et al. (2015) alapján az egyet nem értés prozódiai és lexikai jegyek alapján ismerhető fel. Koczogh (2017) a tágabb kontextus és a prozódiai jegyek alapján azonosította a spontán dialógusok egyetértési és egyet nem értési stratégiáit, majd értékeltette azokat. A nyelvi adatok olyan új stratégiákra is szolgáltatottak példát, melyeket korábban nem azonosítottak, például a beszélő szándékának egyértelműsítése. A példákat értékelők az egyet nem értést sokféle csoportba sorolták, amely a beszédaktus tág értelmezését adja. Ilyen csoportok a burkolt ellentmondás, a beszélő szándékának egyértelműsítése, a magyarázat vagy indoklás, a kihívás vagy provokálás, a részleges és jelképes egyetértés; az ellentmondás, az értékítélet és a kétely. Koczogh (2017) alapján az értékelést nagyban befolyásolhatta az adott beszédaktus témája is.

Az egyetértés és az egyet nem értés kifejezésének vizsgálata hasznos lehet a tanórai kommunikáció (Asztalos 2019), a politikai diskurzusok (Horváth 2017), az online vitafórumok (Rosenthal–McKeown 2015) és a tévéműsorok (Wang et al. 2011) esetében is.

1.2. Az egyet nem értés mint a kapcsolat építésének eszköze

Az udvariasságelméletek első és második hulláma az egyet nem értésre elsősorban arcfenyegető aktusként tekint, amely veszélyezteti a beszélő és a hallgató közti harmóniát (Koczogh 2017). Éppen ezért a korai udvariasságelméletek az egyetértésre, a konszenzusra törekvésre ösztönöznek, amelyeket a biztonságos témák keresésével, a részleges egyetértéssel és a kegyes hazugságokkal látnak elérhetőnek (Angouri–Locher 2012).

A semleges témák hátránya azonban, hogy megnehezül a közeli, harmonikus kapcsolatok kialakítása és fenntartása, megmarad a beszédpartnerek közötti társadalmi távolság, míg a kegyes hazugságok az őszinteség hiányát jelzik (Koczogh 2017). Gumperz (1992) szerint fontosak a diskurzus műfaji sajátosságai és az ezzel kapcsolatos elvárások. A vitákban például elvárt az ellentmondás, viszont az olyan konvencionális beszédeseményeken, mint az esküvői ceremónia vagy a formalizált munkahelyi

prezentációk az egyet nem értés kifejezése nem jellemző. A műfaji jellemzők és a résztvevők szerepei azt is meghatározzák, hogy mindegyik résztvevőnek ugyanannyi joga van-e ellentétes véleményének kifejtésére (Gumperz 1992). Chiu (2008) szerint olyan tevékenységek esetében, ahol problémát kell megoldani, az egyet nem értés még növelheti is a hatékonyságot, mert elősegíti a figyelem megtartását, és bátorítja a csoport résztvevőit, hogy több aspektusból gondoljanak át egy problémát. Pomeratz (1984) is megjegyzi, hogy egyes beszédaktusoknál éppen az egyet nem értés az elvárt reakció, például a bókra adott válasz esetében.

Az udvariasságelméletek harmadik hulláma a kultúra- és kontextusfüggőség mellett rámutat arra is, hogy az egyet nem értés akár erősítheti is a társas kapcsolatokat (Georgakopoulou 2001), eszköze lehet a szolidaritás kifejezésének és az intimitásképzésnek is (Tannen–Kakavá 1992). Bár az egyetértés lehet a legalkalmasabb a közös alapok megteremtésére, ha a beszélők a biztonságos témáknál maradnak (pl. időjárás), az fenntartja közöttük a távolságot, ugyanis ezek a témák nem adnak lehetőséget az emberi kapcsolatok elmélyítésére (Sifianou 2012). A beszélgetés során annak résztvevője szembesül azzal az interperszonális dilemmával, hogyan maradjon udvarias és viselkedjen helyénvalóan, de egyúttal egy olyan emberként jelenjen meg, akinek van saját véleménye, és képes is azt képviselni (Locher 2004).

Svennevig a valódi célok, motivációk, szándékok mentén létrejött első találkozás dialógusait vizsgálva dolgozta ki a diskurzusok szerveződését bemutató modelljét (Svennevig 2014). Felfogása szerint az első találkozások diskurzusaiban a megismerésnek, a kapcsolatok kialakításának három dimenziója jelenik meg (Svennevig 1999): (1) az ismerősség kialakítása, a bizalom megszerzése, a személyes információk megosztása; (2) a szolidaritás, a kölcsönösen fontosnak tartott jogok és kötelezettségek megmutatása; (3) a vonzalom, a kölcsönös elismerés és a szimpátia kifejezése. A megismerkedési dialógusokban azonosítja az önreprezentációs szekvenciaszerkezetet és három részletesen bemutatott alapszekvenciát különít el (Svennevig 2014). Az önreprezentációt elicitáló kérdés (1) a partnerhez kapcsolódó információkra, elsősorban életrajzi információkra, valamint a közösséghez tartozásra vonatkozik. Az önreprezentációs válasz (2) az elicitáló kérdésre érkezik, és az önbemutatót szolgálja. A szekvenciaszerkezet harmadik eleme újra a korábbi kérdező félhez kapcsolódik, és háromféle lehet: (3a) az elismerő, nyugtázó kijelentés elsősorban a visszajelzést, a figyelem kifejezését szolgálja; (3b) a rövid visszakérdezés a kifejtés folytatását elicitálja; (3c) a kommenttel pedig lehetőség nyílik az önbemutatóra, a válaszban megjelent kategóriához, információhoz való kapcsolódásra vagy a vélemény kifejezésére. A megismerkedési dimenziók közös építése és az önreprezentációs szekvenciaszerkezet használata a magyar anyanyelvű résztvevők között lejátszódó villámrandik dialógusainak is jellemzője (a dimenziók és a szekvenciaszerkezet részletes leírását l. Bencze 2020, 2021).

Svennevig (1999) az első találkozás dialógusait vizsgálva rámutat az egyet nem értés kifejezésének különbségeire az első és a sokadik találkozás alkalmával. Ha a két partner szorosabb kapcsolatban van, az egyet nem értés kifejezése kisebb arcfenyegetéssel jár, kisebb hatása van a kapcsolat alakulására. Ennek oka, hogy a partnerek között már erős a szolidaritás. Ezzel szemben az első találkozások alkalmával még „törékeny” a kapcsolat, az egyet nem értés kifejezésének akár visszafordíthatatlan következményei is lehetnek. Egyúttal azonban az egyet nem értés a közelséget is ki tudja fejezni: egyrészt jelzi, hogy a partnerek elég őszinték és bátrak az ellentmondáshoz, másrészt, ha túljutnak az ellentétes vélemények okozta konfliktuson, az jelzi kapcsolatuk erősebbé válását. Az egyet nem értés kifejtésének következményei függnék annak témájától is. Hosszabb vélemények vagy a véleménykülönbség kifejtése esetén a résztvevők eltérhetnek az önreprezentációs szekvenciaszerkezettől, a kérdés–válasz formátumtól, és az egymásra érkező kommentek, a kölcsönös reflexiók és önreflexiók jellemezhetik a megnyilatkozásokat.

1.3. Hipotézisek

Az egyet nem értéssel járó arcfenyegetés miatt szükség lehet annak elfedésére, így az első találkozások alkalmával jellemzőbb lehet az egyetértés kifejezése, az egyet nem értés inkább kevésbé explicit formában kerülhet elő. Az első hipotézisem szerint a megismerkedési dialógusok résztvevői egyetértésük kifejezésére többször használnak direkt eszközöket, mint az egyet nem értés kifejezésére. Ehhez kapcsolódóan a kutatási kérdésem az, hogy milyen kapcsolat van az egyetértés és az egyet nem értés, valamint az explicit kifejtettség erős és gyenge kategóriái között, illetve hogy mely kategóriák milyen arányban jelennek meg a vizsgált mintában.

A svennevigi önreprezentációs szekvenciaszerkezetben a kommentek alkalmasak a válaszra történő reakciók kifejtésére, így a válaszban vagy a megelőző kommentben foglaltakkal való egyetértés vagy egyet nem értés kifejtésére. A második hipotézisem szerint az egyetértés vagy egyet nem értés kifejezése az előfordulások többségében a válaszra érkező kommentben történik. A hipotézishez kapcsolódó kutatási kérdésem arra vonatkozik, hogy az egyetértés és az egyet nem értés beszédaktusai közül hány jelenik meg a svennevigi önreprezentációs szekvenciaszerkezet kérdés, válasz és reakció – azon belül is elsősorban a komment – szekvenciáiban.

2. Anyag és módszer

Az elemzések anyagát a magyar villámrandikorpusz 18 dialógusa jelentette. 2019 szeptemberében Budapesten két egymást követő, hasonló módon létrehozott villámrandi-eseményt szerveztem meg, ahol összesen 60, egyenként kb. 5 perces beszélgetés zajlott le. Az eseményeken 20 és 33 év közötti, budapesti vagy Budapest környékén élő, a pártalálásra nyitott, magukat inkább heteroszexuálisnak értékelő nők és férfiak vettek részt. A résztvevők egy előzetesen felállított sorrend alapján minden ellenkező nemű, potenciális partnerrel 5-5 percet tölthettek együtt, majd az esemény végén jelezhatték, hogy mely potenciális partner(ek) volt(ak) szimpatikus(ak) számukra, a villámrandit követően pedig megkapták azok elérhetőségeit, akikkel kölcsönös volt a szimpátia. A beszélgetésekről hangfelvétel készült, amihez a résztvevők előzetesen írásban hozzájárultak, és engedélyt adtak a kutatási célú felhasználásra. A rögzítés utáni transzkripcióhoz a magyar hagyományokra építve saját lejegyzési útmutatót készítettem. Az esemény megszervezéséről és a korpusz elkészítéséről részletesebb leírást ad Bencze (2020).

A jelen tanulmányban ismertetett vizsgálatba a villámrandikorpusz második eseményének 18 dialógusát vontam be, amelyekben 12 adatközlő jelenik meg. A dialógusok kiválasztásának szempontja az volt, hogy a már végleges transzkripcióval rendelkező dialógusok közül minél több beszélő és megközelítően hasonló számú dialógussal kerüljön be a vizsgált mintába. A második eseményen részt vevő 6 nő és 6 férfi mindegyike többször szerepel a vizsgált mintában, a legtöbben 3-3 beszélgetésben – egy férfi 4, egy másik férfi 2 beszélgetésben szerepel. A 18 beszélgetés összesen 14824 szövegszót – tehát a táblázatszerű korpuszban ugyanennyi, információt tartalmazó sort – tartalmaz.

Az elemzés során a kiválasztott 18 dialógusban elsősorban a kontextus és lexika, részben a prozódiai jegyek alapján azonosítottam az egyetértést és egyet nem értést kifejező, azokat tartalmazó megnyilatkozásokat. A dialógusokban nem mindig egyértelműen választhatók el egymástól a háttéracsatorna-jelzések, a véleménykifejtés és az egyetértés, egyet nem értés beszédaktusai, így az elemzés során igyekeztem az egyértelmű elhatárolást elősegítő meghatározásokat kialakítani. A válaszokra érkező megnyilatkozások esetében a reakció gyakran csak egy hangkapcsolat, amely lexikai elemek nélkül még a kontextus ismeretében sem teszi minden esetben lehetővé a megnyilatkozásokban az egyetértés vagy egyet nem értés minden kétséget kizáró azonosítását. A háttéracsatorna-jelzések, mint például a gyakori hűmmögések sem értelmezhetőek egyértelműen, az egyetértés mellett kifejezhetik a figyelem fenntartását, de unalmat, türelmetlenséget vagy akár egyet nem értést is. Az elemzésbe azokat a megnyilatkozásokat vontam be, amelyeknek a kontextus, a lexika és a prozódia alapján jelentésük 'egyetérttek' vagy 'nem értek egyet', így tehát a háttéracsatorna-jelzésektől elkülöníthető, egyértelmű jelentéstartalommal leírható szavakat tartalmaznak. Az egyetértést és egyet nem értést tartalmazó megnyilatkozásokat a kategóriájukhoz való kapcsolódásuk szerint erős és gyenge egyetértést, illetve egyet nem értést kifejező csoportokba rendeztem. Az erősséget direktséggént értelmeztem, viszont elsősorban a kifejtettség szempontjából értelmeztem: ha a megnyilatkozó expliciten, egyértelműen mondja ki egyetértését vagy egyet nem értését, az erős kategóriához soroltam megnyilatkozását, ellenkező esetben a gyenge kategóriához került. Megvizsgáltam azt is, hogy a megnyilatkozások a svennevigi önreprezentációs szekvenciaszerkezet mely részét képezik. A példákban az egyetértést vagy egyet nem értést kifejező megnyilatkozásokat félkövér betűtípussal jelöltem, emellett aláhúzással azokat, amelyek erős kategóriához tartozást mutatnak.

3. Eredmények

Mint arra Koczogh (2017) is rámutat, a spontán nyelvi diskurzusokból származó beszédaktusok esetén az adatok alacsonyabb száma jellemző. A 18 vizsgált dialógusban összesen 17 darab, a kategóriájához

– az egyetértéshez vagy egyet nem értéshez – erősen kapcsolódó elemet azonosítottam, amelyekből 10 komment, 7 pedig egyéb reakció. A hümmögést és más háttéracsatorna-jelzéseket nem számítva 13 darab további, a kategóriájához gyengén kapcsolódó elemet azonosítottam, amelyekből 9 komment, 3 egyéb reakció, 1 pedig válasz.

Az 1. táblázat az azonosított egyetértések és egyet nem értések összesített számát mutatja, nem számítva a hümmögést és más háttéracsatorna-jelzéseket. A beszédaktusok eloszlása nem egyenletes: vannak dialógusok, ahol nagyobb számban jelennek meg, akár össze is kapcsolódnak (l. 3.3.), más dialógusok nem tartalmaznak ilyen beszédaktusokat. A vizsgált dialógusokban az egyetértés kifejezése gyakoribb az egyet nem értés kifejezésénél.

kategóriához tartozás	erős		gyenge	
beszédaktus	egyetértés	egyet nem értés	egyetértés	egyet nem értés
előfordulások száma	13	4	7	6

1. táblázat. Az egyetértések és egyet nem értések előfordulásának száma típusok szerint

A 2. táblázat áttekintést ad arról, milyen különbségek láthatók az egyetértések és egyet nem értések eloszlásában a dialógusok szerint. A résztvevők melletti értékek azt mutatják, hogy a részvételükkel elhangzott 3-3 dialógusban hány saját részükről vagy valamely beszélőpartnerüktől származó egyetértés és egyet nem értés volt azonosítható. Az egyetértések több dialógusban jelennek meg, de jelentősen eltérő mennyiségben. Erős egyet nem értés csak egyetlen dialógusban, az N5 és az F4 között zajló párbeszédben jelenik meg. Az adatok rámutatnak az egyet nem értés kifejezésének korlátozott voltára, illetve arra is, hogy ha megjelennek, akkor viszont általában nem állnak egyedül az adott dialógusban.

résztvevő	erős		gyenge	
	egyetértés	egyet nem értés	egyetértés	egyet nem értés
N5	3	4		
N6	1		1	3
N7			1	
N8			1	2
N9	4		3	1
N10	5			
F4	7	4		
F5	1		2	
F6	1			
F7				
F8				1
F9	4		4	3

2. táblázat. Az egyetértések és egyet nem értések előfordulásának száma a résztvevők szerint

A továbbiakban először az egyetértés, majd az egyet nem értés kifejezését mutatom be. Ezek után egy vita jellegű részletet, majd más beszédaktusokhoz kapcsolódó vagy azok közé is sorolható, a kategóriájukhoz gyengén sorolható megnyilatkozásokat ismertetek.

3.1. Az egyetértés kifejezése

Az egyetértés kifejezése a leggyakrabban rövid szavakkal, a vélemény kifejtése vagy egyéb kiegészítések nélkül történik. Az (1) példa egy olyan dialógusrészletet mutat be, ahol a női résztvevő hosszabban fejt ki véleményét az ismerkedés nehézségeiről, annak beszűkült színtereiről. Véleményében több konkrét helyszínt is megemlít. A férfi gyakran él a megerősítés, az egyetértés eszközeivel, először csak hümmögéssel, később azonban egyre egyértelműbben kifejezve az egyetértést (*igen*, *pontosan*). Az internetes párkeresésről szóló, itt nem idézett részletben a nő árnyalja mondanivalóját, és rámutat arra, hogy ritkán, de lehetnek pozitív eredménnyel járó esetek is. A férfi egy hosszabb megnyilatkozásban reagál arra, hogy a nő „tompította” véleményének élet, és visszatér a nő korábbi egyik konkrét példájához, a villamoshoz, ezzel vonja párhuzamba az internetes ismerkedést. Azt mondja, természetesen a villamoson utazva sem kizárt potenciális partnerre találni, csak erre olyan kevés esély van, hogy valóban lehet beszélni az ismerkedés lehetőségeinek beszűkültségéről. A férfi ezzel a megnyilatkozásával kifejezi, hogy mindennel egyetért, amit a nő korábban mondott, ráerősít korábbi egyetértést kifejező megnyilatkozásaira.

(1)

N: (...) nincs meg az a szféra | ahol még azt tudom mondani hogy lehet ismerkedni

F: **ühüm** <hum>

N: nem egy munkahely | nem az egyes villamos | vagy nem a

F: **igen igen**

N: nem az ötkertbe <m_ötödik kerületben> a Fröccsteraszon

F: **pontosan** {tovább beszélgetnek arról, hogy az internetes párkeresés sem jobb}

N: (...) aki idén onnan házasodott a tinderes kapcsolatból

F: **jó hát persze** az egyes villamoson is biztos megismerkedtek | érted?

Az egyetértés kifejezése gyakran történik olyan rövid kifejezésekkel, mint az *igen* vagy az *így van*. A kifejezések megerősítése érdekében ezek gyakran ismétlődnek egyazon megnyilatkozáson belül, illetve egymást követő megnyilatkozásokban is. A (2) és (3) példák az egyetértést kifejező szavak, szókapcsolatok ismétlődésére mutatnak rá. Bár kevés nyelvi példa áll rendelkezésünkre, feltételezhető, hogy egy-egy kifejezés gyakoribb használata kapcsolatban állhat a beszélőre jellemző nyelvhasználattal ([2] példa), illetve a beszélők által használt kifejezések akár hatással lehetnek partnerük nyelvhasználatára is (a [3] példában az *így van* formát először a nő használja, majd a férfi is többször).

(2)

N: hát kis jorksir <m_yorkshire> terrierek | kettő

F: azok is aranyosak

N: **igen** cukik

N: akkor végülis annyira nem laksz messze

F: **igen igen igen igen**

(3)

F: {a kutyákról} de kisebbségi komplexus nem tehet róla

N: **így van** | **így van**

N: {a párkapcsolatok működéséről} közös élményeket szerezzünk

F: **így van**

N: nem kell sülve főve mindent együtt csinálni

F: **így van így van így van**

A beszélők többször használják az egyetértést és a beszélgetőpartnerükkel való hasonló gondolkodást, véleményt erősen hangsúlyozó, hosszabb szókapcsolatokat is. Ezek leggyakrabban a hasonló gondolkodást az egyetértés kifejezőjeként emelik ki. A (4) példában a nő a párkapcsolatokról szóló hosszabb véleménykifejtését zárja le az összefoglaló jellegű *tehát én így gondolkozom* szókapcsolattal. A férfi a gondolkodásmódra reflektál, és annak hasonlóságát két megnyilatkozáson keresztül fejt ki. A második

megnyilatkozás azonban bizonytalanságot szülhet a többszöri ismétlés mellett azért is, mert a gondolatáról múlt időben beszél. Míg a nő általában, minden időre vonatkozóan, nem egy eset kapcsán fejtette ki véleményét, a férfi inkább azt emeli ki, hogy a nő itt vázolt gondolatmenetével ért egyet, ő is hasonlólt mondott volna. A kifejtett egyetértés mellől azonban hiányoznak az érvek, a motivációk stb., a férfi nem fűzi tovább a gondolatot. A túlzott és ismételt kifejtés tehát azt a látszatot is keltheti, hogy a férfi csak bizonyítani akarja egyetértését, ezzel fokozva a szimpátiát saját irányába.

(4)

N: ezt vallom tehát én így gondolkozom

F: én erről hasonlóképpen gondolkozom

N: azt az egyiknek is bele kell azért fektetnie | hogy ez jól működjön | tehát hogy | hogy abszolút

F: ugy <m_ugyanezeket> ugyan <m_ugyanezeket> ugyanezeket gondol gondoltam én is

Az egyetértés kifejezésére további formák is rendelkezésre állnak, melyek gyakran csak egy-egy alkalommal jelennek meg a vizsgált korpuszban. Az (5) példában a felvetés, a vélemény jogossága és egy nem szívlelt dolog negatív értékelése fejezi ki a beszédpartner egyetértését. A használt kifejezések ritkábban használtak az *igen* és az *így van* alakoknál, mégis begyakorlottaknak látszanak, így az alacsonyabb szintű direktségi ellenére a megértésük a beszédpartner számára nem okoz nehézséget.

(5)

F: egy két hét után nem érdekel | mer <m_mert> csak ilyen | a telefonomat nyomkodom

N: jogos jogos

F: mer azér <m_azért> egyedül nem szívesen utazom

N: nem is jó

Az egyetértés kategóriájához gyengébben kapcsolódik a (6) és (7) példa. Mindegyik megnyilatkozás a *hát* ez kapcsolattal történik, mellyel a beszélő a magától való eltávolítást érzékelteti. Ennek oka lehet, hogy mindkét esetben egy külső tény vagy személy, helyzet minősítéséről van szó. Az egyetértést fejezi ki, hogy a beszélő ugyanúgy minősíti a beszédpartner által leírt dolgot – talán még néhány fokkal erősebben is fogalmazza meg véleményét –, és azt ki is egészíti érvekkel, illetve saját véleményével. Ugyanakkor az 'egyetértek' jelentés inkább kiegészítheti a kifejezéseket, mint hogy megegyezne azokkal ('egyetértek, ez valóban nagyon durva', 'egyetértek, ez valóban nem szép dolog'). A nem expliciten megfogalmazott egyetértés a beszédpartner számára is megnehezítheti annak egyértelmű dekódolását.

(6)

F: ahhoz már messze van hogy egy párkapcsolatot kialakítsunk | mer <m_mert> azér <m_azért>

N: hát ez nagyon durván | vonatozás | meg autózás

(7)

F: én # hogyha valaki a hátam mögött hogy mondjam | össze vissza # | tehát álhíreket terjeszt #

N: hát ez nem szép dolog | én is az őszinteséget a korrektséget preferálom

3.2. Az egyet nem értés kifejezése

A következőkben az egyet nem értést tartalmazó megnyilatkozások bemutatására kerül sor. A példák alapján az egyet nem értések alkalmasak a beszédpartner véleményével ellenkező gondolatok kifejezésére. A beszédaktusokat egy hosszabb dialógusrészletben jelenítem meg, amely lehetőséget ad a kontextus értelmezésére, ahol az ellenkező véleményüket fogalmazzák meg a beszélők. Az egyet nem értést kifejező konstrukciókat ugyanis diszkurzív működésük kontextusában, annak elemzésével lehet hatékonyan vizsgálni. Először az erős, majd a gyenge kategóriához tartozó egyet nem értéseket mutatom be.

Ahogy az a 2. táblázatból látható, az erősen a kategóriához sorolt egyet nem értés mind a négy példája ugyanabból a beszélgetésből, az N5 és az F4 közötti dialógusból származik. A (8) példában egy olyan egyet nem értést találunk, amely – a korábbi példákkal szemben – nem a svenneviggi önreprezentációs szekvenciaszerkezet kommentjében, hanem egy másik, ritkábban előforduló reakciótypusban, a vissza-kérdésben jelenik meg. A férfi a nő lakhelyét Budapesttől távolinak értékeli – bár megnyilatkozásában

enyhítő formaként használja a *nincs is annyira* szerkezetet. A nő nem ért egyet a távolság megítélésével, egyet nem értésének kérdés formájában ad hangot, illetve azt tényekkel is kiegészíti. A *hogya ne* kezdetű visszakérdezés az ellentétes vélemény kifejezésére, valamely állítás igazságtartalmának megkérdőjelezésére begyakorlott nyelvi forma, így a férfinak sem okoz nehézséget annak megértése, hogy a nő a kérdésére nem vár valódi választ. A férfi először a pontos információ megerősítését, majd annak részletezését kéri. Végül elismeri a település közelségét, azonban csak bizonyos körülmények fennállása – a megfelelő közlekedési eszköz megválasztása – esetén. A férfi így tulajdonképpen megtartja korábbi állításának legalább részleges igazságát, ugyanakkor partnere állítását is elfogadja.

(8)

N: ott a gödöllői hévvonallal mellett

F: áh<rea> az nincs is annyira közel

N: **hogya ne lenne?** | húsz perc

F: igen?

N: igen!

F: mivel? | hö <nev> milyen járművel?

N: hévvel

F: hévvel? | hévvel hát úgy igen

A (9) példa egy, a kategóriájának gyengén megfelelő egyet nem értést mutat be. A nő a férfi alkoholfogyasztási szokásairól kérdez. A nő távolságtartását az alkoholtól mutatja, hogy az idézett részt megelőzően kifejti, hogy ő nem fogyaszt alkoholt, illetve az alkoholfogyasztást negatív konnotációjú szavakkal kapcsolja össze (*benyakalsz*). A férfi hosszabban kifejti az alkoholfogyasztáshoz való viszonyát, és a visszafogás motivációját: alkoholfogyasztás után nem lehet autót vezetni. A nő kommentjében megoldást kíván felkínálni az alkoholmentes sörrel, egyúttal újra kifejezi távolságtartását a témától (*láttam a reklámokban*). Ezt követi a férfi ellentmondása, aki egyrészt reagál a nő javaslatára, elutasítva azt, másrészt rámutat a nő érvelésének hibájára. A nő első megnyilatkozásában az alkoholfogyasztás hátrányait emeli ki, a férfi a hátrányokat és az előnyöket helyezi mérlegre, amelyre reagálva a nő az alkoholfogyasztásból kiveszi az alkoholt, megtartva ugyanakkor a távolságot vele. A férfi viszont rámutat: az alkoholfogyasztás alkohol nélkül nem alkoholfogyasztás, ez megszünteti annak minden veszélyét – de egyúttal élvezeti értékét is. A férfi egyet nem értését a – fentebb már más példákkal szemléltetett – *hát*, illetve a *mondjuk* diskurzusjelölők készítik elő. Az alkoholfogyasztás eltúlzására utaló szavak használatát (*betolok, egy tálca*) ellensúlyozza a megnyilatkozás végén álló *alkoholmentes* szó. A nő rövid reakciót ad, nem kíván reagálni a férfi által elmondottakra.

(9)

N: {a nő a férfi alkoholfogyasztási szokásairól kérdez, a nő jelzi, hogy ő egyáltalán nem fogyaszt alkoholt} ő <hez> ebbe <m_ebben> alkalomivó vagy | vagy így egyedül is így ízé benyakalsz így hihihihhi <nev>

F: hát néha hogy ha úgy van azér <m_azért> benyomok egy sört otthon | de egyébként meg nem szeretem mer <m_mert> | ő <hez> a kocsi a mindenem | nem azér <m_azért> mer <m_mert> mer <m_mert> kocsifan vagyok | hanem mer <m_mert> az a munkaeszközöm | és | és már szeretem hogy | nyitott előttem a világ | és bármikor mehetek bárhova | és hogyha iszok akkor | hát akkor nem ülhetek kocsiba

N: hát most már | ő <hez> láttam a reklámokban <m_reklámokban> van | nulla százalékos sör | szóval hehehe <nev>

F: **hát azt mondjuk nem mondanám alkoholizmusnak | hogyha hazamegyek | és otthon egyedül betolok | egy tálca alkoholmentes sört**

N: oké öm <hez>

3.3. Vitajelleg

Fentebb már láttunk példát arra, hogy az egyetértés és egyet nem értés kifejezései összekapcsolódhatnak, megjelenhetnek egymást követő megnyilatkozásokban. A (10) példában egy olyan hosszabb részlet látható, ahol a beszélgetés egy időre kilép az önreprezentációs szekvenciaszerkezetből, és egy rövid vitává alakul.

(10)

F: festészet egyébként nem?

N: annyira ügyes nem vagyok höhöhö <nev>

F: **hát ez szerintem nem ügyesség kérdése**

N: hehehe <nev>

F: hanem inkább az érdeklődés | én úgy vagyok ezekkel a dolgokkal hogy ami az embert érdekli | és meg akarja tanulni vagy meg szeretné csinálni vagy vagy | valamilyen elképzelése van ahhoz nem feltétlenül kell mű <m_művésznek ?> | az embernek hozzá tehetségének lenni | jó nyilván hogyha van

N: **azért nem árt mondjuk** | hogy ha rajzolni szeretnél hogy

F: é <rea>

N: neked az

F: **igen!**

N: egy hetedbe telik hogy sikerüljön úgy lerajzolni ahogy

F: köm <köhög> | **hát igen erre e <m_ebben> ebbe <m_ebben> igazat adok neked hogy** | kell némi rálátás tehetség

N: **igen**

F: hozzáértés de | de hogy ha az ember én legalábbis így vagyok vele | hogy ha valamit valamit nagyon akar az ember | és tesz is érte és és | azt azt azért <m_azért> eléri

N: **én szerintem inkább** olyat akarsz nagyon | amihez valamennyi tehetséged van is | tehát ahhoz jobban vonzódsz

F: hát ő <hez>

N: hiába találom én ki | hogy nem tudom én | hogy magasugró akarok lenni | ha százhatvan centivel soha a bűdös életbe <m_életben> nem leszek

F: köh <köhög>

N: igazi magasugró

F: **jó igen**

N: nagyon akarhatok

F: **rész <m_részben> részben rész <m_részben>**

N: de nincs hozzá tehetségem höhöhöhö <nev>

F: **egyébként igazad van de** {saját példát hoz a triatlonozással}

A (10) példa a megismerkedési diskurzusokra jellemző témáktól nem távolodik el, az arra jellemző hobbi, szabadidős tevékenység áll a beszélgetés középpontjában, azonban sokkal inkább van szó általános állításokról, a beszélők attitűdjéről, mint konkrét személyes érdeklődésükről. A részlet a férfi érdeklődő kérdésével indul, amelyre a nő szerénységgel válaszol, kifejezi hozzá nem értését, ügyességének hiányát. A férfi nem ért egyet azzal, hogy ennek a kérdésnek az ügyességhez van köze. Az egyet nem értést a *hát* diskurzusjelölővel készíti elő, a *szerintem* pedig még tovább árnyalja, hogy ez csak saját álláspontja. A *szerintem* a szubjektivizáló konstruálás egy példája, ahol a diskurzusban a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartomány jön működésbe (Kugler 2013). A férfi az egyet nem értését a következő megnyilatkozásában részletesen ki is fejti. A megnyilatkozás végén elismeri, hogy a tehetség megléte is szükséges lehet. A nő a férfi magyarázatára reagálva kifejti ellentétes álláspontját. Véleménye az egyet nem értéshez csak gyengébben tartozik, mert inkább már az egyet nem értés magyarázatának tekinthető ('nem értek egyet, mert nem árt'). A nő az *azért* és a *mondjuk* szavakkal is enyhíti egyet nem értését. A rövidebb kifejtés után a férfi kifejezi részleges egyetértését (*igen, igazat adok neked*), majd a későbbi megnyilatkozásában, a *de* után megmagyarázza, miért csak részben ért egyet, és mi volt az indoka a legelső ellentmondásának. A nő szintén részleges egyetértést fejez ki, megnyilatkozásában kihangsúlyozza, hogy ez csak a saját álláspontja (*én szerintem*). Érvelését egy példával támasztja alá a következő megnyilatkozásában, egyúttal szerénykedik is saját magasságával. A férfi ezután kifejezi egyetértését (*jó igen*), majd azt részbeni egyetértésre módosítja (*részben*), és aztán egy előkészítő elem (*egyébként*) után megerősíti részleges egyetértését (*igazad van de*). A vélemény szubjektivizációját, személyhez kötöttségét, vagyis a beszédpartnerhez tartozását az *igazad van, igazat adok neked* formák megjelenése is hangsúlyozza.

A már nem idézett részben magára vonatkozó – a magasugrással ellentétben valós – példát mutat be. A beszélgetésben többször szerepel az *igen* mint önálló megnyilatkozás, amelyet szintén értelmezhetünk az egyetértés megnyilvánulásaként. Látható, hogy mindkét beszélőnél jellemzőek az előkészítő elemek, illetve a vélemény erősségét lefokozó – például a szubjektivitást a középpontba állító – formák. Mindkét fél elmondja véleményét, ugyanakkor teret enged a másik fél véleményének is. Az, hogy a beszélők több megnyilatkozáson át vállalják véleményüket, és hoznak mellette érveket, azt mutatja, hogy nem érzik kényelmetlennek vagy arcfenyégetőnek az ellentétet, nem próbálják elterelni a témát egyszerűbb, konfliktusmentesebb területekre. Bár látszólag nem (végig) önmagukról beszélnek a résztvevők, valójában saját attitűdjeiket, gondolkodásmódjukat, az élethez való viszonyukat mutatják be, amivel segítenek is egymásnak a megismerkedési folyamatban. A konfliktus vállalása, a közös, mindkét félnek elfogadható álláspont kialakítására tett lépések szintén építik kapcsolatukat.

3.4. Átmeneti jelenségek

Mind az egyetértés, mind az egyet nem értés formái között több olyan átmeneti példát is látunk, amelyek kategóriájukhoz nem szorosan kapcsolódnak. A továbbiakban néhány ilyen megnyilatkozást láthatunk. A példák általános jellemzője, hogy a tudatosság szubjektuma, vagyis a közölt információért felelős személy minden esetben jelölt (*örülnék, aszíttem, tetszik [nekem], tudom*) (Tátrai 2005), ami a személyesség, a személyes vélemény fontosságát jelölheti (Hámori 2012).

A (11) példában az egyet nem értés a válasz részét képezi. Egy olyan kérdésre érkezik a válasz, amely egy állítást fogalmaz meg, ez teszi lehetővé, hogy a férfi már cáfolni tudja a korábban elmondottakat. A válasz többféleképpen értelmezhető: 'nem, nincs sok munka, de szeretném, ha sok munka lenne' vagy 'nem értek egyet, de szeretném, ha egyetérthetnék, mert sok munka lenne'.

(11)

F: klímaszerelő vagyok

N: klímaszerelő!

F: igen

N: hüm <hum> akkor neked baromi sok munkád van igaz?

F: **hát nagyon örülnék hogyha az lenne** heh <nev> {kifejti a főállása és mellékállása kapcsolatát}

A (12) példa egyet nem értése szerénykedést, öncsepülést fejez ki, amely a bókra adott válasz elvárt része (Szili 2004). Az egyet nem értés bizonyos beszédaktusok esetén, szomszédsági párokban sokkal inkább elősegíti a kapcsolat építését, mint az egyetértés megjelenése.

(12)

F: nagyon jó ez a felső

N: ha <rea> köszönöm | **aszíttem <m_azt hittem> divatjamúlt** | de akkor ez pont nekem

A (13) és (14) arra mutatnak példát, hogy a tetszés és az ismeret kifejezése is jelenthet egyúttal egyetértést is. A (13) példában azzal, hogy a férfi kifejezi szimpátiáját a szabályok – és a nő felkészültsége – iránt, egyúttal egyet is ért a szabályok követésével. A (14) példában a nő kifejezi, hogy jól ismeri a férfi által vázolt problémákat és dilemmát, azzal tud azonosulni, és egyúttal egyet is ért a férfinak az elhúzó-dó online ismerkedésre adott viselkedésével.

(13)

N: most # a kérdéseket majd mondok magamról | ez egy kérdés lesz | és majd visszakérdezek hogyha | természetesen te is ő <hez> | juthatsz szóhoz közbe <m_közben> he <nev>

F: **ez már tetszik**

(14)

F: nekem nem elég az hogy most ő <hez> | heteken hónapokon keresztül csak beszélgetünk

N: **tudom**

4. Összegzés

Vizsgálatomban egy speciális megismerkedési diskurzusban, villámrandik dialógusaiban vizsgáltam az egyetértés és az egyet nem értés kifejezését. A spontán dialógusokra jellemző módon a beszélgetést sok háttéracsatorna-jelzés kíséri, amelyek – köztük is leginkább a hümmögés – alkalmasak lehetnek az egyetértés kifejezésére is, de más funkciójuktól ez nehezen elválasztható. A vizsgált dialógusokban csak kis számban szerepeltek az egyetértés vagy egyet nem értés beszédaktusát tartalmazó megnyilatkozások, így az esetek kis száma csak korlátozottan teszi lehetővé következtetések megfogalmazását.

Az első hipotézisem, mely szerint a megismerkedési dialógusok résztvevői egyetértésük kifejezésére többször használnak direktebb eszközöket, mint az egyet nem értés kifejezésére, nem nyert egyértelmű bizonyítást. Bár a példák között szerepelnek indirekt beszédaktusok, tehát olyanok, ahol az elsődleges illokúciós jelentés nem egyezik meg a szó szerinti jelentéssel, ezekre csak kevés nyelvi példát találunk, és azok is begyakorlott, konvencionizált formák. A nyílt, a kategóriájához erősen kapcsolódó egyet nem értésre kifejezetten kevés példát láthatunk, a nyílt, a kategóriájához erősen kapcsolódó egyetértés példái pedig nagyrészt rövidek, gyakran ismétlődnek is.

A második hipotézisem, mely szerint az egyetértés vagy egyet nem értés kifejezése az előfordulások többségében a válaszra érkező kommentben történik, igaznak látszik. A kommentek minden kategóriában túlsúlyban vannak. Mellettük nagy számban állnak még más típusú, a válaszra érkező reakciók – a folytatás elicitálása (l. [2] példa) vagy visszakérdezés (l. [8] példa) –, illetve egyetlen esetben az egyet nem értés válaszban jelenik meg (l. [11] példa).

A megismerkedési diskurzusok elemzése megerősítette, hogy a kontextus nagyban meghatározza egy megnyilatkozás vizsgálatát, fontos a beszélők aktuális viszonya, a diskurzus alakulása és a téma személyessége. A vizsgált dialógusok egy speciális diskurzusműfajhoz tartoznak, ahol a beszédpartnerek első alkalommal találkoznak, és céljuk az önreprezentáció, illetve a jó benyomások keltése, így a konfliktusokat jelentő témákat és megnyilatkozásokat érdemes határozottabban elkerülniük. A vélemény kifejtése esetén gyakori az előkészítő és enyhítő formák használata. A nyílt ellentmondás ugyan ritka, és nem megfelelő használata akár a dimenziók építése ellen is hathatna, de látható, hogy még az egyet nem értés is építheti a beszédpartnerek viszonyát, ha azt a diskurzus megfelelő pontján, megfelelő előkészítéssel és témában, a beszédpartnerek közötti együttműködéssel alkalmazzák. Ilyen használat esetén az egyetértést és az egyet nem értést tartalmazó megnyilatkozások több beszédfordulón keresztül követhetik egymást, a megismerkedési dialógusban az önreprezentációs szekvenciaszerkezetet egy időre vitaszerű, véleménykifejtő részek váltják fel.

Irodalomjegyzék

- Ando, Atsushi – Asami, Taichi – Okamoto, Manabu – Masataki, Hirokazu – Sakauchi, Sumitaka 2015. Agreement and disagreement utterance detection in conversational speech by extracting and integrating local features. In: N. n. (eds.): *16th Annual Conference of the International Speech Communication Association (INTERSPEECH 2015) Speech Beyond Speech Towards a Better Understanding of the Most Important Biosignal. Held 6-10 September 2015, Dresden, Germany*. 1–5. Dresden: ISCA. 2494–2498.
- Angouri, Jo – Locher, Miriam A. 2012. Theorising disagreement. *Journal of Pragmatics* 44. 1549–1553.
- Asztalos Anikó 2019. A csoportkommunikációs stratégia vizsgálata a tanulói beszédben magyar nyelvű tanórák alapján. In: Karlovitz János Tibor – Torgyik Judit (szerk.): *Szaktudományi és más emberközpontú tanulmányok*. Komárno: International Research Institute. 71–84.
- Bándli Judit 2009. *Az egyet nem értés pragmatikája*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Doktori értekezés.
- Bándli Judit 2013. Az egyet nem értés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 137(1): 97–110.
- Bándli Judit 2015. (Túl) Direkt stratégiák a célnyelvi kommunikációban. *THL2: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1–2: 5–14.

- Bencze Norbert 2020. Önkonstruálás és benyomáskeltés az első találkozás során. In Váradi Tamás (sorozatszerk.) – Ludányi Zsófia – Grácz Tekla Etelka (szerk.). *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2020. XIV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 6–20.
- Bencze Norbert 2021. Önbemutató, önreflexió. Megismerkedési diskurzusok első személyű megnyilatkozásai. In Váradi Tamás (sorozatszerk.) – Ludányi Zsófia – Grácz Tekla Etelka (szerk.). *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2021. XV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 80–107.
- Blum-Kulka, Shoshana 1987. Indirectness and politeness in requests: Same or different? *Journal of Pragmatics* 11(2): 131–146.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chiu, Ming Ming 2008. Effects of argumentation on group micro-creativity: statistical discourse analyses of algebra students' collaborative problem solving. *Contemporary Educational Psychology* 33: 382–402.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness. Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Georgakopoulou, Alexandra 2001. Arguing about the future: On indirect disagreements in conversations. *Journal of Pragmatics* 33(12): 1881–1900.
- Goffman, E. 1967. *Interaction ritual: essays on face to face behaviour*. Garden City, New York: Anchor Books.
- Gumperz, John 1992. Contextualization revisited. In: Auer, Peter – Di Luzio, Aldo (eds.): *The Contextualization of Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 39–54.
- Hátori Ágnes 2008. A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 161–201.
- Hátori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni” – Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 223–261.
- Horváth Péter 2017. *Egyetértés és egyet nem értés*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Filozófiatudományi Doktori Iskola. Doktori értekezés.
- Johnstone, Barbara 2007. *Discourse Analyses*. Hoboken, New Jersey: Blackwell Publishing.
- Kádár Dániel Zoltán – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koczogh Helga Vanda 2012. *The Effects of Gender and Social Distance on the Expression of Verbal Disagreement Employed by Hungarian Undergraduate Students*. Debrecen: Debreceni Egyetem. Doktori értekezés.
- Koczogh Helga Vanda 2017. Udvariasság/Udvariatlanság és (in)direktség az egyet nem értés beszédaktusában. *Jelentés és nyelvhasználat* 4: 1–26.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektivizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137(1): 8–23.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Locher, Miriam A. 2004. *Power and Politeness in Action, Disagreements in Oral Communication*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter.
- Pomerantz Anita 1984. Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes. In: Atkinson, John Maxwell – Heritage, John (eds.): *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 75–101.

- Rosenthal, Sara – McKeown, Kathleen 2015. I Couldn't Agree More: The Role of Conversational Structure in Agreement and Disagreement Detection in Online Discussions. In: Koller, Alexander – Skantze, Gabriel – Jurcicek, Filip – Araki, Masahiro – Penstein Rose, Carolyn (eds.): *Proceedings of the 16th Annual Meeting of the Special Interest Group on Discourse and Dialogue*. Prague: Association for Computational Linguistics. 168–177.
- Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111(2): 129–146.
- Searle, John R. 1975. Indirect speech acts. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and Semantics, Volume 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 59–82.
- Sifianou, Maria 2012. Disagreements, face and politeness. *Journal of Pragmatics* 44: 1554–1564.
- Svennevig, Jan 1999. *Getting acquainted in conversation. A study of initial interactions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svennevig, Jan 2014. Direct and indirect self-representation in first conversations. *Journal of Language and Social Psychology* 33(3): 302–327.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2013. A beszédaktusokról és az empirikus beszédaktus-kutatásokról. *Magyar Nyelv* 109(2): 191–197.
- Tannen, Deborah – Kakavá, Christina 1992. Power and solidarity in modern Greek conversation: Disagreeing to agree. *Journal of Modern Greek Studies* 10(1): 11–34.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Wang, Wen – Yaman, Sibel – Precoda, Kristin – Richey, Colleen 2011. Automatic identification of speaker role and agreement/disagreement in broadcast conversation. In: N. n. (eds.): *Acoustics, Speech and Signal Processing. IEEE International Conference. 2011. (ICASSP 2011). Held 22-27 May 2011, Prague, Czech Republic. 1–7*. Prague: The Institute of Electrical and Electronics Engineers Signal Processing Society. 5556–5559.

Dr. Bencze Norbert
Eötvös Loránd Tudományegyetem
benczenorbert@gmail.com

A török nemzeti identitás ideológiája és a szekuritizáció Musztafa Kemál Atatürk és Recep Tayyip Erdoğan beszédében

Absztrakt

A politikusok gyakran használják a diskurzust pozíciójuk, hatalmuk és politikai ideológiájuk megerősítésére. A kritikai diskurzuselemzés a politikai diskurzust vizsgálja azzal a céllal, hogy feltárja a diskurzus és a hatalom közötti kapcsolatot (Fairclough 2015). A jelen tanulmány a kritikai diskurzuselemzési megközelítést alkalmazva hasonlítja össze Musztafa Kemál Atatürk és Recep Tayyip Erdoğan török elnökök diskurzív stratégiáit, hogy rávilágítson a nyelvhasználatuk ideológiai különbségeire az ideológiai négyzetmodell segítségével. A tanulmány egyik célja az ideológiai négyzetmodell pilotvizsgálat keretében történő alkalmazása, vagyis a fent említett elemzői eljárás tesztelése fordított szövegeken. A vizsgálat azt mutatta ki, hogy Atatürk számára a Törökországon kívüli országok tartoznak a kívülálló csoportba, míg Erdoğan kiterjeszti a kívülálló csoportot a médiára és politikai ellenzékére is. Az eredmények prezentálják, hogy az ideológiák és hatalmi viszonyok hogyan jelennek meg és jönnek létre különféle nyelvi eszközökkel a politikai beszédekben.

Kulcsszavak: kritikai diskurzuselemzés, ideológiai négyzetmodell, hatalom, ideológia, nacionalizmus

1. Bevezető

A hatalom a nyelvhasználatban nyilvánulhat meg, a társadalomban uralkodó diskurzusok pedig a hatalmon lévők világnézetét képviselhetik. A magas rangú politikusok gyakran használják a nyelvet és a diskurzust arra, hogy megteremtsék, fenntartsák és megerősítsék a pozícióikat, a hatalmi struktúráikat, valamint a politikai ideológiáikat a társadalomban. A hatalmat a diskurzusban és azon keresztül lehet gyakorolni. A diskurzus a kommunikáció írott, beszélt vagy multimodális formái révén jön létre, amelyekben a nyelvet közös közvetítő eszközként használják a felek. A diskurzuselemzés a nyelv és a kontextus kapcsolatát vizsgálja (McCarthy et al. 2019). A kritikai diskurzuselemzés (továbbiakban: Critical Discourse Analysis, röviden CDA) mint a diskurzuselemzés egyik ága, a nyelv, a hatalom és az ideológia közötti kapcsolatokkal foglalkozik (Fairclough 2015), különös tekintettel a nyilvános és a politikai diskurzusokra. A jelen tanulmány a két legbefolyásosabb török politikus magyarra fordított beszédét elemzi, azaz Musztafa Kemál Atatürk, Törökország első elnökének és Recep Tayyip Erdoğan, Törökország jelenlegi elnökének beszédét vizsgálja. A politikai beszédek különálló műfajt képviselnek a politikai diskurzusban; a tanulmány a két fentebb említett elnök beszédének szövegkritikai és kvalitatív elemzésén alapul. A tanulmány célja, hogy bemutassa az elemzés eredményeit, felhívva a figyelmet a két politikai beszéd nemzeti identitással kapcsolatos ideológiai stratégiáira, valamint hogy összehasonlítsa azokat. A tanulmány különös figyelmet fordít a másokkal szembeni felsőbbrendűség eszméjét hirdető és biztonságérzetet (szekuritizációt) keltő nyelvi formákra és ezen eszmék/szerkezetek nyelvi megvalósulásaira. Emiatt a szövegek azon részeit elemzem, amelyekben az ideológiai elemek lexikális szempontból a legszembevetőbbek. Az ideológiai négyzetmodellt (van Dijk 1998) használtam fő elemzési módszerként a stratégiák vizsgálatára, valamint olyan lexiko-grammatikai mintákra összpontosítottam, amelyek segítik a rokon és a kívülálló csoportok, valamint a szekuritizációs aktusok előhívását.

2. Elméleti háttér

2.1. Nyelv és diskurzus

Nyelvhasználatunkban többek között a nézeteink, a közösségi hitünk és a tradícióink mutatkozhatnak meg (Amberg–Vause 2009). A hiedelmek és az értékek nem csupán megjelennek a diskurzusban, hanem alakítják és befolyásolják is azt egyben. Ennek egyértelmű példája a politikai diskurzus, amelyben a politikusok által választott szavak, sőt nyelvtani minták gyakran a közönség befolyásolására szolgálnak.

Így a politikusok által kiválasztott grammatikai struktúrák és kifejezések tartalmazhatnak hatalmi elemeket. A hatalom egyfajta hatás kiváltásának a képességét jelöli, illetve a hatalom birtoklását és a mások feletti befolyást, amelynek tökéletes eszköze a nyelv. Ez a mások feletti befolyás a hatalom megtartásának és gyakorlásának egyik módja. Bár a nyelvtani tartalom elengedhetetlen egy beszéd vagy írott szöveg elemzése során, a választott szerkezet mögött meghúzódó okok vagy indítékok megértése is kulcsfontosságú. Ezért McCarthy és Walsh (2003) azt javasolja, hogy a diskurzus tanulmányozása során a következőket vegyük figyelembe:

1. beszélők közötti kapcsolat és annak nyelvben való tükröződése;
2. kommunikációs célok;
3. tematikai felépítés és annak alakulása, valamint az ezekkel kapcsolatos nézetek kimutatása az interakció közben.

A diskurzustípus megválasztásakor a politikusok a közönségük háttértudására építenek, és különböző konstruálási stratégiákkal szólítanak meg különböző szociokulturális rétegeket. A politikai beszédek elemzéséhez elengedhetetlen a célközösséggel kapcsolatos történelmi, kulturális és társadalmi tényezők ismerete.

Egy szó vagy egy nyelvtani szerkezet megválasztása számos esetben tudatos, például egy semlegebb szóhasználat helyett pejoratívabb konnotációjú nyelvi lexikális elemek eltérő módon befolyásolhatják a közönséget. Ebben rejlik a diskurzus ereje, és ez a jelenség figyelhető meg a politikusok és más közéleti személyiségek beszédeiben, illetve írásbeli nyilatkozataiban. A politikai diskurzus elemzése lehetőséget ad a kutatóknak arra, hogy megértsék egy-egy nyelvtani szerkezet vagy kifejezés használatának lehetséges okait.

2.2. A hatalom, az ideológia, a politika és a kritikai diskurzuselemzés

A hatalom definiálása annak fogalmi összetettsége miatt kihívást jelent. Dahl szerint nem lehetséges egyetlen hatalomelmélet megalkotása, mivel a tudósok nagyobb valószínűséggel alkotnak nem egészen teljes elméleteket. Ezek mindegyike a hatalom valamilyen definícióját kívánja megragadni, viszont ezek az adott kutatáshoz igazodnak. A hatalom egy személy vagy csoport feletti tekintélyt vagy uralmat is jelenthet – legyen az fizikai, gazdasági vagy ideológiai. Mindez egyszerűbben úgy definiálható, hogy egy adott dolognak akkora hatalma van egy másik felett, hogy a befolyásolásnak köszönhetően olyan hatást eredményez, amely máskülönben nem feltétlenül teljesülne (Dahl 1957). A hatalom gyakorlásának egyik módja a nyelv. A diskurzusban a hatalom különféle formákat ölthet, ahol a hatalommal bíró fél hatással lehet a hatalom nélküli felek megnyilvánulásaira, ami kényszerrel eredményezhető (Fairclough–Fairclough 2012).

A hatalom akkor is megnyilvánul, ha az egyén elképzelései befolyást gyakorolnak mások gondolkodásmódjára; azonban amikor ezek a gondolkodásmódok kiterjedtebbé és szisztematikusabbá válnak, és kollektív hitrendszerként alkotnak, akkor ideológiáról beszélünk. Az ideológia elmélete szorosan kapcsolódik ehhez a tanulmányhoz, mivel azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy adott társadalmi ügyekkel kapcsolatos gondolatok, ötletek, hiedelmek hogyan válnak berögződéssé, meggyőződéssé, illetve aggálllyá, valamint hogy ezek összessége milyen hatással bír a társadalomra (Fairclough–Fairclough 2012).

Van Dijk (2006a) szerint az ideológiák irányítják a társadalmilag megosztott hiedelmeket és gyakorlatokat. Az ideológiák a diskurzus segítségével jönnek létre és nyilvánulnak meg. Amikor egy közösség vagy csoport meg akarja magyarázni, illetve legitimálni akarja tetteit, rutinszerűen használja az ideológiai diskurzust (van Dijk 2006a). Emiatt az ideológiákat gyakran a politikusok alkotják meg, hogy érvényesítsék és legitimálják programjukat. Az ideológiák beépülnek a diskurzusba, és szorosan kapcsolódnak a hatalomhoz, mivel a hatalmi viszonyok és szervezetek szabnak meg bizonyos diskurzusszerkezeteket és azokba beépülő ideológiákat (Fairclough 2015). Az ideológiák olyan vezérelveket tartalmaznak, amelyek befolyásolják a csoporttagok közös attitűdjét (van Dijk 2001). Mivel a hiedelmek és az elképzelések beágyazódnak a diskurzusba (Fairclough 2015), a szöveg szándékolt jelentését a diskurzus és a társadalom kapcsolata alapján kell elemezni. A különféle értelmezések alkalmazásához és a rejtett jelentések feltárásához a diskurzus kritikai elemzése is elengedhetetlen.

A CDA a politikai diskurzusokat vizsgálja azzal a céllal, hogy kritikát fogalmazzon meg a „diskurzus és a hatalom közötti kapcsolatokról, a diskurzusra úgy összpontosítva, mint a mások feletti hatalomgyakorlás részére, amely illegitim, igazságtalan vagy más módon káros” (Fairclough 2015: 49). A CDA fő érdeklődési területe a nyelv, a hatalom, az ideológia, a politika, az egyéni gondolkodás és a szocio-kulturális struktúrák közötti összefüggések vizsgálata. Ez a diskurzuselemzés egy önálló alkalmazási területe, hiszen a CDA azzal foglalkozik, hogy a hatalom, az ideológia és a manipuláció hogyan hat a társadalmi egyenlőtlenségre, a hatalommal való visszaélésre és a nyelven keresztüli uralomra (Vadai 2017). Mivel a CDA egy összetett típusú elemzés, a politikai szövegeket többféle szempontból kell vizsgálni. Mindemiattn a jelen tanulmány nemcsak az ideológiákat és a diszkurzív stratégiákat, hanem az előforduló (in)szekuritizációs stratégiákat is vizsgálja.

A fentiekhez kapcsolódóan fontos megemlíteni két másik kifejezést, a nacionalizmust és a szekuritizációt. A nacionalizmus a jelen vizsgálat egyik kulcsfogalma, tekintve az ideológiákkal, a hatalommal és a politikai diskurzusban kimutatható manipulációval való szoros kapcsolatát. A nacionalizmus kapcsolatot hoz létre egy adott közösség és a kulturális csoportok között (Smith 1979). A nacionalizmus azonban abban különbözik a többi ideológiától, hogy egy kölcsönös tömegérzésre, nemzetérzésre alapozza magát (Smith 2004a). Ez a kölcsönös tömegérzés közös területen, közösségen, gazdaságon és jogokon alapszik (Smith 2004b). Renan (1882) szerint a hasonló gondolkodású racionális emberek gyülekezete teremti meg a nemzetérzést. A nemzet szimbolikus közösség, mert definiálhatja magát akármelyik náció tagjaként, de ez csak egy átvitt értelmezés, mivel a nemzeti identitás nincs a génjeinkbe kódolva (Hall 1997). Az embereknek a szociokulturális kontextuson alapuló kapcsolata alkotja a nemzet fogalmát. Anderson szerint a nemzet egy elképzelt közösség, mert legyen akármekkora is a nemzet, annak tagjai sosem fogják ismerni legtöbb társukat, viszont mindegyikük egy közösséghez tartozónak vallja magát (Anderson 2006). Wodak (2009) hasonlóan vélekedik, amikor azt állítja, hogy a nemzet egy elképzelt közösség, mivel ez a közösség a nemzettel és kultúrával kapcsolatos diskurzustörténetekből alakul ki, és azok által terjed. A nemzeti identitás a diskurzusban rejlik, és annak az eredménye. A nemzeti identitás pedig fontos a biztonságérzet (szekuritizáció) fenntartásához, mert erőt, fejlődést, fizikai és gazdasági jólétet hirdet a nemzeti egységen és az összetartozáson keresztül (Holtug–Uslaner 2021).

2.3. Fordítástanulmányok és politikai beszédek

Mivel a tanulmány korpusza (I. Függelék) fordított szövegeket tartalmaz, a fordítás lehetséges következményeivel is foglalkozni kell. Bármely szövegtípus nyelvtani, szókincsbeli vagy kontextuális jellemzőinek vizsgálatához a korpuszösszeállítás és a források összegyűjtése nagy jelentőséggel bír, hiszen számszerűsíthető adatokat biztosít a kutató számára. Ha a politikai diskurzust vesszük példaként, akkor a politikai beszédek és a szövegek összeállítása segítséget jelenthet az ideológiák azonosításában, mert a politikai célokat közvetítő nyelvi szerkezeteket ismétlődő módon kell tartalmazniuk. A fordított szövegekből összeállított korpusznak több kritériumnak kell megfelelnie. Egyfelől a lehető legjobban kell tükröznie és megőriznie a forrásszövegek tisztaságát, másrészt olyan asszociációkat is tartalmaznia kell, amelyeket az adott diskurzus célközönsége megért (Sagadiyeva et al. 2021). Emellett a fordított szövegek valós kommunikációs eseményeket rögzítenek, épp emiatt nem kevésbé relevánsak más kommunikációs aktusokhoz képest (Baker 1993). Ha a fordítást azonos műfajú fordított szövegekből összeállított referenciakorpusz segítségével elemezzük (pl. megemlékező beszéd vagy politikai nyilatkozat), lehetővé válik a fordított szöveg jellemzőinek azonosítása (Baker 1993).

A fordított szövegek (pl. könyvek, újságok, címek) nagy hatással vannak a tudásunkra, valamint a más kultúrákkal való találkozásunkra, mivel alakítják tapasztalatainkat, nézeteinket (Baker 1993). A fordítás az egyik forrásnyelv másik célnyelvre alakításának folyamata, a fordítástudomány pedig a forrás- és a célnyelv közötti egyenértékűséget és átadhatóságot vizsgálja (Munday–Hatim 2004). A forrás és a célnyelv közötti alaposabb és pontosabb átvitel érdekében elkerülhetetlen a szövegkörnyezetre vonatkozó további információk beillesztése a fordításba, mivel a beágyazott kulturális, politikai vagy vallási elemek egymásra épülnek, és összefüggenek (Baker 1993). A politikai beszédek esetében, bár a kultúraspecifikus elemek miatt a szótársítások változhatnak, a jelentésnek ugyanazt a hatást vagy szándékot kell hordoznia.

A fordított szövegnek olyan terminológiát kell használnia, amely a forrásnyelv tisztaságának megőrzése mellett azokat az asszociációkat is kiváltja, amelyeket a politikai diskurzus célközönsége ismer (Sagadiyeva et al. 2021), mivel a politikai beszéd egy célorientált, összefüggő monológ, amely jellemzően abból a célból jön létre, hogy egy politikai esemény közönségére hatással legyen (Black 2014). Noha a lefordított politikai beszédekben előfordulhatnak eltérések a lexikális elemek tekintetében, az átfogó politikai ideológiának meg kell egyeznie a forrásszöveg politikai ideológiájával. A lefordított diskurzus elemzése nemcsak a lexikai és a stilisztikai vetületében fontos, hanem a stratégiák célnyelvi átadása szempontjából is (Pamungkas 2020), mert ezek a stratégiák hozzájárulhatnak a társadalmi hatalom fenntartásához és az ideológia újratermeléséhez (Bánhegyi 2010). Annak módja, ahogyan a fordított szövegeket politikai célokra alkalmazzák, összetett pszichológiai és szövegtani vonatkoztatásokat von maga után, amelyeket a CDA módszereivel érdemes vizsgálni (Bánhegyi 2010).

Figyelembe véve a fordított szövegeken keresztül ideológiai minták azonosítására szolgáló korpusz összeállítását és az összes fentebb idézett elméleti kiindulópontot, Atatürk és Erdoğan beszédeinek fordításai megfelelők az elemzésre, mert ezek rögzített politikai programok és ideológiák kommunikatív eseményeit tartalmazzák. Ezáltal kijelenthető, hogy a jelen tanulmányban a magyar nyelvű fordítások elemzése nem torzíja a vizsgálat eredményeit.

2.4. Az ideológiai négyzetmodell

Az ideológiai négyzetmodell egy elemzési keret a diskurzus létrejöttének és kontextusának részletes elemzéséhez (van Dijk 1993). Az ideológiai négyzetmodell különösen alkalmas olyan diskurzusok vizsgálatára, amelyekben az információ nem explicit nyelvi konstrukciókon keresztül válik elérhetővé, illetve amikor bizonyos információkat árnyalni, burkolni vagy rejtegetni kell a beszélő és a rokon csoport¹ érdekében (van Dijk 1998). A modell szerint az ideológiai retorika jellemzően a következőkre irányul: (1) a pozitív dolgok hangsúlyozása velünk (rokon csoporttal) kapcsolatban, (2) a negatív dolgok hangsúlyozása velük (vagy rajtunk kívül álló csoporttal) kapcsolatban, (3) a negatív dolgok hangsúlyozása velünk kapcsolatban, és (4) a pozitív dolgok hangsúlyozása velük kapcsolatban (van Dijk 2013); így jelenik meg az ideológia négyzetszerkezete. Mivel a megemlékező beszédek, valamint a győzelmi beszédek általában ideológiailag elfogultan ábrázolják a tagsági kategorizációkat, mint például a rokon (mi) és a kívülálló csoportokat (ők) (van Dijk 2006a), az ideológiai négyzetmodell megfelelő eszköz a jelenlegi vizsgálathoz.

2.5. Törökország történelmi és politikai színtere

Törökország elődje az Oszmán Birodalom volt, amely több száz évig állt fenn. Különböző nemzetiségeket, etnikai és vallási csoportokat tartott ellenőrzése alatt, amelyeket *milleteknek* (népcsoportoknak) neveztek (Ortaylı 2019). Már az Oszmán Birodalom idejében is jelen volt egy identitástudat és egy ideológia: az úgynevezett ottománizmus. Ez az ideológia a birodalom népei közötti egyenlőségen alapult, függetlenül attól, hogy azok melyik millethez tartoztak. Ezen túlmenően volt egy politikai kötődés, egy úgymond földhöz tartozás érzése, amely később a *vatan* ('anyaföld'), azaz a HAZA fogalmává változott (Ágoston–Masters 2009). A *vatan* az egyén szent kötelességét hordozta magában, hogy megvédje a hazát, és a hazához tartozzon (Ágoston–Masters 2009). A nacionalizmusnak ez a változata jobban hangsúlyozta a terület fontosságát, mint az etnicitást (Jensen 2017). Az ottománizmusnak köszönhetően a főbb eszméket és az ideológiákat a szultán alakította; a kormány elfogadta a lakosság vallási és etnikai különbségeit, és egyetemesen alkalmazta a törvényeket (Ágoston–Masters 2009). Az Oszmán Birodalom látványos reformok végrehajtásával igyekezett megakadályozni a nagyhatalmak (azaz Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia) általi felosztását az iparosodott világgal való lépést tartó kísérletek mellett (Jensen 2017). A keleti kérdés ebben az időszakban jelent meg, amikor az Oszmán Birodalom jövője forgott kockán. Ez idő tájt Musztafa Kemál Atatürk katonai vezető megjósolta az Oszmán Birodalom visszafordíthatatlan bukását, látta a birodalmi nagyhatalmak bábállamává alakulását, és elkezdte egyesíteni Törökország népét úgy, hogy meggyőzte őket a birodalmi oszmán uralom elleni küzdelem fontosságáról. A török függetlenségi háború (1919–1923) után Atatürk lett az 1923-ban megalakult Török Köztársaság első elnöke. Tizenöt éves elnöksége alatt Atatürk a félfedális, agrárgazdaságon alapuló

¹ A rokon és kívülálló csoport olyan tagsági kategorizációt képvisel, amelyekben két ellentétes csoport eltérő ideológiát vall (van Dijk 2006a).

országot modern ipari gazdasággá alakította (Ahmad 2014). Mindez különféle oktatási, nyelvi és ideológiai reformokkal járt együtt, mint például a türkizmus, amely áthelyezte a területi-nemzeti fókuszot a török hagyományokra (Jensen 2017).

Atatürk szekuláris kormányzási formát hozott létre, amely Törökország jelenlegi elnökének, Recep Tayyip Erdoğannak, az AKP (Igazságosság és Fejlődés Pártja) vezetőjének 2002-es megválasztásáig tartott. Erdoğan azóta tizenhárom helyi választást nyert meg, és Musztafa Kemál Atatürk óta az ország legerősebb vezetőjévé vált. Atatürk szekuláris politikai programjával ellentétben Erdoğan újjáélesztette a politikai iszlámot, a vallást pedig egy kevésbé szekuláris kormányzási stílusban kapcsolta össze a politikával (Çağaptay 2020). Megválasztása tehát fordulópontot jelent az ország politikájában. Az új elnök nemcsak államfőként tekint magára, hanem az emberek akaratának kezeseként is (Seufert 2014). Mivel a korábban említett vezetők két részben eltérő politikai irányvonalat képviseltek, ideológiájuk tükröződhet abban, ahogyan a török nemzetre (és a hozzá kapcsolódó identitáselemekre, értékekre) utalnak.

3. Módszertan

A jelen tanulmány a nacionalista ideológia és szekuritizáció elemeit vizsgálja a következő kutatási kérdésekre fókuszálva:

1. Milyen nemzeti identitással, illetve szekuritizációval kapcsolatos ideológiai stratégiákat alkalmaznak nyelvileg a török nemzeti identitás keretezésére a kiválasztott politikai beszédek?
2. Melyek a legfontosabb hasonlóságok és különbségek a török nemzeti identitás és szekuritizáció nyelvi megfogalmazásában az ideológiai reprezentációk tekintetében?

Ez a rész bemutatja a szándékolt és a nem szándékolt pozitív reprezentációkat, valamint a szándékolt negatív és a nem szándékolt negatív reprezentációkat a rokon (mi) és a kívülálló (ők) csoportokról Musztafa Kemál Atatürk és Recep Tayyip Erdoğan beszédében.

A beszédrészletek elemzését az azonosított kategóriák szerint mutatom be, nevezetesen: 1. szándékolt negatív reprezentáció, 2. nem szándékolt pozitív reprezentáció, 3. szándékolt pozitív reprezentáció és 4. szándékolt negatív reprezentáció. Az első két kategóriát egy időben elemzem. Az utóbbi kettőt külön-külön sorolom fel a hozzájuk tartozó kivonatok részletes elemzésével együtt (l. 4. fejezet).

3.1. Az elemzésre kiválasztott szövegek

Az elemzésre kiválasztott szövegek a két török elnök, azaz a Török Köztársaság első elnöke, Musztafa Kemál Atatürk és a jelenleg kormányzó elnök, Recep Tayyip Erdoğan ideológiai beszédeinek illusztratív példái. Atatürk megemlékező beszéde a Török Köztársaság 10. évfordulójára készült, és 1933. október 29-én hangzott el, amelyben a török köztársaság megalakulásának és megtartásának nehézségeit beszéli el. Erdoğan beszéde pedig a 2014. március 30–31-ei helyhatósági választások eredményhirdetése után hangzott el, amelyben megörökítette és kifejezte pártjának a győzelmével kapcsolatos háláját. Habár a fent említett politikai beszédek eredetileg török nyelven hangzottak el, azért, hogy a tanulmány felhívja a figyelmet a fordított politikai szövegek elemzésére, az ideológiai négyzetmodell magyar nyelvre való alkalmazására, és hogy az elemzést a magyar közönség számára is elérhetővé tegye, a politikai beszédek elemzése magyar nyelven történt. A magyar változat az eredeti török nyelvű szövegeknek és azok angol nyelvű fordításainak az összevetésével történt. A magyar fordítást a jelen tanulmány írója végezte. A fordítást az autentikusság és a hitelesítés érdekében lektorálták.

Atatürk beszéde eredeti török nyelven hangfelvétel formájában a Török Köztársaság Atatürk Kulturális, Nyelvi és Történelmi Intézmény, Atatürk Kutatóközpont oldalán érhető el, írott formában pedig a www.isteaturk.com oldalon található. Az írott verziót és a hangfelvételt összevetettük egy török anyanyelvű lektorral, hogy megbizonyodhassunk azok azonosságáról és hitelességéről. Atatürk beszédének angol nyelvű fordításai a www.ataturksociety.org oldalon találhatók.

Erdoğan török nyelvű beszédei a török kormány hivatalos honlapján érhetők el,² viszont csak 2014-ig visszamenőleg, továbbá a menüpontok a nyelveket tekintve helytelenül vannak feltüntetve. Az oldalon ugyanis Erdoğan beszédei a *Konusmalar* ('beszédek') menüpontban találhatók, ha viszont összevetjük az

² www.tccb.gov.tr

angol nyelvű oldalon található *Speeches & Statements* menüponttal, akkor a török és az angol nyelvet beszélő közönség számára egyértelművé válik, hogy nem ugyanazok a beszédek találhatók a fent említett menüpontok alatt. Az angol nyelvre fordított beszédek eredetije a *Faaliyetler* ('sajtóközlemény') menüpontban található. Ezért mindenképp egy olyan beszédet szerettem volna kiválasztani a tanulmányhoz, amely maga Erdoğan beszéde, és angol nyelven is elérhető, valamint nem sajtóközlemény. Ennek oka az, hogy a CDA egyik célja, hogy felfedje a hatalmat és a manipulációt a politikusok beszédeiben, főleg, ha az csak egy korlátozott közönség számára érhető el. Erdoğan 2014-es helyhatósági beszédének csupán egy része érhető el török és angol nyelven a kormányközeli Hürriyet hírdoldalon, videó formájában viszont megtalálható az interneten.³ A videón elhangzó beszédet a legépelés után egy török anyanyelvű lektorral lektoráltattam.

Bár Atatürk beszéde emlékbeszéd, Erdoğané pedig választások utáni beszéd, a tanulmány mindkettőt győzelmi beszédnek tekinti. Atatürk a Török Köztársaság megalapítójaként elért sikereiről emlékezik meg, míg Erdoğan a pártja által megnyert választásokról. A korábban említett beszédek kiválasztásának egyik oka az, hogy az emlékbeszédek és a győzelmi beszédek egyaránt arra törekcszenek, hogy felhívják a hallgatók figyelmét a hazájuk büszkeségére és a hagyományaik ápolására. Ezenkívül a múlt kormányainak megosztottságával és azok politikájának elkerülésére való figyelmeztetéssel próbálják egyesíteni az embereket (Rohler–Cook 1998). A másik ok, hogy a Török Köztársaság első szekuláris elnökének és a jelenlegi, kevésbé szekuláris elnökének ideológiai stratégiáit képesek összehasonlíthatóvá tenni. A két beszéd fordítása a Függelékben található. A beszédek nyilvános előadásra készültek.

3.2. Elemzői eszközök és eljárások a rokon és a kívülálló csoportok reprezentációinak vizsgálatában

A jelen tanulmányban egy komplex elemzőeszközt, az ideológiai négyzetmodellt használtam szekuritizációs aktusok vizsgálatára. Az ideológiai négyzetmodell azt állítja, hogy az implikált üzeneteket nem feltétlenül expliciten fejezik ki (van Dijk 1998). A modell azon rokon és kívülálló csoportok változatos illusztrációival foglalkozik mind verbális, mind pedig nonverbális diskurzusokban, amelyekre a prototipikus „mi” és „ők” vagy „minket” és „őket” ideológiai töltöttséget hordozó névmások utalnak, jelezve a diskurzus mögött meghúzódó ideológia szerkezetet (van Dijk 2011), illetve szekuritizációs szándékot. Ez egy komplex elemzési módszer, amely deduktív kvalitatív megközelítést alkalmaz, mivel a szóban forgó csoportokat és a szekuritizációs aktusokat már előre meghatározták. Emellett az egyes üzenetek szövegekben való megnyilvánulását és jellemzőit vizsgálja (Frey et al. 2000).

Musztafa Kemál Atatürk és Recep Tayyip Erdoğan beszédében kiemelt figyelmet fordítottam a nemzeti ideológiai és szekuritizációs/inszekuritizációs különbségekre. Emiatt az ideológiai négyzetmodellt négy stratégia előfordulásának vizsgálatára alkalmaztam a politikusok által használt lexiko-grammatikai mintákra fókuszálva. A négy vizsgált stratégia a következő volt:

1. a kívülálló csoport szándékolt negatív ábrázolása, amely magában foglalja a külső csoport szándékolt negatív és pejoratív ábrázolását (pl. annak jelzése, hogy annak tagjai hazudnak);
2. a rokon csoport szándékolt pozitív ábrázolása, amely magával vonja a „mi” kívánt pozitív ábrázolását (pl. rámutat a csoporton belüli tagok megbízhatóságára);
3. a rokon csoport nem szándékolt negatív reprezentációja, amely magával vonja a „mi” nem kívánt pejoratív ábrázolását; a külső csoport jobb lehetőségeinek hangsúlyozása, amely kétértelmű, mert közben lealacsonyítja a rokon csoportba tartozó tagokat;
4. a kívülálló csoport nem szándékolt pozitív reprezentációja (van Dijk 1998, 2006b, 2011; Daghigh et al. 2018), amely magával vonja az „ők” nem kívánt pozitív ábrázolását; a külső csoport jobb élet-színvonalának hangsúlyozása vagy a tagok idealizálása.

A szándékolt és nem szándékolt kategóriák közötti különbség főként abban mutatkozik meg, hogy a szándékolt reprezentáció olyan verbális vagy textuális aktus, ahol a beszélő kimondott szándéka az, hogy implicit vagy explicit módon egy másik csoportról pozitívan vagy negatívan nyilatkozzon (Kegyesné 2008: 59). Azonban ezek a mintázatok lehetnek kétértelműek, ezért akár egy politikai beszéd is eredményezhet nem szándékolt reprezentációt (Síklaki 2008).

³<https://www.youtube.com/watch?v=z-OLKWDLH74>

A négy fent említett stratégia szekuritizációs/inszekuritizációs szándékok kiegészítésével történt, amelynek során a következő lexikai elemek vizsgálatára került sor:

1. implikáció: a diskurzusban explicit módon megfogalmazott részek, olyan kijelentések/állítások, amelyek negatív vonatkozást hordoznak;
2. előfeltételezés: kijelentések, amelyeknek megfelelő mértékében elterjedtnek és közismertnek kell lenniük ahhoz, hogy értelmezhető legyen az állítás – azaz olyan (róluk negatív) állítások, amelyek lehet, hogy igazak;
3. denomináció/megnevezés: az elemek, a részek és az alanyok megnevezése, a résztvevők pontos leírása. Az „ők” megkülönböztetése megnevezés által (pl. idegenek, bevándorlók). Emellett pejoratív attribútumokkal való felruházásra ad lehetőséget, amely az „őket” hátrányos színben tüntetheti fel (Hámori 2007);
4. predikáció: egy mondatnak bármelyik vagy bármennyi predikátuma, amely negatív attribútumokat tulajdonít „nekik” (van Dijk 2011).

A vizsgálathoz a politikusok beszédeiből vett részleteket elemeztem az ideológiai és szekuritizációs elemek azonosítása érdekében, félkövérrel jelölve a kiemelkedő lexikai elemeket. Az azonosított csoportokat és a kiválasztott részleteket ezután szisztematikusan elemeztem. Bár számos olyan releváns lexikai és grammatikai elem volt, amely a nemzeti identitáshoz vagy a rokon és a kívülálló csoport reprezentációihoz kapcsolódott, csak a legfeltűnőbb példák és a tagsági kategorizációk reprezentációi – mint például a befogadó „mi” vagy a polarizáló „ők” esetei – kerültek be (l. Függelék és 4. fejezet).

4. Diszkusszió

Az első három részlet Atatürk beszédéből származik. Ezekben a nem szándékolt negatív reprezentáció diszkurzív stratégiája szekuritizációs elemekkel együtt jelenik meg. Mivel az első három kivonat egyaránt szimbolizálja a nem szándékolt negatív és a nem szándékolt pozitív reprezentációt, ezért egyszerre elemeztem azokat.

4.1. Nem szándékolt negatív reprezentáció és nem szándékolt pozitív reprezentáció

- (1) „Országunkat a világ **legvirágzóbb és legcivilizáltabb országainak szintjére** emeljük.”
- (2) „**Nemzeti kultúránkat a mai civilizáció szintje fölé** emeljük”
- (3) „Ma ugyanazzal a meggyőződéssel és bizonyossággal mondom, hogy az **egész civilizált világ hamarosan ismét felismeri** a török nemzet nagyságát, amely teljes integritással menetel a nemzeti eszme felé.”

Atatürk többször is kiemeli, hogy a törököknek milyen keményen kell dolgozniuk a jövőért. Bár az (1) állítása szándékolt pozitív ábrázolásként értendő (azaz Törökország megérdemli, hogy modern és fejlett legyen, hasonlóan a világ többi országához), a negatív ábrázolás is megtalálható benne. A rokon és a kívülálló csoport ábrázolásai egyértelműek: a befogadó „mi” a török nemzetre utal, míg az „ők” és a *legvirágzóbb és legcivilizáltabb országainak* rész a kívülálló csoportot jelenti és szólítja meg. A szöveg értelmezésének egyik módja, hogy Atatürk állítások révén bírálja a törököket, amiért nem olyan civilizáltak, mint a többi nemzet, így a törököket alacsonyabb szintre pozicionálja. Mintha a kívülálló csoportot dicsérné a rokon csoport helyett, ami a törökök nem szándékolt negatív reprezentációját eredményezi.

A (2) célja az, hogy a török nemzetet keményebb munkára motiválja. Nem szándékos implikációval jelzi, hogy Törökország a *mai civilizáció szintje* alatt van, tehát ismét idealizálja a kívülálló csoportot.

A (3)-ban Atatürk hasonlóképpen világossá teszi, hogy a nemzeti eszmény még elérendő cél, azonban kijelenti, hogy ez megvalósítható. Bár nagy nemzetről van szó, Törökországot még nem ismeri el a kívülálló csoport, vagyis a török nemzetnek bizonyítania kell magát az *egész civilizált világ* előtt. Ily módon Atatürk a török nemzet nem szándékolt negatív reprezentációját és a kívülálló csoport nem szándékolt

pozitív reprezentációját közvetíti. Szekuritizációs szempontból a nem szándékolt negatív reprezentációk és a nem szándékolt pozitív reprezentációk egyszerre vonják magukkal a szekuritizációs és az inszekuritizációs hatásokat. Ezek a kijelentések eredményezhetnek akár pozitív érzelmeket és derülátó nézeteket a rokon csoporttal kapcsolatban, miszerint a törökök is magasabb szintre tudnak és fognak is jutni, ugyanakkor negatív érzelmeket is kiválthatnak a *legcivilizáltabb* országokkal szemben.

Az (1)–(3)-ban előforduló lexikai elemek kvalitatív elemzésével és az ideológiai négyzetmodell segítségével összhangban a fent említett két stratégia, nevezetesen a nem szándékolt negatív reprezentáció és a nem szándékolt pozitív reprezentáció csak Musztafa Kemál Atatürk beszédében volt azonosítható. A beszéd a török nemzet hallgatólágos kritikájaként is szolgál, amely motivációt jelent a jövőbeli erőfeszítésekhez. A rokon és a kívülálló csoportok közötti ideológiai különbségek nacionalista elemek, amelyek a Török Köztársaság etnikai hovatartozását, büszkeségét és folytatólágosságát célozva magukban foglalják az implikáció, az állítás és a jelölés használatát.

4.2. Szándékolt pozitív reprezentáció

Ami a szándékolt pozitív reprezentáció kategóriáját illeti, a (4)–(11) kivonatok mindkét beszédből szemléletes példákat biztosítanak. Mindkét elnök dicséri és kiemeli beszédében a törökök bátorságát, továbbá mindketten egységként hivatkoznak a török nemzetre, bár eltérő módon teszik azt.

- (4) „Sok és nagyszerű dolgot tettünk rövid idő alatt. Ezek közül a legnagyobb a **Török Köztársaság**, amelynek alapja a **török hősiesség** és a **magas török kultúra**.” (Atatürk)
- (5) „Szeretném kifejezni **dicső nemzetünk** üdvözetét és háláját **minden testvérünknek** és barátunknak, akik szívükkel és imájukkal támogatták **Törökország szabadságharcát** a világ minden sarkában, akár csak a **Felszabadító Háború** előtt. Természetesen ez a **dicső nemzet**, **ez a nemes nemzet** érdemli a legnagyobb hálát. **Testvéreim**, ti támogattátok az **új Törökország függetlenségi harcát**. Felkaroltátok a **Nagy Törökország-eszményt** és a **Nagy Törökország céljait**.” (Erdoğan)

A (4)-ben a törökök kemény munkatempóját és bátorságát névlegesen Atatürk állítja, aki a törököket a Török Köztársaság hőseiként és védelmezőiként tünteti fel. A köztársaságot kétségtelenül a török nemzet legnagyobb vívmányaként ismeri el. Nemcsak a nép és a hadsereg, hanem a köztársaság intézménye is pozitívan jelenik meg. A nyilatkozat azonban nem tesz említést más, a szabadságharcban részt vevő etnikumokról, csak a csoporton belülieknek tulajdonít hitelt, ezáltal figyelmen kívül hagyja a kívülálló csoportot. Atatürk beszédével ellentétben Erdoğan analógiát hoz létre Törökország *függetlenségi háborúja* és a 2014-es török helyhatósági választások között (5). A szavazók és a támogatók azok a testvérek, akik a szavazatuk révén tartoznak a rokon csoporthoz. Erdoğan szerint mindenki testvér és barát, aki valamilyen módon támogatta a török szabadságharcot. Az *új Törökország védelmezőinek* etnikai hovatartozására azonban nincs konkrét utalás. A nyilatkozatban van egy másik összehasonlítás is, amely a párt győzelme és a Törökország függetlensége közötti összefüggést helyezi előtérbe. Tehát az új és a nagy Törökország biztonságát, szekuritizációját, egzisztenciáját Erdoğan pártja biztosítja. Atatürk esetében pedig a törökök biztosítják Törökország biztonságát.

- (6) „Mert a **török nemzet karaktere kiemelkedő**. A **török nemzet szorgalmas**. A **török nemzet intelligens**. Mert a **török nemzet** nemzeti egységgel és szolidaritással **képes volt leküzdeni a nehézségeket**. És mert a **fáklya**, amelyet a **török nemzet a kezében** és az elméjében hordoz a haladás és a civilizáció útján, a **tudás fáklyája**.”
- (7) „ha Isten is úgy akarja, csillag- és félholdzászlónk továbbra is a legmagasabb bástyákon lobog a világbéke reménységeként. Mit mondtunk ezért? Azt mondtuk, **hogy a törökökkel, kurdokkal, lázokkal, kaukázusiakkal, grúzokkal, abházokkal, bosnyákokkal és romákkal együtt egy nemzet vagyunk... egy nemzet**. A **törököt nem azért szeretem, mert török**, vagy a kurdot azért, mert kurd, vagy a lázt azért, mert láz. Testvéreim, **azért szeretem őket, mert Allah, aki engem teremtett, megteremtette a 77 millió embert**.”

A (6)-ban Atatürk csak pozitív attribútumokat társít a törökökhöz, akik szorgalmasak és erősek, mert megbirkóznak a nehézségekkel. A beszédrészletben viszont nincs utalás más etnikumokra, csak a tö-

rökök tartják a tudás *fáklyáját*, ők, a törökök ismerik és birtokolják a *tudást*. Ezzel azt implikálja Atatürk, hogy a törökök magasabb szinten állnak – létrehozva ezzel a „mi” csoportot, ami egyaránt növeli a biztonságérzetet, hiszen a törökök, akik különleges kvalitásokat birtokolnak, egységben képesek leküzdeni az akadályokat. Bár megjelenik a nemzeti egység, a nemzethez tartozó többi etnikumot vagy kívülálló csoportot explicit módon figyelmen kívül hagyja.

A (7)-ben Atatürkkal szemben Erdoğan különböző etnikumokra és nemzetiségekre hivatkozik expliciten, mindazonáltal a török zászló, a török nemzet és az iszlám vallás alatt egyesülnek a rokon csoport tagjai. Ebbe a közös egységbe tartozik ráadásul a miniszterelnök is, aki határozott érzelmeket fejez ki az etnikailag összeolvadt nemzet jövőjével kapcsolatban. A zászló, a hit és a nemzet biztonságérzetet adó faktorok. Erdoğan emellett dicséri, pozitívan képviseli és jelöli a török szavazókat és azokat az embereket, akik más országokból küldték a szavazataikat.

- (8) „Nincs kétségem afelől, hogy **a török nemzet nagyszerű, de elfeledett civilizált jellemvonásai és nagyrendű képességei** az ezentúli fejlődéssel **együtt új napként kelnek fel** a civilizáció magas horizontjáról a jövő számára.”
- (9) „A nemzet ma üzent Törökországnak és a világnak a szavazóurnánál. Mit mondott? Azt mondta, hogy itt vagyunk... A török nemzetet nem lehet figyelmen kívül hagyni. **A nép azt mondta, mi vagyunk ennek az országnak a tulajdonosai.** Azt mondta, **a nép nem hajlik meg, Törökország legyőzhetetlen.**”

A szándékolt pozitív reprezentáció további támogatására Atatürk szilárd meggyőződését fejezi ki a tehetséges törökök jövőjét illetően, és úgy véli, hogy a civilizáció szíve Törökország lesz (8). Nem számít a múlt, a legfontosabb dolog, hogy a törökök birtokolják a képességet, amely nagyra fogja tenni őket. A jövőbeli siker lehetősége, amelynek egyesítenie kell a török nemzetet.

Azonban Erdoğan szerint a török nemzet legfontosabb tulajdonsága a föld birtoklása és a büszkeség. A nemzet modellje a szilárdságában és a kitartásában rejlik. Erdoğan célja, hogy pozitív módon sugallja és kiemelve Törökország megingatatlanhatatlan természetét. Érdekes módon a (9) első mondatában nem specifikálja Erdoğan, hogy melyik nemzetről van szó, valamint a világot és Törökországot külön egységnek tekint, mert a *nemzet Törökországnak és a világnak* is üzent. A nemzetbe azok tartoznak, akik a szavazóurnánál Erdoğan pártjára szavaztak, és ez a nép *legyőzhetetlen*. A biztonságot a föld birtoklása, a demokratikus szavazás és Erdoğan pártja adja.

- (10) „Mily boldog, ki azt mondhatja magáról, hogy török!”
- (11) „Testvéreim, **mi a 77 milliót szeretjük. Mindannyijukat szeretjük, Alevit és Szunnit.** Ezért hát, **egy nemzet... kettő, egy zászló... három, egy haza... négy, egy állam.**”

Atatürk a (10)-ben hangsúlyozza a csoporton belüli etnikai hovatartozást is, ami azt implikálja, hogy a csoporthoz tartozás örömmérzéssel jár. Nincs utalás semmilyen külső csoportra. A boldogság és a csoporton belüli etnikai hovatartozás közötti kapcsolat potenciálisan erős biztonsággal összefonódó érzelmeket kelt a török közönségben a szülőhelyük iránt, tovább erősítve a nemzeti hovatartozást és identitást. Tehát a „mi” Atatürk számára a török népet fedi le. Ellenben Erdoğan nemcsak az etnikai, de a vallási hovatartozásra is utal, habár csak az iszlám hitvallás ágaira, mégis a *77 millió* Törökországban tartózkodó lakosra tesz utalást. A biztonságot és a rokon csoportot az egyesített nemzet, zászló, haza és állam alkotja.

A (4)–(11) részletekben a lexikális tételek kvalitatív elemzése és az ideológiai négyzetmodell alkalmazása szerint mindkét politikus beszédében megtalálható volt a szándékolt pozitív reprezentáció ideológiája és a szekuritizációs utalások megvalósítása. Kimutathatók voltak a különbségek abban a tekintetben, ahogyan a két politikus ábrázolta a török népet. Atatürk esetében nagyobb fókusz kerül a török nemzet pozitív tulajdonságainak leírására. Összehasonlítást végez Törökország és más országok között, azonban sem a török nép, sem más országok negatív tulajdonságait nem hangsúlyozza. Mindemellett nála a kívülálló csoportok pozitív reprezentációja nem explicit. Ezzel szemben Erdoğan különféle lexikai elemek használatával kibővíti a rokon csoportot, továbbá kiemeli annak pozitív attribútumait. A fő különbség a pozitív reprezen-

tációk között az, hogy Atatürk csak a törököket dicsőíti és jelöli, csak az etnikai hovatartozásra hivatkozik, Erdoğan viszont etnikai hovatartozásuktól függetlenül dicséri mindazokat, akik a pártját támogatták.

4.3. A szándékolt negatív reprezentáció

A jelen alfejezet Erdoğan beszédéből mutat be példákat, mivel a szándékolt negatív reprezentáció diszkurzív stratégiája csak az ő monológjában volt fellelhető. A szándékolt negatív reprezentáció tekintetében az elemzés kimutatta, hogy Erdoğan többször kritizálja a kívülálló csoportokat, amivel (in)szekuritizációs érzelmeket kelthet, ezzel egyszerre növeli a biztonságérzetet a rokon csoportok körében, de egyaránt csökkenti azt a kívülálló csoportokban. A következő kivonatok a fent említett jelenséget szemléltetik.

- (12) „**Testvéreim**, ma március 30-a van. Mit **mondtak**? Azt mondták, káosz lesz március 25. után. Igaz, láttuk a káoszt. Mi volt ez a káosz... Igaz, ennek az országnak, ennek a nemzetnek, ennek az államnak így volt lehetősége felismerni az **árulást**, a **nemzet árulóit**, akik sajnos **beavatkoztak** ennek az országnak a nemzetbiztonságába, és **lehallgatták** a Külügyminisztériumot... Ez volt a **káosztervük**. Mit **mondok** hónapok óta? **Besétálunk az oroszlanbarlangba.**”

A (12)-ben a rokon és a kívülálló csoportokat Erdoğan a predikációs és a denominációs metódusokkal jelöli. A „mi” inkluzív használata a török nemzetet, népet és kormányt jelenti, míg az „ők” névmás az AKP legfelsőbb szintű munkatársaira és a Gülen-mozgalomra utal (Taylor 2014), akiket a nemzet *árulójaként* a megnevezés metódusával jelöl. A beszélő a kívülálló csoport negatív reprezentációjára törekszik, magának pedig pozitív jellemzőket tulajdonít azzal a kijelentéssel, hogy a nemzet részeként előre látta az ellenség csapdáját. A befogadóközönség ebből azt szűrheti le, hogy van egy ellenség, aki ellen védekezni kell, és akit politikai akciókkal lehet legyőzni. A biztonságérzetért való küzdelem előhívásával Erdoğan negatív érzelmeket kelt az árulókkal szemben, viszont pozitív biztonságérzetet válthat ki a hallgatóközönségből a saját előrelátóképességének kiemelésével.

- (13) „Nem elég, ha **csak a kormány és a kormánypárt karolja fel Törökországot**. A **válságból táplálkozó ellenzéki** mentalitás nem hoz **semmi hasznot** az országnak.”

A (13)-ban Erdoğan a saját pártjának tevékenységét tünteti fel pozitív színben, állítása szerint az ő pártja az, amely felkarolja és védelmezi Törökországot. A szándékolt negatív reprezentáció a denomináció, az implikáció, a predikáció és az (in)szekuritizáció stratégiájának alkalmazása által jön létre. A denominációt az *ellenzéki mentalitás* megnevezéssel, az implikációt a *válságból táplálkozó* kifejezésekkel erősíti, hiszen azt sugallja, hogy az ellenzéknek szüksége van a káoszra. A predikációt az ellenzéki haszontalanság kifejtésével hívja elő, amivel azt próbálja érzékeltetni, hogy nincs szükség az ellenzékre. Így az ellenzékkel kapcsolatban negatív reprezentáció alakulhat ki a hallgatók fejében, és azt implikálhatja, hogy tőlük kell megvédeni őket, különben csökken a biztonságérzet.

- (14) „Igen, soha **nem adjuk fel ezeket a földeket**, amelyeket e **mártírok vére áztatott, Pennsylvániának vagy áruló ügynökeinek**. Nézzétek, holnaptól kezdve. Akik most megszöktek, azok megszöktek. Lehet, hogy holnaptól is lesznek majd szökevények. Néhányukkal szemben személyesen tettem büntetőfeljelentést. Megtettem. Azt mondtam, szökjenek csak. És mint mondtam, **besétálunk az oroszlanbarlangjukba**. Igen. **Meg fognak fizetni ezért**, fizetni fognak érte. Hogyan **veszélyeztetettek a nemzetbiztonságunkat**? Szíriában is. **Szíria jelenleg háborúban áll velünk**. Látjátok, **zaklatják a gépeinket**. Meggyilkolták **74 testvérünket**, és most már Szulejmán Sah sírja tíz éve a mi földünk. Minden támadás, ami ott történik, 780 000 km² elleni támadásnak számít. **Hogy tűrhetnénk ezt el? Ezek az árulók** lehallgatják ezt a beszélgetést, és miután meghallgatták ezt a beszélgetést, kiszolgáltatják a világnak.”

A (14)-ben Erdoğan a török föld különlegességére és történelmi jelentőségére hívja fel a figyelmet. Ezt azzal nyomatékosítja, hogy a felszabadító háborúban elesettekről is megemlékezik nyelvileg. A törökök a föld birtokosai. A rokon csoportba a török föld birtokosai tartoznak, míg a kívülálló csoportba a vallási vezető, Fetullah Güllen és a vele összeköthető szervezetek, emberek. Emellett Erdoğan megnevez más kívülálló csoportokat, Szíriát és a lehallgató árulókat, továbbá az elesett török katonákra a *testvérünk*

kifejezéssel utal. Emellett a védelem és a biztonságérzet szükségességére hívja fel a figyelmet az eltúrésszel kapcsolatos retorikai kérdés megfogalmazásával.

- (15) „Most kérdem hát, ó, **Pennsylvania** [utalva az Egyesült Államokban élő muszlim vallási vezetőre, Fethullah Gülenre], ó, az **őket** innen **támogató média**, ó, az **őket támogató főváros**... Nem a demokrácia ellen helyeztek titeket?”

A (15)-ben több kívülálló csoport is megjelenik, mint például a média (Arango–Yeginsu 2014), az ellenzék és Fethullah Gülen. Erdoğan a kívülálló csoportokat az *azok az emberek*, a *Pennsylvania*, a *média* és a *főváros* szavakkal írja le. Bár a hivatkozások külön szervezeteket jelölnek, az ellenséget magukban foglalva ugyanazt a jelentést testesítik meg: a hallgatóban valamennyi kifejezés azt idézi fel, hogy Törökországot több frontról egy közös ellenség támadja, amely ellen védekezni kell.

Az ideológiai négyzetmodell elemzése alapján a szándékolt negatív reprezentáció ideológiája csak egy beszédben volt megtalálható, Erdoğanéban, mégpedig a (12)–(15) részletekben. Erdoğan kibővíti a kívülálló csoportok listáját az ellenzékkel, Szíriával, Fetullah Gülenrel és a médiával, valamint negatív ideológiai reprezentatív lexikai elemekkel ábrázolja őket. A kívülálló csoportok tagjairól csak pejoratív módon beszél. A győztesek azok, akik töretlen erővel támogatják a kormányt. Bár Erdoğan örömet fejez ki a helyhatósági választások megnyerése miatt, beszédében a harag is jelentős mértékű.

5. Következtetés

Jelen tanulmány a CDA-hoz kapcsolódó elemző eszköz segítségével tárta fel az ideológiai reprezentációk stratégiáit, azaz a denominációt, az implikációt, a predikációt, valamint a szándékolt pozitív/negatív és nem szándékolt pozitív/negatív reprezentációkat. Az elemzés különös figyelmet fordított a rokon és a kívülálló csoportok reprezentációira, valamint a nacionalista elemekre, hogy feltárja, hol és hogyan fordultak elő ezek. A tanulmány célja két politikus beszéde közötti ideológiai hasonlóságok és különbségek vizsgálata volt, valamint az, hogy hogyan használnak különböző diszkurzív stratégiákat a török nacionalizmus felépítésére. Az elemzett részletekből kiderült, hogy a nemzeti identitástudat mellett rokon és kívülálló csoportokat jelöltek meg direkt vagy indirekt módon, és olyan értékekre hivatkoztak, mint a történelem, a nemzetiség, a vallás vagy az etnikai hovatartozás. Atatürk esetében a kívülálló csoportok azok az országok, amelyekhez Törökországnak fel kell zárkóznia, a rokon csoportba pedig csak a törökök tartoznak bele. Erdoğan esetében a kívülálló csoportba tartozik Fetullah Gülen, a média, az ellenzék és Szíria is, a rokon csoportba pedig mindazok, akik a pártjára szavaztak, valamint Törökországban élnek, továbbá azok, akik iszlám vallásúak.

A beszédekben előforduló ideológiák tekintetében az ideológiai négyzetmodell segített azonosítani a hasonlóságokat és a különbségeket a két politikus rokon és kívülálló csoportjainak reprezentációjában. Atatürk főként implicit konstruálási műveleteket alkalmazott a kívülálló csoport megjelenítésben, míg Erdoğan nemcsak utalt a kívülálló csoportokra, de meg is nevezte őket (denomináció), illetve negatív jellemzőket tulajdonított nekik (predikáció). Mind a két politikus az egyesülés és az összhang fontosságát hirdeti a szekuritizáció növelése érdekében. Atatürk számára a nemzeti egység és identitás ideológiájának alapját a Török Köztársaság és a törökség adja, míg Erdoğannak a terület, a vallás, a hit és a kormánya, amely egyesíti a török népet és nemzetet.

A tanulmány eredményei azt mutatják, hogy a politikai beszédek különböző nyelvi és szerkezeti szintjein azonosíthatók olyan elemek, mint az implikáció, a feltevés, a megnevezés és a predikáció, a nacionalizmus, az ideológia és a hatalom. A tanulmány rávilágít a rokon és a kívülálló csoportok képviseletének jelentőségére is, hiszen a nemzeti vezető ereje azon múlik, hogy képes-e fenntartani az emberek figyelmét úgy, hogy azt a közös ellenségre irányítja (Fairclough 2015). Ugyan Erdoğan a kívülálló csoportokat Törökország megszállóinak írja le, Atatürk implicit módon inkább riválisként, mintsem ellenségként emlegeti őket. A politikai vezetők vagy ellenségképet, vagy versenytársat próbálnak teremteni. Viszont csakis egy ellenségkép lehet, hogy a követők azt lássák, hogy a háborút egy központosított ellenség ellen vívják, ezzel növelve az ellenséggel szembeni gyűlöletüket és a saját ügyükbe vetett meggyőződésüket (Fairclough 2015).

Ennek a tanulmánynak számos korlátja van – elsősorban az elemzett beszédek számát illetően, mivel a kutató nem vett figyelembe más, vizsgálatra érdemes beszédet. A kiválasztott kutatói korpusz mérete korlátozott volt, így további vizsgálatok eredményeként más kategóriák is felmerülhetnek. Emellett a jövőbeni kutatások során bővíthető az elemzőeszközök köre: a két szöveg más, a CDA-hoz kapcsolódó metódusokkal is vizsgálható, mint például Chilton és Schäffner (1997) Bottom-up módszerével, Fairclough (1992) 3D modelljével vagy Vadai (2017) Power, Ideology and Manipulation Identification eszközével. Ekképp további kulturális, társadalmi és történelmi nézőpontok is feltárulhatnak. Mivel a kutatás középpontjában a nyelvi elemzés állt, a tanulmánynak nem állt szándékában politikai állításokat megfogalmazni. Az adatok korlátozott mennyisége és az elemzés terjedelme miatt a tanulmányban szereplő megállapítások alapján nem lenne helyénvaló általánosításokat tenni. A kutatás eredményei ugyanakkor nemcsak azt tárják fel, hogy a nyelvhasználat miként lehet alkalmas csoportok, identitások és ideológiák diszkurzív ábrázolására, valamint létrehozására, hanem abba is betekintést nyújtanak, hogy a nyelv hogyan használható a közönség befolyásolására és a hatalom gyakorlására.

Irodalomjegyzék

- Ahmad, Feroz 2014. *Turkey: The quest for identity*. London: Oneworld.
- Anderson, Benedict 2006. *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L' Harmattan.
- Arango, Tim – Yeginsu, Ceylan 2014. In Local Election, a Referendum on Turkey's Leader. *The New York Times*. March 28. 2014. <https://www.nytimes.com/2014/03/29/world/europe/turkeys-looming-local-elections.html>
- Ágoston, Gábor – Masters, Bruce A. 2009. *Encyclopedia of the Ottoman empire*. New York: Facts On File, Infobase Publishing.
- Baker, Mona 1993. Corpus linguistics and translation studies. Implications and applications. In: Baker, Mona – Francis, Gill – Rognini-Bonelli, Elena (eds.): *Text and technology*. Amszterdam: John Benjamins. 233–243.
- Bánhegyi Mátyás 2010. Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikaidiskurzus elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* 12(1): 16–30.
- Bánhegyi Mátyás 2014. Translation and political discourse. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 6(2): 139–158. <https://doi.org/10.1515/ausp-2015-0011>
- Çağaptay, Sober 2020. *Erdoğan's empire: Turkey and the politics of the Middle East*. London: I.B. Tauris.
- Chilton, Paul – Schaffner, Christina 1997. Discourse and Politics. In: van Dijk, Teun A. (ed.): *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage. 206–230.
- Daghigh, Ali Jalalian – Sanatifar, Saleh – Awang, Rokiah 2018. Modeling van Dijk's Ideological Square in Translation Studies: Investigating Manipulation in Political Discourse Translation. *InTRAlinea: Online Translation Journal* 20. 1–7.
- Dahl, Robert A. 1957. The concept of power. *Behavioral science* 2(3): 201–215.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1992. Discourse and Text: Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis. *Discourse & Society* 3(2): 193–217. <https://doi.org/10.1177/0957926592003002004>
- Fairclough, Isabela – Fairclough, Norman 2012. *Political discourse analysis: A method for advanced students*. London: Routledge.
- Fairclough, Norman 2015. *Language and power*. London: Routledge.
- Frey, Lawrence – Botan, Carl – Kreps, Gary 2000. *Investigating communication: an introduction to research methods*. Needham: Allyn and Bacon.
- Gökay, Bülent – Aybak, Tunç 2016. Identity, race and nationalism in Turkey – Introduction to the special issue. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 18(2): 107–110. DOI: 10.1080/19448953.2016.1141575
- Hall, Stuart 1997. A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó. 60–85.

- Hámori, Ágnes 2007. Társalgáselemzési és stilisztikai megfigyelések a Gyurcsány–Orbán-tévévitával kapcsolatban. In: Gherdán Tamás – Schultzs Judit (szerk.): *Félúton 2. A második Félúton konferencia (2006) kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 11–19. <https://core.ac.uk/download/pdf/51305137.pdf>
- Holtug, Nils – Uslaner, Eric M. 2021. *National Identity and social cohesion*. London: ECPR Press.
- Jensen, Amy Lynn 2017. *The sociolinguistic role of Ottoman Turkish and Arabic in Turkish nationalism* (Doctoral dissertation, Sabanci University, Istanbul, Turkey). <http://risc01.sabanciuniv.edu/record=b1669265>. (Utolsó letöltés ideje: 2024. január 15.)
- Kegyesné Szekeres Erika. 2008. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó. 59–88.
- McCarthy, Michael – Matthiessen, Christian – Diana, Slade 2019. *Discourse analysis. An introduction to applied linguistics*. London: Routledge. 55–71.
- McCarthy, Michael – Walsh, Steve 2003. Discourse. In: Nunan, David (ed.): *Practical English Language Teaching*. New York: McGraw-Hill.
- McEnery, Tony – Wilson, Andrew 1996. *Corpus linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Munday, Jeremy – Hatim, Basil 2004. *Translation: An advance resource book*. London – New York: Routledge.
- Ortaylı, İlber 2019. *Ottoman studies*. Istanbul: Kronik.
- Pamungkas, Muhammad Ersan 2020. Translation methods in political speeches: A case study of English translation of President Joko Widodo's inaugural address. *Paradigma: Jurnal Kajian Budaya* 10(2): 132–146. <https://doi.org/10.17510/paradigma.v10i2.289>
- Pourhossein, Shahrooz 2016. *Animal metaphors in Persian and Turkish proverbs: A cognitive linguistic study*. (Doctoral dissertation, Hacettepe University, Publication No. 429599). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=gj9ui2ThWUJwsoNkMlkjyw&no=t-gLr7APvIFy0SfNkrPReQ>
- Renan, Ernest 1994 [1882]. Mi a nemzet? *Holmi* (6)8: 1177–1188.
- Rohler, Llyoyd – Cook, Roger 1998. *Great Speeches for Criticism and Analysis*. Pennsylvania: Alistair Press.
- Sagadiyeva, Zamzagu – Satenova, Serikkul – Yeskindirov, Manshuk – Alshinbayeva, Zhuldyz – Konyratbayeva, Zhanar 2021. Political discourse: The translation aspect. *Journal of Language and Linguistic Studies* 17(3): 1615–1627. <https://search.informit.org/doi/abs/10.3316/informit.222062083891545>
- Seufert, Günter 2014. *Erdoğan's "New Turkey" Restoring the Authoritarian State in the Name of Democracy*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs. SWP Comments Shlesinger, Miriam 1998. Corpus-based interpreting studies as an offshoot of corpus-based translation studies. *Meta* 43(4): 486–493. <https://doi.org/10.7202/004136ar>
- Síklaki István 2008. *Szóbeli befolyásolás I*. Budapest: Typotex Kft.
- Smith, Anthony D. 2004a [1992]. A nacionalizmus és a történészek. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel. 21–42.
- Smith, Anthony D. 2004b [1989]. A nemzetek eredete. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel. 204–229.
- Taylor, Adam 2014. *How Erdoğan's jubilant victory speech targeted his two biggest enemies*. Washington Post (2014. március 31.) <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/03/31/how-erdogans-jubilant-victory-speech-targeted-his-two-biggest-enemies/>
- Vadai, Katalin 2017. Critical discourse analysis for language education: Unveiling power, ideology and manipulation in political discourse. *Working Papers in Language Pedagogy* 11: 96–138.
- van Dijk, Teun A. 1993. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society* 4(2): 249–283. <https://doi.org/10.1177/0957926593004002006>
- van Dijk, Teun A. 1998. *A Multidisciplinary Approach*. London: Sage
- van Dijk, Teun A. 2001. Multidisciplinary CDA: A plea for diversity. *Methods of critical discourse analysis* 1: 95–120.
- van Dijk, Teun A. 2006a. Ideology and discourse analysis. *Journal of political ideologies* 11(2): 115–140.
- van Dijk, Teun A. 2006b. Discourse and manipulation. *Discourse & Society* 17(3): 359–383.

- van Dijk, Teun A. 2011. Discourse and Ideology. In: van Dijk, Teun A. (eds.): *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage. 379–407.
- van Dijk, Teun A. 2013. Ideology and discourse. In Freedon, M. – Stears, M. – Sargent, L. T. (eds.): *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford: Oxford University Press. 75–196.
- Wodak, Ruth – Nowak, Peter – Pelikan, Johanna – Gruber, Helmut – de Zilia, Rudolf – Mitten, Richard 1990. „Wir sind alle unschuldige Täter!” *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Wodak, Ruth 2001. The Discourse-Historical Approach. In Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage. 63–94.
- Wodak, Ruth – de Zilia, Rudolf – Reisigl, Martin 2009. *The discursive construction of national identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Nagy Károly
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
karoly.nagy201@gmail.com

Függelék

1. számú melléklet. Atatürk 10. megemlékező beszédének magyar fordítása.

Török nemzet! A felszabadító háború kezdetének 15. évében járunk. A mai nap a legnagyobb ünnep, amelyen köztársaságunk betöltötte tizedik évét. Legyen hát áldott! Ebben a pillanatban, mint a nagy török nemzet tagja, a legnagyobb örömben és izgalomban vagyok, hogy elérkeztem ehhez az áldott naphoz. Honfitársaim! Sok és nagyszerű dolgot tettünk rövid idő alatt. Ezek közül a legnagyobb a Török Köztársaság, amelynek alapja a török hősiesség és a magas török kultúra. Ezt a sikert a török nemzet és annak nagyra becsült hadseregének egységes és együttes elszánt menetelésének köszönhetjük. De nem tekinthetjük befejezettnek a munkánkat. Mert kötelességünk még több és nagyobb tettet véghez vinni. Országunkat a világ legvirágzóbb és legcivilizáltabb országainak szintjére emeljük. Nemzetünket a jólét legszélesebb forrásává tesszük. Nemzeti kultúránkat a mai civilizáció szintje fölé emeljük. Ezért véleményünk szerint az idő mértékét nem az elmúlt évszázadok gyenge mentalitása, hanem századunk sebességének és mozgásának üteme szerint kell figyelembe venni. A múlthoz képest keményebben fogunk dolgozni. Nagyobb dolgokat fogunk elérni rövidebb idő alatt. Nincs kétségem afelől, hogy ebben sikeresek leszünk. Mert a török nemzet karaktere kiemelkedő. A török nemzet szorgalmas. A török nemzet intelligens. Mert a török nemzet nemzeti egységgel és szolidaritással képes volt leküzdeni a nehézségeket. És mert a fáklya, amelyet a török nemzet a kezében és az elméjében hordoz a haladás és a civilizáció útján, a tudás fáklyája. Azt is hangsúlyoznom kell, hogy a civilizált török nemzet történelmi jellemzője a képzőművészet szeretete és annak kimagasló űzése. Ezért nemzeti eszményképünk, hogy nemzetünk kiváló jellemét, fáradhatatlan szorgalmát, természetes intelligenciáját, tudomány iránti elkötelezettségét, képzőművészet iránti szeretetét és nemzeti egységérzetét mindenféle eszközzel és intézkedéssel folyamatosan táplálva fejlesszük. Ez az eszmény, amely nagyon jó a török nemzetnek, sikeressé teszi civilizációs kötelességének teljesítésében, hogy biztosítsa az igazi békét az egész emberiség számára. Nagy török nemzet! Sok beszédemet hallottad, amelyek sikert ígértek tizenöt éve tartó munkánkban. Szerencsés vagyok, hogy e beszédek egyikében sem vétettem olyan pontatlanságot, amely megrendítette volna nemzetem belém vetett bizalmát. Ma ugyanazzal a meggyőződéssel és bizonyossággal mondom, hogy az egész civilizált világ hamarosan ismét felismeri a török nemzet nagyságát, amely teljes integritással menetel a nemzeti eszme felé. Nincs kétségem afelől, hogy a török nemzet nagyszerű, de elfeledett civilizált jellemvonásai és nagyrendű képességei az ezentűli fejlődéssel együtt új napként kelnek fel a civilizáció magas horizontjáról a jövő számára. Török nemzet! Őszintén remélem, hogy minden évtizedben, amely az örökkévalóságba lép, ezt a nagy nemzeti ünnepet nagyobb tisztelettel és boldogsággal, békében és jólétben fogják majd ünnepelni. Mily boldog, ki azt mondhatja magáról, hogy török!

2. számú melléklet. Erdoğan 2014-es helyhatósági választási erkélybeszédének magyar fordítása.

Dicső nemzetem! Kedves testvéreim, szeretettel és tisztelettel köszöntelek benneteket. Ezen az estén ismét szeretettel átölelem és köszöntöm a Török Köztársaság 81 tartományát és 77 millió polgárát. Az AK-párt [az Igazság és Fejlődés Pártja] ankarai központjából a 81 tartománnyal együtt szívből üdvözölöm a világ minden baráti fővárosát és városát. Éppen hogy telekonferencián keresztül kapcsolódtam a Szkopje térhez, ahol emberek ezrei gyűltek össze. Megszólítottam őket. Jéghidegben osztották meg a ti lelkesedéseketek. Először is végtelen hálámat és dicséretemet fejezem ki Istennek, amiért ilyen nagyszerű győzelmet és jelentőségteljes eredményt adott nekünk. Ó, Istenem, mily hatalmas vagy! Köszönöm barátainknak és testvéreimnek szerte a világon, akik kezüket, szívüket és ajkukat nyitották imára a győzelmünkért. Szeretnék köszönetet mondani azoknak a palesztin testvéreknek, akik figyelték a választási eredményeket, és saját győzelmüknek tekintik Törökország győzelmét. Szeretném kifejezni dicső nemzetünk üdvözlését és háláját minden testvérünknek és barátunknak, akik szívükkel és imájukkal támogatták Törökország szabadságharcát a világ minden sarkában, akár csak a Felszabadító Háború előtt. Természetesen ez a dicső nemzet, ez a nemes nemzet érdemli a legnagyobb hálát. Testvéreim, ti támogattátok az új Törökország függetlenségi harcát. Felkaroltátok a Nagy Törökország-eszményt és a Nagy Törökország céljait. Köszönöm mindegyikőtöknek. Először is megvédtétek saját akaratotokat, saját jövőtöket, politikátokat, pártotokat és miniszterelnököket, ezért végtelen hálámat fejezem ki mindannyiőtoknak. És itt van ma a március 30. Testvéreim, ma március 30-a van. Mit mondtak? Azt mondták, káosz lesz március 25. után. Igaz, láttuk a káoszt. Mi volt ez a káosz... Igaz, ennek az országnak, ennek a nemzetnek, ennek az államnak így volt lehetősége felismerni az árulást, a nemzet árulóit, akik sajnos beavatkoztak ennek az országnak a nemzetbiztonságába, és lehallgatták a Külügyminisztériumot... Ez volt a káosztervük. Mit mondok hónapok óta? Besétálunk az oroszlanbarlangba. A sajtó egyes képviselői most időnként felteszik a kérdést, hogy az idén is tartok-e erkélybeszédet. Rendben, mit vár az erkélybeszédtől? Ez egy. Kettő. Miért nem kérdezi meg az ellenzéki vezetőket és pártvezetőket, hogy ők is tartanak-e erkélybeszédet? Nincs ilyen problémájuk. Most már meg sem nyikkannak. Mit mondanak majd holnap, hadd mondjam meg: nyertünk... Még ha csak huszonhat százalékot, huszonhét százalékot, huszonnyolc százalékot, akár harminc százalékot kapnak, a pártvezető azt mondja, hogy nyertünk. A másik jön, és azt mondja: „Akár tizenháromat, tizennégyet vagy tizenötöt kapunk, nyertünk.” És miért? Mert így élték az életüket. Viszont mit mondott a ti testvéreitek? Ha nem mi leszünk az első párt, akkor feladom a pártvezetést. Mert a politikához becsület kell, ezen a ponton a politika tisztességet igényel. Ha gazdagíthatja a pozícióját, akkor üljön oda, ha nem tudja gazdagítani, hagyja el. De ne feledje, a pártvezér beszédet mondott Bursában, és azt mondta: „Ha negyven százalék alatt maradok, akkor elmegyek.” A televízióban és az archívumokban is benne van, 26 százalékot kapott. És lemondott? Nem mondott le, és nem is fog. Ugyanígy a másik is tizenhat, tizenhét éve van abban a pozícióban. Le fog mondani? Ő sem fog. Mert élvezik ezt a pozíciót. Testvéreim, dicső nemzetünk üzenete nagyon, de nagyon világos. A nemzet ma üzent Törökországnak és a világnak a szavazóurnánál. Mit mondott? Azt mondta, hogy itt vagyunk... A török nemzetet nem lehet figyelmen kívül hagyni. A nép azt mondta, mi vagyunk ennek az országnak a tulajdonosai. Azt mondta, a nép nem hajlik meg, Törökország legyőzhetetlen. Testvéreim... A Török Köztársaságot nem az utcán találtuk (szedtük össze). Ezt a hazát nem az utcán találtuk. Ez a haza, „ki ne áldozná fel magát ezért a mennyei hazáért? Ha kezedbe veszed egy darab földjét, egy hazafi jön ki belőle. Vegye hát életem, lelkem és mindenem, amim van, Isten. Csak ne hagyja, hogy elvegyék a hazám, és nyomorúságossá váljak”. Igen, soha nem adjuk fel ezeket a földeket, amelyeket e mártírok vére áztatott, Pennsylvániának vagy áruló ügynökeinek. Nézzétek, holnaptól kezdve. Akik most megszöktek, azok megszöktek. Lehet, hogy holnaptól is lesznek majd szökevények. Néhányukkal szemben személyesen tettem büntetőfeljelentést. Megtettem. Azt mondtam, szökjenek csak. És mint mondtam, besétálunk az oroszlanbarlangjukba. Igen. Meg fognak fizetni ezért, fizetni fognak érte. Hogyan veszélyeztethetitek a nemzetbiztonságunkat? Szíriában is. Szíria jelenleg háborúban áll velünk. Látjátok, zaklatják a gépeinket. Meggyilkolták 74 testvérünket, és most már Szulejmán Sah sírja tíz éve a mi földünk. Minden támadás, ami ott történik, 780 000 km² elleni támadásnak számít.

Hogy tűrhetnénk ezt el? Ezek az árulók lehallgatják ezt a beszélgetést, és miután meghallgatták ezt a beszélgetést, kiszolgáltatják a világnak. Testvéreim! Ezek rosszabbak az orgyilkosoknál. Az orgyilkosok semmik ezekhez képest, manapság már túlszárnyalják őket. Napjainkban is egyre népszerűbbek az orgyilkosokról írt művek. Miért? Jól meg akarják ismerni őket. Testvéreim, van egy nagyon fontos üzenet,

amelyet dicső nemzetünk ma a szavazóurnánál kijelentett. Ma nemzetünk igen kitűnően bizonyította, hogy igen ellenzi Törökország irányának nem politikai eszközökkel történő meghatározását. Ezt szeretném itt különösen hangsúlyozni. Az urnák eredményei jobban mutatják azt, hogy ki veszített, mint hogy ki nyert. Kérem, figyeljete alábbi állításaimra. Ma veszített az erkölcstelen politika. A felvételpolitika, a rágalom, a montázspolitiká, az etikátlan és a sárpolitika veszített. Ma a munkanélküliség politikája, a terv nélküli, a projekt nélküli, céltalan politika veszített. Ó, pártelnök, ó, úgymond elnök úr, ha nem lennének önöknél ezek a felvételek, miről beszéltek volna ebben a választási kampányban? Lett volna miről beszélniük? Mi tervekről, projektekről beszéltünk. Ők pedig hazugságról, hitetlenségről, rágalmazásról, viszályról és korrupcióról beszéltek. A status quo ma hatalmas csapást kapott. Azok a piszkos kapcsolatok és meg nem nevezett szövetségek ma veszítettek. Mindenféle irányítás és mindenféle irányításdiktáló központnak egy teli oszmán pofont adott a nemzet. Testvéreim, az arrogancia ma veszített. A büszkeség ma veszített. A nemzetét lenéző, lekicsinylő és a döntéseit semmibe vevő arrogancia ismét veszített a szavazóurnáknál. Testvéreim, ismeritek azokat az embereket, akik azt a vérlázító, haragot keltő, gyűlöletkeltő szalagcímet használták... Ma ismét súlyos vereséget szenvedtek. Most kérdem hát, ó, Pennsylvania [utalva az Egyesült Államokban élő muszlim vallási vezetőre, Fethullah Gülenre], ó, az őket innen támogató média, ó, az őket támogató főváros... Nem a demokrácia ellen helyeztek titeket? Na mi történt ma? A demokrácia győzött a szavazóurnánál. Az akarat győzött. Mi történt? Mi történt azokkal az üzenetekkel, amelyeket 2014-ben adtatok át egy számítógépes 21. századi törökországi puccsal kapcsolatban? Nézzétek meg ezt, a nemzet itt van. A nép itt van. Azok, akik politikán kívüli beavatkozásokkal szeretnének utat mutatni Törökországnak, ma veszítettek a szavazóurnáknál. Hol vagytok most? A hazugság, a rágalmazás, a zsarolás és a montázs politikája ma megsemmisült. Testvéreim, Törökországban minden probléma megoldási módszere kétségtelenül a politika. Kétségtelenül a demokrácia. Bármilyen problémáról van szó, a politikát kell használni a megoldásra. Bármilyen probléma is van, azt csak és kizárólag a szavazóurnáknál lehet megoldani. Ezúton nyílt felhívást intézek az ellenzéki pártokhoz, mi AK Pártként elemezni fogjuk a választási eredményeket, ahogyan minden más választáson is tettük. [Elemezzük az okokat], hogy hogyan lehet az, hogy 46-47-48-at kapott [százalékot Törökország-szerte], mert ennél világosabb eredmények nincsenek, és miért nem tudtuk ezt [az arányt] 55 vagy 60-ra [százalékra] növelni. Most leülünk, és megvitatjuk ezt. Vagy úgy? Miután pedig ezeket megvittattuk, és eredményre jutottunk, a hibáinkon dolgozva folytatjuk az utunkat veletek együtt. De az ellenzéket foglalkoztatja egy ilyen kérdés? Nem... Őket ez nem foglalkoztatja. Őket mindig felkészületlenségen kapják a választásokon. Bensőségesen fogjuk értékelni azoknak az embereknek az érzéseit, akik ránk szavaztak, és azoknak a polgárainak az érzéseit, akik nem ránk szavaztak. Az ellenzéknek helyesen kellene olvasnia az emberek szavazólapon adott üzenetét. Az ellenzéknek magának kellene feltennie a kérdéseket, egészséges önkritikát kellene gyakorolnia. Testvéreim, tudjátok, mi bántott engem? Tudjátok, mi szomorított el? Féltettem, amit ellenem tettek a Külügyminisztériumban történtek után. De a Külügyminisztériumban történt incidens és a Miniszterelnökségnél történt poloskázások után hallottatok akár egy ellenzéki nyilatkozatot? Hallottátok, hogy azt mondták: „Ez hazaárulás, ez kémkedés, mi a kormány mellé állunk ezzel szemben”. Testvéreim, de hogyan mondhatnának ilyet azok, akik Pennsylvania mellett állnak? Erre gondoltak, amikor azt mondták, hogy [március] 25-e után káosz lesz. Azt mondták, hogy a gazdaság össze fog omlani; és tényleg így lett? Erősödni fogunk a gazdaságban, a politikában és a demokráciában. A demokrácia, amelyre a Nyugat vágyik, nálunk van, nálunk... Igen, ők nem voltak őszinték, mi pedig azok voltunk. Mi pedig elszántan folytattuk utunkat. Nincs többé régi Törökország, csakis Új Törökország létezik. Testvéreim, a régi politikai attitűd, főleg a régi ellenzéki stílus soha nem lesz már a kormányzás módja. Nyilvánvaló, hogy az új Törökországnak új ellenzékre van szüksége. Az új Törökországnak olyan ellenzékre van szüksége, amely éppúgy felkarolja a nemzetet, mint a kormányt. Az új Törökországnak már nem megosztó, sarkító ellenzékre van szüksége, hanem egy olyan ellenzékre, amely ugyanazt a nyelvet beszéli Törökország 77 millió lakosával. Ezt tisztán láttuk. Nem elég, ha csak a kormány és a kormánypárt karolja fel Törökországot. A válságból táplálkozó ellenzéki mentalitás nem hoz semmi hasznót az országnak. A visszaélések politikájának most véget kell vetni. A megfélemlítés politikájának most véget kell vetni. Az arrogáns, becsmérő, kirekesztő és lenéző politikának most véget kell vetni az ellenzéki pártok szemében. Az ellenzéki párt vezetőinek ma este tükörbe kell nézniük. Tegyenek fel maguknak kérdéseket, vegyék észre a hibáikat, amelyeket elkövettek, és tegyenek rendet. Egyedül nem tudták legyőzni az AK Pártot. Kollektíven dolgoztak. Ahol a CHP gyengének bizonyult, ott az MHP segített, ahol pedig az MHP volt kevés, ott a CHP lépett a helyére. A másoknak nyújtott segítség látszata alatt valójában az AK Párt

ellen tömörültek egy táborba. Mi történt? Mindegy, mennyi, ha selejt, akkor selejt. Láttunk névtelen szövetségeket. Nemzetem most látta, hogy az elvek nélküli politika semmi hasznot nem hoz. Mi azt mondjuk, gyerünk, nyissunk új fejezetet. Ebben az új fejezetben, ó, az ellenzék, ó, nemzetem, akik a szívüket az ellenzéknek adták. Törökország szeretetének mindenek felett kell állnia. Törökország érdekeinek mindenek felett kell állnia. Mi mit mondtunk folyton? Azt mondtuk, hogy készek vagyunk veszíteni, ha Törökország nyer. Annak a mentalitásnak, hogy az AK Pártnak veszítenie kell, függetlenül attól, hogy ez milyen következményekkel jár Törökországra nézve, a múlté kell lennie. Az elveknek, az értékeknek kell a politika alapját képezniük. Emeljük fel együtt Törökországot. Testvéreim végtelen hálát adok Istennek, hogy akik megtámadták Törökországot, ma csalódtak. Azok, akiket Törökország ellenségei bábuként használnak fel, ma csalódtak. Ezek a bábuk, akik a nemzetből jöttek, és nemzet ellen cselekedtek, ismét látták, hogy milyen dicső, milyen nemes, milyen hősie ez a nép. A nemzet a függetlenségét elvenni próbáló kezeket az urnába temette. Ma a nemzet megghiúsította az alattomos terveket és az erkölcstelen csapdáikat. Ma a nemzet józan esze, előrelátása és megfontoltsága győzött a trükkök és intrikák felett. Szeretném újra és újra megköszönni szeretett nemzetemnek, hogy megvédte függetlenségét, akaratát, országát és zászlaját. Imádkozom, hogy Isten óvja meg ezt a szeretett nemzetet. Ez a nemzet az umma reménysége, a világ reménysége. Isten tartsa ezt a nemzetet a helyes úton. Imádkozom, hogy megvédjen mindenféle tervtől, trükkötől és csapdától. Testvéreim, egy dolgot hangsúlyoztam a választási gyűléseink során: Bediuzzaman Said Nursi azt mondja: Az örök igazságokat nem lehet halandó személyiségekre építeni. Mi csak egy ügy szolgálai vagyunk, amely az örökkévalóságból származik, és ha Isten is úgy akarja, örökké tart. Azért jöttünk, hogy a népet szolgáljuk, nem pedig azért, hogy úrrá legyünk fölöttük. Mi csak egy nagy kő hordozói vagyunk az úton. Tegnap még nem voltunk itt, de ez az út akkor is volt. Holnap nem leszünk, de ez az út folytatódni fog. Amíg a világ létezik. Ha Isten is úgy akarja, csillag- és félholdzászlónk továbbra is a legmagasabb bástyákon lobog a világbéke reménységeként. Mit mondtunk ezért? Azt mondtuk, hogy a törökökkel, kurdokkal, lázokkal, kaukázusiakkal, grúzokkal, abházokkal, bosnyákokkal és romákkal együtt egy nemzet vagyunk... egy nemzet. A törököt nem azért szeretem, mert török, vagy a kurdot azért, mert kurd, vagy a lázt azért, mert láz. Testvéreim, azért szeretem őket, mert Allah, aki engem teremtett, megteremtette a 77 millió embert. Mi nem teszünk különbséget. Az egyik csoport politikai kurdságot, a másik csoport politikai törökséget hirdet. Látjátok, a CHP is azt mondja: „Én a tengerpartok pártja vagyok”. Testvéreim, mi a 77 milliót szeretjük. Mindannyiukat szeretjük, Alevit és Szunnit. Ezért hát, egy nemzet... kettő, egy zászló... három, egy haza... négy, egy állam... Az államon belül nem lehet állam. Akármelyik szervezetbe beléphetek, beléptek. Ők 35-40 év alatt férköztek be az intézményeinkbe. Mi is jó szándékunk áldozatai lettünk. De most itt az ideje, hogy ezeket a törvény keretein belül rendezzük. A törvény szerint. Az alaptörvény szerint. Miért? Mert sem a nemzet, sem mi nem tűrjük tovább az ilyen hálózatokat. Testvéreim, figyeljete, még egy dologra szeretnék emlékeztetni benneteket. Ami pedig: köszönöm Istennek, hogy megadta nekünk azt a megtiszteltetést és érzést, hogy ennek az ügynek a zászlóvivői lehetünk. Talán holnap már nem leszünk ezeken a posztokon. Mind a mai napig igyekeztünk életünk árán is megvédeni és dicsőíteni mindazt, amit az Úr ránk bízott. Mostantól mindaddig, amíg ebben a testben élet van, megpróbáljuk hűségesen megvédeni a belénk vetett bizalmat Isten engedélyével. Ha Isten is úgy akarja, utolsó leheletünkig nemzetünk és országunk szolgálai leszünk, harcolva zászlónk és földünk dicsőítéséért. A barátaim és én rendkívül boldogok vagyunk. Büszkeséggel tölt el bennünket, hogy magas bástyákra tűztük ki Nagy Törökország zászlaját, amelyet elődeinktől vettünk át. Örömkre szolgál, hogy erősítettük a politikát a demokrácia megerősítésével. A legcsekélyebb kétségem sincs afelől, hogy a nagy AK Párt-család minden tagja ezzel a tudattal fog cselekedni. Hiszem, hogy ennek a nagy mozgalomnak minden tagja meg fog küzdeni azért, hogy ezt a zászlót, ezt a mércét sokkal magasabb bástyákra emelje még több szeretettel és erőfeszítéssel. Törökország most új korszakba lépett. Törökország politikája megingathatatlan pontra hozta a szavazóurnát és a nemzeti akaratot. Szívből hiszem, hogy fiatal testvéreim át fognak lépni ezen a megnyíló kapun, és még nagyobb sikert hoznak Törökországnak. Testvéreim, senki ne legyen nélkülözve ma. Ma senkinek sem szabad szomorúnak lennie.

77 milliónak tudnia kell, hogy Törökország nyert ma. A 77 millió ember közül mindenkinek tudnia kell, hogy ma az új Törökország győzött. Ma van az új Törökország esküvőjének napja. Ma van az Új Törökország győzelmének napja, hiszen 77 millió ember áll együtt testvérként. Ma Törökország győzött, amely a békét hirdető és jogaikat bátran védelmező elnyomottak kezét fogja. Ma a 2023-as célok győztek, ma

a megoldási folyamat győzött. A nemzeti összetartozás és testvériség folyamata győzött. A 77 milliós örök testvériség győzött. A 77 millió ember közül egyetlen ember sem vesztett, mert egy olyan személy van hivatalban, aki kész arra, hogy megkülönböztetés nélkül szolgálja őket. Lehet, hogy másképp gondolkodnak, lehet, hogy más politikai pártokra szavaztak, lehet, hogy átkoztak minket. Lehet, hogy szidtak minket, lehet, hogy sértegettek minket. A sértések nagy részét lenyeltük. Természetesen sokukat az igazságszolgáltatáshoz irányítottuk, de a puccs- és az irányításátvételi kísérletek vesztek. Az erkölcstelen és illetlen politika veszett. Az árulás veszett. A 77 millió emberből ma minden egyes ember nyert. Még egyszer köszönöm nemzetemnek. Szeretnék köszönetet mondani a nagypapáknak, nagymamáknak, sőt gyerekeknek, fiataloknak, nővéreimnek és uraknak, akik hónapok óta megállás nélkül imádkoztak. Köszönöm a testvéreimnek, akik bíztak bennünk és hittek bennünk. Köszönöm azoknak, akik Törökországért, Törökország függetlenségéért imádkoztak szerte a világon. Köszönetet mondok a szervezetemnek, a központomtól a tartományi szervezetekig, a kerületi szervezeteknek, a kisvárosi szervezeteknek és mindannyiuknak, beleértve a szavazóhelyiségek megfigyelőit is. Szeretnék köszönetet mondani minden egyes női és ifjúsági szekciónak, köszönöm mindannyiuknak egytől egyig.

Sok sikert kívánok a megválasztott polgármestereknek, városi tanácsosoknak, fővárosi tanácsosoknak, falu- és városrészvezetőknek. Kívánom Istentől, hogy ezek a választások jól hozzanak Törökországnak. Isten óvja hazám és nemzetem. Testvéreim, ne feledjétek, a népet nem lehet elnyomni, Törökországot nem lehet legyőzni. Kívánom, hogy győzelmünk áldott legyen. Tiszta szívemből üdvözöllek benneteket, és azt kérdem: készen állunk? Együtt mentünk ezeken az utakon, együtt áztunk meg a szakadó esőben. Az összes dalban, amit most hallgatok, minden rátok emlékeztet. Minden rátok emlékeztet. Minden Törökországra emlékeztet. Egyek vagyunk, nagyok vagyunk, élünk, testvérek vagyunk. Együtt Törökország vagyunk. Istenre bízok benneteket. Jó egészséget kívánok, köszönöm.

Barna, fakó, fehér, kék vagy inkább szürke? – A szürke mint állatszínnev változatos jelentésköre

Absztrakt

A tanulmány a *szürke* szó jelentéskörét az állatszínezet jelölésének kontextusában vizsgálja. A kutatás célja a szürkének mint állatszínnevnél a jelentéskörét leírni és ebből kiindulva tárgyalni az élőlényre vonatkozó színnevek jelentésének összetettségét. Az elemzés szélesebb perspektívába helyezi a lószínűk szemantikájára összpontosító doktori disszertációm egyik fő kutatási problémáját, az állatszínnevek és a kapcsolódó alapszínek, például a fehér, a fekete, a szürke és a sárga relációit. A kutatás azt a kérdést járja körül, hogy hol húzódnak a színnevek határai, és az olyan állatszínnevek, mint a *szürke*, mit árulnak el a kategorizálás folyamatáról. Az elemzés nyelvi anyagát szakmai publikációkból, illetve a kutya-, ló- és macskafajták esetében a fajta tenyésztői és kedvelői által létrehozott internetes anyagokból állítottam össze. A kutatási anyagot 65 állat színelnevezését tartalmazó, illusztrált adatbázisban rendszereztem. A gyűjtött elnevezéseket az alapszín jelentésköréhez való viszonyuk szerint elemeztem. Az elemzési módszer a kognitív szemantika feltevéseit kapcsolja össze egy interdiszciplináris nézőponttal, új megközelítést adva ennek a kevésbé kutatott témának.

Kulcsszavak: alapszínnev, állatszínnev, jelentéstan, szakszó, színnev

1. Bevezetés

A színérzékelés, a színek észlelése az emberi érzékszervek egyik fontos funkciója. Mivel a színek megkülönböztetése alapvető emberi tapasztalat, a színek vizsgálatát a kognitív nyelvészet különösen izgalmas témának tekinti (Taylor 1989: 2–3).

Hasonlóan más jelenségekhez, a színnevek hierarchikus kategóriarendszert alkotnak (Taylor 1989: 47–51), amelyen belül az általános kategóriaszintet az alapszínnevek jelentik. Ez a leggyorsabban elsa-játított színnevi csoport, amely ráadásul gyakran referenciapontként is szolgál a finomabb árnyalatok leírásához. Érdekes, hogy ennek ellenére a természetes világ színei között ritkán fordulnak elő az alapszínek tiszta példányai.

Amennyiben az állatok színezetét vizsgáljuk, az derül ki, hogy habár az elnevezés mozgósítja az alapszínnevet, az állat valóságos színezete nem teljesen felel meg az alapszínnev jelentéshatárainak. A téma nyelvészeti leírása új információkat adhat arról, hogyan észleljük és kategorizáljuk az élővilág színeit. Ebben az tanulmányban a szürke alapszínnevvvel kapcsolatos állatszínneveket vizsgálom. Az elemzések során egy, a kognitív szemantikára épülő, interdiszciplinárisan megalapozott módszert alkalmazok, a biológia és az optika területéről származó információkat is bevonva. Várakozásaimnak megfelelően ez a megközelítés új szempontból mutatja be ezt a különleges, a nyelvészetben belül még nem elég részletesen kutatott témát.

1.1. A szín és az állatszín tulajdonságai

A szín egy különösen nehezen definiálható fogalom, mert tulajdonképpen fizikai jelenségnek tekinthető, ám mindennapi jelentése szerint inkább emberi tapasztalatot jelent, vagyis a fizikai inger vizuális észlelését. Ebben az értelemben a SZÍN jelentése nagyon hasonló ahhoz, amit Agoston (1979: 13–14) *color response*-nak nevez. A színnev pedig ennek az észlelésnek az elnevezése. Érdemes továbbá megemlítenem, hogy mit értek az állatszín és az állatszínnev terminusokon. Az állatszín egy konkrét állat fenotípusának (w1) színezete, vagyis a konkrét genetikai felépítés által meghatározott, színnel kapcsolatos tulajdonságok készlete. Különböző genetikai kombinációk határozzák meg az adott szőr- vagy tollazat színskáláját, mintázatait, a szem színét és a bőrszínt, illetve a többi színnel kapcsolatos tulajdonságot. Az állatszínnev viszont olyan szakszó, amely a változatos színű állatfajok esetében az egyedi állat állatszínének megkülönböztetésére, azonosítására, illetve leírására szolgál.

Az így értett állatszín, hasonlóan a fizikai színhez, természettudományos jelenség. Az emberi percepció szubjektív, de függetlenül attól, hogy az ember helyesen azonosítja-e, vagy sem, a valódi állatszín változatlan marad, és gyakran objektív módon megállapítható egy genetikai vizsgálat során. Ez pedig éles határu kognitív kategóriává teszi, és ebben lényegileg különbözik a hagyományos színnevektől, amely esetében a kategória határai elmosódnak (Taylor 2008: 43).

Az állatszín elnevezése ugyanakkor több szempontból hasonló a színnévhez. Lényegében ugyanolyan funkciója van – az adott jelenség kinézetének a jellemzése. Az állatszínnevek morfológiai felépítése szintén azonos a színnévvel, különösen az összetett állatszínnevek képzésekor (*pejtarka, ezüstszerű*). Ezek az összetett származékszavak általában az árnyalatokat nevezik meg. Az állatszínnevek (pl. *fekete, pej, fakó*), azok árnyalatai (pl. *bársonyfekete, világosfakó, aranypej*) és csoportosításai (mintázatok, alapszínnek, hígított színek) hierarchikus jellegű elnevezési rendszereket alkotnak. Az állatszínnev alapvetően melléknév, de – hasonlóan az általános színnevekhez – kettős szófajú, mert a figyelem metonimikus működésének köszönhetően az adott kontextusban főnévként is osztályozható (pl. *A sárga ló állt a legelőn, és a fakó dolgozott*).

1.2. Kutatási célok

A kutatás legfontosabb célja a *szürké*-nek nevezett állatszínnev és a *szürke* mint alapszínnev közötti kapcsolat leírása, illetve a *szürke* állatszín-elnevezések kontextusában a kategóriahatárok megfigyelése.

A második cél a *szürke* színezetű állatokra vonatkozó alternatív elnevezések összegyűjtése és szemantikai elemzése. Ezt figyelembe véve a feldolgozás a következő kutatási kérdéseket érinti:

- Azok az állatok, amelyeknek a neve a *szürke* szót tartalmazza, valóban szürke színűek-e a szőrzetüket vagy a tollazatukat tekintve?
- A háziállatok szempontjából milyen színezetnek felelnek meg a *szürke* állatszínnevek?
- Mennyire tükrözi a színezet neve az állat valódi színét?
- Milyen alternatív elnevezései vannak a *szürkés* színezetű állatfajoknak, állatfajtáknak, illetve állatszíneknek?
- Az alternatív elnevezéseknek milyen típusú szemantikai kapcsolata van a *szürke* alapszínnel?
- A másodlagos színezet olyan tulajdonságai mint az időbeli alakulás vagy a szín egyenetlensége, befolyásolják-e az elnevezést?

2. Anyag és módszer

2.1. Az adatok

A kutatás kiindulópontja egy korábbi, a *szürke* lószínűv jelentésére összpontosító esettanulmányom volt (Szymanowska-Cieplý 2021: 40–43), amely összehasonlította a *szürke* lószínűv és a *szürke* alapszín által leírt színskálát. Azt találtam, hogy a *szürke* alapszín jelentése csak részben felel meg a *szürke* lószínűv jelentésének, illetve, hogy a prototipikus *szürke* lószínűv árnyalatának szőrszíne nem tartozik hozzá a *szürke* alapszín színskálájához. Ezek a megfigyelések megfelelő alapot jelentettek ahhoz, hogy a *szürke* szóval képzett állatszínneveket vizsgáljam.

Mivel a *szürke* szót az állatszínezet kontextusában elemeztem, először adatgyűjtést végeztem. A kutatás három adatcsoportot kihasználja: az állatfajok elnevezéseit, az állatfajták elnevezéseit és az állatszínneveket, azaz egyedi állat színezetre vonatkozó szakszavakat.

Ezeket a három típusú példákat az emlősök és a madarak osztályban kerestem. Mindkét csoportnak van egy jelentős előnye: a szőrzet, illetve a tollazat színe könnyen megfigyelhető és a megadott másodlagos kritériumok szerint is értékelhető.

Az állatfajokkal kapcsolatos példákat elsősorban a Magyarország területén élő vadállatok listájából kerestem (w2), és Magyarország madáratlaszából (Csörgő et. al. 2022). Az állatfajtanév esetében forrásként a tenyésztő szervezetek oldalait (w3, w4, w5) használtam fel.

Az állatszínnek esetében főleg a kutyákra, a macskákra, illetve a galambokra összpontosítottam, mert ezen állatfajok színgenetikájáról találtam viszonylag biztos információkat, amelyek az állatszínnek másodlagos tulajdonságait segítettek meghatározni. A leírás pontosságát és az illusztráló képek elérhetőségét is fontos tényezőként tartottam, mert lehetővé tették az állatszín jelentéskörének meghatározását és a

leírt állat tényleges színének azonosítását. A lovak esetében hasznosítottam a doktori kutatásom során eddig összegyűjtött információkat a magyar lótenyésztési szakirodalomból (l. pl. Bodó–Hecker (szerk.) 1998). Ezek fellelhető lószínelnevezési rendszerekről, a lószínnevek jelentéséről és a lószíngenetikáról kínálnak leírást. A szürkemarhákhoz nem kerestem illusztrációkat, mert a színneveken kívül nem találtam róluk további információkat, mégis bevettem őket az adatok közé, mert a színnevek szempontjából különösen érdekesnek bizonyulnak. A kutyák és galambok esetében az állatszínekkel kapcsolatos szakszókincs az állat fajtától függ. Ezért a kutyaszínekkel és galambszínekkel kapcsolatos adatokat az egyedi fajták tenyésztési egyesületeinek internetes oldalairól (l. pl. w6), a tenyésztők honlapjairól (l. pl. w7) és az ismeretterjesztő publikációkból (l. pl. w8) nyertem ki. Ezen három jelentéscsoportban a kéttagú példákat vettem figyelembe: olyan fajneveket, fajtaneveket, illetve állatszínneveket, amelyekben *szürke* szó szerepel (pl. *szürke farkas*, *szürkemarha*, *szürke* [ló, pumikutya]), és olyan állatfajokat, állatfajtákat és állatszínneveket, amelyek színezete a szürke alapszínhez közel lévő színskálát alkotja, valamint azokat, amelyeknél az elnevezése erre a színezetre utal (pl. *ezüstsirály*, *orosz kék macska*, *egérfakó ló*). Ezen kritériumoknak köszönhetően, a gyűjtött adatok sokszínűek és relevánsak, és ezek alapján elemezhetjük az alapszín használatát az állattal kapcsolatos elnevezés kontextusában, és a szürke színezetű állatok alternatív elnevezését.

A gyűjtött példákat három, táblázatos formájú adatbázisba rendeztem azok jelentéscsoportja szerint. Külön táblázatba rendeztem az állatfajokat, az állatfajtákat és az állatszínneveket. Az oszlopok minden táblázatban a következő adatokat tartalmazzák: sorszám, név, a leírt alany típusa és fényképe, forrás, valamint a kutatott másodlagos tulajdonság.

Ssz.	A címszó	Leírt állat	Fajtaspecifikus kontextus	Genetikai háttér	Időbeli kialakulás	Egyenletlenség	Illusztráció
1.	kék	galamb	-	Fekete szín mintázattal	-	NEM	
2.	kéfkakó	galamb	-	Hígított szín	-	NEM	
3.	ezüstróka	róka	vörösróka	Melanizmus eredménye	-	IGEN	
4.	egérszürke	szamár	magyar parlagi szamár	Hígított szín (dun – fakó)	NEM	NEM	
5.	acélszürke	ló	-	Idővel ősülő	IGEN	IGEN	

1. táblázat. Az állatszínneveket összegyűjtő táblázat egy része

(A fenti információkon mellett az adatbázisban minden címszó és illusztráció forrásmegjelöléssel van ellátva.)

Érdemes megemlíteni, hogy bár ez a kutatás magyar nyelvű színnevek és szakszavak alapján készült, nem célja, hogy kutassa a magyar terminusok eredetét vagy a magyarok állatokhoz való kulturális hozzáállását. A kutatás a szín észlelését, az ahhoz kapcsolódó asszociációkat és az állatok színezetének kategorizálási folyamatát elemezte. Ennélfogva az anyagválasztáskor nem zártam ki a vizsgálati mintából a valószínűsíthető tükrörfordításokat sem.

A kutatás kvalitatív elemzési módszert érvényesít – az adatok sokfélesége és sajátossága miatt az alapos, eseti alapon történő vizsgálatot ígéretesebbnek vélem, mint a statisztikai alapú megközelítést. A minta mérete nem elég nagy a megbízható kvantitatív kutatáshoz, mivel a kutatás anyaga szigorúan korlátozott, kizárólag szakszavakból és tudományos elnevezésekből áll.

2.2. Az elemzés menete

2.2.1. A szürke alapszínnel egybeeső elnevezések elemzése

A dolgozatban bemutatott elemzés a szürke alapszínnévre vonatkozó szakirodalmi áttekintéssel kezdődik, amely a szürke szín tulajdonságairól, illetve kapcsolódó színnév alapszínnévi státuszáról szól. Ezután a 2.1. alfejezetben említett szürke lószínre összpontosító esettanulmány (Szymanowska-Cieplý 2021: 40–43) összegzése következik. (l. 3.2.). A szürke lószínnév különös relációt mutat az azonos formájú alapszínnévvvel, ennélfogva az összehasonlítás egyik kiindulópontjaként használom.

A szürke szót tartalmazó szakszavak esetében azt vizsgálom, hogy mennyire felel meg a valóságos színezet a szürke alapszínnév által kifejezett színskálának. Az elemzés első része (l. 3.3–3.5) szemaszilológiai megközelítést képvisel, a szó különböző használatának példáival indít, és egyedi esetek elemzése felé halad (Jäkel 2003: 149).

A szürke alapszínt jellemző tulajdonságokra (a HSL modell értékeire) reflektálva azt is elemzem, hogy mennyire fér bele az állat színezete az alapszínnév kategóriahatáraiba, keresve a jelentéskör változásának példáit. A szürke szó használatának kontextusát úgy tekintem át, hogy figyelembe veszem az elérhető információkat a szín kialakulásáról, valamint áttekintem a vizuális anyagot és az optikai, illetve szintani jelenségeket is. Az eseteket a másodlagos tulajdonságok szempontjából is vizsgálom. Elsősorban azokat az eseteket elemzem, amelyekben az elnevezés jelentése eltér a hagyományosan értett SZÜRKE jelentéskörétől (l. 3.3.). Ezután hasonló módon elemezem az állatfajták neveit is (l. 3.4.).

Ennek a résznek a végén (l. 3.5.) jellemzem az állatszínnev és az ugyanolyan hangzású alapszínnév szemantikai kapcsolatát. Figyelembe veszem a vizuális információkat, a lehetséges optikai jelenségeket, illetve a szín genetikai háttérét is, amikor ez lehetséges. A szürke faj- és fajtanevek esetében az időbeli kialakulást mint elemzési kritériumot nem alkalmazom, mivel a vadállatok többségének fiatalkori színezete jelentősen különbözik a felnőtt formájától (ám ez nem ugyanolyan folyamat, mint a szürke ló szürkülése).

2.2.2. Az alternatív színnevek, az összetett színnevek és a metaforaelemzés módszere

Az elemzés második részében (l. 4.) az onomasziológia megközelítését használom (l. Jäkel 2003: 149), azaz a színből kiindulva jutok el az elnevezésekhez és végül az egyedi példákhoz. A 4. fejezet az alternatív színnevezéseket tárgyalja, azaz azokat a (faj-, fajtanevekben vagy állatszínnevekben felbukkanó) színnevezéseket, amelyek referenciapontként az eredetitől eltérő állat-, anyag- vagy színnevet mozgósítanak. Figyelembe véve a szürke alapszín különleges tulajdonságait és a néha összetett jelentéskapcsolatait a megfelelő állatszínnevekkel, az elnevezésekben megjelenő metaforikus és metonimikus kapcsolatok elemzése során érdekes információt szerezhetünk a színekkel, mintázatokkal kapcsolatos gyakori asszociációkról, illetve a kategorizálási folyamatáról. A más színneveken alapuló elnevezéseket hasonló módon írom le, mint az előbbi pontban, figyelembe véve a vizuális adatokat és az optikai tényezőket is. Ebben a részben a színnevekben megtalálható metaforákat, metonímiákat is elemezem. Ezen folyamat során a forrás- és céltartomány kapcsolatának leírásához az ideáлизált kognitív modelleket (IKM-t) használom fel, különösen a RÉSZ-EGÉSZ IKM típusait (Kövecses–Benczes 2016: V fejezet 2.1).

A színekkel kapcsolatos terminusok aligha definiálhatók példa nélkül. Goddard (1998: 125) azt állapítja meg, hogy ez a tény erősen befolyásolja a színnevek szemantikai határait, ezek a sajátosságok pedig befolyásolják a megfelelő kutatási módszer kiválasztását. Mivel a színneveket a példák alapján tanuljuk meg, a színek kategóriák tökéletes példáit képezik a prototípuselméletnek. A materiális példa, amely tám-

pontként szolgál, nélkülözhetetlen eszköz a színnevek tanulásakor. Ez a koncepció nagyon hasznos az olyan színnevek esetében, amelyek összehasonlításra alapulnak. Ilyen a KATEGÓRIA A KATEGÓRIA TULAJDONSÁGA HELYETT idealizált kognitív modellen alapuló metonímia (Kövecses – Benczes 2010: 69), mivel az a tárgy, amely referenciapontként szolgál, általában „kölcsonadja” valamelyik vizuális tulajdonságát az általa leírt színnek. Mivel a kutatási anyagban előfordulnak ilyen típusú színnevek is, az elemzés során elsősorban a prototípust és a forrástartományt azonosítom, illetve szintén ebből indulok ki az elnevezés jelentésének felbontása érdekében. A reduktív jellegű magyarázat (Goddard 1998: 58–59) némely esetben hasznos eszköz lehet az elnevezések jelentésének leírásában.

3. A szürke állatok – elemzés

3.1. Szürke – egy különleges szín

Az ALAPSZÍNEK fogalma először Brent Berlin és Paul Kay *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* című feldolgozásában (Berlin–Kay 1969: 5–7) jelent meg. A hipotézisük azonban, kiváltképpen a színnévfejlődés univerzalizmusa, erősen vitatható, elsősorban az alkalmazott módszer és a következtetés alapszíndefiníció miatt (Kicsi 1990; Benczes–Tóth 2016: 65–66). Ám az, hogy léteznek általános szintű színekategóriák, amelyeknek különleges státusza van a színnevek között, viszonylag általánosan elfogadott elképzelés (l. pl. Taylor 1989: 8–11, Goddard 1998: 113–117).

A szürke különleges példának tekinthető. Hasonlóan a feketéhez és a fehérhez, a szürke akromatikus szín, ami azt jelenti, hogy független az árnyalat (*hue*) komponensétől, és nincs ott a szivárvány színei között sem (Agoston 1979: 10). A második tulajdonsága az, hogy a szürke kevert szín (*mixed color*). Az emberi elme gyakran észleli úgy, mint a két másik alapszín közötti átmenetet vagy mint a két másik alapszín keverékét (Goddard 1998: 130–131). Berlin és Kay szerint az ilyen típusú színek kevésbé érdekesek, és más alapszínekhez képest később bukkannak fel a nyelvfejlődés során, azért, mert a szürke a fekete és a fehér keveréke, a fekete és fehér közötti színskálát követi, és az árnyalatai változatosabbak, mint a fekete és fehér esetében. Ettől függetlenül a szürkének a feketével és a fehérrel együtt definiáló szerepe van a színtulajdonságok között. Ahogyan a fekete és a fehér maximális és minimális értékeket képvisel, amikor a szín világosságát (*lightness*) értékeljük, a szürkesség a fluoreszcencia ellentéte a fényességi skálán (*brilliance*). Ez a paraméter azt mutatja meg, hogy az adott entitás mennyire reflektál a saját színét körülvevő felületekre.

Összefoglalva: a szürke olyan szín, amelynek nincs árnyalata, közepes világosságú (a fekete és a fehér között), szélsőségesen alacsony telítettségű (az alacsony telítettség akromatikus színeket eredményez, a magas kromatikus), és nincsenek fluoreszkáló sajátosságai, így a róla visszaverődő fény kevésbé hat a környezetének színére (Agoston 1998: 12–13).

3.2 Szürke ló – esettanulmány

A szürke egy további szempontból is különlegesnek tekinthető: ez az egyik alapszín, amely megjelenik az állatszínek között is. A korábbi kutatásom a lószínek szemantikájára összpontosított (Szymanowska-Cieply 2021). A kutatás során kiderült, hogy kifejezetten lényeges a lószínelnevezések azon csoportja, amely az alapszíneket referenciapontként használja. Ezek a szakszavak a *fekete*, a *fehér*, a *sárga* és a *szürke*. Közöttük a *szürke* azért érdemel figyelmet, mert a szürke alapszín jelentésköre és *szürke* lószínnév jelentésköre csak részben fedik át egymást, és egy prototipikusan *szürke* lóként minősíthető állat szőre egyáltalán nem szürke, hanem fehér.

A modern szakirodalom (l. pl. Bodó–Hecker (szerk.) 1998: 77–78, Zöldág 2022: 78) szerint a szürke ló olyan állat, amelynek szőre egy specifikus genetikai mutáció miatt elveszíti a pigmenttermelési képességét. A szürke lovak szőre születésükkor teljesen más színűek (gyakran sötét, és csak idővel indul el a „szürkülés” folyamata). Az eredetileg színes szőrzetben egyre több fehér szőr jelenik meg, a ló számos ideiglenes állapoton megy át, amíg a teljes szőrzete fehér nem lesz. Ez az állapot a legprototipikusabb szürke lószínt eredményezi, és gyakran a ló élettartamának nagyobb részét is kiteszi, a rá vonatkozó név pedig az *ezüstfehér*.

1.

2.

3.

4.

1. ábra. A szürke lószín kiválasztott állapotai:

1. almázott szürke; 2. mézszürke; 3. daruszlürke; 4. ezüstszürke

A szürke ló elnevezése tehát valójában az átmeneti színállapotára vonatkozik, és csak korlátozott ideig írja le pontosan a szőr színét. A szakszó szemantikája jelentős módon eltér az alapszínnev jelentésétől. Ezt a relációt poliszémiaként értelmezem (Tolcsvai Nagy 2021: 113–117), mert bár az egyik korlátozatlan használatú színnev, a másik pedig szigorúan kontextusfüggő szakszó, létezik közöttük látható kapcsolat.

Ebben a helyzetben a kérdés az, hogy a többi szürke állatszín hasonló módon tér-e el a színnev eredeti jelentésétől. Érdekes továbbá megvizsgálni, hogy az olyan tulajdonságok, mint az időbeli alakulás, illetve az egyenetlen színű szőrszálak vagy tollazat, nem fordulnak-e elő más *szürké*-nek nevezett állatoknál is.

3.3. Szürke a fajnévben

A *szürke* szót tartalmazó fajneveket elemezve tudomásul kell venni, hogy ezek az elemek másképp funkcionálnak, mint az állatszínnevek, a *szürke* mint a fajnev része nem használatos ugyanis az állat egyedi tulajdonságának a leírására. A fajnev megbonthatatlan egység, vagyis az ilyen kontextusban használt *szürke* nem ugyanúgy működik, mint egy színnev. Ebben a kontextusban a *szürke* nem önálló szó, hanem egy megszokott szókapcsolat része, ezért az eredeti színnévvel való kapcsolata a többértelműség szempontjából nem elemezhető, ugyanakkor a *szürke* szó ilyen jellegű használatának lehetséges motívációit érdemes figyelembe venni.

3.3.1. A szürke daru

Az általam bemutatott első példa a szürke daru. Ennek a madárnak a tollazata többségében kétségtelenül a szürke színskálához tartozik, és a színe is elég egyenletes. A szürke daru tollazata jellemzően fénytelen, sötétebb szürke árnyalatú. A *szürkéként* való azonosítása és kategorizálása kétségtelenül, de más adatot figyelembe véve egy további jelenség figyelhető meg.

2. ábra. Egy szürke daru.

Néhány állatszínnev referenciapontként használja a *daru*-t a metaforikus összehasonlításához. A magyar szürkemarha színei között megtalálható a *daru*, a *sötét daru* és a *darvas* is (Bodó–Gera–Koppány 2002: 46), a lószínek között pedig régies elnevezésként fordul elő a *darusziürke*. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *darusziürke* népies elnevezés olyan lovakra vonatkozik, amelyek szőrszínárnyalata hasonlít a daru tollaira (ÉrtSz. *darusziürke*). Sajnos a leírás kevésbé egyértelmű, így nehéz azonosítani, melyik lószínárnyalatról van szó, de látható, hogy a daru az egyik prototipikus szürke állat a magyar nyelvben.

3.3.2. A szürke légykapó

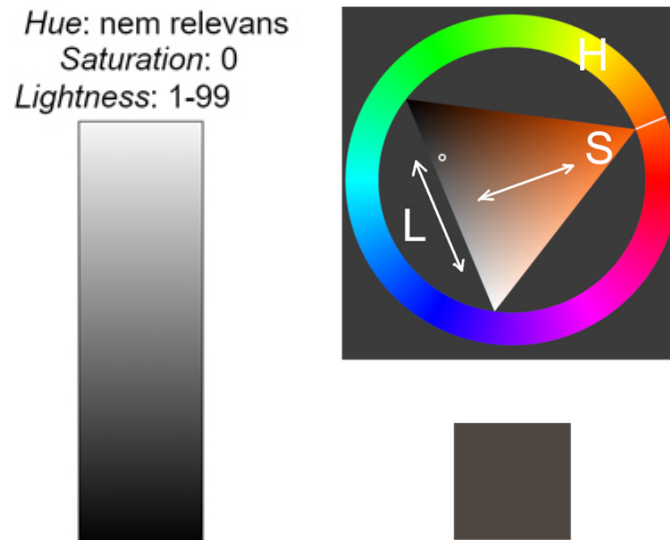
További érdekes példát jelent a szürke légykapó. Ennek a kis madárnak a tollazatszíne alacsony telítettségű, mégis egy kissé barnás, így teljesen akromatikusnak nem tekinthető. A *szürke* ebben az esetben referenciapontként működik – a madár tollazata nem igazán szürke, de a színe viszonylag közel áll hozzá. Ami erősítheti ezt az asszociációt, az az, hogy a madár színe közepes világosságú, így nincs más határozott tulajdonsága, ami segíthetne a leírásában. Ebben az esetben a *szürke* használata a *szürke légykapó* kontextusában jelentésbővülésként értelmezhető úgy, mint egy kissé eltérő, de mégis hasonló árnyalatnak a befogadása a *szürke* szín jelentéshatárai közé. Bizonyos szempontból ez a jelenség is metonimikus jelentésbővülésnek tekinthető, mert bár az egész SZÜRKE kategória nevét használjuk, csak az egyik tulajdonsága (az alacsony telítettség) fontos.

3. ábra. Egy szürke légykapó.

A könnyen megérthető színhez való közelítés szinte nélkülözhetetlen, amikor az élővilág színeiről beszélünk. A természetben gyakran megfigyelhető az, hogy az állatok teste nem egyszínű, hanem egy színátmenetet tartalmazó mintázat alakul ki, vagyis valamilyen változatosság válik megfigyelhetővé, amely a példány egészségi állapotától, korától és a környezet befolyásától függ.

A kromatikus színek esetében a kategória folyamatossága és elmosódottsága legjobban a szivárvány színiskáláján látható, például a piros és a narancssárga szín közötti átmeneti tartomány esetében. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a színek kategóriák határai a telítettség szempontjából is elmosódottak – amikor a piros vagy a kék szín telítettsége elég alacsony, akkor szürkének is észlelhetjük.

4. ábra. A szürke alapszín színskálája (balra) és a nagyon alacsony telítettségű barna (jobbra). Ahogy látható, a barnának ez az árnyalata, bár közelebb a szürkéhez, nem egészen telítetlen.

3.3.3. A szürke hosszúfülű-denevér

A következő példa a szürke hosszúfülű-denevér. A színe hasonló a szürke légykapóéhoz, és ugyanaz a relációja az alapszínnel, azonban itt egy másik jelenségre szeretném ráirányítani a figyelmet. A szürke hosszúfülű-denevér esetében a szín lényegi szerepét játsszik az azonosításban, létezik ugyanis egy másik hosszúfülű-denevérfaj, a barna hosszúfülű-denevér.

5. ábra. A szürke hosszúfülű-denevér (balra) és a barna hosszúfülű-denevér (jobbra)

Az tehát, hogy a szürke hosszúfülű-denevér szürke, nem csak annak köszönhető, hogy a színe a szürkéhez közelebb van. A szőrszín az alacsony telítettséget hangsúlyozza a barna hosszúfülű-denevérről összevetve. Mindkét denevér szőrszín telítettsége alacsony – sok barna árnyalat viszonylag alacsony telítettségű, a barna hosszúfülű-denevér szőrszíne inkább fakó –, de a kettőt egymás mellé helyezve válik láthatóvá a két faj közötti különbség (l. 5. ábra). A más színekkel való kontraszt befolyásolja a szín percepcióját és azonosítását (Székely 2018: 25) – ez a jelenség a kontraszthatás (*contrast effect*, l. w9).

3.3.4. Szürke farkas, szürke cankó

A szürke farkas szőre igazából a fehér, a fekete és a barna keveréke. Ez a farkas közelebbről nézve tehát egy egyenetlen szőrszínű állat, amelynek szőre távolról nézve mégis szürkének látszik, hasonlóképpen a szürke lószínhez. A szürke lovak esetében megfigyelhető szürke szőrszín egy színátmenete, amelyre idővel kifehéredés jellemző. Ekkora a ló szőre fehér és sötét szőrszálakból áll össze, amelyek összekeverése szürke színhatást eredményez.

6. ábra. A szürke farkas csíkozott szőrszálai által okozott egyenetlen színmintázata.

Itt a könnyen megérthető színhez való közelítéséről és a jelentéskör bővüléséről beszélhetünk, mert a gyakori barna szőrszálak előfordulása miatt a szín telítettsége kissé magasabb, mint a hagyományos szürkének. Nagyon hasonló a helyzet a szürke cankónál, amelynek tollazatán rendszeres sötétbarna pöttyök láthatók, de pontosan szürke tollai nincsenek.

7. ábra. Egy szürke cankó.

3.4. Házasított állatfajták

A házasított állatok nevét tekintve viszonylag kevés példát találtam a *szürke* szó megjelenésére – ezeket a példákat az alábbiakban elemzem.

3.4.1. A szürke norvég elkhound

A szürke norvég elkhound szőrzete a sötét és a fehér szőrök keveréke – a szőrszálai, hasonlóan a farkaséhoz, csíkozottak, csak itt a csíkok fehérek és feketék (barna szín nélkül).

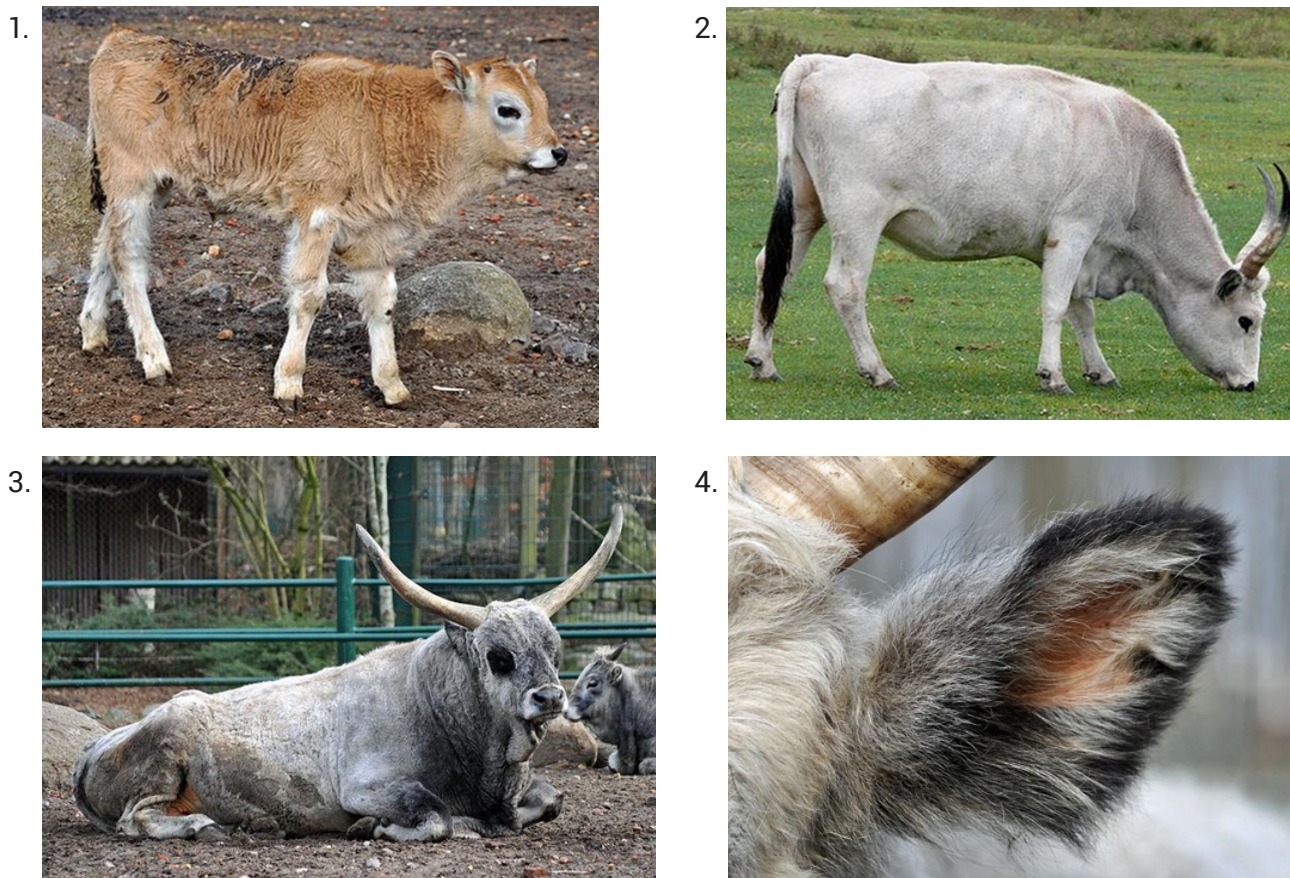

8. ábra. Egy szürke norvég elkhound.

A szürke szó használatát magyarázhatná az is, hogy a másik norvég elkhoundfajta fekete, így a szín a fajta fő azonosító tényezője lehetne. Ám ez nem tekinthető igazi kontraszthatásnak, vagy legalábbis nem olyan erős, mint a korábbi példa (l. 3.3.3) esetében, hiszen a szürke elkhound a fekete elkhound-dal való összehasonlítás nélkül is szürkének tekinthető.

3.4.2 A magyar szürkemarha

A magyar szürkemarha szőrszíne, hasonlóan a szürke lovakéhoz, az egyedfejlődés során alakul ki. A borjúk általában vöröses színűek, amikor megszületnek, majd pár hónapos korukban teljesen világosszürkévé válnak. A szürkemarha tehén szőrszíne majdnem fehér, de némely szőrszál sötét marad, ezért a hatása törtfehér vagy nagyon világos szürke. A bikák idővel világosszürkéből sötétebbé válnak. A sötét szőrszín megjelenik a vállukon, a nyakukon, a combjukon és a szemük körül, ezt a jellegzetes sémát *kormos*-nak hívják (Bodó–Gera–Koppány 2002: 46–47).

9. ábra. A Egy szürkemarha borjú színe; 2. Egy tehén színe; 3. Egy kormos bika; 4. Közelkép: a szürke szín oka a színes és a fehér szőrszálak keveredése

A magyar szürkemarhának csak egyféle színe van, de több árnyalatát is megkülönböztetjük (pl. *ezüst szürke*, *rigószőrű*, *darvas*, *kékszőrű*).

Van néhány különbség a szürke lovak és a szürke szarvasmarhák között: a marhák szőre nem tűnik teljesen fehérnek, a szürkülés sémája különbözik, és a lovaknál nincs nemi kétalakúság, mégis ez az a két eset, amelyben egymáshoz hasonlóan az egyedfejlődés során változik meg jelentős mértékben a szőrszín, és amelyben a felnőtt állatok nagy része szinte fehér, annak ellenére, hogy *szürkének* hívják. A magyar szürkemarha a szín egyenletlenségét is példázza, mert itt a pigmentmentes és a színes szőr keveredik, ám mindez harmonikus átmenetet eredményez.

3.5. Az állatszínnevek

Az egyedi állatok színezetének leírásához használható állatszínnevek több szempontból hasonlítanak a valódi színnevekhez. A szürke használata az állatszínnev kontextusában meglehetősen ritka, ezért ebben a kategóriában néhány izgalmas eset alaposabb áttekintést igényel.

Különleges a kutyák helyzete. Létezik egy genetikán alapuló, univerzális kategorizáció és elnevezési rendszer (a szakszókincs rendszerező leírás, amely az állatszínnek tulajdonságait és a különböző állatszínnek közötti relációt leírja), de sajnos a használt terminusok nem teljesen egyértelműek. Nagyon gyakran a fajta-specifikus szakirodalom ettől független elnevezéseket alkalmaz.

A genetikai alaptól kiindulva a kék szőrszín a valódi színhígulás mutáció által okozott, hígított fekete kutyaszínt jelöl (w10: 17). Amikor ugyanolyan mutáció fordul elő, de a kutya alapszíne barna, nem fekete, az kutyaszín neve *isabella*, de bizonyos kontextusában *szürké*-nek is nevezett (l. 3.5.2.) A mutáció egyöntetű szürkés szőrszínt okoz, világossá teszi a szemszínt és az orrot is, miközben a szín a korral nem változik.

Az ezüst vagy ősz kutya olyan kutya, amelynek a szőre az élete során világosodik. A szőre a szürke különböző árnyalatait képviseli, és hasonlóan a szürke lóhoz, születéskor sötétebb a színe. Az ezüst szőrszín általában nem teljesen egyöntetű, de megmarad a *szürke* alapszín kategoriális határain belül. A szürke lóval és a szürkemarhával ellentétben nem áll közel a fehérhez (w10: 19-20).

Ami érdekes, a genetikai kutyaszínöröklődés feldolgozásában *szürke* szó mind a kettő állatszínre használt. A fajtaspecifikus elnevezésben is találhatunk *szürké*-t vagy a *kék*-et (w10: 31) vagy *ezüst*-öt (w10: 33, w11) szín alternatív elnevezésként. Szürke tehát két genetikailag különböző kutyaszínt jelölhet, az alábbiakban a dolgozat erre mutat példákat.

3.5.1. A pumi

A pumi sztenderdjében előforduló szürke szín tulajdonságai elárulják, hogy a fajta kontextusában a szó inkább genetikailag *ezüst*, idővel őszülő kutyaszínre vonatkozhat (w12: 13). Ennek ellenére a Magyar Pumi Klub honlapján található fajtaleírásban olvasható, hogy a szürke pumi *általában feketén született és kiszürkült, de előfordul szürkén született is* (w13). Eszerint a *szürke* állatszínnev kategóriája a pumi kontextusában a két genetikai típust magában tartalmazza: az idővel világosodó ezüstöt, és az általában kéknek hívott, egész életen át nem változó színt.

10. ábra. Egy szürke pumi.

Mindkét típusú szürke a szürke alapszín színskálájához tartozik. Az egyetlen eset, amelyben a szürke pumi más színűnek tűnhet, amikor az adott egyed később őszül: ilyenkor egy fiatal kutya szőre a feketéhez hasonló. A terminus jelentése tehát közvetlenül kapcsolódik az azonos hangzású alapszínhez, bár a használata és a hatóköre eltérő. A kettő között megfigyelhető jelentéskapcsolat poliszémikusnak tekinthető. A *szürke* mint kutyaszínnév is a szó eredeti jelentésének a bővüléseként értelmezhető.

3.5.2. Weimari vizsla

A másik kutyafajta, amelynek a sztenderdjében előfordul szürke elnevezés, a weimari vizsla. Mind a három megengedett színárnyalat neve (*ezüstsürke*, *őzsürke* és *egérsürke*) (w14) morfológiailag a *szürke* szóból származik, ezért feltételezhető, hogy a weimari vizsla színe általánosan nézve a *szürke*. Genetikailag az összes weimari vizsla hasonló színű, mint a nem őszülő pumik, de az alapszínük nem fekete, hanem barna, genetikai szempontból *isabella* színű.

Hue: nem releváns
Saturation: 0
Lightness: 1-99

11. ábra. Weimari vizsla színei az alapszínű szürke színskálával összehasonlítva

Itt kell megemlíteni a szürke alapszínhez színskálán tapasztalható közelséget, ugyanis az isabella szőrszín inkább bézs, mint igazi szürke – látható tehát az eltérés az alapszín jelentéskörétől. A jelentéskör is szűkebb, hiszen a kék gén nem okoz szignifikánsan világosszürke színt, így a weimari vizsla esetében a szürke a szürke alapszín viszonylatában poliszémnek tekinthető.

3.5.3. Magyar parlagi szamár

A lovak mellett a lovak rokonainak is lehet szürke a színezete. A pontos elnevezés az *egérszürke*, amely sem genetikailag, sem vizuális szempontból nem hasonló a szürke lószínhez. Az egérszürke szamár színe valamelyest közelebb áll az egérfakó ló színéhez, hiszen a fakó lószínre jellemző tulajdonságai vannak, mint a szíjalt hát (fekete csík a gerincen) és a vállkereszt (sötét csík a vállon) (Bodó–Novotni 2011: 94–96).

12. ábra. Magyar parlagi szamár.

Ugyanígy idővel a számaron is megjelennek a karakterisztikus mintázatok, a fehér has, illetve a világos jegyek a szemek és a száj körül. Ez az állatszín néha nem teljesen telítetlen, de viszonylag közül áll a szürke alapszínhez. Hasonlóan az előző példához hasonlóan (l. 3.5.2.), itt is látható hasonlóság a szélsőségesen szűk használatú szakszó és az alapszín között, ez pedig azt jelenti, hogy a kapcsolatuk poliszémikus természetű.

3.6. Részösszegzés

Minden állatszínnevnél, amelyet megemlítettem a 3.5.-ben, poliszémikus relációja van a *szürké*-vel, hiszen – a színek közötti közelséget figyelem kívül hagyva – mindegyiknek van egy bizonyíthatóan jelentésbeli relációja a szürke alapszínnel. Viszont mivel az itt említett állatszínnevek szakszavak, a használati lehetőségeik szigorúan korlátozottak.

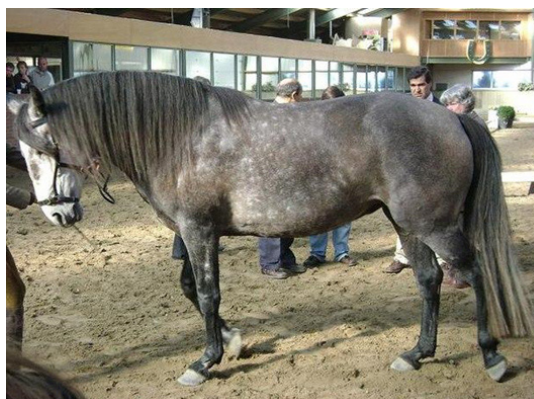
4. Az alternatív színelnevezések

4.1. Az állatok mint a szín prototipikus példányai

Az alternatív színelnevezések között más állatok referenciapontként való használata gyakori megoldás, különösen az árnyalat elnevezéseiben. A *szürke* szó esetében különösen népszerű képviselők a *daru* és az *egér*.

A *daru* a következő állatszínnevekben jelenik meg:

- marhaszínnevek: *daru*, *darvas*, *sötétdaru*;
 - lószínnév: *daruszürke*;
- kifejezés: *daruszürke*, *daru*,
magyarázat: olyan színű, mint egy daru.

13. ábra. Egy daru és egy darusürke ló.

A *daru* és a *darusürke* RÉSZ–EGÉSZ típusú metonímiát valósítanak meg, a RÉSZ szerepében egy tulajdonság fordul elő. Ez a metonímiatípus rendkívül gyakori a színelnevezések esetében, amelyet gyakran használnak összehasonlításban viszonyítási példaként.

Ahogy feljebb említettem (l. 3.3.1.), a daru tollazata majdnem egyszínű, a neutrális szürkéhez közeli, de karakterisztikus, fénytelen árnyalattal. A viszonyítási pontként történő használat mutatja meg, hogy a daru egy konkrét színárnyalat prototipikus példányaként tekinthető.

A másik példa az *egér*.

- kifejezés: *egérsürke*;
magyarázat: olyan színű, mint az egér.

Példák:

- Lószínnév: *egérfakó*;
- Weimari vizsla: *egérsürke*;
- Magyar parlagi számar: *egérsürke*

Ez is egy RÉSZ–EGÉSZ típusú metonímia (az állat neve az állat színe helyett), amelyben a célfogalom az egérre jellemző színárnyalat, a közvetítő fogalom pedig az egész állat elnevezése.

14. ábra. 1. házi egér; 2. egérszürke szamar; 3. egérszürke vizsla; 4. egérfakó lovak

A fent leírtak rámutatnak arra, hogy a prototípus használatának köszönhetően a színárnyalat finomabb tulajdonságai leírhatóvá válnak. Az egér szőrszíne kissé barnás – és mind a három, róla elnevezett állatszín olyan állatokra vonatkozik, amelyeknek a szőre nagyon alacsony telítettségű, de nem teljesen akromatikus.

A darun és az egéren kívül a kutatásban a következő példákat találtam:

- Magyar szürkemarha: *rigószőrű*;
- Weimari vizsla: *őzszürke*;
- Lószínek: *seregélyszürke*, *pisztrángszürke*

Ezekben az összetett színelnevezésekben az állatnév használata metonimikus természetű, mindegyik a KATEGÓRIA A KATEGÓRIA TULAJDONSÁGA HELYETT idealizált kognitív modellt képviseli. A teljes színelnevezés azonban minden esetben egy-egy összehasonlításra alapul (pl. *egérszürke* – 'olyan árnyalatú szürke, mint az egér színe'), ezért itt metaforizálódásról is beszélhetünk.

Más állatok vizuális támpontként való használata elég népszerű megoldás az élőlények leírásában. A szín prototipikus példányainak a kiválasztása mindennapi tapasztalatok alapján történik, és nagyon valószínű, hogy a természet világa az egyik fő inspiráció.

Fontos kiemelni, hogy az ilyen elnevezésekben a prototipikus példány használata nem mindig a szín összehasonlítását jelenti. Például a *pisztrángszürke* esetében a forrástartomány a pöttyös pisztráng mintázata, nem a pikkely opálos színárnyalata. Az ilyen elnevezések szemantikai vizsgálatakor a vizuális kontextus vagy a pontos leírás kulcsfontosságú. Vizuális illusztráció nélkül a szemantikai elemzés lehetőségei korlátozottak, különösen a ritkább elnevezések esetében, amikor nem tudjuk rekonstruálni, melyik fenotípusról van szó.

4.2. Az anyagnevek – csak *hamu*, vagy *ezüst*?

A második, rendkívül prominens prototípuson alapuló elnevezéscsoport az anyagnevet mozgósító elnevezéseké. Az alábbiakban ennek néhány tipikusnak tekinthető példáját tekintem át.

Az első eset a *hamu* névszó mellékneves formája, a *hamvas*.

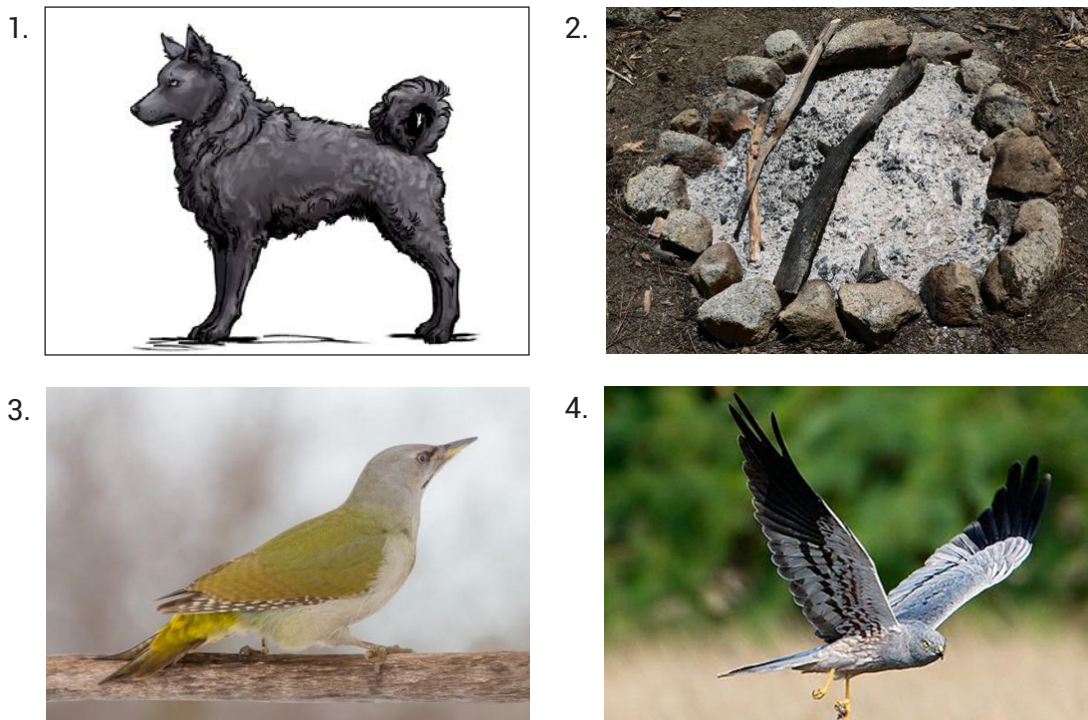
kifejezés: *hamvas*;

magyarázat: olyan színű, mint a hamu.

Példák:

- *hamvas küllő*;
- *hamvas rétihéja*;
- (mudi kutya fajta) *hamvas*

Ugyan a *hamvas* inkább hasonlít az önálló színnevekhez, a törzsszó jelentése miatt úgy döntöttem, hogy anyagnévként elemzem. Ebben az elnevezésben a szóképzés típusa (főnévből képzett melléknév) alapján érthető meg, hogy itt egy bizonyos anyag (a hamu) tulajdonságát tekinthetjük kiinduló alapnak.

15. ábra. 1. hamvas mudi, 2. hamu, 3. hamvas küllő, 4. hamvas rétihéja

A hamu egy fénytelen anyag, színe a közepesszürkétől a világosszürkéig terjed. Ezek a tulajdonságok láthatók a *hamvas* szót mozgósító elnevezésekben, különösen a madarak fajneveiben (*hamvas küllő*, *hamvas rétihéja*).

A hamvas színű mudi kutyák genetikailag kék színűek – ebben az esetben a *hamvas* a *kék*-nek az alternatív elnevezése.

Általános értelemben – illetve az állatszínnevezés kontextusában is – a *hamvas* a *szürke* alapszín hiponimája, a *hamvas* jelentését ugyanis a *szürke* kategória teljesen magában foglalja (Goddard, 1998:17).

A következő példa az *ezüst*, amely morfológiája és a lehetséges metaforikus rétege miatt egy különleges eset.

kifejezés: *ezüst*;

magyarázat: olyan színű, vagy olyan csillogású, mint az ezüst.

Példák:

- *Ezüstsírály*;
- *Ezüstlile*;
- Magyar szürkemarha: *ezüstszürke*;
- Lószín: *ezüstszürke*;
- Törpe schnauzer: *fekete-ezüst*;
- Uszár: *ezüst*;
- Weimari vizsla: *ezüstszürke*;

- Amerikai óriás postagalamb: *ezüst*;
- Pávagalamb: *ezüst*;
- Székesfehérvári bukógalamb: *gyöngyezüst*
- Székesfehérvári bukógalamb: *pengőezüst*
- Székesfehérvári bukógalamb: *ólomezüst*
- Róka: *ezüstróka*;

Az *ezüst* mint színnev elsősorban egy RÉSZ–EGÉSZ metonímiát valósít meg, de érdekesebb, hogy az állatszín kontextusában nem teljesen biztos, hogy az állat melyik tulajdonsága képezi a forrástartományt. Ritkán fordul elő, hogy egy emlősnek vagy madárnak fémes, ezüst csillogású szőre vagy tolla legyen, ezért valószínűbb, hogy az *ezüst* csak valamelyik színtulajdonsága, vagy elvont hatása a metonímia forrástartományának. Az egyetlen kivétel a fenti példák között az *ezüstróka*, amely esetében a világosabb szőrnék olykor valóban ezüstös csillogása lehet.

Az állatszínnevezés kontextusában használt *ezüst* példáinak relációja más állatszínnevekkel és a szürke alapszínnel változatos, és alapvetően attól függ, hogy egy adott helyzetben az *ezüst* önálló állatszínnev-e, vagy annak csak egy árnyalata. Az uszár esetében az *ezüst* a *szürke* alapszín számára egy rokon értelmű szó és hiponima. Az *ezüstszerű* ló esetében a *szürke* a lószín hiponimája.

A pontosabb jelentésmagyarázat érdekében a példákat két csoportra oszthatjuk. Az első csoportot a világosszürke, a fekete-fehér vagy hasonló világos-sötét színezetű állatok alkotják, a második csoportot pedig a közepesen szürke színű állatok.

Közelebbről megnézve az első csoportot, látható, hogy ide került az *ezüstlile*, az *ezüstsírály*, az *ezüstszerű* ló, nagy valószínűséggel ide kerülhet az *ezüstszerű* marha, a *fekete-ezüst* schnauzer és az *ezüstróka* (l. 16. ábra).

16. ábra. 1. ezüstszerű ló; 2. ezüstlile; 3. ezüstsírály; 4. fekete-ezüst schnauzer; 5. ezüstróka; 6. az ezüst

A tényező, amely az első csoport esetében befolyásolhatta az *ezüst* szó használatát, a kontraszthatás. A színskála, amelyben a kontraszt hangsúlyozottá válik, erősíti a világos szín világosságát, amelynek csillogása kissé fémesnek is tűnhet.

A második csoportnak első ránézésre nincs közvetlen kapcsolata az *ezüst*ttel. Ebben a csoportban vannak az *ezüst* galambok (ez a név a fajtától függően a közönséges, szalagos galambra (w15, w16) vagy a hígított színre vonatkozhat (Bárány 2006: 12), az *ezüst* uszkár és az *ezüstszürke* weimari vizsla. Ezeknek a szőre inkább bársonyosan, mint fémesen csillog, a galambok tollazata pedig általában véve fénytelen. Vizuális tulajdonságokat tekintve az *ezüst* állatok *szürké*-nek vagy a *kék*-nek *nevezett* állatok között nem számítanak különlegesnek (szalagos galambok és *ezüst* uszkárok esetében genetikailag sem különleges), ezért joggal merül fel a kérdés, hogy miért *ezüst*-nek nevezik őket. Egy hipotézis, amely ideiglenes válaszként szolgálhat, az, hogy ebben az esetben a GAZDAG – JÓ kulturális modell aktiválódik. Az *ezüst* vélhetőleg kellemesebb asszociációt hoz létre, mint a *szürke* vagy a *hamvas*, például az *ezüst* színű drágafémek és kövek (vagy a gazdagság más példái) esetében (amikor valaminek az értékét hangsúlyozzuk, nemcsak anyagi, hanem érzelmi vagy esztétikai értelemben is), viszont a *szürke* negatív asszociációkat is kelthet. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *szürke* másodlagos jelentése az, hogy 'valami közönséges, unalmas vagy szegény' (ÉrtSz. *szürke*). Valószínűleg ebből a jelentésből fakad az a motiváció, hogy a származásos állatok színét „nemesebben”, az *ezüst* szín használatával írjuk le. Itt figyelemreméltó a székesfehérvári bukógalamb színárnyalataival kapcsolatos szakszókincs. Bár *ezüst* galambszín árnyalatának leírásához használt *ólom* egy nehéz, tompa fényű fém, amelynek nincs közvetlen asszociációja a nemességgel vagy gazdasággal, a többi elnevezés (*gyöngyezüst* és *pengőezüst*) díszkövel és éremmel hasonlítja össze a díszmadár színezetét, ami kíváncsú asszociációt kelthet. Az előbbi hipotézis egy újabb empirikus kutatást igényelne, amely sajnos kívül esik a jelenlegi vizsgálat keretén.

1.

2.

3.

4.

17. ábra. 1. *ezüst* uszkár; 2. *ezüstszürke* weimari vizsla; 3. *ezüst* pávagalamb; 4. *ezüst* amerikai óriás postagalamb 5. *ezüst* székesfehérvári bukógalamb (fehér mintázattal)

4.3. Más színnev mint referenciapont

Az utolsó alternatív elnevezéstípus, amelynek képviselői megjelennek mindegyik általam kutatott csoportban, a más – azaz az állat általában perceptualizált színétől eltérő – színneveket mozgósító elnevezések köré szerveződik. A *szürké*-t általában két szó helyettesíti: a *fakó* és a *kék*.

4.3.1. A *fakó*

A *fakó* eredeti jelentését úgy lehet röviden összegezni, mint 'elmosódott, homályos szín' – vagy egyszerűbben: 'olyan szín, amelynek alacsony a telítettsége' (ÉrtSz. *fakó*). A *fakó* az egyik fő lószín, viszont a fakó lószínűalatok többsége nem került a kutatási adatok közé az adatgyűjtési kritériumok (l. 2.1.) miatt.

A *fakó* színnevet a következő elnevezések tartalmazzák:

- *fakó rétihéja*;
- Az amerikai óriás postagalamb: *fakó*;
- Galambszín: *kékfakó*;
- Lószín: *egérfakó*

1.

2.

3.

18. ábra. 1. fakó rétihéja, 2. kékfakó galamb, 3. egérfakó lovak

Első ránézésre a fenti képeken nem látható olyan közös tényező, amely a *fakó* használatát indokolná a *szürke* helyett. Egy alaposabb kontextuselemzés során azonban az derül ki, hogy a példák többségében a *fakó* genetikai szempontból hígított állatszínűt ír le. Ekkor a szőrzet vagy tollazat nem telített színű, de nem is fehér, viszont a megváltozott pigmentációs szint miatt a szőrszálak és a tollak színe gyakran elmosódott.

A *fakó* eredeti jelentése az alacsony telítettségű színpalettát követi, de a *fakó* árnyalatai nem feltétlenül nullás telítettségűek, mint a *szürke* esetében. A *fakó* jelentése tehát bizonyos szempontból rokon értelmű a *szürké*-vel, a kettő jelentése ugyanakkor mégsem azonos. A *fakó* szín gyakran fakulási folyamat eredménye, amely lehetséges oka annak, hogy a láthatóan világosabb és a kevésbé élénk színű állatokat éppen *fakó*-nak nevezik. Sok esetben a *fakó* egy önálló állatszín – hasonló mértékben, mint a *szürke*. A hagyományos színek szempontjából a *fakó* nem feltétlenül tartozik hozzá a *szürke* árnyalataihoz, inkább az mondható el, hogy a *fakó* egyes árnyalatai közel állnak *szürke* színpalettához.

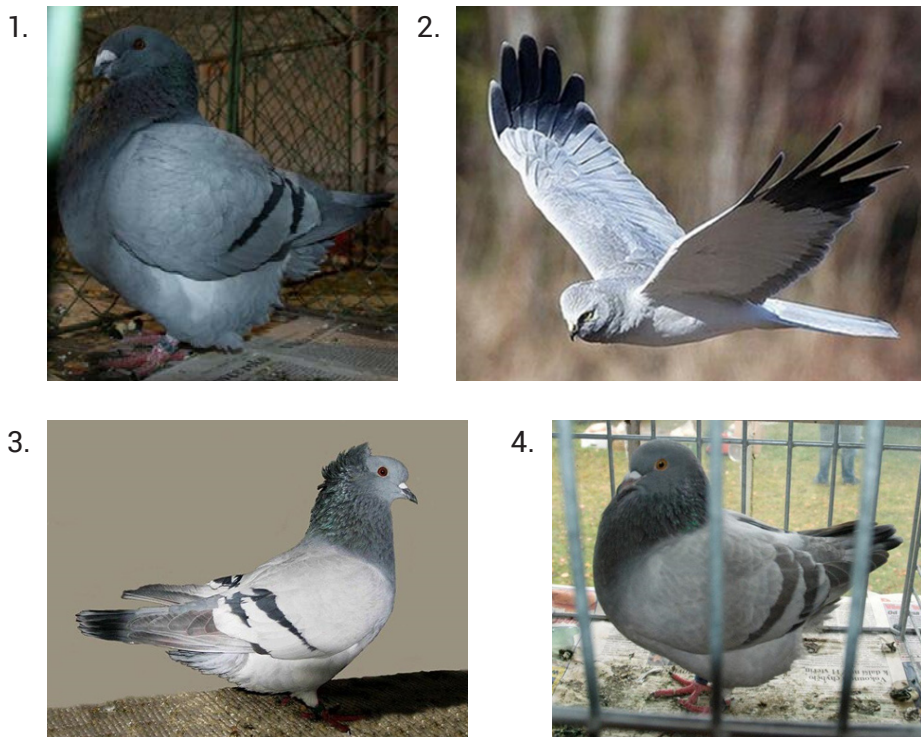
4.3.2. A kék

A kék használata a szürke állatok elnevezéseiben meglepő jelenségnek tekinthető. A kék egy külön alapszín, kromatikus, és magasabb a telítettsége a szürkénél. Az emlősök nem termelnek jelentős mértékben sem kék, sem zöld pigmentet, vagyis a természetesen hideg színű emlősök létezése kétségre vonható (w17). A fő kérdés ebből kifolyólag nem az, hogy ezek az állatok tényleg kék szőrűek-e, hanem az, hogy miért tűnhetnek kéknek.

A kék színnév a következő elnevezésekben fordul elő:

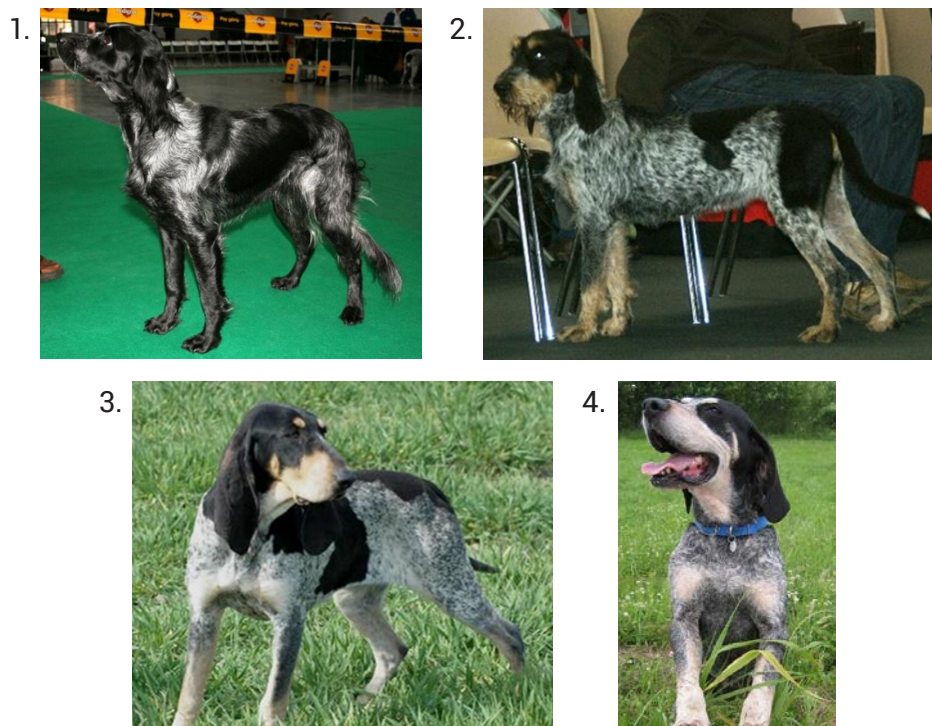
- *kékes rétihéja*;
- *kis gascogne-i kék kopó*;
- *nagy gascogne-i kék kopó*;
- *picardiai kék spániel*;
- *gascogne-i kis kék griffon*;
- *orosz kék macska*;
- *mudi: kék*;
- *border collie: kék fehér*;
- *német dog: acélkék*;
- *texan galamb: kék (szalagos, kovácsolt)*;
- *amerikai óriás postagalamb: kék/ezüst*;
- *székesfehérvári bukógalamb: kék*;
- *galambszín: kék*;
- *galambszín: kékfakó*

Ezeket a példákat a színezet hasonlósága alapján oszthatjuk három kisebb csoportra. Az első csoportot a madarak alkotják. A kékes rétihéja színe nem különbözik jelentősen más rétihéjafajtól. A galambok esetében a kék az ezüst szín alternatív elnevezése.

19. ábra. 1. Kék amerikai óriás postagalamb; 2. kékes rétihéja; 3. kékfakó galamb; 4. kék galamb

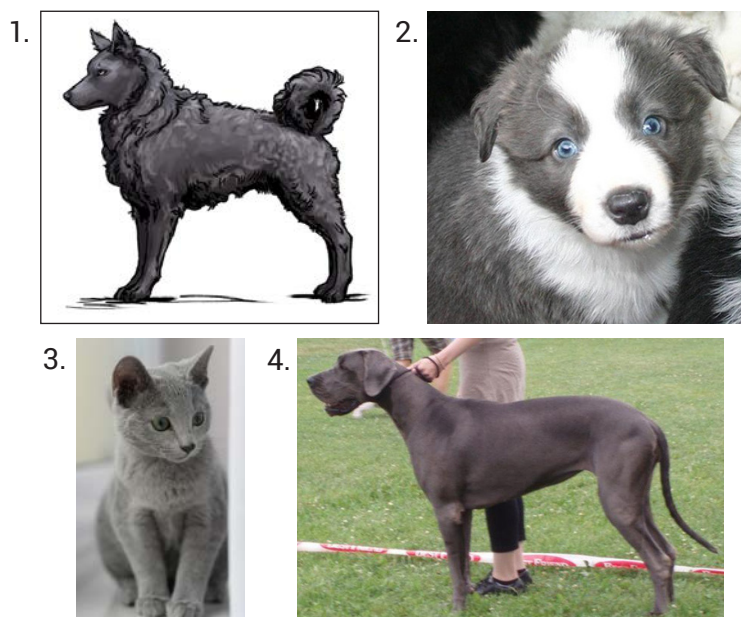
A második csoport a kevert vagy egyenetlen színű emlősök csoportja, amelyek szőre színes és fehér szőrszálak keveréke. Idetartozik a picardiai kék spániel, a gascogne-i kis kék griffon, a nagy gascogne-i kék kopó és a kis gascogne-i kék kopó.

20. ábra. 1. picardiai kék spániel; 2. gascogne-i kis kék griffon; 3. nagy gascogne-i kopó; 4. kis gascogne-i kék kopó

A kevert állatszínűek távolról gyakran szürkének látszanak. A testszínűek többsége fekete-fehér, tehát akromatikus színű, amikor színesek, akkor pedig cser jegyek figyelhetők meg, miközben a színes testszínűek telítettsége viszonylag alacsony, mert a színes szőrszálak fehér szőrszálakkal keverednek. A fenti négy példa mindegyike egy-egy francia kutyafajtát jelöl, és mivel az eredeti francia elnevezésükben is előfordul a kék (pl. *épagneul bleu de Picardie*, *griffon bleu de Gascogne*, *grand bleu de Gascogne*, *petit bleu de Gascogne*), valószínűleg ebben az esetben a kék színnév használata francia tükörfordításból ered. Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy bár a magyar adatok francia eredetűek, a kék alapszínnev használata kevert állatszínűek esetében gyakran fordul elő az angol nyelvben is (pl. a *blue roan* lószínelnevezésben). Az adatok eredetének pontosabb meghatározásához szükség lenne külön etimológiai kutatásra is.

A harmadik csoport azoknak az állatoknak a csoportja, amelyek színe a kék-nek nevezett hígító mutáció eredménye: kék (vagyis hamvas) mudi, kék-fehér border collie, orosz kék macska és acélkék német dog.

21. ábra. 1. Kék mudi; 2. kék-fehér border collie; 3. orosz kék macska; 4. acélkék német dog

A kék mutáció fő jellegzetessége az, hogy alacsony telítettségű színt okoz. A második és a harmadik csoport elnevezésének lehetséges magyarázata valószínűleg az optikai jelenségekben rejlik – a kontraszthatásban, pontosabban a szimultán kontraszthatásban. Szimultán kontraszthatás akkor fordul elő, amikor egy tárgy és a színes háttér közötti valódi színkülönbség észlelésünk szerint nagyobb, és a tárgy színe a háttér színének kiegészítő színére hasonlít (w18). A kiegészítő szín a megadott színnel ellentétes a színgöröngön, pl. a pirosnak a kiegészítő színe a zöld, a narancssárgának a kék. Amikor egy viszonylag neutrális színű tárgy piros háttér előtt van, akkor színe a zöldhöz hasonlít (Agoston 1979: 5; l. még: w18).

22. ábra. A meleg színű kutyaszínek pozíciója a színgöröngön és az észlelhető „kék” állatszínnek pozíciója

A kutya- és macskaszínek többségükben meleg színűek – barna, vöröses, narancssárga, sárga vagy krém. A szinte teljesen telítetlenül szürke kutya szőrárnnyalata a meleg színű kutyák mellett hidegebb színűnek tűnhet. Ez a hatás legkönnyebben az akromatikus színekben figyelhető meg. Ennek a jelenségnek több példája is van – az angolban a vasderes lónak a neve: *blue roan*; az egérfakó egyik elnevezése pedig a *blue dun*. A cifra kutyaszínt angolul *blue merle*-nek hívják.

5. Összefoglalás

A dolgozatban arra mutattam rá, hogy a szürke szó az állatfaj vagy állatfajta nevében a többi névrésszel szoros kapcsolatot alkot. A faj- vagy fajtanevek nem tekinthetők színjelnevezéseknek, de ebben a kontextusban az elemzésnek köszönhetően releváns információkat kaptunk az állatszín percepciójáról, a szemantikai folyamatokról és a színnév kategóriahatárainak az értelmezéséről.

A szürké-nek a faj- és fajtanevekben való használati körülményeiről elmondható, hogy ennek a kevert és széles színskálát leíró alapszínnévnek a határai több szintulajdonság szempontjából elmosódottak, és néha jelentősen bővülnek. A központi szürke tulajdonsága az alacsony telítettség. Optikai jelenségek is fontos szerepet játszhatnak a szín kategorizálásában, emellett a színskálán való közelség, illetve az általánosítás igénye fontos tényezők az állatszínnek használatában.

Az elemzés arra mutatott rá, hogy az egyedfejlődés időbeli alakulásának nincs jelentős hatása a szürke szó használatára a szín leírásakor. Amellett érveltem, hogy a szürke lónak és a szürkemarhának különleges az árnyalata, ami miatt fehérnek is osztályozhatnánk őket, és így kivételt képeznek a szürke állatszínnek között.

Azt figyeltem meg, hogy a kevert vagy egyenletlen színezet *szürké*-nek nevezhető – de a pontos tulajdonságai függvényben az *ezüst* vagy a *kék* elnevezés is lehetséges. A nagy, látható kontraszt előfordulásakor és a világosszürke vagy szinte fehér mintázatok esetében gyakori az *ezüst* elnevezés alkalmazása. A nagyon apró pöttyösség esetében, amelyben a színek majdnem összeolvadnak, a *kék* szó használata a valószínűbb.

A dolgozat interdiszciplináris megközelítése és az új szempontok alkalmazása hangsúlyozta a percepció fontosságát a színelnevezés számára.

A kutatás azt mutatta ki, hogy az anyagnevek és az alternatív színnevek segítenek pontosabban jellemezni a szín tulajdonságait, de néha metaforikusan konstruálódnak meg, ennek befolyását pedig nem lehetséges teljes mértékben kizárni a vizsgálatból. A viszonylag gyakori állatok prototipikus szerepe más állatok színelnevezésben izgalmas jelenség ugyan, a példaként szolgáló állatok kiválasztásához kapcsolódó tendenciák azonosítása azonban külön kutatást igényel.

Források

- Bárány István 2005. *Nemzeti kincsről: a székesfehérvári bukógalam*. Szakdolgozat. Szent István Egyetem Mezőgazdaság-és Környezettudományi Kar Sertés-és Kisállattenyésztési Tanszék http://www.mgksz.hu/content_pictures/file/szekesfehervari%20buko.pdf (utolsó letöltés: 2024.05.20)
- Bodó Imre – Gera István – Koppány Gábor 2010. *A magyar szürke szarvasmarha*. Budapest: A Magyar Szürke Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesülete.
- Bodó Imre – Hecker Walter (szerk.) 1998. *Lótenyésztők kézikönyve*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Csörgő Tibor – Halmos Gergő – Lovasi Péter – Nagy Károly – Schmidt András – Szép Tibor 2022. *Magyarország madáratlasza. Második javított és kiegészített kiadás*. Budapest: Agrárminisztérium, Magyar Madártartani és Természetvédelmi Egyesület. <https://www.mme.hu/madaratlasz> (utolsó letöltés: 2024.05.20)
- Kovácsy Béla – Monostori Károly 1905. *A ló és tenyésztése*. Budapest: Patria.
- Border Collie Leírások, jegyzetek a világ legokosabb kutyájáról*. Standard <https://border-collie.mcbayer.hu/standard> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- Danubius Dog Klub. *A német dog tenyésztők magyarországi egyesülete. Német Dog Standard – FCI 235* <https://www.danubiusedogclub.hu/hu/szabalyzatok/35-nemet-dog-standard-fci-235> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Joker Uszár Klub. *Uszár. Az FCI által elfogadott színváltozatú (fekete, fehér, barna, fawn, ezüst) uszár fajta leírása* http://www.joker-poodleclub.hu/index_2.htm (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- Lószíngenetika. *A lovak színének örökléstana* <https://loszingenetika.com/> (utolsó letöltés: 2024.05.29)
- Magyar Lótenyésztők Országos Szövetsége: *Magyar parlagi szamár* <https://web.archive.org/web/20160303202728/http://www.mlosz.hu/magyar-parlagi-szamar/> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- Texánklub. *A Magyar Texán Tenyésztők Fajta Klubjának hivatalos weboldala. Texan színek* <http://www.texanklub.hu/texan-szinek/> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- Wikipédia: *Ezüstróka* <https://hu.wikipedia.org/wiki/Ez%C3%BCstr%C3%B3ka> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w1 = Wikipédia: *Fenotípus* <https://hu.wikipedia.org/wiki/Fenot%C3%ADpus> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w2 = Wikipédia: *Magyarország emlősfajainak listája* https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1g_eml%C5%91sfajainak_list%C3%A1ja (utolsó letöltés 2024.05.19)
- w3 = *Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesületeinek Szövetsége. Szervezetek* <https://www.kennelclub.hu/index.php?modul=szervezetek&szuro=fajta> (utolsó letöltés 2023.05.29)
- w4 = *HungaroCat Magyar Országos Egyesület. Fajta leírások – Rövid szőrű macskák I.* <http://www.hungarocat.hu/rsz.html> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w5 = *Magyar Szürkemarka Tenyésztők Egyesülete* https://mszte.hu/images/1459268966_e71c59901e89468bc864.pdf (utolsó letöltés: 2024.05.20)
- w6 = *Magyar Mudi Egyesület. Mudi fajta standard* <https://magyarmudi.weebly.com/standard.html> (utolsó letöltés: 2023.05.29)

- w7 = *Sempiternal Fame Schnauzer Kennel TÖRPE SCHNAUZER FCI - Standard Nr. 183 / 2007. 04. 18. / D Hivatalos FCI Standard fordítása* <https://www.schnauzers.hu/fajtastandard.html> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w8 = Szűcs Lajos 2008 *A galambok színváltozatai via Oriasgalamb* <http://www.oriasgalamb.gportal.hu/gindex.php?pg=29030745&nid=4780402> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w9 = *Wikipedia: Contrast Effect* https://en.wikipedia.org/wiki/Contrast_effect (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w10 = Zöldág László 2017 *A kutya színöröklődése* <http://pumik.hu/wp-content/uploads/2018/02/Kutya-pumi-sz%C3%ADn%C3%B6r%C3%B6kl%C5%91d%C3%A9se.pdf> (utolsó letöltés: 2024.05.19)
- w11 = *Staffi.hu. Kék színű amstaff.* <https://staffi.hu/magazin/kek-szinu-amstaff> (utolsó letöltés: 2024.05.20)
- w12 = *Magyar Pumi Klub. PUMI FCI Standard N° 56* <https://pumiklub.eu/uploads/articles/3/PUMI-standard-ertelmezes-2021-02-10.pdf> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w13 = *Magyar Pumi Klub. A pumi általános leírása* <https://pumiklub.eu/hu/a-pumi/a-pumi-altalanos-leirasa> (utolsó letöltés: 2024.05.19)
- w14 = *weimari.hu: A weimári vizsla standard-je* http://weimari.hu/?page_id=702 (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w15 = *American Giant Homer Pigeon. Kalmár Zoltán Amerikai Óriásposta Galamb Tenyésztő. Amerikai Óriásposta Bírálói Standard* <http://americangianthomer.hupont.hu/1/standard-leiras-kepekkel> (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w16 = *Pávagalamb Fajtaklub Honlapja. Színek ismertetése* http://pavaklub.ucoz.hu/publ/szinek_ismertetese/1-1-0-6 (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w17 = *Wikipedia: Biological Pigment: Pigments in Animals* https://en.wikipedia.org/wiki/Biological_pigment#Pigments_in_animals (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- w18 = *Wikipedia: Contrast Effect: Simultaneous Contrast* https://en.wikipedia.org/wiki/Contrast_effect#Simultaneous_contrast (utolsó letöltés: 2023.05.29)
- Zöldág László 2022 *A ló színöröklése és genetikai betegségei* Budapest: A/3 Nyomdaipari és Kiadói Szolgáltató Kft.

Képek forrása

1. táblázat.

1. Alexis Lours, CC BY 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>>, via Wikimedia Commons
2. jim gifford, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>>, via Wikimedia Commons
3. Zefram, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons
4. hu:User:Lily15, Public domain, via Wikimedia Commons
5. magánforrás

1. ábra.

1. Szerző: jLasWilson: Forrás Pixabay [<https://pixabay.com/pl/photos/ko%c5%84-pole-drzewo-white-zwierz%c4%85t-1342233/>] (utolsó letöltés: 2023.05.29)
2. Kent Pledger, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grey_Arabian_horse.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.29)
3. Daisyree Bakker, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grey_lusitano.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.29)
4. Trescastillos, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (utolsó letöltés: 2023.05.29)

2. ábra.

Andreas Trepte, CC BY-SA 2.5 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Common_crane_grus_grus.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.29)

3. ábra.

Listamann, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:G%C3%A5rfluesnapper_Spotted_Flycatcher.JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.29)

4. ábra.

Saját alkotás

5. ábra.

Andrei Sakhno, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plecotus_austriacus2.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.29)) Fourrure from France, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plecotus_auritus_2013-2_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plecotus_auritus_2013-2_(cropped).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.29))

6. ábra.

Rufus46, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wolf_Canis_lupus_Wildpark_Poing-06_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wolf_Canis_lupus_Wildpark_Poing-06_(cropped).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.18)) Cephas, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canis_lupus_PO.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))

7. ábra.

Charles J. Sharp, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Common_greenshank_\(Tringa_nebularia\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Common_greenshank_(Tringa_nebularia).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.18))

8. ábra.

Sannse, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Norwegian_Elkhound.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))

9. ábra.

1. Klugschnacker, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_\(2011-03-12\),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_\(36\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_(2011-03-12),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_(36).JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.18))
2. Zyance, CC BY 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greycattle_z04.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))
3. Klugschnacker, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_\(2011-03-12\),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_\(28\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_(2011-03-12),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_(28).JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.18))
4. Klugschnacker, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_\(2011-03-12\),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_\(34\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tierpark_Stralsund_(2011-03-12),_by_Klugschnacker_in_Wikipedia_(34).JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.18))

10. ábra.

Materialhun, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pumi_kuty%C3%A1m.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))

11. ábra.

1. Ellen Levy Finch, CC-BY-SA 3.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/> via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Weimaraner_wb.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))
2. garyt70, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Weimaraner_pup_Hugo_-_what!.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))
3. Linda from Jacksonville, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Weimaraner_Walker_portrait.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.18))

4. Saját alkotás

12. ábra.

hu>User:Lily15, Public domain, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szam%C3%A1r_038_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szam%C3%A1r_038_(cropped).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.18))

13. ábra.

Andreas Trepte, CC BY-SA 2.5 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Common_crane_grus_grus.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.18)

Daisyree Bakker, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grey_lusitano.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.18)

14. ábra.

1. 4028mdk09, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maus_au%C3%9Fer_Haus.JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.18)

2. hu:User:Lily15, Public domain, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szam%C3%A1r_038_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szam%C3%A1r_038_(cropped).jpg)) (utolsó letöltés: 2023.05.18)

3. garyt70, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Weimaraner_pup_Hugo_-_what!.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17)

4. Buntbeere, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koniks_im_Naturschutzgebiet_Sch%C3%B6nerlinder_Teiche,_Brandenburg_2020_03.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

15. ábra.

1. Saját alkotás

2. Walter Siegmund, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Campfire_scar_08319.JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

3. Ekytza, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Picus_canus_\(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B9_%D0%B4%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Picus_canus_(%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B9_%D0%B4%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB).jpg) 17.05.2023 10:42) (utolsó letöltés: 2023.05.17)

4. Cks3976, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Montagu%27s_Harrier_-_Male.JPG) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

16. ábra.

1. © Hans Hillewaert / CC BY-SA 4.0 ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pluvialis_squatarola_\(summer_plumage\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pluvialis_squatarola_(summer_plumage).jpg)) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

2. Peter Broster, CC BY 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:White_Horse_of_the_Camargue.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

3. Andreas Trepte, CC BY-SA 2.5 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Larus_argentatus_ad.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

4. Pharaoh Hound, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Miniature_schnauzer_blackandsilver.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

5. Zefram, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Silberfuchs_08.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

6. Hi-Res Images of Chemical Elements, CC BY 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pieces_of_silver,_3_grams,_the_biggest_piece_is_1_cm_long.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

17. ábra.

1. Final4one, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bullet_2010.jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

2. Jolanta, CC BY-SA 2.0 UK <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/uk/deed.en>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tara_de_la_Legende_de_Faublas,_a_long-haired_female_Weimaraner_\(2005\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tara_de_la_Legende_de_Faublas,_a_long-haired_female_Weimaraner_(2005).jpg)) (utolsó letöltés: 2023.05.17))

3. jim gifford, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fantail\(silver_barred\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fantail(silver_barred).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))
4. Bodlina, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giant_homer_blue_barred.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
5. Saját alkotás

18. ábra.

1. Hari K Patibanda, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>>, via Wikimedia Commons (<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=110197323> (utolsó letöltés: 2023.05.17))
2. jim gifford, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crested_soultz\(silver_barred\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crested_soultz(silver_barred).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))
3. Reinhard G. Nießing, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RGN_Foto_Wildpferde_im_Merfelder_Bruch_YU7X7700.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

19. ábra.

1. Bodlina, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giant_homer_blue_barred.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
2. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giant_homer_blue_barred.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
3. Александр Чегодаев, CC0, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Circus_cyaneus_265961899.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
4. jim gifford, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>>, via Wikimedia Commons ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crested_soultz\(silver_barred\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crested_soultz(silver_barred).jpg) (utolsó letöltés: 2023.05.17))
5. Bodlina, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Texan_Pioneer.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

20. ábra.

1. Pleple2000, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epagneul_bleu_de_picardie_868.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
2. Canarian, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Griffon_Bleu_de_Gascogne.JPG (utolsó letöltés: 2023.05.17))
3. Katarzyna Bujko, CC BY 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ma%C5%82y_go%C5%84czy_gasko%C5%84ski_Cita_z_Beckova_Cb5.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
4. RanchoRosco, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grand_Bleu_de_Gascogne_in_a_blue_dogcollar.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

21. ábra.

1. Saját alkotás
2. Hanabanana at English Wikipedia, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:5-week-old_border_collie_puppy.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
3. Kakej, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kotka_rosyjska_niebieska_-_4_miesi%C4%85ce.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))
4. Canarian, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Great_Dane_blue_6.JPG (utolsó letöltés: 2023.05.17))

22. ábra.

Háttérben: Sakurambo at English Wikipedia., CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:BYR_color_wheel.svg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Balról jobbra, fentről lefelé:

Dirk Vorderstraße, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Golden_Retriever_Carlos_%2810581910556%29.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Hans Kemperman, CC0, via Wikimedia Commons (<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:German-shepherd-4055031920.jpg> (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Daniel Flathagen, CC BY-SA 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Beagle_on_a_leash.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

CaliforniaCat0001, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Doberman_with_collar.JPG (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Közkincs, (<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:FrenchBulldog.jpg?uselang=hu#metadata> (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Desaix83, d'après le travail de Томасина, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Setter_Irlandais_Rouge.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Canarian, CC BY-SA 4.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shiba_Inu_red.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Linda from Jacksonville, CC BY 2.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Weimaraner_Walker_portrait.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

I, Lilly M, CC BY-SA 3.0 <<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dog_niemiecki_blekitny_001_U.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Tjukurpa, CC BY-SA 3.0 <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>>, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Blue_merle_koolie_short_coat_heading_sheep.jpg (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Amandajm at English Wikipedia, Public domain, via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Australian_blue_cattle_dog_03.JPG (utolsó letöltés: 2023.05.17))

Irodalomjegyzék

Agoston, George A. 1979. *Color Theory and Its Application in Art and Design*. Berlin – Heidelberg – New York: Springer.

Benczes Réka – Tóth-Czifra Erzsébet 2016. Piros és vörös színneveink korpuszalapú kognitív nyelvészeti vizsgálata: produktivitas, figurativitas és alapszínnevi státusz. *Magyar Nyelvőr* 140(1): 51–71.

Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley: Los Angeles University of California Press.

Conklin, Harold C. 1973. Color Categorization. *American Anthropologist* 75(4): 931–942.

Goddard, Cliff 1998. *Semantic Analysis: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Jäkel, Olaf 2003. *Metafora w abstrakcyjnych domenach dyskursu*. Krakko: Universitas.

Kicsi Sándor András 1990. A magyar nyelv alapszínnevei. *Holmi* 2(10): 1142–1150. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00157/pdf/EPA01050_holmi_1990-10_1142-1150.pdf (utolsó letöltés: 2024.05.19)

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2016. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Online kiadás
Letöltve: https://mersz.hu/hivatkozas/kognitiv_nyelveszet_70_p1/#kognitiv_nyelveszet_70_p1
(utolsó letöltés: 20.05.2024)

Székely Gábor (szerk.) 2018. *A színek és a színnevek világa*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Szymanowska-Cieplý Katarzyna 2021. *Egy változó szaknyelv szemantikai és fordítási problematikája magyar lószínelnevezések alapján*. Szakdolgozat. Krakko: Jagelló Egyetem.

Taylor, John R. 1989. *Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon Press.

Szymanowska-Cieplý Katarzyna
Jagelló Egyetem Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego
k.szymanowska@doctoral.uj.edu.pl

Függelék

<https://drive.google.com/drive/folders/1ivpl4-fP5Sixl7kNHIWpTjinVYiNtVxG?usp=sharing>
szürke_adatbázisillusztrált3.zip - Google Drive

NYELVTÖRTÉNET

Ősmagyar nyelvi kapcsolatok az újabb őstörténeti kutatások tükrében

Absztrakt

A választott téma kiindulópontja egy újnak mondható elmélet (Türk 2017b), miszerint a honfoglalás nem egy hosszú letelepedésekkel járó folyamat, hanem pár évtized alatt végbemenő vándorlás volt. Eszerint a magyarok nem töltöttek el a Kubán-folyó vidékénél több száz évet, ahogy az eddigi nyelvészeti eredmények állították (Róna-Tas 1995c). Az elmélet alapja, hogy a fent említett területen nem találtak magyarsághoz köthető leleteket (Türk 2017a: 35), sőt annak sincs nyoma, hogy bármilyen más népesség átkelt volna a Volgán a 6. századtól a 8. századig terjedő időszakban (Türk 2017b: 34). Így az a kérdés vetődik fel, hogy hol vehették át az ősmagyarok az ótörök jövevényszavakat, illetve hogyan érintkeztek a többi nép nyelvével, melyeknek a magyar nyelvre való hatása bizonyított.

Ebből a koncepcióból kiindulva a tanulmányban végigkövetem az ősmagyarkor különböző szakaszait összevetve azzal, hogy a korszakok során mely népekkel, nyelvekkel érintkezhetett a magyarság, a korábbi értelmezésekre nézve milyen hatása lehet a gyors vándorlásnak. A korábbi eredményeim szerint nem lehet kizárni a Volga-Káma vidékét mint az ótörök jövevényszavak átvételi helyszínét, illetve az ugor-kori érintkezést sem. A gyors vándorlás elmélete azt feltételezi, hogy a magyar nyelv szókincse kétszeresére nőtt 40-50 év alatt. A kutatási kérdésem még, hogy egy nép életében lehetséges-e ilyen fokú nyelvi, életmódbeli változás ilyen rövid idő alatt.

Kutatásom további célja a szakirodalmak bővítésének segítségével megvizsgálni a többi néppel, nyelvvel való kapcsolódást az ősmagyar kortól a honfoglalásig terjedő időszakban, feldolgozni az ide kapcsolódó történelmi forrásokat, az avarok és az ótörök jövevényszavak kapcsolatát, belevéve a néprajz és archeogenetika eddigi eredményeit. Módszertani szempontból is sajátos a téma sokrétősége révén. A felmerülő kérdések, problémák táblázatban, tematikusan elrendezve láthatók át, merre érdemes elindulni, hol értenek egyet, ütköznek a tudományterületek.

A tanulmány fő kutatási kérdése összegezve, hogy a nyelvtörténet szempontjából hogyan lehet összeegyeztetni az új elméletet a meglévő tudásunkkal. A téma aktualitása miatt a nyelvészeknek is újra át kell gondolniuk a biztosra vélt nyelvészeti kutatások eredményeit, nagy hangsúlyt fektetve a társtudományok közti szakmai együttműködésre.

Kulcsszavak: ótörök jövevényszavak, régészet, ősmagyarság nyelvi interakciói, őstörténet, interdiszciplinaritás

1. Bevezetés

A kutatásomban a nyelvtörténet szempontjából vizsgálom meg a legújabb őstörténeti, régészeti eredményeket. Az ősmagyar kor nyelvtörténeti vizsgálataihoz elengedhetetlen a társtudományok szoros együttműködése.

A korszak kutatástörténete során korábban történelmi, régészeti forrásanyag híján a nyelvi adatok adtak biztosabb támpontot arra nézve, hogy miként zajlhatott le a Kárpát-medencébe költöző ősmagyarság vándorlása. A korszakhatárok megállapításakor nem adható konkrét dátum, csupán megközelítő évszámokról beszélhetünk. Az önálló magyar nyelv kialakulását a Kr.e. 1000 körüli évekhez szokás kötni, ekkor válhatott ki külön etnikumként a magyarság az ugor közösségből (Kiss–Pusztai 2003: 16). A magyar nyelv kialakulása ettől függetlenül akár már jóval korábban elkezdődhetett. Fontos tisztázni, hogy egy közösség és a tagjai által beszélt nyelvnek a története nem feltétlenül ugyanaz. Egy etnikum nyelvhasználói "bekapcsolódnak" a nyelv történetébe, hiszen a változások a nyelvhasználat útján keletkeznek. A magyar nyelv történetét nézve a kezdetek egybeesnek a magyar közösség történetével is, de nem szabad a fogalmakat egymás szinonimájaként használni, mivel félreértéseket eredményezhet. Úgy-szintén a nép fogalma is, mely alatt nem a 19. században kialakult identitásjelölő népnemzet definícióját értem, hanem együtt mozgó, letelepült közösségeket, melynek tagjai nyelvhasználók is egyben.

A nyelvészetben klasszikusan elfogadott koncepció szerint az önálló magyar nyelvet beszélő közösség a Dél-Urál vidékére vándorolt, a magyar őshazának tekintett területet az 5. században hagyta el, és a Don-Kubán vidékén telepedett le. Az itt eltöltött több száz év teret adott az ótörök és az alán jövevényszavak átvételéhez és a félnomád életmód kialakulásához (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 497). A kutatók érvei közt gyakran szerepelt, hogy ezen a területen találhatóak meg azok a növények, melyek nevei ótörök eredetűek a magyarban (Róna-Tas 1995c: 202; 1996; 2004), viszont a Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi a fenti állításnak ellentmondanak (Türk 2020: 190).

Az orosz-magyar Uráli Régészeti Expedíció keretében 2012-től folynak régészeti munkálatok: legfontosabbak az Uelgi-tó, Dél-Uráli, Volga-vidéki, Szamara-völgyi, moldovai és ukrainai ásatások, amik 9–10. századi párhuzamokat mutatnak a Kárpát-medence magyarsághoz köthető leletanyagaival, ami arra enged következtetni, hogy a magyarság a 9. század első harmadában hagyhatta el a Dél-Urál vidékét (Türk 2015a: 137). Az új kutatások alapján érdemes megvizsgálni a nyelvi változás menetének intenzitását, illetve újra kell gondolni a török-magyar nyelvi érintkezés kezdetét.

A tanulmányban bemutatott kutatás fő kérdése: hogyan egyeztethető össze az ősmagyar kor nyelvtörténetével az, hogy az újabb kutatások fényében a vándorlások kora csak a 830-as években kezdődhetett. Tehát ezen témakör elsődleges eleme nyelvészeti válaszok keresése arra nézve, hogy milyen következményei lehetnek – nyelvtörténeti szempontból – az újabb eredményeknek.

2. Elméleti háttér, módszertani kérdések

A kutatás módszerében a fő koncepció, hogy az ótörök jövevényszavak nyelvi anyagát újrazvizsgálom hangtörténetileg, összevetve az újabb elméletekkel – egyfajta közös pontot keresve. Az ótörök jövevényszavaknál elkülöníthető két fő kronológiai réteg. A szóvégi -y vokalizálódása szerint azok a szavak, melyekben megmaradt -k-, -g, korábban kerülhettek a magyar nyelvbe, mivel a magánhangzóvá válásuk csak a 8. század második felében, a 9. század körül kezdődhetett el (Kiss–Pusztai 2003: 302). Ennek fényében az olyan típusú szavak mint a *sereg*, *tyúk*, *zúzok*, *szék*, *török* korábbi, akár vándorlások kora előtti is lehet, míg az olyan szavak mint *komló*, *borsó*, *borjú*, *szőlő* későbbi átvételek – talán Kárpát-medencei avar hatás által –, mivel már lezajlott a -y vokalizálódása. A legkorábban átvett szavak még a szó eleji k-spirantizálódásában is részt vettek (*homok*, *hód*, *hattyú*). A szavakat a feltételezhető legősibb török nyelvi állapot, etimológiai szempontok mellett névföldrajzi, hang-, lexéma-, kultúrtörténeti szempontok alapján elemzem, ami alapján elkülönítem a különböző kronológiai rétegeket. A téma sokrétűsége és forráshiánya miatt speciális módszertanra van szükség, amelynek kidolgozásához mindenképp figyelembe kell venni az alábbi szempontokat.

Felvetődik a kérdés, hogy lehetséges-e a jövevényszavak gyors intenzitású átvétele. Egy olyan fokú nyelvi változás, mely által a szókincs több száz elemmel bővül, alapvetően hosszú, több évszázados érintkezést feltételez az átadó nyelvvel. Ezt az érvet cáfolja, hogy politikai, kulturális váltás a szavak szintjén okozhat hirtelen változásokat. Ha megnézzük az ótörök jövevényszavak tematikus felosztását, láthatjuk, hogy elég sokrétű, a lovas félnomád életmód kultúrája, a társadalmi berendezkedése (*gyula*, *kündü*, *karcha*) és a letelepedett életmódhoz köthető gazdasági szavak (*bor*, *szőlő*, *borsó*, *kender*) mellett megjelennek a lószerszámok (*gyeplő*, *kantár*, *béklyó*), a népnevek (*besenyő*, *nándor*, *várkony*), a vallási hiedelmek (*boszorkány*, *koporsó*, *bölcs*), az állattartás (*bika*, *kos*, *barom*), a földművelés (*arat*, *árpa*, *eke*), a halászat (*gyertya*, *gyalom*, *süllő*), a mesterségek (*ács*, *szatócs*, *szűcs*), a kereskedelem (*bársony*, *gyöngy*, *bors*), az állat- és növényvilág (*oroszlán*, *sárkány*, *bögöly*), a lakóeszközök (*sátor*, *szék*, *köpű*), a ruházat (*süveg*, *ködmön*, *gyöngy*), a szellemi tevékenységekhez (*betű*, *ír*, *idő*) kötődő elnevezések (Zimonyi 2014: 75; Ligeti 1986: 237–320; Kiss–Pusztai 2003: 202–203). Kitűnik közülük a letelepedett életmódra utaló mezőgazdasági szavak csoportja, amelyek nem egyeztethetőek össze a sztyeppei éghajlattal. Ezen szavak kapcsán Kárpát-medencei nyelvi érintkezést feltételeznek, átadó nyelvként a megmaradt avarság jöhet szóba (Klima 2021: 105; Juhász 2020: 160). Ebből következik, hogy a jövevényszavakat nem egyszerre vehette át az adott ősmagyar közösség, valószínűbb egy hosszabb, változó intenzitású török-magyar kapcsolódás, melyben a különböző szócsoporthoz átvétele között akár több száz év is eltelhetett. Tehát, meg kell vizsgálni általánosan a nyelvi változás intenzitásának kérdéskörét, lehetséges-e gyors kölcsönzés hirtelen bekövetkező műveltségváltás következtében, illetve egy hosszabb, változó intenzitású több rétegű török-magyar kapcsolódás-e a valószínűbb.

Kevés az írott forrásanyag a korszakban, és csak a 9. századtól jelennek meg egyértelműbben ősmagyar közösségre vonatkozóan. Emiatt a téma még inkább megkívánja a társtudományok bevonását. Az interdiszciplinaritás ebből kifolyólag elengedhetetlen a vizsgálatok során, viszont oda kell figyelni ennek a „veszélyeire”. Egy nyelvész alapvetően nem régész, néprajzkutató, így a tájékozatlanság, felszínes tudás sok esetben félrevezető hipotéziseket hozhat létre.

A nomád társadalmak nyelvileg, társadalmilag kulturálisan heterogének. A törzsszövetségek egymással vívott harcainak következménye volt, hogy a legyőzött törzsek felbomlottak, majd az új vezetés alatt más összetételben álltak össze, mely különböző eredetű nemzetségek összekapcsolódását eredményezte. Gazdaságuk, társadalmuk és műveltségük azonosságot és folytonosságot mutat. Például az iráni nyelvű szkíták, szarmaták, alánok fokozatosan „adták át helyüket” török nyelvű törzseknek. A nomádok a területük peremén lakó etnikumokat is bevonták hódoltságukba, kölcsönös együttélésbe lépve velük. Ez azt eredményezte, hogy csatlakoztak különböző népvándorlási hullámokhoz, alkalmazkodva az adott törzs életmódjához. Talán ez történhetett az ősmagyarokkal is, lehetséges, hogy valamilyen nyugat felé törő félnomád nép részeként érkeztek a Kárpát-medencébe (Györffy 1996: 238). Maga a félnomád életmód előzményét a Belső- és Kelet-Ázsia területén található közösségek életformájában lelhetjük fel a Kr.e. I. évezredben. Itt tavasztól-őszig legeltető, ekés és kerti földművelést alkalmazó, téli takarmányozást folytató félnomád életmódú népesség élt (Bartha 1969: 15–19). Fodor István szerint ez a műveltség hatott a magyar nyelvű közösségek életére, és határozottan állást foglalt e kapcsolatrendszer mélysége mellett (Fodor 1978: 30).

A nagyobb vándorlások mögött mindig valamilyen kényszerítő erő áll, tartósan rossz időjárás, túlnépesedés, ellenség miatt hagyhatták el a területüket. Állandó mozgásban voltak a törzsek, de kis területen, amit jól ismertek (Sudár 2015: 190). Emiatt az ótörök jövevényszavak kapcsán sem lehet beszélni egyértelmű átadó közösségről.

A kereskedelem folytonossága szintén gerjeszti a kulturális, nyelvi keveredést. A Kaukázus és Perm vidéke, Bizánc szolgált a kereskedelem fő útvonalának, egyben lehetőséget adva a tárgyak sokrétű keveredéséhez (László 1943: 202). A honfoglaló magyarság is részese volt ezen kereskedelmi rendszernek, díszítőművészete erős keleti hatást mutat, mely a 9. században már elterjedt volt a Volga-vidéken (Polgár 2015: 19).

A régészeti hagyatékok „nem beszélnek”. Helyette olyan információkkal szolgálnak, amelyekkel biztosan csak azt lehet kikövetkeztetni, hogy mely leletek milyen más leletekkel mutatnak párhuzamot, milyen mozgások mehettek végbe. Az ótörök jövevényszavakkal kapcsolatban ezeket az eredményeket azért fontos figyelembe venni, mert információt adnak arról, hogy a mai kutatások szemszögéből hol lehetségesek az ősmagyarok szállásterületei, hol nem található ősmagyar etnikumhoz köthető lelet.

Ahogy fentebb is látszik, elég könnyű eltévedni a magyar őstörténet elméleti hátterének labirintusában. Ezért érdemes az eddigi eredményeket tematikus egységekbe rendezni társtudományok szerint, hogy fel lehessen állítani ellentéteket, párhuzamokat. Ez segít abban is, hogy a résztémákat könnyebb legyen elkülöníteni. Erősen megjelenik a dimenzionalitás, mivel együtt kell vizsgálni az idő, tér, nyelv egységét.

3. Nyelvi változás intenzitása a török-magyar nyelv kapcsolatában

Minden folytonos változásban, egyfajta időminőségben létezik, így a nyelv története, használata során is megfigyelhető ez a tendencia, melyben az adott állapot csak egy szelete az éppen zajló, jelenben számunkra nem minden esetben észrevehető változásoknak.

Megmutatkozik az egység a változatosságban, ebből kiindulva több mechanizmus hasonlóan működik a nyelvekben. Ezekhez a változási univerzálékhoz (Benkő 1988: 13–14) köthető, hogy a változás menete behatárolható (Bynon 1998: 22), a térbeli körülmények, külső tényezők folyamatos hatással vannak a nyelvekre. A változás mindig jelen van, szabályokra épül, melyben az a forma marad meg a beszélő közösségben, aminek funkciója van (Kiss–Pusztai 2003: 24). Aktuációs problémának nevezik azt a központi kérdést, hogy miért éppen ott és akkor kezdődik el egy nyelvi változás, amikor. A változás és a változatosság egymást kölcsönösen feltételező aspektusai a dinamikus rendszerként működő, folytonosan mozgásban lévő nyelvnek (Sándor 2020: 89).

A nyelvi formák nem ugyanolyan mértékben vannak kitéve a változásoknak. Minél strukturáltabb egy elem, annál kevésbé kölcsönözhető, illetve annál kevésbé helyettesíthető. Ezzel ellentétben minél nagyobb számú, szerteágazóbb, bonyolultabb egy rendszer, annál hajlamosabb a változásra (Benkő 1988: 86–89). A statikus modell szerint a nyelvi változás állandó állapotok egymásutánja. A dinamikus szemlélet viszont egyetlen, de mozgásban lévő rendszerrel számol (Sándor 2001: 119).

A nyelvi kölcsönzés mértékét definiáló Thomason–Kaufman-féle kölcsönzési skála (Thomason–Kaufman 1988) szerint a nyelvi interferencia 1. fokozata alkalmi érintkezést takar, mely során kizárólag lexikális elemek kölcsönzése történik. A 2. fokozatban enyhe intenzitású kapcsolódáskor funkcionális kifejezések, kisebb hangtani átvételek, szókészleti-jelentéstani jelenségek kölcsönzése mutatkozik meg. A 3. fokozat érinti az igekötők, toldalékok, képzők, hangok területét is. A 4. fokozatban erős kulturális behatás jelentkezik a szórendben, megkülönböztető jegyek jelentkeznek a hangtanban, a ragozási alakokban. Az 5. fokozatban nagyon erős tipológiai és hangtani változások lépnek érvénybe. A listából jól kivehető, hogy tipológiailag hasonló nyelvek esetében, mint a magyar és a török nehezen dönthető el a kulturális nyelvi behatás erőssége (Juhász 2020: 37), de Sándor Klára a 3–4. fokozatba helyezi a török-magyar nyelvi kapcsolódás mértékét (Sándor 1998a: 17). Az újabb felismerések a török-magyar nyelvi interferenciát olyan szoros érintkezésnek tekintik, mely során mindkét nyelv komoly mértékben befolyásolhatta egymást, akár a kétnyelvűségig is eljutva. Ez a tény az egymás melletti élésnél sokkal szorosabb, nemzeti, akár családi szintű együttélésre utal. Így egyértelműbbnek tűnik a magyarság idegen *Ungri* neve, amely a török *Onogur*, azaz tíz Ogur törzs szövetségének nevéből származik (Golden 1992: 102–103). Ellentmondásos, hogy a lexikai változásokat összehasonlítva a szerkezeti, morféimákra kiható hatással, az utóbbi nem túl erőteljes a két nyelv viszonyát nézve. Viszont a nagy számú szókölcsönzések nem minden esetben hoznak több nyelvi szintre kiható változást, ettől még lehetséges két nyelv intenzív érintkezése (Gugán 2013: 209).

Nincs olyan tényező, amely ne hatna a nyelvre, de az intenzitást nem mindegyik hatás befolyásolja. Leginkább a külső körülmények gyorsíthatják a változást (Fodor 1963: 299). A nagyfokú nyelvi változás külső hatásoknak köszönhető, a szavak tükrözik a letelepedett életforma, lovas nép jellegzetes szókincsét (Kiss–Pusztai 2003: 200–202). Ennél a változásnál az intenzitás az erős nyelvi hatás miatt hosszabb időt – akár több száz évet – is igénybe vehetett, főleg, mert életmódváltás kísérte. Ezt cáfolják a fent említett újabb ősmagyarokhoz köthető régészeti kutatások. A nyelv felveheti-e vajon a külső körülmények gyors változását rövid intervallumon belül? Ha elég erős a társadalmat érintő veszteség vagy politikai nyomás, akkor elégnek bizonyulhat két generáció is az átvételhez (Sándor 2020: 94). Ehhez kapcsolódik Labov elmélete, miszerint a népesség áthelyeződése, presztízs-norma kérdés erősebben hat az intenzitásra (Labov 1994: 24). A gyorsan lefolyó változás tűnhet átmenetnélkülinek, amelyben az új változat nem él együtt a régivel (Sándor 2001: 125–126).

Másik távoli, de tematikusan ide sorolható példa a pidgin és kreol nyelvekhez köthető, melyek az egy térségben élő, soknyelvű társadalmakban jelennek meg. A nyelvhasználat során a megértés érdekében közös nyelvet kreáltak, mivel egymás anyanyelvén nehezen kommunikáltak (Wardhaugh 2002: 56). Ha e nyelvek kialakulását a nyelvi változás mechanizmusán keresztül vizsgáljuk, akkor csupán a változás gyorsaságában térnek el a többi nyelvtől. A kreolizálódáshoz (egy pidgin nyelv anyanyelvvé válása) több száz évnek kéne eltelnie, de a tapasztalatok alapján pár generáció is elég a nyelvváltáshoz (Wardhaugh 2002: 70).

Az intenzitás megmutatkozhat úgy is, hogy egy időpillanat a változások számától függően lehet hosszabb és rövidebb periódus (Sándor 1998b: 66). A magyar nyelv történetében a fent említett török-magyar érintkezésre vonatkozó szakasz egy tipikusan intenzív folyamatot jelöl és elképzelhető az érvek alapján, hogy nem volt szükség háromezrézre a változások végbemeneteléséhez. Mindez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a török kapcsolatok elkezdődhetek már jóval az 5. század előtt is, csak nem ilyen erős intenzitással, melyet a következő fejezetben fejtek ki bővebben.

4. Régészeti eredmények az ősmagyar nyelvi kontaktusok kérdéskörében

Az elmúlt évtizedben a Dnyeper és az Urál hegységnél előkerülő kora középkori hagyaték vizsgálata új lendületet vett, a leletek alapvető kapcsolatot mutatnak a Kárpát-medencei 10. századi anyagi műveltséggel. Lelőhelyek a dél-orosz erdős és füves sztyeppén, a szamarai Volga-könyök és a Dél-Urál térségében vannak (Türk 2015a: 137). Párhuzamok közül van 9. századi és olyan keleti párhuzam, amely

10. századi, honfoglalás utáni. Ezek a magyarok elődeinek lehetséges szállásterületein vannak, de számos szórványleletnek nincsen meghatározható időpontja. Eddig pontosabb a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszeréről beszélni, mint a honfoglalók elődeiről, a Kaukázus északi előtere viszont nem sorolható egybe ezekkel (Türk 2017b: 29). A párhuzamok alapján arra lehet következtetni, hogy az ősmagyarok vándorlása pár évtized alatt ment végbe a Volga-vidékétől kiindulva. Przemysl környékén a 10. század második felében kitelepített katonai védelmi csoportok maradványai találhatóak meg, tehát ez már a honfoglalás utáni állapotot tükrözi. Krylosnál, Ukrajnában több száz 10. századi sír közül kettő „magyaros”, a többi rusz, kijevi. Itt zsoldos magyarok lehettek, a más népekből álló zsoldosokra pedig minden hadseregben lehet példát találni (Türk 2015a: 138).

A legfontosabb ősmagyar jellemzőket mutató lelőhelyek közé tartozik az Uelgi, Cseljabinszk környéke az Uráltól keletre. Uelgi kiváló megtelepedési feltételeket nyújtott a kora középkorban a nagyállattartó félnomád számára. 2009-ben kerültek elő először nagyobb mennyiségű fémleletek, 2010-től három nagy ásatási hullámban zajlottak feltárások, amelyek arra utalnak, hogy több etnikum hagyatéka található meg. A honfoglaló magyar típusokhoz hasonló veretek radiokarbon mérések alapján a 9–10. század fordulójára tehetőek. A Kusnarenkovói (6–8. sz.)-Karajakupovói (9–10. sz.) régészeti kultúrához tartoznak Baskíria Uráltól nyugatra fekvő területei, melyek régészeti anyagai összefüggésbe hozhatóak a mordvin, mari, volgai bolgár, magyar közösségekkel. A kultúra végét a magyarok nyugati irányú vándorlásával hozzák összefüggésbe a 9. századi besenyő támadás miatt (Türk 2017a: 36–38). A meglévő leletek alapján az Urál két oldala között folyamatos kapcsolat volt. A Kárpát-medence hagyatékában a legjellegzetesebb felismerhető jegyek közé tartoznak a rozettás lószerszámveretek, rangos női sírok mellékletei, az ezüst és a bronz használata. Ezek párhuzamai a Volga-vidéken sűrűsödnek és az Uelginél talált leletek tökéletes megfelelői, viszont ezek csak szórványleletek, így bizonytalanabb a keltezésük (Türk 2017a: 41).

A Szamarai Volga-könyök, Sztjerlitamak térségében a folyó bal partján hat-hét 8–9. századi lelőhely található; fémleletek, uráli jellegű kerámialeletek, ezüstdíszek, ékszerek, ezüstcsésze, ezüst halotti szemfedő, bronz csüngős veret (Türk 2017a: 44). Ezek arról tanúskodnak, hogy a késő hunkor óta a 9. századig 2-3 időszakban is történt uráli betelepülés, nem pusztán a volgai bolgárok miatt törökösödött el a terület, akik 750-ben érték el a térséget (Türk 2015a: 141). Viszont nincsen régészeti nyoma, hogy a 6–8. század között az Urál vidékéről újabb népesség beköltözött volna (Türk 2017b: 34). A középső-Volga egyik legismertebb temetője Bolsije-Tigani, mely 9–10. századi és a kusnarenkovói kultúrához köthető (Türk 2017a: 43). Itt tizenkét sírban található részleges lótemetkezés, ami a honfoglaláskori rítushoz hasonlóan a halott lábánál volt (Türk 2017a: 47). A Volga–Urál régió lelőhelyeiről közel 200 személy genetikai profilját kutatták, melyek eredményei azt mutatták, hogy genetikai kapcsolat van a Kárpát-medence honfoglaló népessége és a fenti távoli régió között (Türk 2020: 175).

A Kazár Kaganátus régészeti kutatásait az oroszok már a 18. században elkezdték. 1890-ben volt az első feltárás, a kultúra jellegzetessége a kamrasíros temetkezés (Türk 2015b: 45). A Szaltovói-kultúra eddig annak a területnek a meghatározása volt, ahol a magyarok megismerték a letelepült életmódot és az akkori fejlett mezőgazdaságot. A megváltozott életmódot az is mutatja, hogy az eddigi elméletek szerint ezen a területen vehették át az ősmagyarok az ótörök jövevényszavakat. A szaltovói kultúrkör időbeli és térbeli kiterjedése megfelel a Kazár Kaganátus kiterjedésének. Tehát ha a magyarok a kazárokkal éltek együtt, akkor ott kell keresni a magyarok elődeinek a 8–9. századi hagyatékait. Ezzel az elmélettel azonban csak az a probléma, hogy régészetileg még senki sem bizonyította (Türk 2011: 9–10). A kazár állami kultúra kezdete 740–760 köré tehető, határvédői észak-nyugaton 737 után az alánok, délebbre a bolgárok, északon a szlávok. A leleteken viszont kimutatható erős belső-ázsiai hatás és bizánci kapcsolatra utaló viszonyok. A lelethorizont a 9. század elejére megszűnik (Türk 2015b: 47).

Az írott források a 9–10. században említik először a kazárokat (Türk 2015b: 50). A történeti források szerint a magyarok kapcsolatban voltak velük, érintették a szaltovói kultúrába sorolt népek lakóhelyét, vagy áthaladtak rajta, vagy a peremén éltek. Másik probléma, hogy az írott források nem egyeztethetőek össze a kultúra területén található leletanyaggal a kirajzolódó kazár képpel kapcsolatban, melyek azt mutatják, hogy egy letelepedett földművelő kultúra hagyatéka található meg, nem félnomádoké. A legnagyobb kérdés mégis a kronológia. A bolgárok elődei még azelőtt vándoroltak el Kelet-Európából, mielőtt kialakult volna a szaltovói kultúra, akkor mikor élhettek azon a területen (Türk 2011: 50)? Másik kronológiai eltérés, hogy az írott források szerint a kazárok már a 7. század közepén megjelentek, míg anyagi kultúrájuk, a szaltovói műveltség leletei csak a 8. század közepétől keltezhetőek a régészeti kutatások alapján. Vajon lehet-e a kazárokhöz kötni egy olyan terület hagyatékát, amit az írott források nem

támasztanak alá (Türk 2011: 164)? Tehát még a kazár birodalom megléte is kétséges, mivel az írott és tárgyi források ellentmondásokba ütköznek. A kutatások szerint kimutatható, hogy a Szaltovói-kultúra nem feleltethető meg a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával. Sőt nem is mutatnak a leletek egy egységes régészeti kultúrát. Az lehetséges, hogy az ottani népek kapcsolatban voltak a Kazár Kaganátussal, de egységes régészeti kultúrájának nincsenek nyomai (Türk 2011: 196), és tömeges betelepülést sem támasztanak alá (Türk 2015b: 52).

A másik nagy kérdés ezeket összevetve, hogy a magyarok megtalálhatóak-e ezen a területen. Fodor István szerint élhettek a szaltovói kultúrkör területén, erre a Kárpát-medencei és Don vidéki települések azonosságai utalnak. A Kárpát-medence 10. századi leletanyaga azonban a szaltovói leletcsoportok egyikével sem hozható kapcsolatba, és orosz, ukrán szakirodalmakban sem találni információt a magyarok tartós szaltovói jelenlétéről (Türk 2011: 183). A legújabb eredmények azt mutatják, hogy a leletcsoportok nagy része az alánokhoz köthető (Türk 2015b: 46).

Összességében elmondható, hogy a szaltovói kultúrát helyesebb szaltovói kultúrkörnek vagy időszaknak nevezni. A Kazár Birodalom anyagi műveltségének lenyomata tükröződik rajta, ami nem feltételezi, hogy kimondottan a kazár etnikumhoz kell kötni (Türk 2015b: 51). Muszlim forrásokban a Don és Volga alsó szakaszát gyakran összekeverik. A Don-Donyec vidéki szaltovói kör 8–10. századi alánjai sűrűn lakott térségei között régészetileg tehát nem igazolható Levédia. Így a kazár-magyar kapcsolatok írott forrásokból ismert tényének lehetséges földrajzi helyét át kell gondolni. Bizonyíték a kapcsolatokra: 9. századi a kaganátus nyugati peremterületén található magyarsághoz köthető verettípusok, íjak trapéz átmetszetű markolatlécei, de ezek sem mutatják a letelepedett életmód meglétét. Közelebbi magyar párhuzamokat jelentenek az erdővidék sztyeppe határán élt egykor finnugor nyelvet beszélő 9–11. századi ősmordvin, őscseremiszt temetők, viszont etnikai értelemben nem köthetők a magyarsághoz. A megfigyelt hasonlóságok inkább kulturális kapcsolatokként értelmezhetőek (Türk 2015a: 140–141). Régészetileg ma minden érv mellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lehet lokalizálni, mely elképzelés a DAI adataival is összeegyeztethető (Türk 2020: 189).

Több lelőhely is van, melyet régészetileg a Szubbotyici-horizonthoz lehet sorolni, és radiokarbon kormeghatározással a 9. század második felére datálható. Ez ellentmond az írott forrásoknak, mivel a magyarok elődei a 9. század második fele, középső harmada előtt nem tűntek fel (Türk 2015a: 140). 1983-ban fedezték fel ezt a régészeti területet, lószerszámdíszek, női ékszerek, hármas osztatú pillangós veretek jelennek meg. Párhuzamot a Volga–Dél-Urál vidékével mutat, korát 9–10. századhoz lehet becsülni (Türk 2017a: 49). Kapcsolatba hozható leletegyüttesek: ember, ló csontok, kerámia, fémleletek, két aranyozott ezüstmű, a szablya koptatója aranyozott, hálós szerkezetű, növényi mintákat futtató palmettás díszítmény, ezüst halotti maszk, íjcsontok, nyílhegyek (Türk 2017a: 54). A Dnyeszter mentén, a Szlobodzeja körüli leletekben tükröződnek a szláv kapcsolatok is. A Krímből származó bizánci selyem a bizánci kapcsolatokra utal. Érdekesség még a Volga vidékéről eredeztetett korongolt kerámia, ékszerek, lószerszámtípusok, aranyozott ezüst alapanyagok, növényi díszítések, nyugat felé tájolt koponyájú, nyúzott lóboros temetkezési mód, amik a Kárpát-medencei 10. századi műveltséggel mutatnak párhuzamot (Türk 2015a: 139). Az itt talált selyemtöredék bizánci, kézi korongon formált szürke korsó, vállánál besimított mintasávvá, ami volgai bolgár kézműves munkája (Türk 2017a: 64).

Fontosabb lelőhelyek még: Korobcsino, Manvelovka, Katyerinovka (Türk 2017a: 60–61). Ez a horizont az írott források alapján összeegyeztethető Etelköz szállásterületével, régebbi elmélet szerint 889 után érkeztek ide a magyarok, ahol csak 6–7 évet töltöttek (Türk 2017b: 31). Etelköz egyben a nyugatra költözés előtti utolsó rövid ideig használt szállásterület emléke, nagyjából a keleten maradt magyarok hagyatéka. A Volga-Káma régió, Baskíria, Urálon túl, Szubbotyici-horizont időbeli egybeesése fokozott óvatosságra int, időrendi finomítására van még szükség, újra kell gondolni a korai magyarság egy, körülhatárolható őshazában való kialakulásának elméletét (Türk 2017a: 40).

5. Nyelvi érintkezések

Érintőlegesen ismertetem az ősmagyar nyelv kontaktusait a honfoglalás időszakáig. Röviden szemléltetem a főbb állomásokat őstörténeti szempontból: az ótörök nyelvi hatás előtt, feltételezett átvételkor és utána a honfoglalásig, vagyis az 5–9. századig terjedő intervallumban. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben szükséges szétválasztani a közösség történetétől, hiszen egy nyelvet egy közösség beszélőjéhez kötünk. Viszont ha csak az ősmagyar közösség történetéből, vándorlásaiból kiindulva ismertetjük a nyelvi

változásokat, akkor nem igazán lehet teljes képet kapni az akkori állapotokról. Egy etnikum történelmének vizsgálata a történettudomány feladata, a nyelvtörténet pedig szorosan támaszkodik ezen diszciplínára, viszont ki is tekint belőle, hiszen a nyelv használata nem kötődik szorosan csak egy közösséghez. Legfőképp igaz ez a nomád törzsek életvitelét tekintve, mivel folyamatos volt a nyelvi keveredés, többnyelvű állapot, amely során a nyelv kiszakadt a közösségekből. Mindemellett az etnikum térbeli, időbeli elhelyezkedéséből kell kiindulni egy nyelv vizsgálatakor, viszont figyelembe kell venni a korszak speciális kontaktushelyzetét.

5.1. Ugor nyelvi egység korszaka

Az ugor közösség a Kr.e. 2000–1000 körüli időszakban már kapcsolatba kerülhetett török nyelvű népekkel az Urál-hegység keleti, déli részén. A korszak tárgyalása a szakirodalmak szerint azért lehet problémás, mivel ebben az időszakban nem beszélhetünk magyar nyelvű közösségről, mert az ugor nyelv része volt, majd valószínűleg ennek csak egy nyelvjárása alakulhatott át önálló magyar nyelvvé az évszázadok során (Bakró-Nagy 2013: 181–85). Kiss Jenő szerint azért nem lehet erről a korszakról beszélni a magyar nyelv elemzése kapcsán, mivel nem volt önálló nyelv ebben az időben, nem szakadt ki az ugor közösségből. Nyelv csak azóta, addig van, amíg nem azonos mással vö. latin, újlatin nyelvek (Kiss–Pusztai 2003: 17). Papp István is hasonló véleményt fogalmazott meg, hozzátéve, hogy ez csak előzménye a magyar nyelvnek (Papp 2014: 15). Bárczi Géza „magyar előtinek” nevezte, szerinte itt nem a magyar nyelv története, hanem csak a tudományosan eddig visszavezetett része kezdődik (Bárczi 1950: 3). Bakró-Nagy Marianne ezt a korszakot korai ősmagyarnak nevezi (Bakró-Nagy 2021: 111). Úgy gondolom, hogy már létezhetett külön nyelvjárásként magyar nyelv az ugor közösségen belül, hiszen a kiválás egy folyamat, mely során érdemes különválasztani a közösség és a nyelv történetét. Az ősmagyarság még nem önálló etnikum, de nyelvét ekkor is érthette külső kontaktushatás.

Valószínűsíthető, hogy ebben a korszakban már érintkezett a még nem elszakadt magyar nyelv török nyelvvel, melynek hatása mutatkozik a hanti manysi nyelvben is, ezek a törökséghez köthető szavak: *ló, nyereg, fék, zabla, hód, hajó, hattyú, homok, nyár, nyereg, nyak*. Megfelelői a *ló* manysi *low*, hanti *loy*, *nyereg*, manysi *näwrä*, hanti *noyər*, a *hattyú* a hantiban *kõtəŋ*, manysiban *kotā-ŋ* (UEW; ÚESz.; Bakró-Nagy 2021: 113). Alapnyelvi szavaknak kategorizáljuk, mivel az önállóvá válás előtt kerültek a magyar nyelvbe, viszont nem belső keletkezésűek, és etimológiájuk is kétséges (Ligeti 1943: 59).

Az érintkezést alátámasztja, hogy a törökség őshazája Nyugat-Szibéria volt, de Róna-Tas szerint a fenti szavak vizsgálatakor kiderült, hogy külön kerültek a magyar és a hanti, manysi nyelvekbe, így az ugor-török érintkezésnek a nyelvi bizonyítékait nem lehet alátámasztani (Róna-Tas 2011: 2). Az őstörök érintkezést cáfoló mondattani kutatások szerint nincs igazán egyértelmű bizonyíték ősmagyar kori török hatásra (Gugán 2013: 219).

Összességében ebben a korszakban azért érdemes kifejteni az őstörök kapcsolatokat, és nem (csak) alapnyelveinek kategorizálni, mert hatással van a további nyelvtörténeti elméletekre. A magyarság önállóvá válása előtti kor vizsgálata ebben az esetben azért indokolt, mert a kialakult magyar nyelvet beszélő közösség egy olyan nyelvi örökséget hozhatott magával, amelyben jelen lehettek már átvett, beépült török szavak. Ezek ebben az esetben nem jövevényszavak, de bizonyíthatják az őstörök kontaktus meglétét, így nem szükséges a nyelvi hatást szűk intervallumban megadni.

5.2. „Magna Hungaria”, Dél-Urál vidéke

Az önálló magyar nyelv kialakulásának időbeli meghatározásáról megoszlanak a vélemények. Bárczi Géza Kr.e. 500-ra (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 18), Honti László Kr.e. 1300 és 800 közé (Honti 1982: 14), Róna-Tas András Kr.e. 3000–2000-ig (Róna-Tas 2011: 3), Kiss Jenő Kr.e. 1000-re helyezi a kiválást (Kiss–Pusztai 2003: 16; Kiss 2017: 137). Az időszak elhatárolását a legközelebbi nyelvrokoinaktól való elszakadáshoz kötik, tehát amikor az ősmagyar közösség önálló lett etnikumként és nyelvileg egyaránt. Ezek csak becslő évszámok, hiszen nem rendelkezünk pontos adatokkal. Ma tudományosan a Kr.e. 1000 körüli önállósodás a legelterjedtebb. Területének határai a Dél-Urál keleti és nyugati oldala, a Volga folyó lehetett. Az ugoroktól való elválás éghajlatváltozás miatt történhetett, a hirtelen felmelegedés miatt költözni kellett (Honti 1982: 14), a hanti manysi törzsek északra vándoroltak és folytatták a halászo, vadászó életmódot, hiszen nem volt szükségszerű változtatniuk. Míg a magyar nyelvű törzsek délebbre, a ligetes sztyeppére telepedtek le, amely terület új életmódot kívánt (Klima 2020: 213).

Az iráni nyelvi érintkezés pontos meghatározása nehézkes. Fogalma gyűjtőnév, keveset tudunk a törzsekről, nyelvükről. A Dél-Urál területén óiáni nyelvű, földművelő, állattartó népcsoportokkal (szarmaták,

szkíták, kimmeriek) léptek kapcsolatba, ebben az időszakban általuk terjedt el a fémművesség is. A magyarok velük kezdetleges kereskedelmi kapcsolatban lehettek, az úgynevezett prém útja kereskedelmi útvonalba is becsatlakoztak. Ennek következtében több nyelvi kontaktus is kialakult: iráni, permi: **nc 'tíz', kenyér, ezüst, vaj, fizet* (Kiss–Pusztai 2003: 200–201). Közvetlen nyelvi eredetét nem tudjuk a következő szavaknak, valószínűleg gyűjtőnév lehetett: *tehén, tej, őszvér, szekér*. Az átvétel koraiságát a hangtan is bizonyítja: óirán **nämäd > nemez, *būd > bűz*. Ez arra utal, hogy a *t* a magyarban még *d* volt, és részt vett a korai *d > z* hangtani fejlődésben, vö. **kota > ház*. Azonban sok ismeretlen eredetű átvétellel is találkozunk: *selyem, liszt, réz, kürt, kelevéz, őr, ing, kard* (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 499). Az iráni nyelvű népek a Kaukázusban már az 1. századtól megjelentek az Alsó-Don vidékénél, és a Volgától egészen nyugatra a Dnyeszter régiójáig terjedtek el, belefoglalva a Kubán folyó vidékét is. Ők szintén vándorló, fejlett mezőgazdasággal rendelkező lovas népek voltak (Langó 2015: 58). A kazárok szövetségeseiként éltek, majd a mongolok vetettek véget hatalmuknak a 10. században (Langó 2015: 61–62). Az alánok és a magyarok között nem kifejezetten hadi, inkább „kulturális”, nyelvi szövetség lehetett, mely tükröződik az átvett szavakon (körülbelül 60 szó), *asszony* 'úrnő, fejedelmi hölgy' (Langó 2015: 64). Ő és középiráni szavak nagy része állattenyésztéssel kapcsolatos. Két fő időszakra osztják klasszikusan az átvett szavakat. Első a közvetlen vándorlás korabeli (*asszony, híd, vért, egész, gazdag, kincs, méreg, üveg, zöld, verem, ezer*). A második csoportba a 7. századtól átvett szavak tartoznak a Fekete-tengernél. Ilyen az észak-nyugati iráni nyelvből átvett *vám, vásár, vár, hang* (Kiss–Pusztai 2003: 201). Feltételezhető a lótarás szavainak iráni átvétele a török mellett. Erre egyik bizonyíték, hogy a lószerszámzat felépítése és díszítése megdöbbenően egyezik az 5–6. századi Belső-Ázsiából ismertekkel (Paládi-Kovács 1981: 112–121). Harmatta János 1997-es tanulmányában fejtette ki, hogy a magyar, ugor, török lovas kultúra alapszókinccse az iráni nyelvű *yüech-chih, hsiung-nu* és *saka* törzsszövetségektől származtatható (Harmatta 1997: 72–73). Szerinte a 9–10. századi magyarságnak a muszlim irodalomból megismert életmódját teljes mértékben leírják a magyar nyelv iráni eredetű kifejezései. Ezek kiterjednek a társadalmi szervezetre (*asszony* 'úrnő', özveg, *úr*, 'törzsfő, fejedelem', *er* 'nemes, férfi, ember', *gazdag*), a lovas kultúrára (*ló, nyereg, fék*), a hadviselésre (*gógány-vár, kard, vért*), a közlekedésre (*szekér, híd*), a kereskedelemre (*arany, fizet, kincs, vám, vásár*), a szellemi és érzelmi életre (*kedv, kéj, kaj-ált, szó, ismer, részeg, fény, rég*), a viseletre (*üstök, ing, vászon, nemez*), a vallásos és mitikus világméretre (*ég, Isten, menny, imád*), a termelésre (*köles, hánny, hús, kés, réz, tál, kert, gaz, mű, verem, üveg, keszeg, rés, méreg, egész*) és a zenei kultúrára is (*hang* 'dallam', *dob, nád* 'nádsíp') (Harmatta 1997: 82–83). Lehetséges, hogy az Alsó-Volga vidékén élt burtaszoktól eredeztethetőek alán eredetű szavaink. A 9. század előtti évszázadokban azonban a Volga térségében is jelen voltak, így lehetséges az ősmagyarsággal létesített ottani kontaktus (Harmatta 1977: 178–182).

A legkorábbi török átvételű szavak nagy valószínűséggel: *harang, homok*. Mert a török **qumaq > m. *komokou* szóban megmaradt a szókezdő *k-*, és részt vett a spirantizálódásban, sok más szóban viszont megmaradt a *k-*: *kapu, korom, káka, karó*. Ebből arra lehet következtetni, hogy az átvételkor már lezajlott a magyar nyelvben a spirantizálódás. Török nyelvű népekre jellemző leletanyag mutatható ki nagy mennyiségben a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában, így a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak átvétele már az őshaza területén megkezdődhetett, melyre orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet (Türk 2020: 198–200).

5.3. Vándorlások kora

A Dél-Urál területéről az eddig elfogadott eredmények szerint az 5. században vándorolt el a magyarság, és ehhez kötik az őtörök kapcsolatok kezdetét. Az ugor szétválás után az 5–9. századig folyamatos kapcsolatban voltak a magyarok onogurokkal, volgai, pontusi bolgárokkal, szabírokkal, kazárokkal (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 280). A magyar–török nyelvi együttélés kezdeteinek kronológiai és földrajzi határait első lépésben az írott források alapján lehet kijelölni. A török nyelveket beszélő népek történetére első sorban kínai és bizánci források vannak, majd megjelennek arab, perzsa nyelvű források is. Hérodotosz görög-perzsa háborúról szóló írásában (Kr.e. 5. század) a IV. könyv (szkíta-perzsa háborúról) felsorolja a Dél-Urál vidéki kereskedelmi útvonal közelében elhelyezkedő népeket, melyből kiderül, hogy az 5. század második felében érkeznek az Urál nyugati térségébe. Ettől kezdve számolhatunk magyar–török érintkezéssel (Róna-Tas 2011: 4). Régészeti bizonyítéka lehet a vándorlásnak, hogy a Szargatkai-kultúrát a Tobol, Isim folyó környékén (Kr.e. 7–Kr.u. 5. sz.) iráni és ugor népekhez kötik, akik közül az egyik csoport nyugatra vándorolt az 5. században. A népvándorlások miatt jelentősebb nyelvi folyamatok játszódtak le (3–4. sz. hunok, 5. sz. szabírok) (Klima 2020: 215).

Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósulhatott meg a kazárok engedélye nélkül. Ez további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok kezdeti színtere a Volga-vidék balparti területeire is lokalizálható (Türk 2020: 189). A volgai finnugor nyelvek török kölcsönzései sokkal kiterjedtebbek, mint a magyar esetében. A magyarázat lehet az ősmagyar-ótörök érintkezés kisebb intenzitása és időtartama, de számolhatunk a török nyelvi formák visszaszorulásával, és az utána eltérő irányú fejlődéssel is a magyar esetében (Juhász 2020: 43). A magyarok és a permiek együttélését az újabb finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások is megerősítik. Viszont, míg a hangtani és alaktani jelenségek egyaránt lehetnek független párhuzamos fejlődés eredményei, a szókészlet vizsgálata alacsony intenzitású, rövid időtartamú érintkezésre utal. Ezzel ellentétben a tipológiai elemzések hosszan tartó és intenzív kapcsolatokat jeleznek. Hajdú Péter kifejtette, hogy szoros rokonságban álló nyelvek között jelentős tipológiai különbségek mutatkoznak, míg egymástól genetikailag távol állók között tipológiai azonosságok jelentkeznek. Hajdú a földrajzi környezet, a területi átrendeződések fontosságát hangsúlyozva kijelenti, hogy egy területen élhettek akár a 9. század elejéig is (Hajdú 1995: 140). Gugán hangsúlyozza a Volga–Káma vidéki finnugor nyelveket ért, a magyarban kimutathatónál erősebb, a szókészletben, névmási előtagok átvételében és tükörfordításukban, névutókban, indulatszavakban, morfológiai jelenségekben, igerendszerben, a szintaxisban megjelenő török nyelvi hatást (Gugán 2013: 208–211). A Volga-vidéki finnugor nyelvek (mordvin, cseremis, udmurt, komi) török átvételeinek jellege sok hasonlóságot mutat a magyarral, mégis Bereczki Gábor kizárja a csuvasos török és a magyar nyelv Volga-vidéki érintkezését a délebbi területre utaló szavak miatt (*dió, szőlő, bor*) alapján (Bereczki 2004: 227). A magyar múlt idő rendszerének kialakulását a permivel és cseremisszel együtt török eredetű kötik. A régmúlt kifejezésében megjelenő főige a magyar, udmurt és csuvas nyelvekben egyaránt igenévből alakult ki, és az ige mindig megelőzi a segédigét (Bereczki 1998: 211–216).

5.3.1. Az Eurázsiai sztyeppe

Jelen fejezetben röviden szemléletem a régió történetét, mely fontos abban a tekintetben, hogy milyen külső körülmények, események közé ágyazódott be a magyar nyelvű közösség. Az eurázsiai sztyeppe térségben a kora középkorban folytonos harc folyt az akkori népek között. Hullámozva vették át a hatalmat, birodalmakat, szövetségeket alkotva. Fontos megemlíteni a terület heterogenitását a népsűrűség és a folytonos mozgolódások miatt, így nem népi, hanem inkább törzsi tudat jellemezhetette az akkori etnikumokat. Ezt az is bizonyíthatja, hogy az események során törzsek váltak el egymástól, szakadtak le, csatlakoztak egymáshoz. Erre egy betekintő példa, amikor 559-ben a kutrigurok támadást indítottak Bizánc ellen. Ezért Iustinianos császár felkérte az utigurok vezérét, hogy segítsen neki a kutrigurok legyőzésében. Az utigurok vezére erre azt válaszolta, hogy nem lép vele szövetségbe, mert a kutrigurokkal egy faj, egy nyelvet beszélnek, egy a ruházatuk és az életmódjuk. Nyilvánvalóan ezt nem minden vezető gondolhatta így, de mindenképpen szemléletet ad a mentalitásukról (Györffy 1997: 20–21).

A kora középkori eurázsiai sztyeppe eseménytörténetét nézve 482-ben említik először a források, hogy a 461–465-ös szabír támadás kimozdította az onogorukat, ugorokat, saragurokat és a bolgárokat. Ezután a magyarok az eddig ismertek szerint átvándoroltak a dél-oroszországi Kubán-vidékére (Ligeti 1943: 56). Az ogur, bolgár népek 463 táján érkeztek meg keletről a Kaukázustól északra fekvő területre. Fél évszázaddal később 508 körül szabír törzsek követték az ogurokat, akik a Volga torkolat-vidéke és a Kaukázus között telepedtek le, a későbbi Kazária központi területén. Majd 557 és 567 között az avarok vonultak át a Kaukázustól északra. Az ogurok 463-as megérkezése után 567-ben a nyugati törkök vették át a hatalmat a térségben. 963-ig uralkodtak a Volga, a Don és a Kaukázus által bezárt területen, sőt a környékén lévő országokon (burtászok, volgai bolgárok, baskírok) is. A szabíroknak 558-ig volt fennhatóságuk a térségben, ebben az évben az avarok vereséget szenvedtek és az onogurokhoz menekültek, majd a törkökkel együtt megdöntötték a szabír fennhatóságot (Czeglédy 1985: 178).

A 7. század elején két birodalom volt a legmeghatározóbb a vizsgált területen, az Avar Kaganátus a nyugati területeken, Türk Kaganátus a Krím félszigetig a Belső- és Közép-Ázsia sztyeppéin (Balogh 2015: 34). A kubáni onogurok és a velük szomszédságában élő alánok megkíséreltek ellenállást a törkökkel szemben, de vereséget szenvedtek. Ugyanez lett a sorsa a Volga alsó folyásától nyugatra élő oguroknak, valamint az utiguroknak is. 576-ban az egész Kaszpi-tenger és Pontusz közötti terület türk fennhatóság alá került (Czeglédy 1985: 178). A Türk Birodalom 582-től két részre oszlott, aminek következtében hatalmát nem sikerült sokáig megtartania. A kaganátus keleti részét vezette a türk kagán, nyugati része önállósodott, és a széthúzás következtében 630 körül a birodalom összeomlott. Kihasználva a politikai helyzetet, a kazárok

független államot alapítottak. Kuvrat onogur birodalma is a tagoltság miatt bomlott szét, mivel felosztotta a hatalmat fiai között, és a kazárok a politikai helyzetet kihasználva könnyen elfoglalták őket. Központi területei a kazároknak a dél-orosz sztyeppe Don és Volga közötti része (Balogh 2015: 34).

Történetileg szemlélve is alátámasztott, hogy ebben az időszakban már biztosan elkezdődött a nyugati ótörök szavak átvétele, mivel az onogurok és a magyarok között 630 óta állt fenn katonai szövetség. Onogur-bulgária kazár nyomásra esett szét, ekkor történt meg a bolgárok szétválása 679-ben. A Dunánál a dunai-bolgárok telepedtek le, másik részük a Volgához ment „vissza”, vihettek magukkal magyar törzseket is. Az onogur kapcsolat alatt indulhatott meg a csuvasos jelleget mutató személy-, méltóság-, törzsi nevek átvétele (*Gyeucsá, Kürt, Megyer*) (Halasi Kun 1943: 82–87).

Az ősmagyarság a 9. század elején jelent meg Etelközben (Dnyeper, Dnyeszter folyók vidéke), majd a 860-as évektől fokozatosan költöztek át a Kárpát-medencébe, és 889-től a besenyők megjelenése erősítette a folyamatot. A 9. századi népvándorlási hullám elindítója az a hadjárat lehetett, amelyben az Aral-tótól délre fekvő országok 875-ben az iráni Szamanida dinasztia kezére kerültek. Városaikban verték azokat az ezüstöket, amelyek a honfoglalás kori leletekben fellelhetők (Györffy 1996: 239). Etelköz kérdése a legbiztosabb pont mind régészetileg, mind történelmi forrásokat nézve. A magyarok 889 előtt a besenyő támadást megelőzően is kiterjesztették hatalmukat a Fekete-tengerre (Czeplédy 1943: 117). A 9. században a kalandozó magyarok már feltűntek latin forrásokban. 860 körül Cirill ellátogatott a kazár udvarba, ahol ima közben magyarok támadhatták meg. 862-től jelennek meg források róluk Nyugat-Európában, 881-ben Bécs környékéről, 882-ben Metód a Dunánál találkozott velük (Sudár 2015: 181).

Két besenyő-magyar háborúról írnak a görög források. Bölc Leó az ő diplomáciája és szövetségkötése révén a magyarokat rávette Bulgária hátba támadására 894/895-ben. Ennek következtében Nagy Simeon bolgár cár pedig a besenyőket biztatta Etelköz lerombolására, döntő lökést adva a honfoglalásra (Kristó 1995: 101). Másik elmélet szerint a besenyők szövetségesként a bolgárokkal, Simeon cárral együttesen támadtak rá a magyarokra. Az ősmagyarság egy része leszakadt és a Kaukázus vidékén telepedett meg, a másik pedig a Kárpát-medencébe vonult a hozzájuk csatlakozott szintén török nyelvű kabarokkal. A megüresedett magyar szállásterületet a besenyők vették birtokukba a 11. századig (Katona Kiss 2015: 115).

A 9. században a kelet-európai térség erőviszonyai kedvezhettek az ősmagyaroknak. Dél-keleten a Kazár Kaganátus, északra a bolgárok helyezkedtek el. A honfoglaló magyarság 830 körüli elindulása a Volga-vidékéről feltételezett, talán a kazárokat kerülhették el északra menet, Etelközt nagyobb ellenállás nélkül szerezték meg. Ha a Dél-orosz sztyeppén eltöltött idő rövidebb volt (50–60 év), akkor ez az időszak a „néppé” váláshoz elengedhetetlen volt (Sudár 2015: 193–194).

5.3.2. Nyelvi kontaktusok a sztyeppén

Ehhez az időszakhoz kötik az ótörök nyelvi hatás intenzív szakaszát, és közép-iránival is számolhatunk az alán nyelven keresztül. Ennek egyik legfőbb oka a relatív kronológia, mivel az átvett szavak mutatják, hogy a spirantizálódás, rövidülés, zöngésülés már lezajlott a magyar nyelvben, így az 500-as évek előtt nem vehették át. A szókezdő *k* nem spirantizálódott a következő szavakban: *kapu*, *korom*, *koporsó*, *komló*, *kantár*, *karó* (Kiss–Pusztai 2003: 117). A török jövevényigék ugyanúgy viselkednek, mint az ősi eredetűek és a belső keletkezésűek, ami nemcsak egy mélyebben beágyazó átvételi stratégiára, hanem a kontaktusnak egy erőteljesebb fokára is utal (Bakró-Nagy 2021: 114), mely bizonyítéku szolgálhat arra nézve, hogy a török kapcsolatok már az ugor nyelvi egység során is jelen voltak. A magyar nyelv legalább két bolgár-török nyelvjárással érintkezett a honfoglalás előtt (Róna-Tas 1995a: 215).

Valószínűleg az 5. századi uráli átjárótól indult vándorláskor lehetett a legerősebb ótörök hatás. Ebben az időszakban „kihasználta” a nyelv az öröklött finnugor szókinccset és produktív képzőket, ennek köszönhetően új szavak keletkeztek (pl. *–sÁg* főnévképző segítségével). Néhány nyelvi példa a kazár birodalomban élő népek egymásra hatására: kirgiz **öküz* > magyar *ökör*, csuvas **s-* > magyar *sz-*, csuvas **sil* > m. *szél*, őstörök **j-* > csuvas **j-*, magyar **džs-* lesz. Ugyanaz a szó a magyarban kétféle módon is átjöhetett: csuvas **sörö*, csagatáj **jüzük*, baskír **jözök* > m. *gyűrű*, *szérű*. A török **j-* helyén sokszor a magyarban **gy-* helyett **ny-* lesz. Emiatt a magyar nyelvre gyakorolt bolgár-török hatást még régebbre kell helyezni, mivel az **ny-* el az őstörökben találkozhatunk vö. *nyereg*, *nyár*, *nyak* (Ligeti 1977: 23). Ebből is látszik, hogy a jövevéyszavakon belül el lehet különíteni egy őstörök réteget, és egy ótörök, 5. század-

ban kezdődő hatást. A rotacizmus és lamdacizmus folyamatának időrendjét vizsgálva megállapítható, hogy lezárulása kései fejleményként lehet. Az 5. és 8. században még egy aktív folyamat volt, mely csak később rögzült. Ez szintén lehetőségét ad a törökségi jövevényszavak kronológiájának időbeli tágítására (Stachowski 2014: 216–218).

Az átvételek hosszan tartó kapcsolódást mutatnak a magyar, ótörök nyelvű etnikumok között, amely érintkezés történhetett több helyen is. Ligeti Lajos és Hunfalvy Pál szerint a csuvasos jövevényszavakat a kazároktól vették át (Róna-Tas 1995c: 202), viszont a magyarok előbb a bolgárokkal voltak kapcsolatban. Tartós török, csuvas érintkezés Róna-Tas szerint a 4–5. század után kezdődött. Az ősmagyarság és a török közösségek kapcsolatában belül két szakaszt lehet elkülöníteni; az elsőben a két csoport között jelentős gazdasági és társadalmi különbségek voltak, majd a magyarok érintkeztek a török tárgyi és szokásvilággal, így a második szakaszban jöhetett létre a törzsek azonos életmódja. A magyarságnak valószínűleg kettős etnikai tudata volt, magyarul beszélt, törökül élt. Mivel a szőlőműveléssel kapcsolatos szavak is ótörök eredetűek, feltételezhető, hogy a délebbi területeken vehették át a jövevényszavakat (Róna-Tas 1995b: 17). Tehát életföldrajzi információt is nyújtanak, mivel a *kőris*, *szőlő*, *som* szavak csak a 48., míg a nomadizmusra utaló szavak (*béklyó*, *gyeplő*, *gyapjú*) az 50–52. szélességi foktól délre kerülhetnek a magyar nyelvbe (Türk 2011: 183).

Attól, hogy átvették a szőlőműveléssel kapcsolatos szavakat, még nem biztos, hogy kezdetben gyakorlatban is művelték azt. A kereskedelmi, kulturális kapcsolat során kerülhetett át a nyelvbe, majd aktív használatuk a szőlőművelés elkezdésekor a letelepedett életmód következtében terjedhetett el. Ez a tendencia megvalósulhatott a mezőgazdasággal kapcsolatos szavaknál is, a letelepedett életmód, mezőgazdaság fejlődése megszilárdította a nyelvben az ezzel kapcsolatos szavakat. A jövevényszavak nem egyszerre, csak egy helyszínre koncentrálódva jöhettek át, a szavak és átvételi helyszín kapcsolatát érdemes a jövevényszavak funkcióbeli csoportosítása szerint is vizsgálni. A török nyelvi érintkezés hatására a magyar nyelv finnugor és ugor alapja nem sérült. Az átvételeket ilyen mennyiségben csak hétköznapi, kétnyelvű kommunikáció hozhat magával. A beszélők az átadó ótörök és az átvevő magyar nyelvet körülbelül ugyanazon a szinten használhatták. A nyelv tükrözi az ősmagyarság nyelvének finnugor alapját, a méltóságnevek, vezetői réteg, gazdasági terminus megnevezése az életstílussal együtt török.

A magyarok és a szlávok érintkezése még a honfoglalás előtt kezdődött, érthető a magyar nyelvet késői ősszláv dialektus hatás, leginkább a keleti szlávokkal való érintkezés volt jelentős. Források említik a Cirill és Metóddal való találkozást a 9. században (Kiss–Pusztai 2003: 102). A szlávok a 6–7. században vándoroltak a mai Dél-Lengyelországból Dél- és Kelet-Európa területeire, sőt az Elba és a Don, Novgorod környékére is (Zoltán 1996: 638), valószínűsíthetően korai átvételnek mondható: *szegye*, *tanya*, *lengyel*. A honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött. A szavak többsége a Kárpát-medencében itt élő szlávoktól eredeztethető, de kétségtelül lehetett nyelvi kontaktus már előtte is, melyet a források is alátámasztanak. Mohamedán források szerint a magyarok a 9. században a szlávoktól élelmiszerekből álló adót szedtek, foglyokat ejtettek, akiket rabszolgának adtak el a bizánciaknak. A 9–11. századig átvett jövevényszavak rétegébe tartoznak: *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *göröngy*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *péntek*, *parancsol*, *porond*, *pisztráng*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent*, *szerencse*, *tompa*, *csombor* (Zoltán 1996: 641–642).

Összefoglalva: a szókészletben is tükröződik, hogy volt egy korábban átvett (magyar nyelv önállósá válása előtti), ótörök, majd egy bővebb, ótörök nyelvi hatás, ami az 5. században kezdődhetett. Indokolt lenne, hogy a szabírok előre nyomulása vitte magával a magyarságot, de fontos kiemelni ismét a nomád népek szerveződését. Nem az egész közösség vándorolt el, egy része ott maradt, ahogy a keleten maradt magyarok esete is bizonyítja. Az 5. századi vándorlási hullám a magyar törzsekre is kihatott, de a régészeti adatok arra mutatnak rá, hogy a magyarság nagy része a 9. század elejéig a Dél-Úrál, Volga környékén maradt. Ha elfogadjuk, hogy a magyarság egy része a 830-as években indult el, akkor a jövevényszavak ótörök rétegét a Volga-környékén vehették át, leginkább a törzsi rend, társadalom, vallási hiedelmek, kereskedelem, növény-, állatvilág szócsoporthoz, átadó nyelvként pedig a megmaradt avarságot feltételezhetjük.

6. A kutatás célkitűzései

A fő kérdés, hogy az új őstörténeti eredményeket hogyan lehet összeegyeztetni az eddigi nyelvtörténeti tudásunkkal. Hogyan lehetséges nyelvtörténeti szempontból, hogy pár évtized alatt kerültek be az ótörök, alán jövevényszavak a nyelvbe, melyek szókinccse letelepedésre utal? A továbbiakban kifejttem milyen tematikus egységekben tervezem folytatni a kutatást: 1.) az ótörök jövevényszavak lehetséges átvételi helyszíne. 2.) interdiszciplinaritás, szakmai együttműködés: eddig nagyobb hangsúlyt fektettem a régészetre és a történettudományra. Tervezem bevonni a turkológiát, néprajzot és az archeogenetikát is a kutatás kiszélesítéséhez, ez erős szakmai együttműködést is kíván. 3.) nyelvi kapcsolatok: Az ótörök nyelvi érintkezésen kívül tervezem megvizsgálni a szláv, permi, iráni nyelvű érintkezéseket is, hogy az új vándorláselmélet nézőpontjából milyen eredményeket lehet kiszűrni. Megvizsgálom, hogy milyen török kapcsolatok lehettek az ugor korban, ezzel kapcsolatos kérdéses szavak pl. a lőtartás korai szókinccse, melyek alapnyelvinek számítanak, nem jövevényszónak, de mutatják az akkori kapcsolatokat. Felmerül, hogy az alán jövevényszavak hogyan kerülhettek be a nyelvbe a gyors vándorlás során, beágyazódhat-e a nyelvbe rövid időintervallum alatt ennyi műveltség szó? Tervezem ezt a jelenséget megvizsgálni más nyelveknél is. 4.) avarok, Kárpát-medence: az avarsággal kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy nem a Kárpát-medencében vették-e át a jövevényszavakat. Így a kutatásnál azt is meg kell vizsgálni, hogy hogyan viszonyul az új elmélet az avarokhoz.

Tehát a kutatás célja egyrészt a téma kibővítése, megvizsgálni az ősmagyarok nyelvi kapcsolatait a kora középkorban, elmélyíteni az ótörök jövevényszavak átvételével kapcsolatos problémákat, megvizsgálni, hogy a "gyors" honfoglaláselmélet hogyan viszonyul a nyelvtörténet eddigi eredményeivel, integrálva a nyelvtörténeti tudással.

7. Összegzés

Emberi közösségek kommunikálnak egymással, kulturális és gazdasági kapcsolatokat létesítenek, kisebb csoportok vándorolnak, beolvadnak egy népességbe, avagy kiválva belőle egy másik nép történetének részévé válnak. Ez a folyamat akkor is megtörténhetett, ha nem a Kubán vidékénél telepedett le a magyarság, enélkül is kapcsolatba kerülhettek egy csuvaszt beszélő átadó néppel. Ami segíthet az újabb elméletek problémájában, hogy török nyelvű népek a fentiek alapján éltek már a 6–7. századtól a Volga vidékénél. A vándorlás során valószínűleg nem az egész magyar népcsoport költözött el, a 9–10. századi leletek lehetnek az ott maradt magyarok maradványai, a bolgárok többször is különváltak, ez jellemző a félnomád népek életmódjára a történelem során. Persze ezek csak feltételezések, amik újabb kérdéseket vetnek fel. A lényeg, hogy nyelvészetileg tökéletesen bizonyított a hatás, már „csak” a pontos helyszín(ek) megtalálására van szükség, a tudomány mai állása viszont még nem tudja megadni a bizonyított választ.

A kutatási téma komplexitása miatt érdemes újragondolni a régi elképzeléseket. Minden új válasz új kérdést vet fel. Az, hogy milyen nyelvet beszél egy nép, milyen a kultúrája, milyen régészeti nyomot hagy maga után, három különböző dolog, melyeknek nem szükségszerű egybeesniük, viszont támpontot adhat az egyik tudományterület a másiknak az interdiszciplinaritás fontosságát hangsúlyozva. A kutatás olyan témát fog közre, mellyel sokan foglalkoznak, viszont konkrétan ezzel a kérdéssel nem, és aktualitása miatt rendkívül fontos az ősmagyarok története, nyelve szempontjából. Fontos, hogy a nyelvtörténet is keressen új válaszokat, újraértékelje az elméleteket, és a társtudományok inkább kiegészítsék egymást az ellentétes eredményekben. Ez a kutatás új hipotéziseket hozhat be a magyar nyelvészet életébe, felülírva az eddigi nyelvtörténeti, hangtörténeti, lexikatörténeti tudásunkat. Lehetséges, hogy születik egy konkrétabb válasz az ótörök jövevényszavak átvételével kapcsolatban, vagy megválaszolódik az a kérdés, hogy érheti-e a nyelvet negyven év alatt egy ilyen fokú nyelvi hatás. Ha ezekre nem is születik egyértelműen bizonyítható válasz, a kutatás mindenképp egy új nézőpontot hoz az eddigiek mellé egy még nem tárgyalt aktuális kérdésre keresve a választ.

Irodalomjegyzék

- Balogh László 2015. A Kazár Kaganátus. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest: Helikon Kiadó. 34–45.
- Bakró-Nagy Marianne 2021. A magyar nyelv finnugor és török összetevői történeti megvilágításban (The Finno-Ugric and Turkic Components of the Hungarian Language from a Historical Perspective). *Magyar Tudomány* 182: 108–118.
- Bakró-Nagy Marianne 2013. Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék 173–189.
- Bárczi Géza 1950. A magyar nyelvtörténet korszakai. *Magyar Nyelv* 46: 1–8.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Antal 1969. Gazdaságtörténet és szavak. *Magyar Nyelv* 65: 14–25.
- Bereczki Gábor 1998. A török nyelvek hatása a magyarra. In: *Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. 207–216.
- Bereczki Gábor 2004. A magyar nyelv és a Volga-vidék In Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Budapest: L' Harmattan. 227–233.
- Bynon Theodora 1998. *Történeti nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Czeglédy Károly 1985. Ogurok és türkök Kazáriában: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből In: Schütz Ödön (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 178–183.
- Deér József 1943. A honfoglaló magyarság. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 123–154.
- Fodor István 1963. A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: a nyelvi változások lefolyásának tempója. *Nyelvtudományi Közlemények*. 65(2): 297–339.
- Fodor István 1978. A magyar - bulgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37. *Bulgár Tanulmányok* 3. 9–48.
- Golden, Peter 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Györffy György 1996. Honfoglalás és megtelepedés (részletek). In: B. Szabó János – Sudár Balázs 2018 (szerk.): *Honfoglalás*. Budapest: Osiris kiadó. 237–258.
- Györffy György 1997. Népek és nyelvek a honfoglalás térségében. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassa Kiadó. 19–25.
- Gugán Katalin 2013. A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann féle kölcsönzési skála tükrében. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 206–226.
- Hajdú Péter 1995. Másodlagos egyezések. (Kivezetés az uráli nyelvészetbe). *Magyar Nyelv* 91. 29–140.
- Halasi Kun Tibor 1943. A magyarság kaukázusi története. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71–100.
- Harmatta János 1977. Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: Schütz Ödön (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 167–182.
- Harmatta János 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László– Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassa Kiadó. 71–83.
- Honti László 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Juhász Péter 2020. *A steppe tengeréről a Kárpátok szigetére. Lehetett-e szerepe a steppei török törzsszövetségeknek a magyar népalakulásban?* Doktori értekezés. Budapest: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Medievalisztika Program.
- Katona Kiss Attila 2015. A besenyők korai története. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest: Helikon Kiadó. 105–118.
- Kiss Jenő 2017. A magyar nyelv korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv*. 113. 129–145.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003. *Magyar Nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Klima László 2020. A magyar őstörténet hajnalán, Nyugat-Szibériában In: Klima László – Türk Attila (szerk.) *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*. Budapest: PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó. 213–227.
- Klima László 2021. Nyelvészet és őstörténet. *Magyar Tudomány* 182. évf. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–108.
- Kristó Gyula 1995 (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Oxford: Blackwell.
- Langó Péter 2015. Alánok In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest: Helikon Kiadó. 56–65.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- László Gyula 1943. A magyar őstörténet régészete In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 191–208.
- Ligeti Lajos 1977. Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Paládi-Kovács Attila 1981. „Keleti hozadék” a magyar pásztorkultúrában. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.) *Emlékkönyv a Túrkevei múzeum fennállásának 30. évfordulójára*. 109–125.
- Papp István 1968/2014. *Magyar nyelvtörténet*. Kézirat. Kornyané Szoboszlai Ágnes (ford.). Debrecen.
- Polgár Szabolcs 2015. Utak és országok, kereskedők és áruk. Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai a 9–10. században. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest: Helikon Kiadó. 8–20.
- Róna-Tas András 1995a: A magyar írásbeliség török eredetéhez. In: Róna-Tas András. (szerk.): *A magyarság korai története*. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár. 215–221.
- Róna-Tas András 1995b: Magyar-bolgár-török érintkezés jellege. In: Róna-Tas András. (szerk.): *A magyarság korai története*. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár. 9–19.
- Róna-Tas András 1995c. Nyelvtörténet és őstörténet. In: Róna-Tas András. (szerk.): *A magyarság korai története*. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár. 199–202.
- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Róna-Tas András 2004. Néhány megjegyzés faneveinkről I. (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy), *Magyar Nyelv* 100. 260–273, 419–438.
- Róna-Tas András 2011. Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História* 2011/8. 2–6.
- Sándor Klára 1998a. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van In: Lanstyák István (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony: Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 7–26.
- Sándor Klára 1998b. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 57–84.
- Sándor Klára 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék. 119–135.
- Sándor Klára 2020. A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*. Budapest: PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó. 77–101.

- Stachowski, Marek 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loanwords in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19. 215–222.
- Sudár Balázs 2015. Amit a 9. századi magyarok történetéről tudni lehet. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Budapest: Helikon Kiadó. 179–193.
- Türk Attila 2011. *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem.
- Türk Attila 2017a. A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: Sudár Balázs–Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete – Magyar őstörténet 1*. Budapest: Helikon Kiadó. 36–65.
- Türk Attila 2017b. Kárpátoktól keletre: A korai magyarság régészeti kutatása az utóbbi évtizedben. In: Sudár Balázs–Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete – Magyar őstörténet 1*. Budapest: Helikon Kiadó. 27–36.
- Türk Attila 2020. A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*. Budapest: PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó. 165–212.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. Károly Rédei. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ÚESZ. = *Új magyar etimológiai szótár* In: UESZWEB - ÚJ MAGYAR ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR (NYTUD.HU) (utolsó megtekintés 2024. 01.29)
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- Zimonyi István 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Szeged: Balassi Kiadó.
- Zoltán András 1996. A magyar-szláv érintkezések kezdetei és fázisai. *Életünk*. 1996(6–7): 634–648.

Gágó Zsófia
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
zsofiaga@gmail.com

A pannonhalmi alapítólevél személynévi szórványainak rekonstruálása és etimológiai vizsgálata

Absztrakt

A 11. századból az oklevelek többsége nem maradt fenn eredetiben, csupán átiratokban, interpolációkban és hamisítványokban. Interpolált oklevelek esetében a másoló utólagos hozzátoldásokkal látta el a szöveget, azaz egy dokumentumban több kronológiai réteg keveredik, így a történeti nyelvtudomány hosszú ideig nem tekintette ezeket megbízható forrásoknak. Az utóbbi egy évtizedben fellendült a tudományos érdeklődés az interpolált oklevelek iránt, így több 11. század eleji diplomát rekonstruáltak és elemeztek a nyelvészek. Dolgozatomban ehhez a diskurzushoz csatlakozom, ennek keretei között a pannonhalmi apátság adománylevelét vizsgálom meghatározott szempontok szerint. Írásomban a Szent István által 1001-ben kiadott oklevél személyneveire fókuszálok, így tehát egy komparatív módszer segítségével megkísérlem feltárni, hogy a ma ismert átiratokban felbukkanó személynevek szerepelhettek-e az elveszett eredeti diplomában, és ha igen, akkor milyen alakban. Ezt követően a személynevek etimológiájával is foglalkozom.

Kulcsszavak: Pannonhalmi alapítólevél, szórványok, személynevek, szórványrekonstrukció, interpolált oklevél, korai ómagyar kor

1. Bevezetés

Szent István királyi monogrammája bizonyosan hazánk egyik legismertebb, ha nem a legismertebb uralkodói monogrammája, hosszú ideje a történelemtudomány és a diplomatika figyelmét élvezi. Szent István híres kézjegye az 1001-re keltezett pannonhalmi alapítólevélben helyezkedik el, amely oklevél pusztán a szövegezése, kronológiája és hitelessége miatt is rendkívül híres, rendkívül kutatott, sőt valóságos háború alakult ki körülötte történész és diplomatikai berkekben. A pannonhalmi oklevélről folytatott diskurzushoz azonban egészen 2022-ig nem kapcsolódtak nyelvtörténeti kutatások és elemzések, noha meglátásom szerint igen értékes új szempontokat és eredményeket adhatna a történeti nyelvtudomány a diploma hitelességének és a kronológiájának kutatásához.

Hogy átfogóbb nyelvtörténeti vizsgálatok egészen eddig nem készültek e diplomáról, annak oka elsősorban az lehet, hogy eredetiben nem maradt fenn, kizárólag másolatokban, átiratokban, interpolációkban. Az interpolált oklevelek azonban hosszú időn keresztül a nyelvtörténeti kutatások érdeklődésének perifériáján helyezkedtek el, a kutatók sokáig vagy teljesen mellőzték ezeket, vagy csak félve fogtak bele elemzésükbe. Az ÓMOLv. szerzőpárosa ki is emelte, hogy Szent István interpolációban fennmaradt okleveleit nem tekinthetjük hiteles forrásoknak, és csak szigorú kritériumok mellett javasolják ezeknek nyelvészeti vizsgálatát (8–9; 24–25). Kétes forrásértékű nyelvemlékek tehát az ilyen formában ránk maradt oklevelek, nyelvtörténeti elemzésük pedig igen problémás, hiszen különböző kronológiai rétegek, azaz különböző nyelvállapotok keverednek bennük. 2015-ben azonban Szőke Melinda kidolgozott egy olyan módszert A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata című munkájában, amely lehetővé teszi és szorgalmazza az interpolációkban és hamisítványokban ránk maradt oklevelek vizsgálatát (l. Szőke 2015: 58).

Az utóbbi egy évtizedben fellendült a tudományos érdeklődés az interpolált és hamisítványként fennmaradt oklevelek iránt. E terület legjelentősebb kutatója Szőke Melinda (2013, 2015, 2018, 2019, 2021). Pelczéder Katalin (2015, 2017, 2018) a bakonybéli összeírás nyelvtörténeti vizsgálatát végezte el, Kovács Éva (2018) pedig a százdi apátság alapítólevelét elemezte. Korábbi munkáimban a Veszprémi püspökség adománylevelét elemeztem (Sarnyai 2022a, 2022b), Póczos Rita pedig a Pécsi püspökség alapítólevelének vizsgálata (2015, 2017) után Póczos (2022)-ben a Pannonhalmi alapítólevél egyes részleteit elemezte. Tanulmányában a diploma helyneveinek rekonstruálását és etimológiai elemzését végezte el, valamint tárgyalta ezek forrásértékét.

Dolgozatomban a fent említett diskurzushoz kívánok csatlakozni. A 2022-ben megírt szakdolgozatomban magam is a Pannonthalmi alapítólevelet vizsgáltam, ennek keretei között rekonstruáltam az oklevélben előforduló szórványokat, valamint elvégeztem ezek etimológiai elemzését. Mivel a helynevekre és a fordítástechnikai problémákra – köztük a szórványok szövegbe illesztésének kérdéseire – egy-egy későbbi tanulmányban tervezek kitérni, jelen dolgozatban a személynevekre helyezem a fókuszot. Céлом tehát, hogy elemezzem a Pannonthalmi alapítólevél személynévi szórványait. Módszerem az átiratok összehasonlításával kívánja egymásról lefejtetni a kronológiai rétegeket, a rekonstrukció során pedig kizárólag azon szórványokkal dolgozom tovább, amelyek Szent István korához köthetők. Az egyes szórványok összes előfordulását egymás mellé helyezem a fennmaradt átiratokból, és ezeket vizsgálom 1. helyesírás-történeti szempontok alapján; 2. toldalékmorfémák alapján; 3. figyelembe véve a nevek mai alakját; 4. az összehasonlításhoz etimológiai vizsgálatokat végezve; 5. valamint más, akár későbbi oklevelekből származó adatokkal is összevetve őket.

Ki kell emelnem, hogy ilyesféle vizsgálat nem születhetne meg filológiaiilag megbízható kritikai kiadások nélkül. Munkám során ezért elsősorban Györffy György *Diplomata Hungariae Antiquissima* című művére támaszkodom (I. DHA.). Továbbá itt tartom fontosnak megemlíteni, hogy bár az oklevélben több személynévvel találkozunk (*Stephanus, Anastasii, Sancti Martini, Sancti Benedicti, Poznano, Cuntio, Orzio, Dominicus, Sancti Michaelis, Jesu Christi, Sebastiano, Ceba*),¹ dolgozatomban a latin megfelelőjükkel szereplő személynevekkel nem foglalkozom, vizsgálataim tárgyát így kizárólag a szórványok képzik, tehát kizárólag a *Poznano*, a *Cuntio*, az *Orzio*, valamint a *Ceba* személyneveket tárgyalom.

Hipotézisem tehát az, hogy kellő óvatossággal nemcsak integrálhatjuk a nyelvtörténeti kutatásokba az interpolációban ránk maradt okleveleket, hanem rekonstruálhatjuk is az elveszett eredeti oklevél szórványanyagát, amelyekkel pedig gazdagíthatjuk az adott korra vonatkozó nyelvtörténeti korpuszt. Ezekkel a nevekkel bővíteni lehet a Szent István-kori forrásanyagot, a rekonstrukciók pedig nemcsak összehasonlítási alapot szolgáltathatnak a későbbiekben más nyelvelmékek vizsgálatához, de akár értékes adalékokkal is hozzájárulhatnak a hangtörténet, morfématörténet és helyesírás-történet kutatásához is.

2. Az oklevél történeti háttere²

2.1. Az oklevél hitelességének kérdése

Korai okleveleink a magyar medievisztika igen becses forrásai, s ezek között is előkelő pozíciót töltenek be az államalapító királyunk, Szent István által kiadott diplomák. Nincs olyan István által kiadott (vagy annak tartott) oklevél, amellyel ne foglalkozott volna behatóan a történelemtudomány, s mivel ezek mindegyikének kétes az eredetisége, így parázs viták folytak (és folynak mindmáig) a hitelességükről. Kevés olyan hazai oklevél van azonban, amely akkora szakmai vitát váltott volna ki, mint a Pannonthalmi alapítólevél. Szent István ezen okleveléhez köthető ugyanis a *bellum diplomaticum*, amelynek historiográfiai bemutatására Thoroczkay Gábor (1996) vállalkozott. A vitát Cornides Dániel robbantotta ki azzal, hogy levelezéseiben rámutatott azokra a problémákra, amelyek kétségbe vonták az egyik legkorábbi hazai oklevél hitelességét. A *bellum diplomaticum* meghatározóbb résztvevői közé tartozik Koller József, Benczúr József, Batthyány Ignác és Novák Krizosztom, a vita pedig több mint egy évszázadig húzódott el (erről részletesen I. Thoroczkay 1996: 91–93).

2.2. Az oklevél tartalma

A pannonthalmi oklevél szerkezeti felépítése rendhagyó. A dispositiót szokatlan módon egy újabb narratio követi, amely elbeszélő formulában a monostoralapító király saját szavaival, egyes szám első személyben meséli el, hogy rendeleteihez milyen okok vezettek. Említést tesz a magyarok és a németek közötti viszályról, amelynek lezárásaképpen, a béke jegyében IV. Henrik hozzáadja nővérét, Gizellát Géza fejedelem fiához, Istvánhoz. A fejedelem halála után Koppány kívánja magához ragadni a hatalmat, ezt azonban egy

¹ Minden személynevet olyan grammatikai esetben tüntettem fel, ahogyan azok a szövegben szerepelnek, nem tettem nominativusba.

² A pannonthalmi oklevél történetének könyvtárnyi szakirodalma van. Mivel dolgozatomban a diploma személyneveinek elemzésére vállalkozom – amelyhez elengedhetetlen ennek történeti ismerete –, ezért e fejezetben csupán összegzem a történelemtudomány aktuális álláspontját. Új megállapításokra ennek kapcsán nem kívánok jutni, ugyanis ez nem a nyelv- és névtörténet feladata. Az oklevél történetével kapcsolatban emellett csupán azokat a problémaköröket foglalom össze, amelyek a nyelvi elemzés szempontjából relevánsak.

csapatnyi lovag – Pázmány, Hont és Orci vezetésével, valamint Domonkos érsek támogatásával – megakadályozza, így juttatva Istvánt a trónra. István a csata előtt fogadalmat tett Szent Mártonnak,³ hogy ha győzelmet arat, akkor Koppány megyéjének, Somogynak a tizede ezentúl a neki szentelt monostort illeti meg (Érszegi 1996: 50).

Somogy megye tizedeit tehát szent királyunk Pannonhalmának adományozza, amely tized egyéb-ként a veszprémi püspökségnek járna. Bár az oklevél szerint István igyekszik kompenzálni a veszprémi püspökséget, mégis tudvalevő, hogy a somogyi tizedek miatt hosszan elnyúló pereskedés következik a püspökség és a pannonhalmi monostor között, jóllehet még egy igen személyes hangvételű fenyegetést is az oklevélbe illesztettek: „...in die iudicii se contendere mecum sciat.”⁴ Ezt a sanctiót – szokatlan módon – egy újabb dispositio követi, amely summázza a monostor kiváltságait: a szerzetesek szabadon választhatnak apátot, az apátot bármely püspökkel felszentelhetik, a szerzetesek feladhatják az egyházi rendeket, az apát előtt capella⁵ járjon, és püspöki módra szandálban misézzen (Érszegi 1996: 55).

Láthatjuk tehát, hogy az oklevél szerkezete számos ponton eltér a megszokottól. Az egyik legszembevetőbb probléma azonban az, hogy az oklevél megszövegezésében az egyes szám első személy és a többes szám első személy is jelen van. Az oklevelezési hagyományban ez utóbbi a megszokott. Mindazonáltal nem páratlan az egyes szám első személyben írt diploma sem: ez különösen azon oklevelekre jellemző, amelyek valamely királyi alapítású egyház számára készültek, vagy – noha magán-személyek alapították őket – királyi jóváhagyást jelentő pecséttel erősítették meg (Érszegi 1996: 50). Számos kutatót foglalkoztatott az a kérdés, hogy mi lehet az oka a Pannonhalmi alapítólevél különleges eljárásának. Érszegi Géza véleménye szerint az egyes és a többes számban írt szövegrészeket el kell választani egymástól, ezek ugyanis különálló szövegek voltak, amelyeket utólag szerkesztettek össze. Ennek alapján a többes számban írt szöveg egy előre megírt és átvett formula,⁶ amely mintegy hivatalos keretet ad az adományozásnak. Ez magyarázatot adhatna arra a problémára is, hogy miként nevez meg az oklevél olyan méltóságokat is, amelyek a korabeli Magyarországon még nem is léteztek, mint például az alkancellár,⁷ az őrgróf és az alispán.

2.3. Az oklevél scriptorának kérdése

Tudjuk, hogy az oklevél többszörösen interpolált, így a ma ismert változatának minden bizonyosan több szerzője van, azonban annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az eredeti oklevél kinek a kezéhez köthető, csak kevés támpontunk van. Az oklevél mindössze annyit ír: „dominicus archiepiscopus vicecancerarius fecit”⁸. Ebből látható, hogy egy Domonkos nevű érsek készítette az oklevelet, sőt azt is tudjuk, hogy Domonkos volt az, aki István mellé állt a Koppány elleni viszály idejében (Érszegi 1996: 58), az azonban kérdéses, hogy ki lehet ez a rejtélyes érsek.

Györffy György véleménye szerint az oklevél Heribert C⁹ munkájának tekinthető, amelyet több megfigyelésre alapozott. Szembetűnőnek vélte például a Heribert C nyelvhasználatára és stílusára jellemző scriptura longiort, a szókincset és a mondatszerkesztést, amelyek Györffy szerint mind a jegyző sajátosságait mutatják (1977: 140–144, 150–151, 180–181, 266–268, 364–365). Osztozik Györffy véleményén Thoroczkay Gábor is, aki rámutatott, hogy már a 18. században, a bellum diplomaticum során felfedezték, hogy a pannonhalmi oklevél szövegezése igen nagy hasonlóságot mutat a Német-római Birodalom első

³ A római kereszténységből elsőként Magyarországra érkező missziós püspök Bruno volt, aki a mainzi érseknek volt alárendelve. A mainzi székesegyház patrónusa Szent Márton volt, ami nagyban hozzájárult a hazai Szent Márton-kultusz kialakulásához (Engelbert 1996: 27).

⁴ „...tudja meg, hogy velem gyűlik meg a baja az ítélet napján” (saját fordítás). A személyes hangvételű fenyegetés nem példátlan a korai oklevelek esetében. Találkozhattunk már ilyesfélével a veszprémvölgyi adománylevélben is: „...ἔχων τὸ ἀνάθεμα... ὁ π ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ”, Érszegi Géza fordításában: „...átok szálljon rá... tőlem bűnöstől” (1996: 54–55).

⁵ Hordozható kis oltár (erről részletesebben l. Érszegi 1996: 56).

⁶ A középkori oklevelezésben gyakori volt, hogy a szöveg bizonyos részeihez előre megírt formulákat használtak fel, s az ilyen formuláskönyvek mutattak irányt az oklevelek megfogalmazásában és megszerkesztésében (Szentpétery 1903: 292).

⁷ A vicecancellarius ‘alkancellár’ esetében azonban felmerül a gyanú, hogy ez az oklevél idejében még nem egy udvari tisztséget jelölt (hiszen még ki sem épült a hazai kancelláriai hierarchia), hanem egyszerűen a kancellárt helyettesítő személyt. A cancellarius tehát ekkoriban azt a személyt jelölte, akire rá lehet bízni egy-egy hivatalos okirat kiállítását, a vicecancellarius pedig a cancellariust helyettesítő egyén (Érszegi 1996: 59).

⁸ Magyarul: „Készítette Domonkos érsek mint alkancellár” (saját fordítás).

⁹ Heribert C 996-tól III. Ottónak dolgozott, eredetiben pedig körülbelül 30 oklevele maradt fenn. 1002-ben érkezhetett Magyarországra, hogy itt megszervezze a hazai írásbeliséget, éppen emiatt Szentpétery Imre az eredeti oklevelet Györffy Györggyel ellentétben nem 1001-re, hanem 1002 nyarára teszi (Thoroczkay 2016: 53–54).

ezredforduló körül keletkezett okleveleivel. Sőt Harry Bresslau – mialatt II. Henrik okleveleinek kiadásán dolgozott – felfedezte, hogy a korai magyar oklevelek közül nemcsak a veszprémi, a pécsi és a pécsvárad oklevél mutatja Heribert C munkáinak sajátosságait, de a pannonthalmi oklevél is (Thoroczkay 2016: 53–54). Érszegi Géza szerint az oklevélnek a formuláns részei köthetők Heribert C jegyzőhöz (1996: 67).

2.4. Az oklevél kronológiai rétegei

Mint arról már szó esett, először az egyes számban és a többes számban írt szövegrészeket kell szétválasztani, ezek ugyanis biztosan különálló szövegek voltak, amelyeket a scriptornak kellett összeillesztenie. Látható, hogy a scriptor tudatosan használta a formulákat, mindazonáltal rejtély, hogy miért hagyta meg ezek többes számát. Azt, hogy az egyes számban vagy a többes számban írt szöveg az eredetibb, nem lehet biztosan tudni, Érszegi Géza azonban csábítónak tartja azt a feltevést, hogy az egyes számban írt szövegrész lehetett az eredeti, amely végső soron valóban Szent István szavaira vezethető vissza, a többes számban írt rész pedig hivatalos keretbe foglalja a király szavait. Ez azért is vonzó elgondolás, mert így szemmel látható lenne a császári oklevelezés hagyományainak terjedése, ugyanis a veszprémi és a pécsi adománylevelek már egységesen többes számban íródtak (Érszegi 1996: 73). Érszegi véleménye tehát az, hogy a többes számú hivatalos keret közé fogott egyes számú részt azért őrizhették meg ilyen gondosan, mert – noha az oklevél negyed évezreden át fejlődött és gyarapodott – ez a Szent Istvánra visszavezethető szövegrész (1996: 75).

Az eredetinek vélt, Szent István által kiadott oklevél másolatát a Liber ruber tartalmazza, amely a 13. században keletkezett. Érszegi véleménye szerint a ma „eredetinek”¹⁰ kezelt oklevél 1215 és a 13. század dereka között készülhetett. Problémaként merül fel az a kérdés, hogy miképpen tudták két évszázad elteltével a Szent István-kori írást ilyen precízen visszaadni. A kérdésre Érszegi adja meg a választ: a császári díszített Karoling íráskép tovább élt, és még később is használatos volt, azaz nagyobb gond nélkül tudták utánozni az István-kori írást (Érszegi 1996: 73). Györffy György véleménye szerint az eredeti oklevél egy mentességet biztosító privilégium lehetett, és semmiképpen nem egy birtokösszeíró okirat. Györffy emellett a ma ismeretes alapítólevelet a 12. századra datálja, és feltételezi, hogy lehetett egy mára elveszett Kálmán-kori oklevél is (DHA. 1: 41; Thoroczkay 1996: 103).

Bizonyos, hogy a birtokzáradék nem tartozik az eredeti oklevél szövegéhez, utólag toldották hozzá, fontos azonban, hogy ugyanazon kézhez köthető (Érszegi 1996: 60). E záradékot Györffy 1005-re keltezte (DHA. 1: 41; Thoroczkay 2016: 56). Fontos feltenni a kérdést, hogy miért kellett Szent István rendelkezéseit utólag módosítani, változtatni. Erre két válasz is feltételezhető: 1. Szent István a püspökséghez hasonlatos jogokkal látta el a pannonthalmi monostort, azonban az I. esztergomi zsinat ez ellen rendelkezéseket hozott; 2. Kálmán király csak azon birtokok tulajdonjogát nem háborgatta, amelyeket még Szent István adományozott. Ezen második ok miatt jöhetett létre az első változtatás. A második változtatásra a somogyi tizedekért folytatott perek miatt lehetett szükség. A harmadik szerkesztés, azaz a ma ismert „eredeti oklevél” elkészítése pedig azért volt elengedhetetlen, mert féltő volt, hogy eredeti oklevél nélkül Pannonthalma elveszítené a kiváltságait és jövedelmeit (Érszegi 1996: 75).¹¹

3. Az oklevél személyneveinek nyelvi vizsgálata

3.1. A vizsgálatról

Láthattuk tehát, hogy az átiratban, hamisítványban, interpolációban ránk maradt oklevelekre sokáig nem tekintett hiteles forrásként a nyelvtudomány. Szőke Melinda azonban A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata című munkájában kidolgozott egy módszert, amelynek segítségével az ilyen formában ránk maradt oklevelek is integrálhatók a nyelvtörténeti és névtani kutatásokba (a módszerről részletesen I. Szőke 2015: 17–22). A Pannonthalmi alapítólevél különleges helyzetben van, hiszen az „eredetinek kezelt” IV. szerkesztésű oklevél a hagyományos elgondolás szerint betűről betűre megegyezik az eredeti, Szent István által kiadott oklevéllel. Ezt a történészek vitatják, s több olyan munka született, amely azt vizsgálja, hogy az „eredetinek kezelt” oklevél mely részletei lehetnek valóban Szent István-koriak, s mely részeket toldották ehhez később. A dolgozat feladata, hogy – az

¹⁰ Azonban ez is csupán egy hiteles másolat, egy hivatalos átirat.

¹¹ A pannonthalmi oklevél részletes kutatástörténeti összefoglalásához, a külső jegyek és a tartalmi elemek bemutatásához I. Póczos (2022: 8–12).

azonosítás és az etimológiai vizsgálat után – nyelvtörténetileg mintegy hitelesítse azokat a szórványokat (most csak a személynevekre fókuszálva), amelyeket az elveszett Szent István-kori oklevél szövege tartalmazhatott.¹²

A kronológiai rétegek vizsgálatához és a rekonstrukcióhoz a DHA.-ban közölt tizenhét fennmaradt hiteles másolatot vesszük alapul. A DHA.-ban A jelzetet szokott kapni az eredeti oklevél, esetünkben azonban ez csupán az „eredetinek kezelt”, de nem a Szent István korában keletkezett oklevél, hiszen az elveszett. Ez az az átirat, amelyet az oklevél történeti háttérével foglalkozó fejezetben IV. szerkesztésnek neveztünk, s amelyről azt is megemlítettük, hogy azért lehetett rá szükség, mert félő volt, hogy az eredeti oklevél híján a pannonhalmi apátság elveszítené kiváltságait. B jelzetet kapott II. András 1213-ban kiadott átirata, B1-et az előbbi átirat 1215-ben készült másolata. C jelzetet kapott a III. Ince pápa által 1215-ben készíttetett átirat 1218 utáni másolata, C1 jelzést ennek 1396-os másolata, C2-t az 1222-es, C3-at a IV. Béla által elrendelt 1236-os, C4-et az 1240-es másolata. D jelzetet kapott a fent említett III. Ince pápa által kiállított átirat 1215-ös másolata, amelyet IX. Gergely pápa állíttatott ki 1232-ben. Ennek alapján készült 1240-ben a D1 és D2 jelzetű másolat a Liber Ruberben. A Liber Ruber (sub n. I) 1240-es átirata E jelzést kapott. A kétes hitelű 1351-es átirat F jelzést kapott. Zsigmond király 1409-es átirata G jelzetű, az ugyanebben az évben ennek alapján készült másolat pedig G1. A csornai konvent 1507-es átirata H jelzetű, ugyanezen konvent 1526-os átirata pedig az I jelzetet viseli. (Mindezekről részletesebben I. DHA. I: 26–29.)

3.2. Poznan(o) [*poznán* ~ *poznán*] 'Pázmány, egy Szent István által behívott német lovag neve'

Jelzet	Átirat	A szórvány alakja
A	„Eredeti”, 1215~1250 e.	Poznano
B	1213	Poznano
B1	1213	Poznano
C	1215/1218 u.	Poznano
C1	1215/1396	Poznano
C2	1215/1222	Poznano
C3	1215/1236	Poznano
C4	1215/1240	Poznano
D	1215/1232	Paznano
D1	1215/1232/1240	Paznano
D2	1215/1232/1240	Paznano
E	1240	Poznano
F	1351	Poznano
G	1409	Poznano
G1	1409	Poznano
H	1507	Poznano
I	1526	Poznano

1. táblázat. A Pázmány előfordulásai az átiratokban

¹² Itt érdemes kiemelni, hogy bár bizonyos, hogy az oklevél szövege és a záradék nem pontosan ugyanakkor keletkezett (a DHA. szerint a záradék 1005-re datálható), ez számunkra nem releváns, hiszen mi Szent István korának nyelvállapotához szeretnénk új adatokat szolgáltatni. Azaz ha a záradék egy szórványáról bebizonyosodik, hogy köthető az „eredeti” 1005-ös birtokzáradékhoz, úgy azt abba a szórványanyagba illesztjük, amelyet a továbbiakban az eredeti oklevél szórványanyagának tekintünk.

Szent István idejében bizonyosan több német lovag érkezett Magyarország területére, köztük Pázmány, Hont testvére, aki fontos szerepet játszott 997-ben Koppány lázadásának leverésében (Mollay 1982: 75–76).

Első királyunk Pázmány vezéréről a 11. század ma ismert diplomái közül kizárólag a dolgozatban elemzett oklevélben olvashatunk,¹³ a személynév azonban nem ritka az Árpád-korban; vö. pl. 1165: ego Forcos filius *Poznan*; 1221: *Poznan* frater eorum; 1258: per fratrem suum *Poznan* (ÁSzt.).

A Pázmány név eredetéről a 20. század eleje óta heves viták zajlottak. Melich János e nevet a 10. századi felnémet *Paza-man*-ból eredezteti, amelyhez egy korábbi **Pazu-man* alakot is rekonstruált (1923–1924: 695–713). Ezzel arcpirító merészséggel száll szembe Moór Elemér, aki Melichet emiatt „nyelvbűvész úr”-nak titulálja, amiért „a név nyugati germán őset egy zsonglőr könnyedségével megcsillogtatja a bámuló történészolvasók előtt”, **Pazu-man* rekonstrukcióját pedig egyenesen „nyelvészeti szörnyzsüllött”-nek és „nyugati germán fattyú”-nak nevezi (1936: 90). Moór Elemér meggyőzően érvel a Melich-féle *Paza-man* etimológia ellen: 1. az ófelnémetben két magánhangzó között álló z betű kizárólag a ts affrikáta jelölésére szolgálhatott;¹⁴ 2. a *-man* végződés jelentősen ritkább, a *-nan* végződés nemcsak gyakoribb, de – jelenlegi adataink szerint – korábbi is (1936: 90). Melich **Pazu-man* > *Paza-man* magyarázata – a fentiekén kívül – azért is problémás, mert a nyelvtörténeti adataink is *Poznan* > *Paznan* nyíltabbá válást mutatnak, így az első szótagi *a*-s változat minden bizonnyal későbbi.¹⁵ A szakirodalom mégis átveszi Melich magyarázatát (többek között I. SzabSzatm. 70–71; FNEsz.: *Pázmánd*), holott a személynév szláv eredete tagadhatatlan – I. szb.-hv. *Pōznan*, cseh *Poznan*, lengyel *Poznan* (FNEsz.: *Pázmánd*) –, Stanislaw pedig a szláv *Poznanь* személynévre vezeti vissza (Stanislaw 1948: 2: 397). A szláv személynév jelentése 'az, akire ráismertek; az, akit felismertek' (FNEsz.).

Az átiratokban a név a három *Paznano* alakot (D, D1, D2) leszámítva minden átiratban *Poznano* alakban tűnik fel. Csupán az első szótagbeli magánhangzó differenciálja tehát a két alakot. A latin kontextusból látható, hogy ezen alak ablativus esetben áll, s hogy a scriptor az esetet jelölhesse, azt *-o* toldalékmorfémával látta el. Etimológiáját figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy a *Poznan* alak az eredetibb, így Szent István korára is ez feltételezhető. Az *o* > *a* nyíltabbá válásról tudjuk, hogy már a 11. században megindulhatott, ahogyan azt a TA.-ban is láttuk (*munorau*, *monarau*), ugyanakkor csupán a 13–14. században bontakozik ki igazán ez a tendencia (E. Abaffy 2005: 329). A Pázmány tulajdonnév esetében is erről tanúskodnak az adataink (jóllehet a helyesírás bizonytalansága, s különösen a feljebb jelölés szokása miatt a nyíltabbá válás kronológiájának meghatározása problematikus) – 1111: villa abbatis *Poznan* (DHA.: 385); 1165: ego Forcos filius *Poznan*; 1193: *Poznan* comitate; 1201/1272/1285: *Paznan*; +1244: fratris *Pazmani* (ÁSzt.). Ezen adatok alapján a *Poznan* alakot tekintjük az elsődleges, az eredeti oklevélre nézve releváns formának.

3.3. Cunt(io) [χunt ~ χont ~ kunt ~ kont] 'Hont, egy Szent István által behívott német lovag neve'

Jelzet	Átirat	A szórvány alakja
A	„Eredeti”, 1215~1250 e.	Cuntio
B	1213	Concio
B1	1213	Concio
C	1215/1218 u.	Contio
C1	1215/1396	Concio
C2	1215/1222	Concio
C3	1215/1236	Concio

¹³ Ugyanakkor a Hont-Pázmány nemzetségre és annak tagjaira többször is hivatkoznak a diplomákban, pl.: 1258: Stephanus filius Mohud de genere Hunt-Paznan (ÁSzt.).

¹⁴ Ezt bizonyítják a *Peceman*, *Beceman* alakok is (Moór 1936: 89).

¹⁵ Noha Melich Jánosnak erre is van magyarázata: szerinte a *Pozman* ~ *Poznan* egy újabb változata a régi *Pazman* ~ *Paznannak*, s ez az *o*-s alak később újra *Pazman* ~ *Paznan* alakká válik (1923–1924: 707). Melich tehát egy *Pazman* > *Poznan* ~ *Pozman* > *Pazman* változást feltételez, amely nem fogadható el, és ómagyar kori hangtörténeti ismereteink sem erősítik meg e vélekedést.

C4	1215/1240	Concio
D	1215/1232	Contio
D1	1215/1232/1240	Contio
D2	1215/1232/1240	Concio
E	1240	Cuncio
F	1351	Cuntio
G	1409	(Cuncio)
G1	1409	Cuncio
H	1507	Cuntio
I	1526	Cuncio

2. táblázat. A *Hont* előfordulásai az átiratokban

Szent István idejében több német lovag jöhetett Magyarországra. Pázmánnyal és Orcival egy időben érkezhetett Hont, aki szintén fontos szerepet játszott Koppány leverésében, valamint a fiatal Szent István támogatásában.

A *Hont* személynévvel először oklevelünkben találkozunk, majd a vezér neve szerepel a Szent István-hoz kötött 1037-es bakonybéli apátság alapítólevelében – „Modesto episcopo, Vrzyio, *Chuntio*, Thomoyno comitibus” (DHA.: 119); majd +1135/+1262/1566: „quod Sanctus Stephanus condam comiti *Hunt* dedit” (ÁSzt.) –, de később is felbukkan az Árpád-korban: 1211: „exequiales ... Laurentius et *Hont* filius”; 1216: „nostrum fidelem Abram fratrem *Hunt* de Mathey”; 1245: „et Petri filii *Hunt* comitis”; 1274: „Ders et Demetrius filij *Hunth*” (l. még ÁSzt.).

A személynév etimológiáját illetően egyetértés van a szakirodalomban. Bizonyosan az ófelnémet *Hunto* vagy *Hund* alakra vezethető vissza, amely a német *hunt* 'száz' etimonból keletkezhetett (Melich 1925: 362). Melich szerint a személynév jelentése 'hadnagy, száznagy' (1925: 362; FNSz.: *Hont*). Komolyan számba vehető, hogy erről a bizonyos Szent István korában hazánkba érkező német Hont vezérről nevezték el Hont várát, s innen származik a Hont településnév is. Ezt arra alapozhatjuk, hogy a vár neve bizonyosan magyar névadással alakult ki, hiszen a tisztán személynévből történő helynévadás magyar sajátosság. A honti vár pedig a királyi birtok része volt, s feltételezhetően már Szent István korában is ez lehetett a neve (Melich 1925: 362), erre azonban nyelvi bizonyítékunk nincsen. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis az Árpád-korban a Hont mint helynév csupán I. Géza király korában, a kizárólag interpolációban fennmaradt 1075-ös adománylevelében bukkant fel: „deinde per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur”¹⁶ (DHA.: 213).

A személynév az átiratokban négyféleképpen jelenik meg: *Cuntio* (A, F, H), *Concio* (B, B1, C1, C2, C3, C4, D2), *Contio* (C, D, D1), *Cuncio* (E, G, G1, I). Az előfordulásokat két betű differenciálja: az első szótagbeli magánhangzó *u ~ o* variációi, valamint az utolsó mássalhangzó *t ~ c* variációi. Latinizált alakban bukkan fel, a latin kontextusból – ahogyan *Poznan* esetében is – látható, hogy egy ablativusi esetről van szó, ezért a szóvégi *-io* végződést a vizsgálatok során figyelmen kívül hagyom.

Etimológiai előzménye miatt valószínűnek tűnik, hogy az első szótagi *u-s* alakok az eredetibbek, később létrejött az *u > o* nyíltabbá válás, melynek alapján az első szótagi *o-s* előfordulások inkább az átírások korához tűnnek közelebbinek. A második szótagi *c* betű problémás,¹⁷ hiszen ez is eltérést mutat a másolatokban. A *t* és *c* betű váltakozása a középkori latin kiejtéssel magyarázható, ugyanis a szórvány *ti* betűkapcsolatának *ci* hangzás felelt meg, amit igen sok átirat scriptora írásban is rögzített. Etimológiai előzménye miatt azonban a *Cuntio* alak tekinthető az eredetibbnek, így ez az alak tekinthető István-korinak.

¹⁶ *Surkuscher* feltehetően 'Szurkos-cser vagy Sarkos-cser', amely Hont vármegye határán húzódó nagy kiterjedésű erdőség (Tóth 2001: 243; Szőke 2015: 199).

¹⁷ A szókezdő *c* betű olvasata is problémás, hiszen több hangot is megenged. A *c* hangértéke az esetek többségében *k*, de lehet olykor *cs* és ritkán *sz*, de a *l* hangérték nagyon ritka, tudomásom szerint az ómagyar korban csupán néhányszor fordul elő – 1198: *Cozug* [ʃazug?]; An.: *Zyloc* [zila] (Kniezsa 1928: 325). Ezért a *l* hangértékkel jelen esetben is óvatosan kell bánni. Talán a német veláris *h-t* egy szűk nyelvi közegben *k*-ként kezdték ejteni, és ezt rögzítette a scripor. Erről részletesebben l. a pannonthalmi alapítólevél szórványainak olvasati rekonstruálásáról szóló tanulmányomat (Sarnyai 2023).

3.4. Orzi [*orszí ~ orcí ~ orsi ~ orci*] 'Orci, egy Szent István által behívott német lovag neve'

Jelzet	Átirat	A szórvány alakja
A	„Eredeti”, 1215~1250 e.	Orzio
B	1213	Orzio
B1	1213	Orzio
C	1215/1218 u.	Orzio
C1	1215/1396	Orzio
C2	1215/1222	Orzio
C3	1215/1236	Orzio
C4	1215/1240	Orzio
D	1215/1232	Orzio
D1	1215/1232/1240	Orzio
D2	1215/1232/1240	Orzio
E	1240	Orzio
F	1351	Orhio
G	1409	Orhio
G1	1409	Orhio
H	1507	Orhio
I	1526	Orhio

3. táblázat. Az *Orci* előfordulásai az átiratokban

Szent István által behívott német lovag, aki Honttal és Pázmánnyal érkezett hazánkba, s segítséget nyújtott az ifjú I. István királynak Koppány leverésében (Mollay 1982: 75–76).

A személynév először az általam tárgyalt oklevélben bukkan fel, majd az 1037-es interpolált bakonybéli adománylevélben: „Modesto episcopo, Vrzyo, Chuncio, Thomoyno comitibus” (DHA.: 119); az Árpád-korban előforduló személynév – 1138/1139: „In villa Cuppan hee sunt mansiones servorum ... Machari ... *Arsci*, Sa(m)udi; [...] que sal dare debent ... Ogsan, Cesti, *Orsci*, Sounik” (ÁSzt.) – ám ebből származhat a *Horc*z nemzetségnév (Karácsonyi 1901: 144; Kristó–Makk–Szegeő 1974: 22), melyre adatunk 1310-ből: *Horch* (FNESz.: *Harc*).

A személynév *Ort*- 'csúcs' előtagja igen gyakori volt a korabeli német nevekben – *Orthold*, *Ortlieb*, *Ortmann*, *Ortmar*, *Ortolf*, *Ortwing*, *Ortwin* (Mollay 1982: 75) –, s Mollay vélekedése szerint a -z becézőképző még a németben hozzákapcsolódhatott a névhez,¹⁸ s így került a magyarba. Az *Ortz* -tz betűkapcsolatának hangértéke valószínűleg sz (de a c-s olvasatot sem zárhatjuk ki), a szóvégi magánhangzó helyzete azonban kérdéses, ugyanis a név mai alakja *Orci*, azaz magánhangzóra végződik. Ha a név *Ortz* alakban került át a magyarba, akkor két lehetőséggel számolhatunk: 1. nyelvünk egy *i ~ i* személynévképzővel láthatta el, vagy 2. az átvételkor véghangzóval láttuk el, amelynek megmaradása háttérben a szóvégi mássalhangzótorlódás áll. Valószínűbb azonban, hogy már a németből szóvégi magánhangzóval érkezett a név, a kérdés pedig az, hogy miért nem némult el. A legvalószínűbb magyarázat, hogy az olvasat hosszú *i*-vel rekonstruálható, ebben az esetben – az *i > i* változás után – könnyen érthető a szóvégi hang megmaradása. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy rövid *i*-vel vettük át a szót, s a végvokális el is némult, s ebből az elnémult véghangzós alakból jött létre a *Horc*z nemzetségnév, amelyből pedig a *Harc* helynév származik. Később – a véghangzók elnémulásának lezáródása után – újból átvettük a nevet, ekkor már nem némult el a szóvégi *i*, s így a név mai alakja is *Orci*.

¹⁸ Míképpen például az ófn. *Razo > Rwt- > Ratz* változásnál látjuk (Mollay 1982: 75).

A személynév az oklevélben két alakban tűnik fel: *Orzio* (A–E) és *Orhio* (F–I). Egy betű differenciálja tehát a két alakot, s mint ahogyan az előző két személynév esetében is tapasztalhattuk, az -o végződés itt is egy latin ablativusrag. A *h* betűvel írt alakok minden bizonnyal tollhibából származnak. A *z* és a *h* betűképe igen hasonló volt ebben az időben, így a betűtévesztés kalligráfiaiailag könnyen magyarázható.

3.5. Ceba [cseba ~ csēba ~ csébá] 'Cseba, Szent István király ispánja'

Jelzet	Átirat	A szórvány alakja
A	„Eredeti”, 1215~1250 e.	Ceba
B	1213	Ceba
B1	1213	Ceba
C	1215/1218 u.	Ceba
C1	1215/1396	Ceba
C2	1215/1222	Ceba
C3	1215/1236	Ceba
C4	1215/1240	Ceba
D	1215/1232	Ceba
D1	1215/1232/1240	Ceba
D2	1215/1232/1240	Ceba
E	1240	Ceba
F	1351	Ceba
G	1409	Ceba
G1	1409	Ceba
H	1507	Ceba
I	1526	Ceba

4. táblázat. A *Cseba* előfordulásai az átiratokban

E személyt Szent István első nádorának tartja a hagyomány, az azonban vitatott, hogy a pannonthalmi adománylevél keletkezésének idejében e tisztség már kialakult-e. Annyi bizonyos, hogy birtokokkal rendelkező s a király megbízásából eljáró személy volt. A világi hierarchia ekkor még nem épült ki, Ceba pedig vélhetően egy olyan ispán lehetett, akinek feladatai megegyeztek a későbbi nádor feladataival (Szócs 2014: 28–29). Vitatott Györffy György elképzelése, miszerint Ceba az Aba nemzetségből való, s hogy talán ő maga Aba Sámuel édesapja (Györffy 2000: 241; vö. Szócs 2014: 28–29).

A személynév többször előfordul az Árpád-korban, először a pannonthalmi oklevélben bukkan fel, majd 1226/1550: „Bodum comes quendam nomine *Chebam* traxit”; 1265: „*Ceba* archidiacono de Hungnod”; 1293: „*Ceba* [filius] Karachin[i] comes Gumuriensis” (ÁSznt.). Feltehetően kapcsolatban áll a *Ceb* ~ *Cheb* ~ *Cebh*, s talán a *Cebe* ~ *Chebe* személynevekkel is, melyek előfordulnak az Árpád-korban (l. ÁSznt.: 180).

E személynévet kézenfekvő a *Csaba* névvel azonosítani (l. pl. Érszegi Géza fordítását – Györffy 1997: 105). A *Csaba* személynévről tudható, hogy már az Árpád-korban használatos volt (Györffy 1980: 315), ugyanakkor talán már az arab kútfőből ismert *Šānā* név is ezzel azonosítható, ugyanis amennyiben az *n* betű pontját nem felülre, hanem alulra tesszük, akkor *Šabān*nak olvasandó (Györffy 1980: 312). Az oklevelezésben több alakban bukkan fel – +1067/1267: *Chabarakusa*; 1226/1550: *Chebam*; 1237: *Chaba*; 1265: *Ceba*; 1293: *Ceba* (ÁSznt.) –, Anonymusnál pedig *Sobamogera* 'Csabamagyara' szórvánnyal találkozhatunk. A személynév eredete vitatott, számolhatunk-e török etimonnal¹⁹ (FNESz.: *Békéscsaba*) vagy

¹⁹ Vö.: csag. *čaba* 'ajándék' (FNESz.: *Békéscsaba*).

német eredettel,²⁰ mindazonáltal látható, hogy a korai ómagyar korban több vegyes hangrendű alakkal is találkozhatunk. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy e személynevet a *Csabával* azonosítsuk, akkor azt kell gondolnunk, hogy már az etimonnak is vegyes hangrendűnek kellett lennie, ezt pedig őrzik a vegyes hangrendű előfordulások,²¹ s a veláris hangrend csupán a későbbiekben válik kizárólagossá. Ezzel azonban az a probléma, hogy az OT. szerint már a török eredeti is a *Čaba* volt (Baski 1986: 34).

Közel sem biztos azonban, hogy a *Ceba* a *Csabával* lenne azonos. Az EtSz. ezt az azonosítást kifejezetten elutasítja, Kandra Kabos pedig a Váradi regestrum fordításában a *Cheba* szórványt *Csebének* adja meg (1898: 462–463). Ha két különböző személynévről beszélhetünk, akkor érthető lenne, hogy miért él évszázadokon át egymás mellett majdhogynem ugyanolyan gyakoriságban a két változat. A *Csebat* így kapcsolatba lehet hozni az ómagyar kori *Cseb* ~ *Cséb* személynévvel – 1211: Methe cum filiis suis *Cheb*; 1216: iobagionibus suis ... *Ceb*; 1237–1240: nomina Stephan ... *Cebh* (ÁSznt.) – ennek *-a* személynévképző származéka lehet. Ha nem képzéssel jött létre az alak, akkor gondolhatunk török eredetre (bár sem a WoT., sem az OT. nem adatolja) vagy németre (nem igazolja Ernst Förstemann 1900/1966-os személynévtára)

Az oklevél negyedik személyneve egyedülálló módon minden átíratban *Ceba* alakban tűnik fel, a magánhangzók alapján pedig e szórvány sorolható Szent István eredeti oklevelének szórványai közé. A kronológiai meghatározásban a legfontosabb segítséget a helyesírás nyújtja. Tudjuk, hogy az írásbeliség korai szakaszától legalább a 12. század elejéig a *cs* hangot szinte kizárólag pusztán *c* betűvel jelölik, s csak a 12. századtól kezdik el ritkán *s* betűvel, s gyakrabban *ch* és *sc* betűkapcsolattal jelölni (Kniezsa 1952: 15, 16, 19–20). Ebből arra lehet következtetni, hogy bár a birtokzáradék datálása igen bizonytalan, ennek első szórványa mégis Szent István korához köthető.

4. Összegzés

A pannonthalmi alapítólevelet már több évszázada parázs viták övezik, tudományos érdeklődéssel azonban eddig a történelemtudomány és a diplomatika fordult az irányába. 2022-ben Póczos Rita – a helynévrekonstruktio keretei között – több szempontból foglalkozott az oklevél helyneveivel, s vizsgálta azoknak név- és nyelvtörténeti forrásértékét. Az oklevélben meglehetősen kevés magyar szórvány fordul elő, s ezek között mindössze négy személynév található, ezért messzemenő következtetéseket nem lehet levonni a 11. század nyelvtörténeti állapotával kapcsolatban. Mindazonáltal ebből a századból – különösen Szent István idejéből – a későbbi korokhoz képest kevés hiteles szórványadatunk maradt fenn, a szórványkészlet bővítése pedig fontos a név- és nyelvtörténeti kutatások számára. Már egy-egy új adat diskurzusba történő bevonása is értékes lehet, hiszen ezeket össze lehet vetni más adatokkal, s így hozzájárulhatnak a nyelvtörténeti következtetések levonásához. Dolgozatomban négy személynevet vizsgáltam, ezek közül egy etimológiája egyértelmű volt, a többi azonban problematikus. Elemzéseim során láthattunk példát többek között a feljebb jelölésre; felmerült a kérdés, hogy a *c* betű hangértéke az írásbeliség ezen korai szakaszában lehet-e *χ*; magyarázatot kerestem arra, hogy egy 11. században átvett név miképpen végződhet ma is ugyanarra a zárt magánhangzóra; az oklevél példát szolgáltatott a *z > h* betűtűvesztésre; valamint arra is láthattunk példát, hogy a személynévképzés során palatális tőhöz veláris toldalék járul. Ez csak néhány példa arra, hogy e négy személynév is hasznos adat lehet a 11. századi hang-, morféma- és helyesírás-történet, valamint a névtörténet vizsgálata során.

Irodalomjegyzék

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: MNyt. 106–128.
 ÁSznt. = Fehértői Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Baski Imre 1986. *A preliminary index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum. Debter, Deb-ther, Debtelin*. Materials for Central Asiatic and Altaic Studies 6. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

²⁰ *Erpr* ~ *Erphe* ~ *Scharpfe Scarpa* alakjából (Györffy 1980: 313).

²¹ Ugyanakkor látható, hogy az írásbeliségnek már a korai szakaszában is kettősség alakult ki, hiszen egymás mellett éltek a vegyes- és a mély hangrendű alakok.

- Érszegi Géza 1996. Szent István pannonthalmi oklevele. In: Molnár Antal (főszerk.): *Mons Sacer I. Pannonthalma 1000 éve*. Pannonthalma: Pannonthalmi Főapátság. 47–89.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. Budapest: MTA. 1914–1944.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. (4., bővített és javított kiadás.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Förstemann, Ernst 1966 [1900]. *Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen. Reprint*. München: Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Györffy György 1977. *István király és műve*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Györffy György 1980. A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 76: 308–317.
- Györffy György 1997. *Árpád-kori oklevelek*. 1101–1196. Budapest: Balassi Kiadó.
- Györffy György 2000. *István király és műve*. (3., bővített és javított kiadás.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Kandra Kabos (szerk.) 1898. *A váradi regestrum*. Budapest: Stephaneum Nyomda.
- Karácsonyi János 1901. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. 2. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Éva 2018. A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. *A Magyar Névtörténeti Kiadványai* 48. Debrecen: Debreceni Kiadó.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica. Tomus XLVIII. Szeged.
- Melich János 1923–1924. Pozsony magyar, német és tót nevérol. *Századok* 58: 695–713.
- Melich János 1925. A honfoglalás kori Magyarország. In: Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula (szerk.): *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* 1. [6. füzet.] Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- MNyt. = Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moór Elemér 1936. Hont és Pázmány. *Magyar Nyelvőr* 65: 88–91.
- ÓmOl. = Jakubovich Emil – Pais Dezső (szerk.) 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia.
- OT. = Rásonyi László – Baski Imre 2007. *Onomasticon Turcicum / Turkic Personal Names* 1–2. Bloomington: Indiana University.
- Pelczéder Katalin 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- Pelczéder Katalin 2017. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- Pelczéder Katalin 2018. A Bakonybéli összeírás két szórványáról (Tener ere és Sar). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 89–101.
- Póczos Rita 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- Póczos Rita 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: Ozora, Győr. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- Póczos Rita 2022. A Pannonthalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18: 7–42.
- Sarnyai Vivien 2022a. Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 118: 289–300; 444–459.
- Sarnyai Vivien 2022b. A szövegbe illesztés módjai Szent István Veszprémi püspökségnek írt adománylevelében. *Névtani Értesítő* 44: 49–58.
- Sarnyai Vivien (megjelenés előtt). A pannonthalmi alapítólevél szórványainak olvasati rekonstrukciója. Megjelenés várható helye: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18.
- Stanislav, Ján 1948. *Slovenský juh v stredoveku I–II*. Martin: Turčiansky Sv.

- SzabSzatm. = Mező András – Német Péter 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helység-névtára*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.
- Szentpétery Imre 1903. A veszprémi püspökség alapítólevele. *Századok* 37: 297–307.
- Szőcs Tibor 2014. *A nádori intézmény korai története. 1000–1342. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szőke Melinda 2013. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109: 68–77.
- Szőke Melinda 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. A Magyar Névarchívum Kiadványai* 33. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2018. Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87.
- Szőke Melinda 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének Sorlogys helynevéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106.
- Szőke Melinda 2021. 11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43: 135–143.
- Thoroczkay Gábor 1996. Szent István pannonthalmi oklevelének historiográfiája. In: Molnár Antal (főszerk.): *Mons Sacer I. Pannonthalma 1000 éve*. Pannonthalma: Pannonthalmi Főapátság. 90–109.
- Thoroczkay Gábor 2016. *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest: L'Harmattan.
- TNyT. = Benkő Loránd (főszerk.) 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai* 4. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- WoT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Sarnyai Vivien
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
sarnyaiivivi@gmail.com

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola**

1088 Budapest, Múzeum krt. 4., 6–8.

Központi telefonszám: +36 1 411 6500

Tördelőszerkesztő: Homolya Gábor

ISBN 978-963-489-742-2